

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXII

Бр. 3-4/1999.

ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ

(1927-1933. године)

Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ

ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА

(1935-1941. године)

Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић од 1998. године.

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година LXXII

3 - 4

Подгорица, 1999.

Р е д а к ц и ј а:

Jean-Paul Bled (Француска), Андреј Николаевич Сахаров (Русија),
Gabriella Schubert (Њемачка), Arduino Agnelli (Италија), John D. Treadway
(САД), Милорад Екмечић, Сима Ђирковић, Миомир Дашић,
Бранислав Ковачевић, Радоман Јовановић, Радоје Пајовић, Чедомир
Лучић, Бранислав Маровић, Радослав Распоповић

Одговорни уредник
Радослав Распоповић

Секретар Редакције
Жељко Вујадиновић

"Историјски записи" излазе четири пута годишње. Власник и издавач:
Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати
Редакцији "Историјских записа", Историјски институт Црне Горе, 81000
Подгорица, Булевар револуције 3, пошт. фах 96. Рукописи се не враћају.
Годишња претплата износи за СРЈ 15 ДМ, а за иностранство 30 ДМ.
Цијена по једном броју у продаји за СРЈ је 5 ДМ, а двоброја 8 ДМ.
Претплате се шаље у корист Историјског института Црне Горе -
Подгорица на рачун 55105-603-0-1034 код Службе платног промета
Подгорица.

За истакнути допринос изучавању историје, "Историјски записи" су,
поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани
Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

*Рјешењем Министарства културе бр. 03-963/2 од 27. јуна 1997. године
часопис "Историјски записи" ослобођен је оштријећ пореза на промет
производа.*

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIETE DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

LXXII

3-4

Podgorica, 1999.

R e d a c t i o n:

Jean-Paul Bled (France), Andrej Nikolaevic Saharov (Russie),
Gabriella Schubert (Allemagne), Arduino Agnelli (Italie), John D. Treadway
(Etats-Unis), Milorad Ekmečić, Sima Ćirković, Miomir Dašić, Branislav
Kovačević, Radoman Jovanović, Radoje Pajović, Čedomir Lučić, Branislav
Marović, Radoslav Raspopović

Rédacteur en chef
Radoslav Raspopović

Sekrétaire de la rédaction
Željko Vujadinović

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur: Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscrits doivent être adressés à: Istorijski zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica YU, Bulevar revolucije 3, boîte postale 96, téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits. L'abonnement d'un an est de 15 DM. pour la RF de Yougoslavie et de 30 DM. pour l'étranger. Le prix de numéro vendu en RFY est de 5 DM. Le règlement de l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Historique; Podgorica, N° 55105-603-0-1034 auprès de la banque SPP à Podgorica.

но да снншн̄у кривца. За крвни деликт *ћейића* у служби Дубровчанина, одговорност се проширује и на господара: *Ако ли крв учини ћейић, да га пода господар, ако ли га не пода да йлаӣи вражду.*³ Господари су судили отроцима за мање кривице, док су тешки преступи резервисани за царски суд (члан 103. Законика). Према Пољичком статуту суд господара био је надлежан за дуг његовог поданика: *Ако ли є кметиѣъ комѧ дѧжанъ, тада неговь господаръ има ш негa правдѧ ѧчинити и оправѧ (72^d).*⁴

Човек који је провео три године без *господара* могао је слободно да се насели на властелинство манастира Светог Ђорђа код Скопља.⁵ Иначе, у принципу се зависним сељацима забрањује да напуштају властеоски посед. Властеоским људима који су пребегли на црквена имања и катуне, Законик наређује да се врате *своме господару* (члан 22). Одбеглом меропху претила је драстична казна. Његов господар имао је право *да га осмуди и нос расјори, и ујемчи да је ойей̄и његов* (члан 201). Меропах је, за разлику од отрока, био лично слободан. Душанов законик му дозвољава да се парници са својим господарем, укључујући цара, царицу, цркву и властелу (члан 139).

За разлику од наведених примера, одредбе о пароксијским свештеницима без баштине, не говоре о односу господара и поданика. Свештеник без баштине добивао је *йри њиве законий̄и* ослобођене од намета. Уколико га феудални господар *не усхрани по закону*, поп је био слободан да потражи другу пароксију (чланови 31 и 65).

Господари су поседовали села (чланови 145, 159, 174), катуне (чланови 146, 147) и жупе (чланови 149, 157). Према томе, господар је могао бити домаћин куће, старешина породице или породичне задруге, дубровачки трговац без обзира да ли је припадао реду властеле, властеличића или обичних грађана. Господар је у доба развијеног феудализма општи назив за све припаднике повлашћених, од ситног поседника до државника. Управо у таквом хијерархијском распону јавља се ова реч у Душановом законнику.

Законик, природно, не зна за господара у значењу владарске титуле.⁶ Једино се господарима називају страни владари у аутобиографском исказу Стефана Душана уз Законик: *И многа имања господара њих узех.*⁷ Логично је да је овај правни споменик усмерен на државноправну идеологију Царства. Истичу се новоуведене установе, а пре свега царско достојанство. Готово се узгред говори о већ одавно устаљеној титули краља - у четири случаја историјски - код оних чланова који се позивају на закон *свей̄о̄г краља* Милутина (79, 123, 152, 153), а два члана (43 и 136) односе се на краља Уроша, царевог савладара.⁸ Са становишта

³ Повеља краља Милутина Дубровнику. Ст. Новаковић, *Законски сјоменици*, 162.

⁴ В. Јагић, *Старији пољички*, Hrvatski pisani spomenici, Monumenta historico-juridica slavorum meridionalium, pars I, vol. IV, Zagreb 1890, 79.

⁵ А. Соловјев, *Одабрани сјоменици*, 77-78.

⁶ К. Лиречек, *Историја Срба II*, 133, указује да термин господар у Законнику долази седамнаест пута, али најчешће означава "иматника добра или села".

⁷ Н. Радојчић, *Законик*, 143.

⁸ С. Ђирковић, *Краљ у Душановом законнику*, ЗРВИ, 33 (1944), 29-36.

државно-правне идеологије у складу је чињеница да се царица више пута спомиње у Законику него краљ и наследник Стефана Душана. Јасно је онда зашто, у поплави звучних византијских звања у Српском царству, реч господар најчешће означава ситног иматника.⁹

Ипак, знатно пре кодификације Душановог законика господар је постао владарски атрибут. Збачени краљ Стефан Радослав обећао је Дубровнику знатне повластице уколико би се вратио на престо: *ако ми Боџ да и буду ѓосѓодар како сам био*.¹⁰ Судбину прогнанника доживео је деспот Ђурађ Бранковић за време првог пада деспотовине. Тада се Дубровачка општина обавезала да чува благо *славноѓа ѓосѓодина десѓоѓа Ђурђа, ѓосѓодара Срѓске земље*. И после коначног пада деспотовине, Општина одаје дужно поштовање Ђурђу. У једној пресуди из 1462. године, дубровачки кнез и судије позивају се на исправу и печат *ѓосѓодара срѓскоѓ свейѓочившеѓа ѓосѓодина десѓоѓа*.¹¹ Термин господар постао је општи термин за државнике без обзира на њихову владарску титулу. Дубровчани са поштовањем спомињу *свейѓочившеѓа кнеза Лазара, ѓосѓодара Србљем*.¹² Атрибут господар и титулу кнеза усвојило је и предање:

*Бранећ, ѓосѓо, своѓа ѓосѓодара,
ѓосѓодара славноѓ кнез Лазара*.¹³

Има на претек примера где народни певач двоји титулу од пратећег атрибута:

*Кад ме ѓиѓѓаш краљу ѓосѓодару, или
Госѓодару, силан цар-Сѓеване*.¹⁴

Ђириличке исправе бележе султане као *велике ѓосѓодаре*, турске великодостојнике као *ѓосѓодаре*. Поседе светогорског манастира Лавре, Лазаревићи су ослободили свих намета осим *рабоѓе великоѓ ѓосѓодара*. Монахиња Евгенија (кнегиња Милица) присећа се времена када је била приморана да иде *великому ѓосѓодару*.¹⁵ Фебруара 1442, *велики ѓосѓодар* султан Мурат II дао је трговачке повластице Дубровчанима. У исправу се предвиђа могућност размирица *са којим ѓосѓодарем иѓѓочним или заѓадним*.¹⁶ Претходне године Општина је добила одговор од Шабадина Башије *ѓосѓодара свих заѓадних сѓрана*.¹⁷ Војвода Мехмед Челебија истиче да је *Павловића земље ѓосѓодар*, а Мехмед бег да је *ѓосѓодар срѓске земље*.¹⁸

Иако се сам по себи нудио за званичну владарску титулу, овај термин је у српским крајевима тешко и споро налазио место у владар-

⁹ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 133.

¹⁰ А. Соловјев, *Одабрани сѓоменици*, 26-27.

¹¹ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 406; Љ. Стојановић, *Повеље и ѓисма I-2*, 445.

¹² F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 386.

¹³ Вук II, 186.

¹⁴ Вук II, 111.

¹⁵ Ст. Новаковић, *Законски сѓоменици*, 496, 497.

¹⁶ Љ. Стојановић, *Повеље и ѓисма I-2*, 234.

¹⁷ Љ. Стојановић, *Повеље и ѓисма I-2*, 234-235.

¹⁸ Љ. Стојановић, *Повеље и ѓисма I-2*, 237.

ској идеологији. Тек расулом Српског царства створен је простор за нижа звања домаћег порекла, посебно у старим српским земљама. Овде није било звучних византијских достојанстава које је додељивао само цар. После смрти цара Уроша, феудални моћници, чак и они који су били у сродству са владарским родом Немањића, помирили су се са скромним звањима, али су се пре одлучивали за титулу *господин* него *господар*. Можда и због тога што звање господин у српској владарској идеологији има своју предисторију. Настало је знатно пре слабљења централне власти, осамостаљивања великаша и расула Српске државе. Оно је привремено заменило краљевско достојанство. Титулу господин први је носио Стефан Драгутин, пошто је, уговором у Дежеву 1282. године, престо и круну уступио млађем брату Милутину. Касније су ову титулу усвојили осамостаљени великаши Вук Бранковић, Балшићи, Константин Драгаш и Александар који је управљао Канином и Валоним.¹⁹

Константин Драгаш јавља се са обе титуле: *господин* и *господар*. То није необично јер су у питању синоними. Током средњег века господин и господар изједначавани су са латинским термином *dominus*. И у исправама влашких и молдавских великодостојника јављају се обе титуле. Термин господар потекао је из бугарског језика, а термин господин позајмљен је из српске дипломатике. Вероватно је то разлог да се оба израза понекад налазе у истом документу.²⁰

Међутим, српска владарска идеологија двоји некадашње синониме који су уздигнути у ранг владарских титула. Тешко је поверовати да је исти феудални моћник био и *господин* и *господар*. Још теже је поверовати у неукост канцеларије куће Драгаш чије су чланове красила највиша византијска достојанства севастократора и деспота.²¹ Из ове канцеларије није потекао потпис који, по читању Милоша Благојевића, гласи: **Во христа бога благовѣрнии Констандинъ господарь сербскій и Подѣнаю, вратъ деспота Иванны Драгаша.**²² Потпис је непоуздан за Стојана Новаковића који га је језички прилагодио добу Константина Драгаша.²³ Поред језичких одступања, потпис ни садржински не одговара стварности. Он је, по мишљењу Милоша Благојевића, дописан средином XIX века.²⁴ Под сумњом је и други потпис где се овај великаш јавља као господар: **Квстандинъ во христа бога благовѣрнии господарь сербскій, вратъ деспота Иванны.** И овде је реч о повели чији су последњи редови, заједно са потписом, дописани другом руком.²⁵ Иначе, у осталим исправама Константин Драгаш

¹⁹ Р. Михаљчић, *Владарска титула господин*, ИГ 1-2 (1994) 29-36.

²⁰ I. Minea, *Gospodin si gospodar*, *Certetari istorice* 8-9 (1932-1933); D. P. Bogdan, *Diplomatica Slavo-Romana din secolele XIV si XV*, Bucuresti 1938, 3-187; E. Virtosu, *Titulatura domnilor si asocierea la domnie in Tara Romineasca si Moldova pina in secolul al XVI-lea*, *Biblioteca istorica IX* (1960) 194-195; Р. Михаљчић, *Владарска титула господин*, 35.

²¹ Б. Ферјанчић, *Деспоти* 168-176.

²² М. Благојевић, *Господари Срба и Подунавља. Прилози српској дипломатици*, ИГ 1-2 (1983), 45-46.

²³ Ст. Новаковић, *Законски синоними*, 456-457.

²⁴ М. Благојевић, *Господари Срба и Подунавља*, 47.

²⁵ М. Благојевић, *Господари Срба и Подунавља*, 47.

се бележи без титуле или као *господин*.²⁶ За ову тему речита је пресуда из 1376. године. *Господин* Константин послао је два епископа и кефалију струмичког да заједно са *сѣариницима* реше спор око имања који су водили непознати, свакако ситни властелин Борослав, *господар* Нежички (село) и манастир Хиландар.²⁷

Истоветан је случај са Балшом III Балшићем. Савременици су га ословљавали као *signor Balsa* или *signer Balsa*, дакле, господин.²⁸ Једино у осумњиченој даровници Светом Николи на Врањини, он је *самодржавни господин Балша, по милости Божијој дука велики и господин земљи зетској и свему западном њоморју*.²⁹ На произвољност упућује необична титула *дука велики*. Његов предак Балша II Балшић, после освајања Драча, постао је *дука драчки (δουξ Δυρραχίου)*, а не *дука велики*.³⁰

Први поуздани податак о титули господар налазимо у интитулацији Стјепана Вукчића Косаче: *Господин Сѣјейан, Божијом милости херцеџ од Свештога Саве, господин хумски и њиморски и велики војвода русаџа босанскога, кнез дрински*.³¹ Парадна интитулација овог великаша има стварну подлогу. Она говори о успону Стјепана Вукчића Косаче. Звања господар, велики војвода и кнез обједињује херцеџ као врховно достојанство. Лабава веза са централном влашћу остварује се овде почасним звањем великог војводе Русага босанског, док су господар и кнез стварне титуле са територијалном одредницом.

На истим начелима градила се интитулација пољског краља Казимира III (1330-1370). Узимамо је као паралелу управо због звања господар које је ушло у интитулацију овог владара средином XIV века, кад је Пољско припојена Кнежевина Галиција:

Я се ѿ король Казимиръ. краковъскни. и кѣльвскни. и господаръ. рускоѣ землѣ

Подъ державою великого корола краковъского Казимира и господара Рускоѣ землѣ

nos Casimirus dei gratia rex Polonie dominusque terre Russie.³² Казимир, дакле, истовремено носи две титуле. Проширењем државе, проширује се и његова интитулација. Исправе пољског краља Казимира и исправе Косача, указују на титулу која покрива само део државне територије, титулу преко које се исказује надлежност владара на одређеној територији.

²⁶ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 195; Ст. Новаковић, *Законски сѣоменици*, 455; Ст. Станојевић, *Сѣудије о српској дипломатији*, *Пошћис*, Глас СКА 106 (1923), 45; Б. Ферјанчић, *Десиоши*, 175.

²⁷ А. Соловјев, *Одабрани сѣоменици*, 169-171.

²⁸ S. Ljubić, *Listine X*, 67; Ст. Новаковић, *Законски сѣоменици*, 123, 383, 754; *Историја Црне Горе 2-2*, Титоград 1970, 47 (С. Ђирковић).

²⁹ Ст. Новаковић, *Законски сѣоменици*, 583-584.

³⁰ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I-1*, 109; К. Жиречек, *Историја Срба I*, 318.

³¹ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 457, 466, 491, 492; Љ. Стојановић, *Повеље и писма I-2*, 64-65, 66, 69, 72, 76, 77, 78, 79.

³² А. Золтан, *К њредисѣиории русск. "государ"*, *Studia slavica Academiae scientiarum Hungaricae* 29 (1983), 76.

Пример херцега Стјепана, природно, следио је његов син Владислав. Пре него што је предузео достојанство херцега, иступао је као *џосџодар хумски и ѓриморски*.³³

Изграђивање посебног звања за Хумске земље могуће је пратити од раног средњег века. *Госџодару хумском* претходиле су раније титуле господара Хумске земље, прегледно изложене у дисертацији Синише Мишића: *архонџ Захумља, кнез Захумља, кнез хумски, велики кнез хумски, жуџан хумски, џосџодин Хумске земље*.³⁴ Стјепан II Котроманић је *бан Босни и џосџодин Хумској земљи*, односно *banus Bosne, Sale, Ucho-ge ac dominus generalis totius terre Chelmiie*.³⁵

Током XV века временом се усталила Хумска земља у интитулацији Котроманића, краљева *Срба и Босне*.³⁶ Од 1448. Хум се истовремено налазио у интитулацији и Котроманића и Косача, дакле, краљева и херцега. Али само Косаче истичу да су господари хумски и приморски.

За ову тему незаобилазно је питање русашке господе и русашких господара. Примајући краља Стефана Остоју за свог властелина, Дубровчани нас обавештавају како га је *џосџода Русаџа босанскоџ* опет прихватила за владара.³⁷ Војвода Радослав Павловић је априла 1421, као и *друџа русашка џосџода*, потврдио Дубровачкој општини део Конавала који им је уступио војвода Сандаљ.³⁸ Војвода Петар и кнез Никола, синови Радослава Павловића, истовремено су *џосџода русашка и џосџодари русаџу сџежници наших родиџеља и ѓрародиџеља*.³⁹ Сима Ѓирковић је показао да су русашка господа истакнути великаши Русага босанског, односно државе Котроманића, док су *џосџодари русаџу* исти великаши који самостално управљају својим русагом, односно својом облашћу или државом.⁴⁰ Они су област којом самостално управљају и коју називају русагом, наследили од *родиџеља и ѓрародиџеља*. Стјепан Вукчић Косача примио је *државу и русаџ у руке џосџоџива ми... како џосџодин русашки и велики војвода русаџу, сџежник мојих ѓрародиџеља*.⁴¹ Готово дословну формулацију садржи повеља војводе Иваниша Павловића издата Дубровачкој општини септембра 1442; *и судом Божим ѓријамше државу и русаџ у руке џосџоџива ми*. Као и Стјепан Вукчић Косача, Иваниш Павловић је *сџежник родиџеља и ѓрародиџеља*.⁴² Стежник је могао бити судија, посредник у спору, али овде је очигледно наследник.⁴³

³³ Љ. Стојановић, *Повеље и џисма I-2*, 128, 129.

³⁴ С. Мишић, *Хумске земље у средњем веку*, Београд 1996, 114-115.

³⁵ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 105; Ст. Новаковић, *Законски сџоменици*, 300-301.

³⁶ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 225, 226, 231, 248, 253, 280, 375, 429, 438, 448, 485; Ст. Новаковић, *Законски сџоменици*, 321, 332; Љ. Стојановић, *Повеље и џисма I-1*, 419, 490, 512; *Повеље и џисма I-2*, 117-118.

³⁷ Љ. Стојановић, *Повеље и џисма I-1*, 440.

³⁸ Љ. Стојановић, *Повеље и џисма I-1*, 575.

³⁹ Љ. Стојановић, *Повеље и џисма I-2*, 149.

⁴⁰ С. Ѓирковић, *Русашка џосџода*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 309.

⁴¹ Љ. Стојановић, *Повеље и џисма I-2*, 36-37.

⁴² Љ. Стојановић, *Повеље и џисма I-2*, 100.

⁴³ Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних сџрана срџских*; *Рјечник JAZU*

Осамостаљени великаши отказивали су послушност Котроманићима, али су штовали круну као трансперсонални симбол. Према оновременој владарској идеологији, држава или Русаг босански двоји се од пролазне личности краља, а јединство државе огледа се у *йочейној круни босанској*⁴⁴ и сталешком сабору званом *сва Босна* или *сав Русаг босански*.⁴⁵ "Идеја о круни као трансперсоналном симболу и сабору племства као конститутивним елементима државе, омогућила је да се у правним и политичким схватањима сачува јединство Босне, упркос њеној дубокој стварној подељености".⁴⁶ Најистакнутији великаши са називом *госйода русашка*, више су исказивали свој друштвени статус него стварну приврженост централној власти. Управо слабљењем Котроманића, краљева *Срба и Босне*, осамостаљују се великаши, познатији као русашка господа него русашки господари.

Наша средњовековна ћириличка грађа садржи неупоредиво више података о титули господин него о титули господар. Термин господар се претежно користио као општи појам. Мада погодан за титулу, због разуђеног значења, тешко га је прихватала владарска идеологија. С друге стране, амбиције феудалних моћника биле су окренуте према звучним звањима страног порекла. Зато је дуг пут од господара као општег појма до владарске титуле. Она је први пут озваничена пред пад наших средњовековних држава у интитулацијама херцег Стјепана Вукчића Косаче и његовог сина Владислава, али као самостална титула јавља се тек крајем XV века у кући Црнојевића.

Са титулом господар, Иван Црнојевић је имао прилике да се упозна као вишегодишњи заточеник херцега Стјепана Вукчића Косаче. Касније се Иван Црнојевић ородио са овом породицом, женидбом са Маром, ћерком херцега Стјепана.⁴⁷ Сама по себи не намеће претпоставка да је титулу господар преузео од Косача. Повељу о оснивању манастира на Цетињу, потписао је као *благоверени и Богом храними госйодар зейски Иван Црнојевић*. Сачуван је и његов печат са натписом **Иванъ Црноевикъ господаръ зетски**.⁴⁸

Потпис и печат недвосмислено сведоче да је господар основно владарско достојанство Ивана Црнојевића. Међутим, он је носио и титулу војводе. Обе титуле налазимо у запису из 1484. године на рукопису који је писан у дане *богом хранимаго госйодара војводе Црнојевића*.⁴⁹ Дијак Нико Косијер преписивао је један рукопис две године касније у дому *госйодара зецкога госйодина Ивана Црнојевића*.⁵⁰

Владарска титула господар није се дуго одржала у кући Црнојевића. Изоставља је већ Иванов син Ђурађ Црнојевић. Интитулације оца

⁴⁴ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-1, 417.

⁴⁵ М. Динић, *Државни сабори*, 3-6.

⁴⁶ С. Ћирковић, *Русашка госйода*, 311.

⁴⁷ *Историја Црне Горе* 2-2, 287 (И. Божић); В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Београд 1979, 52, 110.

⁴⁸ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 534; Ст. Новаковић, *Законски сјоменици*, 300-301.

⁴⁹ Љ. Стојановић, *Зайиси и најйиси* I, 353.

⁵⁰ Љ. Стојановић, *Зайиси и најйиси* I, 355.

и сина су сличне, али звања нису истоветна. Иванов наследник је боџом храними *џосџодин* или боџом храними војвода *Зейи џосџодин* Гјурџ Црнојевић.⁵¹ Према томе, Ђурађ се враћа једноставном, веома раширеном достојанству војводе, уобичајеном у кући Црнојевића, достојанству које су признавали српски деспоти, Млеци и Турци.⁵²

Иако је владарска титула господар брзо ишчезла, термин господар се одржао у владарској идеологији. Често га користе турски великодостојници. *Велики џосџодар*, видјели смо, резервисан је за турске султане, док су султанови намесници господари са територијалном одредницом. Територијалне одреднице по правилу су историјске покрајине под турском влашћу.

Деспот Вук, у народном сећању Змај Огњени Вук, писао је Алибегу, *џосџодару српске земље и Подунавља*.⁵³ Интитулација је, дакле, преузета од српских владара. Примера има на претек и за друге крајеве. Војвода Ајаз-бег препоручио је Дубровачкој општини свога човека због наплате дуга.⁵⁴ Са звањем баше, Ајаз је у ћириличким исправама два пута забележен као господар *земље херцегове*, а јуна 1484. стигла је у Општину нова препорука од *Явзъ Фаше господара босанскога*.⁵⁵ Сачувана су три ћириличка документа Скендер-баше, *џосџодара босанског*, написана током 1486. године.⁵⁶ Почетком XVI века господар босански био је Фериз-бег.⁵⁷ Дубровачка општина примила је писмо од *воеводе Али-бега Павловића земљи џосџодара*.⁵⁸

Титула господара има свој епилог у познијој српској прошлости. Вук Караџић пише да су током Првог српског устанка господарем звали "Црног Ђорђија, и остале поглаваре и војводе, који су власт у рукама имали. Тако се ова ријеч говорила у Србији и за владања Милоша Обреновића првијех година, али послје он заповиједи да се господар не зове нико осим њега, и тако на остале старјешине пријеђе име господин. По томе се у Србији и данас само Александар Карађорђевић зове господар"⁵⁹.

⁵¹ Љ. Стојановић, *Записи и најписи* I, 381, 382, 383; Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе*, Споменик СКА 47 (1909), 13-20.

⁵² *Историја српскога народа* II, Београд 1982, 420-422 (М. Благојевић, М. Спремић).

⁵³ Н. Радојчић, *Пет писма с краја XV века*, Јужнословенски филолог 20, 1-4 (1953-1954), 354-355.

⁵⁴ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-2, 384.

⁵⁵ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-2, 384-350.

⁵⁶ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-2, 363-365.

⁵⁷ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-2, 384-385.

⁵⁸ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-2, 347.

⁵⁹ Вук Стефановић-Караџић, *Српски рјечник*, Београд 1972, 95-96.

Rade MIHALJČIĆ

GOSPODAR, RULER TITLE OF IVAN CRNOJEVIC

The Summary

Well known in the languages of all Slavic peoples, the word *gospodar* (Lat. *dominus*) had several meanings during the Middle Ages. A *gospodar* could have been the head of a household, the head (elder) of a family or a *zadruga* (an extended family group), or a Ragusan merchant (whether a member of the aristocracy, the lesser nobility, or an ordinary citizen). During the period of developed feudalism, *gospodar* was the common name for all members of privileged groups ranging from small landowners to statesmen. It is in this hierarchical framework that the word is found in the law code of Emperor Dušan.

Cyrillic documents from the Middle Ages contain much more information about the title *gospodin* than *gospodar*. The term *gospodar* was mostly used in a general sense. Although very convenient as a title because of its various meanings, it was hardly accepted by the ideology of the ruling class. On the other hand, powerful feudal lords were attracted by titles of foreign origin. That is the reason why the transition from *gospodar* in the general sense to *gospodar* as a ruler's title took such a long time. It was officially used for the first time shortly before the end of our Middle Ages, during the reigns of Duke (Herceg) Stjepan Vukcic Kosaca and his son Vladislav. As an independent title it was used for the first time at the end of the Middle Ages by the house of Crnojevic. In signing his name, Ivan Crnojevic used the title *gospodar zetski*, which was also inscribed on the seal used to certify official documents.

Др Ружа ЂУК*

ПОРОДИЦА СТАНО ИЗ БАРА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Дубровник је, као највећи и најпросперитетнији град на источној обали Јадрана, познато трговачко, кредитно и занатско средиште, стално привлачио странце, нарочито трговце. Међу њима бројни су били трговци из српских земаља, јер им је омогућавао уносне послове, стицање богатства, сигурнији и удобнији живот. По доласку у Дубровник или након извесног времена проведеног у граду примани су у дубровачко грађанство. Додуше, оно им је додељивано под одређеним условима, од којих су били најважнији стална настањеност и поседовање непокретне имовине. Многе угледне дубровачке грађанске породице пореклом су из српских земаља, о чему речито сведочи Чингријина генеалогичка Антунина¹ и грађа коју смо сабрали истражујући различите серије дубровачке канцеларије и нотаријата. Према казивању Чингријине генеалогичке око педесет породица потиче из српских земаља (24 из Босне, осам из Србије и 14 из зетских градова)². Родоначелници ових породица у Дубровнику били су богати трговци и припадници босанске и српске властеле, а такође су се бавили трговачким пословањем. У ове последње убраја се и дубровачка породица Стано.

* Аутор је научни савјетник у Историјском институту САНУ, Београд.

¹ Чингријина генеалогичка је, у ствари, попис једне групе дубровачких грађана, који обухвата раздобље од три века (до 1667). Ова генеалогичка састављена је углавном на основу података из три серије Дубровачког архива: Testamenta Notariae, Liber dotius и Pacta matrimonialia. Уп. Архив Историјског института САНУ, Исписи 1500-1700, кутија 7, Genealogia Cingria, L'origini e genealogie dei cittadini Ragusei che furono in officio delle confraternitate di S. Antonio, (даље: Genealogia Cingria), препис са оригинала који се чува у Дубровачком архиву. О осталим преписима уп. Р. Ђук, *Породица Сојмировић из Новој Брда у Дубровнику*, Историјски гласник 1-2, 1993, 13 нап. 2.

² О породицама из зетских градова уп. Р. Ђук, *Трговци из зетских градова у Дубровнику и српским земаљама у средњем веку*, Средњовековна историја Црне Горе као поље истраживања, Зборник радова са округлог стола Историјског института, књ. 3, Подгорица 1999, 153-166.

Властеоска породица Стано пореклом је, према Чингријиној генеалогји, из Бара. Стано, син Илијин дошао је у Дубровник око 1390. године, а са собом је донео и своју робу - жито и уље. По доласку у град оженио се Катушом, кћерком Брајка Лепчиновића, дубровачког трговца. У овом браку имао је осмеро деце: шест синова - Илију, Брајка, Марина, Барнабу, Петра (Перка, Пирка), Томаса (Тонка) и две кћери - Николету и Франушу.³ После Катушине смрти, двадесетак година касније, Стано је склопио други брак. За жену је узео Марушу, кћер Жања Ивана Пастушиновића, дубровачког трговца. У другом браку родило се седморо деце: четири сина - Жањ, Влахо, Јаков и Фрањо и три кћери - Анукла, Андриола и Маруша.⁴

Готово сви подаци о члановима породице Стано наведени у Чингријиној генеалогји могу се контролисати у осталој дубровачкој архивској грађи. Међутим, ова генеалогја породице Стано може се, захваљујући грађи из Дубровачког архива, допунити још неким члановима. Исто тако, дубровачка грађа пружа драгоцене податке о делатности Стана Илића и његових потомака.

И заиста, Стано Илић је потицао из Бара. О његовом пореклу сведоче документи настали тридесетих година XV века у којима се помињу његове бројне некретнине у Бару (земља, куће, дућан и др)⁵. Стано или Станоје Илић напустио је изгледа Бар већ почетком осамдесетих година XIV века и упутио се у Дубровник а потом у Приштину, где се бавио трговачким пословима. У прво време трговао је тканинама које је набављао у Дубровнику, а затим их носио на продају у Србију. У октобру 1387. године извезао је из Дубровника веће количине тканина.⁶ И следеће године Стано Илић "de Prestina" долазио је у Дубровник ради куповине тканина. Дубровачко Мало веће одлучило је 17. марта 1388. године да Стано плати словенску царину (doanam sclauam) за тканине које је извезао из Дубровника.⁷ У то време Стано је вероватно поднео молбу за пријем у дубровачко грађанство. Само две недеље касније, 1. априла 1388. године, одлуком Малог већа, Стано Илић је примљен за дубровач-

³ Катушина "carta dotis" настала је 2. јуна 1392. године. Три сина из овог брака нису имали потомство - Илија и Брајко умрли су изгледа млади, а Марин је био свештеник. Genealogia Singria, 279.

⁴ Марушина "carta dotis" регистрована је 18. августа 1418. године. И три сина из другог брака - Жањ, Влахо и Јаков - били су свештеници. Genealogia Singria, 279.

⁵ Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњега века*, Нови Сад 1995, 206-207; I. Maknen, *Beziehungen zwischen Ragusaner und Albanern während des Mittelalters*, Beiträge zur Südosteuropaforschung München 1966, 380.

⁶ Живко Држић гарантовао је 18. октобра 1387. године сумом од 700 дуката општинским цариницима да тканине припадају Стану Илићу и другим "Словенима" и да у томе нису учествовали дубровачки трговци. Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982, 68.

⁷ М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке Републике*, књ. II, Београд 1964, 458.

ког грађанина.⁸ Стицање дубровачког грађанства претпостављало је богато и успешног трговца,⁹ што је свакако био већ тада Стано Илић. Према томе, Стано је био родоначелник породице у Дубровнику, а његови потомци носили су презиме Стано или Стане, а нешто ређе Илић или Станетић.

Стано је наставио да се бави трговачким пословима. Према уговору од 26. октобра 1390. године власи поносници обавезали су се Стану Илићу и Николици Ђурђевићу да ће пренети два товара робе у Пријепоље. Стано и Николица такође су пратили караван.¹⁰ Осим трговачким пословима, Стано се бавио и разним кредитним трансакцијама. Као успешан трговац, стицао је све већи капитал, а исто тако и друштвени углед. О томе сведочи и чињеница што се, код поделе новостечених земљишних поседа у Сланском приморју 1399. године, налазио међу најистакнутијим дубровачким грађанима. Тада је, наиме, Стано Илић с братом, добио једну четвртину земље у десетини Радина Меданића у селу Топола.¹¹

Првих деценија XV века Стано је деловао сам или са својим пословним партнерима у Србији, Дубровнику и Венецији. Све време бавио се посредничком трговином. Продајући тканине у Србији, врло брзо се укључио у трговину производима српског рударства. У питању је била, пре свега, трговина сребром. Стога је деловао најчешће у Приштини, познатој по трговини племенитим металима и у рудницима сребра - Новом Брду и Трепчи. Иако је у поменутих местима обављао своје послове, ипак се није тамо дуже задржавао. Као угледни члан дубровачке насеобине у Приштини, биран је 8. августа 1399. године у судску комисију, у својству судије.¹² Средином 1401. године Стано се налазио у Новом Брду, где је имао неке послове са Дубровчанином Новаком Маќедолом. Чак је доспео и у затвор, јер га је Новак оптужио да држи неко његово сребро.¹³ Наредних година послови су га одвели у Трепчу. Наиме, у марту 1405. године налазио се у Трепчи,¹⁴ а два месеца касније (5. јуна) именован је за члана судског колегија такође у Трепчи: обављао је дужност судије у спору који је вођен између двојице Дубровчана око неке робе нестале у Вучитрну.¹⁵

⁸ М. Динић, *Одлуке већа*, II, 460; Ј. Мијушковић, *Додељивање дубровачког грађанства у средњем веку*, Глас САНУ ССXLVI, књ. 9, 1961, 106 нап. 80.

⁹ М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, Београд 1955, 50; Д. Ковачевић-Којић, *О домаћим трговцима у средњовековној Сребреници*, Зборник за историју БиХ 1, Београд 1995, 58.

¹⁰ Historijski arhiv u Dubrovniku (даље: HAD), *Diversa Cancellariae* 29 fol. 148'.

¹¹ Ј. Луčić, *Stjecanje, dioba i borba za očuvanje Dubrovačkog primorja 1399-1405*, Arhivski vjesnik XI-XII, 1968-1969, 161. Ово је једини документ где се помиње брат Стана Илића.

¹² HAD, *Reformationes* 31 fol. 65.

¹³ М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, Београд 1962, 51.

¹⁴ Дубровачка влада упутила је 19. марта 1405. године писмо Жању Ивана Соркочеву и Стану Илићу, трговцима у Трепчи, где је наведено да све оно што нађу да је припадало Маринчету Димитровићу покупе и пошаљу у Дубровник на захтев његовог повериоца Марина Бунића. HAD, *Lettere di Levante* 4 fol. 87.

¹⁵ К. Лирчек, Стањанин, *Зборник Константинина Јиречка I*, Београд 1959, 419-420.

Стано је, у току своје дугогодишње делатности, ступао у пословну везу са већим бројем компањона. Готово сви његови компањони бавили су се посредничком трговином између српских земаља и Венеције. У трговини тканинама пословни партнер био му је Добрић Наљешковић. Према уговору од 11. јула 1408. године двојица влаха поносника обавезали су се Стану и Добрићу да ће превести 21 товар тканина и друге робе у Србију "у место Лим близу цркве Светог Петра" (ad locum Limi rprore ecclesiam S. Petri).¹⁶ Стано је пословао и са Десином Николићем, дубровачким трговцем пореклом из Бара. Предмет њихове трговине биле су такође тканине, које су, ради намире дугова, морали да пошаљу у Србију крајем фебруара 1421. године.¹⁷

Новац добијен од продатих тканина Стано је улагао у куповину сребра у Србији. Сребро је потом слао у Дубровник и у Венецију. Са једним од компањона - Влахом Павловићем - основао је 19. јануара 1417. године трговачко друштво. Стано је уложио фино сребро у друштво, а Влахоу је требало да њиме тргује.¹⁸ Крајем двадесетих и почетком тридесетих година XV века Стано је био сарадник браће Кабужић, познатих извозника сребра из српских земаља на Медитеран, најчешће у Венецију. Сребро и гламско сребро били су роба којом је и са Кабужићима највише трговао.¹⁹

У разним кредитним трансакцијама Стано се, судећи према сачуваним документима, јавља и као дужник и као поверилац. У прво време узимао је на кредит знатне суме новца, које је вероватно улагао у куповину робе.²⁰ Током прве две деценије XV века често је био кредитор Дубровчана, али и трговаца из српских земаља. Суме задужења кретале су се од најниже, 80 дуката, до највише, 319 дуката.²¹ Међутим, нека потраживања Стано годинама није успео да намири, па је именовао своје заступнике. Тако су Стефан Васиљевић и Мароје Ђурковић, прокуратори Стана Илића, имали задатак да иду у Србију и наплате дугове фебруара

¹⁶ HAD, Div. Canc. 37 fol. 87.

¹⁷ HAD, Testamenta Notariae 11 fol. 212-214, 4. X 1429 (Т. Десина Николића, умро у Приштини); Test. Not. 11. fol. 192-192', 14. I 1429 (Т. Новака Лијешевића, умро у Новом Брду); I. Воје, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Сарајево 1976, 307 нап. 270.

¹⁸ Стано је уложио 32 литре 6 унча 3 аксаће финог сребра по рачуну 7 дуката 3/4 по литри. Добит и штету требало је да деле по пола. HAD, Diversa Notariae 12 fol. 151'.

¹⁹ Д. Ковачевић-Којић, *Трговачке књиже браће Кабужић (Caboga) 1426-1433*, Споменик САНУ СХХХVII, Београд 1999, 86, 107, 108, 113, 232, 251, 276, 298. Сребро су Кабужићима испоручивали Станови компањони Живко Радичев и Милета Хранковић.

²⁰ Ј. Мијушковић, *Додељивање дубровачког грађанског*, 106 нап. 80; Д. Динић-Кнежевић, *Миџрације*, 206-207.

²¹ Браћа Богулин и Милаш Богдановић позајмили су 20. септембра 1408. од Стана 171 дукат 27,5 гроша на рок од три месеца; Мартин Бусатовић и Милош Ивановић задужили су се 9. јануара 1410. код Стана на суму од 319 дуката уз обавезу да дуг врате за три месеца; Лукша Мирковић и Остоја Мановић позајмили су 28. јула 1411. од Стана 155 дуката на рок од три месеца. Све три задужнице поново су регистроване 14. марта 1433. јер дуг није био измирен. HAD, Div. Canc. 47 fol. 78'. Божичко Радашиновић узео је на кредит од Стана 80 дуката на рок од осам година. HAD, Debita Notariae 13 fol. 35 (20. V 1418); I. Воје, *Kreditna trgovina*, 133 нап. 202.

1434. године.²² Дужник Стана Илића био је вероватно и Остоја Ивановић. Јер, на Станин захтев, одређена је судска комисија за Београд 17. марта 1433. године. У судском спору против Остоје требало је да Стана заступају његови прокуратори - Никола Берић и Новак Ђурђевић.²³

Двадесетих и почетком тридесетих година XV века Стано Илић је увео и своје синове у трговачко пословање - најпре Николу, који је био активан у Приштини пет година (1426-1430),²⁴ а потом Перка, Барнабу и Тонка. Ова тројица деловали су у српским земљама око четврт века. Послове су обављали одвојено, затим двојица или тројица заједно,²⁵ а такође и са својим оцем. Сребро је била роба којом су најчешће трговали.²⁶ Стано, Перко и Барнаба налазили су се у Приштини, а повремено у Новом Брду и Трепчи,²⁷ док је Тонко најдуже био у Трепчи.²⁸ Све време су, као угледни дубровачки грађани, суделовали у раду судских комисија у поменутих местима. Перко је, боравећи у Приштини узимао зајмове код многих трговаца, због чега је у лето 1433. године имао проблема. Наиме, његов поверилац, Турчин Ђорман, држао га је у оковима, јер му је дуговао неки новац. Ослобођен је тек када је Дубровчанин Радивој Богдановић платио његов дуг. После тога Перко је напустио Приштину и кренуо Албанским путем (*ad viam Albanie*). Међутим, и Радивоју Богдановићу је, као дужнику многих трговаца, био потребан новац. Стога је пошао за Перком и, стигавши га, отео му, на име дуга, четири коња вредности 13 литара сребра, затим 27 унча финог сребра и 10 дуката. Стано Илић је, у своје име и као Перков прокуратор, поднео тужбу дубровачком суду против Радивоја Богдановића 21. августа 1433. године. Спор је завршен тако што је дубровачки суд ослободио Радивоја оптужбе.²⁹

Стано и његови синови обављали су послове на веома широком простору - српским земљама, Романији, на Леванту и у Венецији. Сарађивали су углавном са дубровачким трговцима, који су годинама били

²² Станини дужници су били: Мартин Бусат, Милаш Богдановић и Павле Трипуновић Љубишић. *NAD, Div. Not.* 18 fol. 33^{at}. Уп. нап. 21.

²³ М. Динић, *Грађа за историју Београда*, књ. II, Београд 1958, 28-29.

²⁴ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415-1460)*, Београд 1997, 172, 245. Никола није наведен у Чингријиној генеалогiji. Можда је био Станин ванбрачни син, рођен у Србији. Марин, син Стана Илића био је, према Чингријиној генеалогiji, свештеник. *Genealogia Singria*, 279. Међутим, и он се неко време бавио трговачким пословима. У другој деценији XV века пословао је, са још неким Дубровчанима, у Венецији. *NAD, Div. Not.* 12 fol. 111 (3. I 1416).

²⁵ Петар и Тонко заједно су се задужили 11. новембра 1432. код Радослава Турчиновића, дубровачког трговца, али ни после три године дуг нису успели да измире. *NAD, Div. Not.* 19 fol. 279, 279^r (12. V 1435).

²⁶ Тргујући сребром трпели су штете, а такође су водили судске спорове. *NAD, Div. Not.* 13 fol. 272, 273^r (12. V 1422); *Lamenta de foris* 9 fol. 72 (25. VI 1432), fol. 72^r (27. VI 1432), fol. 76 (4. VII 1432). *Lam. de foris* 10 fol. 85^r, 86 (10. X 1433).

²⁷ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*, 173, 278, 280, 281, 290, 338, 349. Стано се налазио у Приштини почетком маја 1426, а Перко и Барнаба помињу се први пут у Приштини у марту, односно априлу 1433. године.

²⁸ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*, 299, 304, 349, 361, 386, 394, 438, 445, 446. Б. Милутиновић, *Дубровчани у Трепчи до 1455. године*, Зборник Филозофског факултета у Приштини, 21-22, Приштина 1993, 232, 235.

²⁹ *NAD, Lam. de foris* 10 fol. 44^r 49^r; К. Јиречек, *Историја Срба II*, Београд 1952, 331.

активни у Србији. То су, између осталих, били: Мароје Птичић и његов син Влахуша,³⁰ Никша Рендић,³¹ Станиша Васиљевић³² и други. Као и многи оновремени трговци, тако су и чланови породице Стано, ради бржег и успешнијег пословања, склапали трговачка друштва. У друштво које су закључили 25. априла 1435. године пословни партнери браће Перка и Барнабе били су Дубровчани Новак Ђурђевић и Влахуша Мароја Птичић. Друштво је располагало укупним капиталом од 540 дуката. Тројица компаноња - Новак, Перко и Барнаба - требало је да тргују у Венецији, Србији, Романији, Дубровнику и Зети. Код Влахуше, који се налазио у Дубровнику, стајала је једна књига друштва, а друга, о трговини изван Дубровника, била је код Барнабе.³³ Дакле, ово друштво је водило трговачке књиге, као што је то већ била устаљена пракса оног времена.

Византијске области и градови на обали Леванта били су, изгледа, подручја гдје је Стано Илић често трговао. Стана и друге дубровачке трговце оробили су Каталонци код Крфа 1435. године.³⁴ И Станови синови - Перко и Барнаба - трговали су у византијским градовима. Наиме, они су, са још једним Дубровчанином, узели на кредит робу код неких Турака у Јањини, али дуг нису хтели да плате. Стога су Турци ухватили 1436. године Мароја Моровића, Дубровчанина који је први дошао у Јањину, конфисковали му сву робу вредности 202 дуката и држали га у затвору осам месеци. На крају су га пустили да оде у Дубровник и поднесе тужбу против правих дужника, односно браће Стано. За то време у затвору је, уместо Мароја, остао његов син Андрија.³⁵

Стано Илић и његови синови, вођени жељом за уноснијим пословањем и већом зарадом, преселили су се крајем четврте и почетком пете деценије XV века у Сребреницу. То је, иначе, време када се многи дубровачки трговци померају на север због све чешћих упада Турака у јужне делове српске државе, затварања и пресецања путева, а тиме и отежаног трговачког пословања. Додуше, Стано Илић је кратко бора-

³⁰ Мароје је већ у другој деценији XV века био активан у Трепчи и Сребреници. HAD, Ref. 33, 34 passim. Касније је годинама деловао у Трепчи (1415-1450). И његов син Влахуша живео је и радио у Трепчи (1421-1438). Б. Милутиновић, *Дубровчани у Трепчи*, 223, 227. Мароје је поседовао нотарску карту којом се Барнаба, син Стана Илића задужио 4. јануара 1435. године код Влахуше, његовог сина на суму од 400 дуката. Мароје је примио 27. фебруара 1428. део дуга - 260 дуката - од Стана Илића, а остатак је требало да плати за две године. HAD, Div. Not. 21 fol. 227.

³¹ Никша Радосава Рендић пословао је у Приштини 24 (1425-1448) године. Д. Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем вијеку*, Историјски часопис XXII, 1975, 54. Перко, син Стана Илића и Никша Рендић водили су судски спор са Иваном Милошевићем у Приштини у јуну 1432. године. HAD, Lam. de foris 9 fol. 72' (27. VI 1432).

³² HAD, Test. Not. 13 fol. 34'-35, 3. XII 1438. (Т. Станише Васиљевића, умро у Новом Брду).

³³ HAD, Div. Not. 19 fol. 267-268.

³⁴ Б. Крекић, *Дубровник и Левант (1280-1460)*, Београд 1956, 156. Међутим, није остало забележено да ли су успели да поврате изгубљене ствари.

³⁵ И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952, 74.

вио и пословао у Сребреници (1441),³⁶ а његови синови дуги низ година: Петар и Барнаба по тринаест година - од 1440. до 1452.³⁷ Тонко је нешто касније дошао у Сребреницу и такође боравио тринаест година - од 1442. до 1454.³⁸ О пословању браће Стано у Сребреници мало се зна. Сребро и тканине заузимали су свакако најважније место у њиховој трговини. Бавили су се и осталим уносним пословима. Као успешни и богати трговци браћа Станетић - Тонко, Барнаба и Петар били су, са још двојицом Дубровчана, закупци царине деспота Ђурђа Бранковића у Сребреници 1444. године.³⁹ Поред Сребренице, пословали су и у рудницима у њеној близини - Пуста Сребреница и Сасе,⁴⁰ али и у рударским местима у српском делу Подриња - Црнци и Зајачи.⁴¹ Сва тројица су учествовала у раду судских комисија за спорове међу Дубровчанима у Сребреници, а такође и у поменутих суседним местима - јављају се у својству конзула, судија, а најчешће тужених и тужитеља. Кратко време (1444) у Црнци се помиње Стипан Станетић,⁴² а у Сребреници (1447) Симко Станетић,⁴³ који су, по свој прилици, били унуци Стана Илића. Они се, иначе, не налазе у Чингријиној генеалогiji и вероватно су били синови Николе Стано, који такође није забележен у Чингријиној генеалогiji. Дакле, чланови породице Стано били су активни у српским земљама кроз две, а можда и три генерације.

Стано Илић је такође одржавао пословне везе и са Баром, градом из којег је потекао. На то упућује чињеница што је, поред бројних некретнина, у Бару имао и дућан.⁴⁴ Међутим, о његовој делатности у Бару нема података. Можемо се само надати да ће наредна истраживања дубровачке и которске грађе донети нова сазнања. За сада се може претпоставити да су послове у Бару обављали његови синови или рођаци, затим прокуратори и фактори.

Стано Илић и његови синови - Перко, Барнаба и Тонко су, уредо са богаћењем и економским успоном, стицали и друштвени углед у Дубровнику. Тако су се, у време поделе новостечених земљишних поседа у Конавлима 1423. и 1427. године, налазили међу најугледнијим дубровачким грађанима. Тачније, Стано Илић са синовима добио је тада две

³⁶ Д. Ковачевић-Којић, *Стипановићиво средњовековне Сребренице* (у рукопису). Захвална сам ауторки што ми је омогућила да овај рад користим у рукопису.

³⁷ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*, 454, 465, 470, 472, 473, 477, 480, 494, 533, 546, 547, 552, 575, 576, 577. Петар и Барнаба помињу се први пут у Сребреници 16. августа 1440. године. У то време имали су изгледа и неке послове у Фочи и Вишеграду. Јер, 6. и 8. августа 1440. против њих је водио судски спор Јероним, син магистра Јакова из Фераре у Вишеграду или Фочи. Исто, 453. Јероним је, иначе, трговао првцем. Уп. С. Ђирковић, *Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964, 75, 138.

³⁸ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*, 465, 472, 473, 477, 517, 535, 542, 571, 573, 588, 597.

³⁹ Уп. опширније: М. Динић, *За историју рударства I*, 76.

⁴⁰ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*, 549, 553, 554.

⁴¹ Исто, 542, 548, 553.

⁴² Исто, 482.

⁴³ Исто, 533.

⁴⁴ Д. Динић-Кнежевић, *Миграције*, 206-207.

четвртине земље.⁴⁵ У конавоском рату, који су Дубровчани водили са Радославом Павловићем (1430-1433), Стано је имао значајну улогу. Јер влада га је изабрала 6. јуна 1430. године за управника дубровачке војске на Бргату са платом од једног дуката дневно.⁴⁶ Стано је, као имућан и угледан трговац, ушао пре 1430. године у ред Антунина, корпорацију најбогатијих трговаца, бродовласника и финансијера.⁴⁷ Често је био епитроп тестамената истакнутих дубровачких трговаца.⁴⁸ Исто тако, обављао је послове татора и прокуратора.⁴⁹ Његови синови и кћери склапали су бракове и орођавали се са угледним грађанским породицама - Хранковић, Котруљевић, Ђурковић, Касела, Бутковић и другим.⁵⁰

Више од пет деценија дуга и успешна пословна каријера Стана Илића завршена је средином XV века. Тачан датум његове смрти није познат. Станин тестамент писан је 27. јануара 1448. у Дубровнику, а регистрован 8. фебруара исте године, такође у дубровачкој канцеларији,⁵¹ што значи да је умро између поменутих датума. Нажалост, Станин тестамент нам није био доступан. Јер, он би нам свакако пружио више појединости о његовом пословању, покретним и непокретним добрима, породици и слично.

Чланови породице Стано поседовали су, нема сумње, знатна добра у Дубровнику, српским земљама и Бару, граду из којег су потекли. Зна се само да су поседовали земљу у околини Дубровника (Сланско приморје, Конавли),⁵² а такође и бројне некретнине у Бару. Највећи део или сва непокретна добра у Бару Стано је продао 1438. године. Наиме, 12. фебруара продао је једну кућу Марину de Comi из Бара, а месец дана касније, Баранину Марину Курјаку кућу и дућан, затим маслињак са преко 200 стабала, виноград, воћњак са јабукама и смоквама и обрадиво земљиште вредности 240 дуката.⁵³

Чланови породице Стано врло брзо су, као дубровачки грађани, урасли у привреду и друштво града под Срђем. Бавили су се углавном посредничком трговином између српских земаља и Медитерана. Најинтензивније су пословали од краја двадесетих до краја четрдесетих година XV века, односно у време привредног успона српских земаља с једне, и Дубровника, с друге стране. Управо захваљујући трговачком пословању стекли су богатство и углед. Већ је родоначелник породице у Дубровнику - Стано Илић - ушао у круг Антунина. Као и остале дубровачке гра-

⁴⁵ Р. Грујић, *Конавли под разним ѿсјодарима од XII до XV века*, Споменик СКА LXVI, 1926, 60.

⁴⁶ Ђ. Трухелка, *Конаовски рајџ*, Гласник земаљског музеја у Сарајеву XXIX, 1919, 161, 163-164.

⁴⁷ Genealogia Cingria, 279. Уп. Р. Ђук, *Трговци из зейских ѿрадова*, 159.

⁴⁸ HAD, Test. Not. 11 fol. 212-214; Test. Not. 13 fol. 34'-35.

⁴⁹ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*, 338, 349.

⁵⁰ Genealogia Cingria, 279-281.

⁵¹ HAD, Test. Not. 14 fol. 149-150'; Д. Динић-Кнежевић, *Миѿрације*, 206-207.

⁵² Уп. нап. 11 и 45.

⁵³ Д. Динић-Кнежевић, *Миѿрације*, 206-207.

ђанске породице поседовали су богатство, али не и власт и вероватно су желели да уђу у дубровачко Велико веће, односно да имају политичка права. Нажалост, та жеља није им се испунила. Смрћу Фрање, праунука Стана Илића 1555. године угасила се мушка грана ове породице у Дубровнику. Породица Стано деловала је у Дубровнику око 165 година и то кроз четири генерације.

Ruža ČUK

THE STANO FAMILY FROM BAR DURING THE MIDDLE AGES

The Summary

This paper, based on the *Genealogy of Cingria* (lat. *Genealogia Cingria*) and other documents, investigates the history of the Stano family of Dubrovnik during the late medieval and early modern periods. Originally from Bar, Stano Ilic, the family founder, moved to Dubrovnik at the beginning of the 1390s. He and the majority of his descendants acquired wealth and power through trade between Serb lands and the Mediterranean. Stano joined the circle of Antunins, the corporation of Dubrovnik's most distinguished merchants, shipowners, and financiers. Most active between the second and fourth decades of the fifteenth century, the Stano family lived and worked in Dubrovnik for four generations, about 165 years (until 1555), and in Serb lands for two or three generations.

Бранко БОГДАНОВИЋ*

АРТИЉЕРИЈСКИ МАТЕРИЈАЛ У ЦРНОГОРСКОЈ ВОЈСЦИ ОД 1800. ДО 1916.

Крајем 18. и почетком прве половине 19. века артиљерија је у тактичком и техничком погледу претрпела радикалне измене. Због специфичног геостратешког положаја, за Црну Гору су од посебног значаја била искуства аустријских граничарских пукова и Турске, а тиме, посредно, и француске револуционарне армије.

Граничари су током Седмогодишњег рата били обухваћени Лацијевим (*Moritz Graf von Lacy*) реформама, који је умео да цени њихову вредност и употреби их на прави начин. У време круте, линијске тактике, са гвозденом дисциплином, граничари су коришћени као лака пешадија специјализована за тзв. "мали рат". Мање тактичке јединице бориле су се у расутом строју, вешто користећи терен. Регуларна, стајаћа војска, користила је пуковску и батаљонску артиљерију. Оруђа калибра 3 фунте и домета од 260 до 750 метара пружала су непосредну подршку пешадији (практично, повећавала су густину пешадијске ватре). Расцепкана дуж широког фронта, без здруживања у веће формације, артиљерија је статус рода стекла у организационом али не и тактичком смислу. Промена ће наступити са појавом француске револуционарне армије. Недостатак дисциплине и обуке Французи су надокнађивали наступањем у расутим ројевима, уз вешто коришћење месних објеката. Дотадашња органска артиљерија није била довољно флексибилна да прати наступајуће ројеве, а распарчана на широком фронту, није имала ни ефекта по покретним, расутим циљевима. Тако долази до концентрације оруђа у самосталне тактичке групе које су одлучујуће деловале на поједине тачке. Практично, артиљерија се и тактички уздигла на ниво рода са батеријом (4 до 6 топова и 2 хаубице) као основном тактичком јединицом.

Ови помаци углавном су одговарали европским војиштима са бираним битачним местима, погодним за сукобе великих маса регуларних армија. Крајишки пукови, због свог специфичног начина борења,

* Аутор је стручни сарадник у Историјском музеју Србије, Београд.

користили су материјал прилагодљив најразличитијим тактичким захтевима и теренским условима. Иако је 1753. године гроф Андреас Фојерштајн (*Andreas Leopold v. Feuerstein*), у склопу реформи кнеза Лихтенштајна (*Joseph Wenzel Fürst zu Liechtenstein*), за минимални калибар усвојио 3 фунте (75,5мм, сл. 1), граничарски пукови су користили и топове од једне фунте (53мм). На основу крајишких искустава, Аустријанци су 1797. године од шајкашких једно и трофунтовних оруђа створили прве праве брдске топове који су се, ради транспорта, растављали на 5 делова.

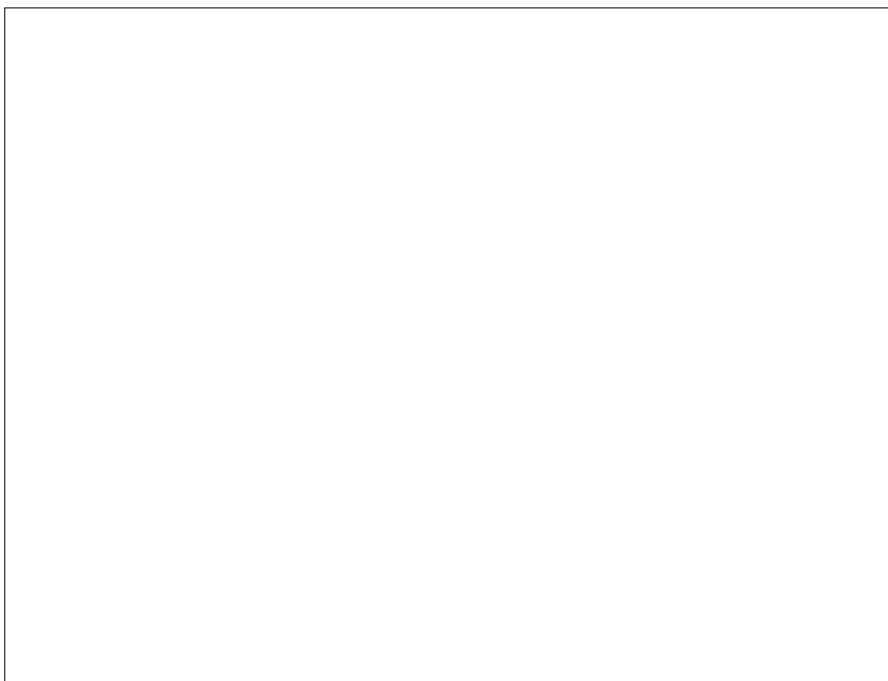

Сл. 1. Лафет систем Лихтенштајн М.1753.

Током француских револуционарних ратова материјал није показао значајнији технички напредак. У том периоду помало неоправдано је глорификован Грибовалов систем. Грибовал (*Jean Baptist Vaquette de Griebauval*) је 1776. заиста унапредио француску артиљерију. Посебну пажњу посветио је технологији производње, организацији и теорији. Материјал је олакшао у просеку за 22%, стандардизовао га је на калибре 4 (80мм) и 8 фунти (100мм) а осу раменица је спустио за 1/12 калибра испод осе цеви (смањење удара на механизам за елевацију). Међутим, тешки Грибовалови лафети нису били довољно мобилни, на каменитом и непроходном терену често су се ломили, а оруђима се није могло дејствовати непосредно по изласку на положај (цеви су приликом транспорта биле постављене на помоћна гнезда)). Наполеон (*Napoléon Bonaparte*, 1769-1821) је био свестан побројаних мана па је покушао да их отклони на новим системима AN IX (1800-1801) и AN XI (1802-1803).

Период 1800-1865.

Наполеон је помагао и организацију, обуку и преоружање артиљерије Селима III (*Sultan III Selim*, 1789-1807). У истанбулској Топхани покренута је производња Грибовалових оруђа (сл. 2) а Турцима су достављани и готови топови (углавном старији материјал из 1776. године или материјал из ратног плена). После Аустерлица (2. новембар 1805) и Пожунског мира (26. децембар 1805), Наполеон је пожурио да допре у близину побуњених делова турског царства. У првој половини 1806. је окупирао Далмацију, након чега је опсервационе пунктове поставио у Травнику, Видину, Скадру и Јањини. Овде су француски инструктори обучавали турске артиљерце а материјал из Босне и Далмације привлачен је на границе побуњене Србије. Све то свакако није могло промаћи владици Петру I Петровићу (1781-1830).¹

Сл. 2. Пољски топ система Грибовал М.1776 од 4 фунте, заплењен од Турака на Граховцу.

Црногорци су и из личних искустава, током операција вођених у садејству са Русима против француских трупа Молитора (*Molitore*), Ло-

¹ М. Екмечић, *Година 1906. у српској Револуцији*, "Бој на Мишару 190 година касније", Зборник радова са научног скупа у Шапцу, Шабац 1997, 35-41; С. Гавриловић, *Грађа бечких архива о Првом српском устанку*, књ. I, 1804-1810, Београд 1985, 174-175, 203-205, 213, 221.

ристана (*Jacques Lauriston*) и Мармона (*Marmont*), били упознати са значајем артиљерије у савременом рату.²

Још тада је постало јасно да, због племенске војне организације, традиционалне тактике засноване на брзим ударима мањим, мобилним јединицама и конфигурације терена, Црној Гори највише одговарају крајишка искуства и лаки, расклапајући брдски топови упрошћене конструкције, који су се могли транспортовати на рукама или товарним грлима. Међутим, ограничена финансијска средства и непостојање стручног кадра, нису омогућавали експлоатацију било каквих сазнања из области савремене тактике и употребе одговарајуће технике.

Црна Гора је располагала знатним бројем трофејних оруђа. У земљи је још из 18. века заостало стотинак млетачких и турских цеви калибра од 24 до 48 фунти, застарелих система и без употребне вредности.³ Црногорске трупе су 25. септембра 1806. код Цавтата заплениле 38 француских топова а у сталним сукобима са Турцима број заплениених оруђа се повећавао.⁴ У недостатку стручног кадра и муниције, ови топови нису коришћени; чувани су као трофеји, односно, својеврсни споменици на поједине победе и симболи колективне и појединачне храбрости. Најбољи пример је плен из акције Вида Бошковића и Мирчете Пешића на Спуж, 1834. године. Трудећи се да не компромитује обећања о добросуседским односима, Његош је 30. априла/12. маја исте године руском вицеконзулу у Дубровнику, Јеремији Гагићу, изнео верзију према којој су Бјелопавлићи, у ноћи између 19. и 20. априла (1. и 2. маја), осујетили испад спушких Турака и на терену запленили један топ.⁵ Међутим, аустријски конфиденти су имали тачан увид у инцидент. Према њима, Мартинићи су извршили ноћни препад на Спуж (*Spix*), запленили градско оруђе и преко Загарача (*Zagarzi*) га пренели на Цетиње (*Cettigne*). Вршилац дужности окружног поглавара у Котору, Габријел Ивачић, 27. априла/9. маја је у извјештају Губернијалном председништву у Задру прецизирао да се радило о дванаестофунтовном топу (120мм, "...*un cannone de calibre, come si dice di dodici*").⁶ Вук Караџић је крајем исте године у "Аусланду" потврдио Ивачићеву верзију али је навео да се радило о петофунтовном оруђу (око 80мм) дугом 4 лакта односно 3 метра ("...*eine vier Ellen lange, etwa fünfpfündige Kanone*").⁷ Оруђе је, наводно, са лафетом бачено преко

² Р. Томас, *Francuski Revolucionarni i Napoleonovi ratovi*, Београд 1965, 502-503.

³ С. Гопчевић, *Црногорско-турски рати 1876-1878. године*, Београд 1963, 27, 403. Вероватно су били у питању *карџауни* од 48 фунти са полетка 18. века, калибра 183 мм, дужине 3,3 м и тежине 4 тоне као и 24-фунтовни топови калибра 150 мм и масе од 1200 до 1500 килограма.

⁴ Р. Томас, *истио*.

⁵ Музеји Цетиње (МЦ), Приновљени рукописи, копија Његошевог писма од 30. IV 1834.

⁶ Historijski arhiv Zadar (HAZ), Spisi Namjesništva za Dalmaciju 164 (b, XIa. c. X/4, 1834).

⁷ *Ein Blick auf Montenegro im Spätjahr 1834*, Das Ausland, Ein Tagblatt für Kunde des geistigen und sittlichen Lebens der Völker, 31. Dezember 1834, 1457, 1458; *Montenegro und die Montenegriner*, Stuttgart und Lübingen 1837, 58. Ако је Вуков навод тачан, цев је била дуга око 3110 мм.

градског бедема а потом превучено на Цетиње. Тешко је рећи како се дрвени лафет није распао приликом пада низ литицу и како је оруђе велике масе, беспућем, до 4/16. маја транспортовано до Цетиња. У сваком случају, Вук је имао прилике да га лично види приликом боравка на Цетињу (од 6/18. септембра до 12/24. октобра 1834).⁸

Годину дана касније (10/23. марта 1835), Црногорци су изненадним препадом заузели Жабљак - важно стратешко упориште, лоцирано северозападно од ушћа Мораче у Скадарско језеро, које је затварало правце према Подгорици и Скадру. Због неповољне геополитичке ситуације и неспремности за озбиљнији сукоб са Турском (Хафиз-паша је одмах покренуо своје трупе), утврђење је "похарано" и одмах евакуисано. Том приликом са бедема су скинута два тврђавска оруђа и пренета на Цетиње. Према немачком путописцу Хајнриху Штиглицу (*Heinrich Stieglitz*) и каснијим очевицима (Љубомиру Ненадовићу и Вуку Врчевићу), сва три гвоздена топа прво су била постављена пред цетињским манастиром а 1838. су пренета пред новосаграђену "Биљарду". Тршћански лист "*Lloyd*" од 4/16. новембра 1851. бележи у дворишту "Биљарде четири црногорска топа, заплењена од Турака", којима је, само у изузетним приликама, руковао "надсвојник Арсенала... сенатор који је раније служио у аустријској артиљерији".⁹ Оруђа су се овде налазила све до аустроугарске окупације; Аустријанци су их одвукли као ратни плен и, касније, претопили у старо гвожђе.¹⁰

Према штурим описима данас је тешко одредити тип оруђа које је заплењено у Спужу. Како су оруђа од 5 фунти била неуобичајена, веродостојнији је Ивачићев навод о калибру од 12 фунти, који одговара и дужини од 4 лакта. Вук је на лицу места могао измерити само дужину али не и калибар који се одређивао масом (израженом у фунтама) сферичног, пуног пројектила, пречника нешто мањег од пресека канала цеви.¹¹ Овај топ је због димензија и масе био неупотребљив на црногорском војшту па је и логично што је све време представљао само трофејни експонат.

Према Љубомиру Полексићу, Петар II Петровић Његош (1830-1851) је располагао само једним употребљивим мерзером и то сумњивих квалитета и непознатог порекла (вероватно четврто оруђе које се 1851.

⁸ П. Поповић, *Односи Србије и Црне Горе у XIX веку, 1804-1903*, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I одељење, књ. XXXV, Београд 1987, 89-91.

⁹ Б. Павићевић, *Један занимљив чланак о Његошу из 1851. године* (чланак "*Montenegro und der Vladika Pietro Petrovich II*"), Гласник Цетињских музеја (ГЦМ) VII, Цетиње 1974, 199, 201.

¹⁰ Н. Stieglitz, *Ein Besuch auf Montenegro*, Stuttgart und Tübingen 1841, 62-63; Љ. П. Ненадовић, *О Црногорцима - Писма са Цетиња 1878. године*, СКЗ, коло XXXII, књ. 212, Београд 1929, 65-66; др Јевто М. Миловић, *Како су Црногорци запленили један топ са Спужа?*, Историјски записи бр. 3, год. XXI, књ. XXV, Титоград 1968, 467-475.

¹¹ Вероватно старо аустријско дванаестофунтовно (119,5мм) гвоздено оруђе из 1776. године, дуго 2987 мм и тешко 1568 килограма. W. Gohlke, *Geschichte der gesamten Feuerwaffen bis 1850*, Leipzig 1911, 96.

спомиње у тршћанском часопису). Када је скадарски везир септембра 1843. заузео црногорска острва Врањину и Лесендро, "(Владика Раде) са Међећа зађаше малом лумбардом (острва у "Скадарском блаиу"), али једно ишло је мала лумбарда, а друго ишло је одвећ удаљена, (па се) није... могло нишиа учиниши".¹² Његош је, наводно, и 1847. добио на поклон од тршћанског трговца Вучинића "двие гвоздене лумбарде" (мерзера).¹³ Како се они не спомињу у каснијим операцијама црногорске војске, највероватније се радило о сигналним мерзерима, "мужарима", без икакве бојеве вредности.

Највећи недостатак у артиљерском материјалу Црна Гора ће осетити у рату 1852-1853. године. Немири у Херцеговини, подстицани са Цетиња током 1852, нагло су заострили црногорско-турске односе. Кулминација кризе наступила је када су Црногорци, у ноћи између 11/23. и 12/24. новембра, по други пут заузели Жабљак. Скадарски везир Осман-паша је добио наређење да по сваку цену поврати тврђаву. Без икаквог артиљеријског искуства, Црногорци су приморали заробљене турске топџије да на нападаче дејствују из градских оруђа. Оштра упозорења Русије приморала су књаза Данила I Петровића (1851-1860) да нареди евакуацију Жабљака. Црногорци су 13/25. децембра запалили све куће и из града понели 4 тврђавска топа.¹⁴

У то време већ је било познато да је Портин изасланик и командант трупа у Босни и Херцеговини, мушир Омер-паша Латас (*Михајло Лаџас*, 1806-1871), добио директиву да изврши напад на Црну Гору. Формалну објаву рата означио је султанов ферман од 14/26. децембра 1852, а операције су започете 29. децембра 1852/8. јануара 1853. године. Црногорско-турски рат је претио да поремети односе снага и утицајне сфере на Балкану. Ово је приморало Беч да напусти дотадашњи резервисан став и покуша да учврсти позиције у Црној Гори. Први корак је предузелo Министарство иностраних послова. Крајем 1852. предложило је Министарству рата да укине забрану извоза ратног материјала у Црну Гору. Министар иностраних послова гроф Буол Шауенштајн (*Buol von Sauienschtein*) је 28. децембра 1852/9. јануара 1853. известио цара Франца Јозефа (*Franz Joseph*, 1849-1916) да је "у опсервациону мисију" кроз Босну и Херцеговину упућен прослављени јунак из 1848-1849, потпуковник Ђорђе племеници Стратимировић (1822-1908). Стратимировић је до 18/30. јануара требало да се јави у Дубровник, поднесе извештај генерал-ађутанту грофу Келнеру де Кленштајну (*Graf Kellner de Klenschtein*) и од њега добије даље инструкције везане за Црну Гору. У циљу договора о врсти и начину дотура помоћи, 6/18. јануара 1853. у Беч је допутовао књажев изасланик и "вицепрезидент" *Правишељсџивујичеџ сената цр-*

¹² Љ. Полексић, *Краиџак преглед историјског развоја црногорске војске*, Ратник, свеска X, год. XLVII, Београд 1931, 81.

¹³ *Истио*. Аустрија је 1836. године увела у наоружање гвоздене шестофунтовне (93 мм) мерзере са цилиндричном комором, дужином цеви од 2,51 калибра и масом од 31 кг. Тешко је поверовати да су тршћански Срби успели да из локалног Арсенала набаве ова модерна формацијска оруђа.

¹⁴ Б. Павићевић, *Књаз Данило*, Београд 1990, 80, 91-95.

ноџорскоџ и брдскоџ, Ђорђевић Савов Петровић. Петровић је имао низ сусрета са руским послаником Фонтоном, аустријским министром иностраних послова и царевим ађутантом, генералом грофом Бруном (*Brunn*). Договорено је да се Црној Гори из которског Арсенала бесплатно уступи 2.400.000 пушчаних метака ("фишека") и једна брдска батерија од 4 глаткоцевна трофунтовна топа (75мм) система Лихтенштајн М.1797/1838 (сл. 1) са муницијом и посадом.¹⁵ У то време у Бечу се затекао и Јеџор Петровић Коваљевски (*Еџор Петровић Ковалевский*, 1809-?), који је по налогу Петроградског кабинета путовао у штаб Омер-паше Латаса. Руском емисару су, наводно, највише аустријске инстанце назначиле како је Црној Гори, по личном налогу Франца Јозефа, додељено чак 12 тобова (2 батерије). Међутим, показало се да су ове информације биле претеране.¹⁶

Келнер је упућен у Котор да организује дотур помоћи док је Стратимировић "добрио дозволу" да се придружи црногорској војсци. Стратимировић је у Котору прихватио аустријску батерију и ангажовао посаду састављену од Чеха-ветерана, преобучених у црногорске униформе. Истовремено, врбовао је и 24 Бокеља (као своју "личну гарду"). По тешко проходном терену и великим сметовима, до 3/15. фебруара 1853. успео је да на Чево извуче свих шест топова.¹⁷

У другој фази рата, 3/15. фебруара, турске снаге сконцентрисане према црногорским положајима у Црмници, кренуле су у наступање у правцу Годиња. Артиљеријску припрему извршиле су батерије бродова језерске флотиле а непосредну подршку пешадији пружао је један искрцани бродски ("шајкашки") топ. У жестокој борби која је трајала до 19:00, Турци су поражени а бродско оруђе је заплешено и свечано предато Ђорђевићу Петровићу.¹⁸ Црмничани су у боју на Лимљанима запленили још једно оруђе и 250 ока (315 кг) барута.¹⁹

Споразум о миру између Турске и Црне Горе потписан је у Подгорици, 16/28. фебруара 1853. године. Овим документом било је предви-

¹⁵ Аустријски трофунтовни спредпушећи брдски топови система Лихтенштајн су 1838. године модернизовани уколико што су старе, бронзане цеви замењене гвозденим (калибар 75,5 мм, дужина цеви 1.147 мм, а маса 240 кг). Једноставно, конусне цеви (без прстенова и ручица односно "делфина"), биле су постављене на расклопне дрвене лафете система Грибовал.

¹⁶ Haus-Hoff u. Staats-Archiv Wien (HNSAW), Russland, IX, K-35, телеграм Неселъродеа Коваљевском од 18/31. маја 1853.

¹⁷ Б. Павићевић, *нав. дело*, 109, 111, 113-114; В. Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814-1894*, Српска краљевска академија наука и уметности, посебна издања, књ. XLIX, Београд 1924, 69-80. Аустријску брдску батерију је од 1797. до 1851. године чинило 4 а од 1851. - 6 оруђа. Измене у формацији батерија спровођене су у време црногорско-турског рата. Практично, јануара 1853. у Бечу је донета одлука о упућивању брдске батерије по старој формацији али је у пракси на Чево допремљено 6 топова - по формацији из 1851. године. Ово је главни узрок што се у каснијој историјској грађи среће различит број топова достављених Црној Гори. У сваком случају, аустријска батерија је са успехом коришћена све до 1877. године. Б. Богдановић, *Артиљеријско наоружање црногорске војске 1850-1878. године*, ГЦМ, књ. XI, Цетиње 1978, 122.

¹⁸ Б. Павићевић, *нав. дело*, 143.

¹⁹ Љ. Полексих, *нав. дело*, 81.

ђено успостављање *status quo ante bellum* али и повраћај заплених артиљеријских оруђа од стране црногорске војске. "*Московске ведомости*" (26. фебруар/17. април 1853, бр. 37), потврђују да су Црногорци за време ратних операција запленили само два топа. Међутим, обе стране су отезале са извршењем тачака Подгоричког споразума и, по свему судећи, ова оруђа нису враћена Турцима.

Књаз Данило је током сукоба са Турском схватио да је школовани кадар битан предуслов за стварање модерне војне организације. Управо услед недостатка обученог људства, артиљерија није егзистирала као самосталан род. Оруђа су по потреби придодавана пешадијским јединицама и, у суштини, највише су доприносила густини стрељачке ватре. Данилове амбиције су биле да осамостали и овај род и, колико је то могуће, организује га на савременим принципима. Користећи промену међународних односа и утицајних сфера, трудио се да у што краћем року оспособи кадар који би подржао његове реформе. Крајем јула 1853. обратио се Петрограду са молбом да се црногорским младићима омогући школовање у руским образовним заводима. Мејнсдорф је већ 1/13. августа саопштио како се цар Николај I (*Николај I*, 1796-1855) сагласио да се сваке године по два питомца примају на Војно а један на Духовно свечуилиште, па су Машо Врбица (1833-1898) и Илија Божовић одмах упућени на *Михајловское Артиљеријское Училище*.²⁰

Само неколико месеци након Подгоричког споразума, 9/21. септембра 1853, Источно питање је кулминирало прекидом руско-турских дипломатских односа и руском окупацијом Влашке и Молдавије. Кримски рат је официјелно почео турском објавом непријатељстава Русији, 22. септембра/4. октобра 1853. У то време у Петрограду су се сукобљавале две струје по питању целисходности устанка балканских народа који би подржао руске ратне напоре. За ову идеју је био загрејан лично цар Николај I, док су канцелар Карло Васиљевич Неселроде и Иван Фјодорович Паскевич (*Иван Фёдорович Паскёвич*, 1782-1856) изражавали скептицизам и одређену суздржаност. Коначно, одабрано је средње решење; тајна пропаганда у циљу покретања устанка. У том циљу је 5/17. јануара, преко Котора, на Цетиње (по четврти пут) допутовао пуковник Јегор Петровић Коваљевски.²¹ Коваљевски је предложио да се на Цетиње пошаље неколико руских техничких официра који би формирали фабрику барута и да се опозову црногорски питомци (после само два непотпуна семестра) ради организације, обуке али и подизања морала црногорске војске.²² Петроград је у првом тренутку прихватио ове сугестије; одобрено је 60.000 рубаља за набавку наоружања, одредио је једног инжењеријског и једног артиљеријског официра и наложио несвршеним питомцима "учебне" батерије Михајловског артиљеријског училишта, Маши Врбици и Илији Божовићу да се врате у земљу. Ове брзоплете и по балкански регион опасне планове осујетио је руски посланик у Бечу.

²⁰ Б. Павићевић, *нав. дело*, 167.

²¹ Historijski arhiv u Zadru (HAZ), 402 (b. IX 1.854), Мамула, 6/18. јануара 1854.

²² Р. Јовановић, *Мисија Ј. П. Коваљевскога у Црној Гори 1854*, Историјски записи XXI, Титоград 1958, 29-30.

Мејендорф је спречио трансфер новца и даљи пут инжењерца али су му "промакли" артиљеријски капетан Констадиус и питомац Машо Врбица и Илија Божовић.²³ Игноришући аустријски и српски, али и став руске дипломатије према уплитању у Источну кризу, Коваљевски је наставио са својим акцијама. Повезао се са Новицом Церовићем (1805-1895), а забринут концентрацијом 2000 турских војника према Васојевићима, разматрао је могућност концентрације црногорских артиљеријских оруђа на Грахову.²⁴ На Цетињу је прикупљено 16 тона барута; капетан Констадиус је оспособио за употребу 14 топова (вероватно 4 са Жабљака, 6 аустријских и два заплена од Турака 1853) а половина од 10.000 рубаља којима је располагао Коваљевски (Коваљевски је 20. априла/2. маја ађутанту књаза Данила за ову сврху предао више од 5000 рубаља односно 14.726,20 флорина), затим део руске субвенције за 1853. годину као и аустријска дотација за оправку цркава и манастира, утрошени су на илегалну набавку оружја и муниције.²⁵ Међутим, читав план се показао не само неостваривим него и нереалним, па су Коваљевски и Констадиус, маја 1854, повучени у руски Главни стан.²⁶

Књаз Данило је схватио да је опозив Маша Врбице и Илије Божовића био погрешан потез. Јуна 1855. године је на петроградско *Военное Училище* упутио Вида Јокашева Пејовића и Јока Малишина Јовичевића а на *Николаевское Инженерное Училище* - Матеја Иловог Давидовића.²⁷ Сем тога, 23. августа/4. септембра 1857. је замолио и *Правителство Србско* да на школовање прими Јована, сина његовог ађутанта и повереника, Лазара Влаховића. *Појечийџель иносѣрани дела* Стеван Маринковић је 6/18. септембра (И.Но.3695) одговорио да ће српска влада примити на школовање сваког црногорског младића. Користећи позитиван став Београда, Данило је 28. септембра/10. октобра препоручио и Петра, сина Новице Церовића, као и Николу Радоњића. Сва три младића су решењем *Појечийџельсѣва Просвѣшченија* И.Но.3840 од 19/31. октобра прихваћена као стипендисти српске владе.²⁸

Основни Данилов циљ је био да оспособи официрски кадар. Зато је секретар Тодор Илић 10/22. августа 1859. године (Но.193) пренео српском Министарству иностраних дела Књажеву жељу да се Јован Влаховић, тада свршени питомац трећег разреда гимназије, "*џо џоџреби државној џосвѣџи на воене науке на военој академији*" (Артиљеријској школи у Београду). Како је по *Усѣроенију (Пројекџу) Арџиљеријске школе* (од 6/18. марта 1850) један од услова за упис у прву годину био и седам разреда *Реалке* или *Гимназије*, Коста Цукић је 11/23. септембра 1859. (И.Но.3656) одговорио да Влаховић не може бити примљен у *Ака-*

²³ Р. Јовановић, *нав. дело*, 29, 30, 33; Н. И. Хитрова, *По поводу записки Е. П. Ковалевскоџо о Восточном вопросе*, Българска академия на науките, Институт по историји, в память на академик Михаил Димитров, 681.

²⁴ НАЗ, 412, (в.ІХ.а.Х/2 1.18549, 176-173), Мамула Баху, Задар 14/26. јануар 1854.

²⁵ Б. Павићевић, 188-189, нап. 60. Р. Јовановић, *нав. дело*, 43.

²⁶ *Исџо*, 198.

²⁷ *Исџо*, 221.

²⁸ МЦ, АО, ф. за 1857. годину.

демију јер није "свршио прописаный број класа".²⁹ Јован Влаховић и Никола Радоњић примљени су тек 1861. у прву годину 6. класе Артиљеријске школе. Влаховић је 17/29. новембра 1866. стекао чин потпоручника. Илија Гарашанин (1812-1874) је 23. октобра/4. новембра 1864. био приморан да извести књаза Николу (1841-1921) да је Никола Радоњић због недисциплине искључен са *Академије*. Четири месеца је одслужио у пешадијском батаљону стајаће војске а потом је био премештен у лабораторијску чету крагујевачке Тополивнице како би тамо, под личним надзором Миливоја Петровића-Блазнавца (1824-1873), изучио "справљање" пешадијске и артиљеријске муниције - вештине ништа мање значајне за Црну Гору. Радоњић није показао никакав напредак ни у Крагујевцу па је Гарашанин 21. септембра/3. октобра 1865. известио књаза Николу како "овоџ младоџ човека" враћа на Цетиње.³⁰

Завршетак Кримског рата и привидно смиривање Источне кризе нису разрешили црногорске проблеме заостале још од Подгоричког споразума. Данило је усмерио напоре ка међународном признању књажевине и разграничењу са Турском. У циљу притиска на Цариград али и европске меродавне кругове, подржавао је покрете херцеговачких устаника а Граховљанима је препоручио да обуставе сва давања Турској.³¹ Порта се коначно одлучила да дугогодишње спорове разреши силом оружја. Ферих Хусеин пашине трупе, у чијем саставу су се налазиле и две батерије пољских топова, 24. априла/6. маја 1858. године су поселе положаје на Граховцу који је доминирао Граховом. Прве борбе започели су војници Ријечке нахије већ 25. априла/7. маја у 8:00 часова. Операције су сутрадан обустављене на 4 часа ради снабдевања трупа водом и евентуалних преговора о примирју. Ово затишје Црногорци су искористили да блокирају правце према Клобуку и Корјенићима и тако, практично, потпуно опколе Турке. Концентрација црногорске војске на висовима који су доминирали над турским логором довршена је до 28. априла/10. маја. Увидевши безизлазност ситуације, Хусеин паша је 1/13. маја у 7:00 покушао пробој ка Клобуку. На његове трупе извршен је силовит, концентричан напад свих црногорских и херцеговачких јединица. Турци су се донекле држали док се комора и артиљерија нису заглавиле на непроходном терену. Тада је наступила паника која је довела до потпуног уништења Хусеин-пашиних трупа. Црногорски плен је, између осталог, чинило и 8 пољских топова система Грибовал (сл. 2).³²

²⁹ МЦ, АО, ф. за 1859. годину.

³⁰ МЦ, АО, ф. за 1864. годину; МЦ, АО, ф. за 1865. годину.

³¹ Бањани су током једног локалног сукоба 1857. године, у караули на Волимљу, запленили оруђе (названо "Капетан-топом") које је транспортовано на Цетиње. Ј. Полексић, *нав. дело*, 82.

³² *Истио*, 37; В. Ђорђевић, *нав. дело*, 125, 134; А. Лаиновић, *Побједа на Граховцу 1858. године у сјисима савременика*, Цетиње 1958, 88-90; *Војна енциклопедија* 3, Београд 1960, 412-413. Подаци о броју оруђа која су дејствовале у бици различити су; негде се наводи да су Црногорци имали само 2 топа (*Војна енциклопедија*) а негде - једну брдску батерију (*А. Лаиновић*). Исто тако, у *Војној енциклопедији* се тврди да је Хусеин-паша имао 6 или 10 топова. Међутим, већина извештаја се слаже да су Црногорци запленили *сва* оруђа односно 8 топова (Мамула 2/14. маја 1858, извештај Бр.478).

Победа на Граховцу значила је само једну, истина славну, епизоду у перманентним црногорско-турским сукобима. У то време Црна Гора је била под притиском руске политике која никако није желела да изгуби трајни ослонац на Балкану и жестоко се противила Даниловим напорима на уређењу односа са Портом. Иако је Данило у суштини желео проширење црногорских територија, Петроград је идеју о признавању номиналног турског сизеренства сматрао сопственим поразом. Црногорци су уцењивани могућношћу укидања годишње државне субвенције али је зато крајем новембра 1856, у нади да то доприноси ратним припремама, за набавку наоружања одобрено 5000 сребрних рубаља (додуше, из суме црногорског капитала).³³

Чак и после црногорско-турског разграничења, 1859, ситуација у Херцеговини се није битније смирила. Ровито стање (одбијање црногорских племена која су остала на турској територији да порезе плаћају Цариграду) претило је избијањем нових сукоба. Турци су крајем 1860. из предострожности у Херцеговини стационаирали 13 регуларних батаљона са 22 топа. Јануара наредне године избио је нови херцеговачки устанак у коме су садејствовале црногорске чете. Априла 1862. године ескалација сукоба је резултирала турском објавом рата Црној Гори. Врховни заповедник турских снага, Омер-паша Латас, команду над херцеговачким трупама са 22 раније привучена топа поверио је Дервиш-паши док је јужну војску, са 2 брдске и једном пољском батеријом, ставио под команду Абди-паше. Снаге војводе Миљана Вукова и Новице Церовића су 7/19. априла код Бијелог Поља поразиле Хусеин-пашин и Авди-бегов одред и заплениле 4 топа. Међутим, операције су се одвијале неповољно по Црну Гору па је 27. августа/8. септембра 1862. потписан мир. Сем 4 оруђа заплењена 7/19. априла 1862. код Бијелог Поља, Црногорци су у сукобима 1861-1862. задобили: октобра на Пиви - 4, 7/19. децембра у боју на Равном - 3 и 15/27. марта 1861. у Васојевићима 2, затим 2/14. априла 1862, у боју са Дервиш-пашом - 2, у борбама од Билећа до Никшића - 3, код Клека у Бањанима - 4 и, крајем јула 1862, у боју на Додошима - 1 топ.³⁴

Период 1865-1876.

Већину заплених оруђа чинили су глаткоцевни, давно амортизовани топови које Црногорци, поготово без обучених послуга, нису могли користити. Оваква ситуација налагала је хитне мере на побољшању материјалног и стручног стања црногорске артиљерије (у суштини, на-

³³ Б. Павићевић, *истио*, 270-271. Руски државни канцелар је 12/24. новембра 1851. године, након Његошеве смрти, саставио реферат о извршењу тестаментa по коме је требало разрешити сложена питања прерасподеле средстава црногорске благајне. Радила се о 195.000 рубаља које је успео да прикупи Петар II Петровић Његош. Коначно, књаз Данило, Ковалевски и Мејендорф су одлучили да се изврши трансфер црногорског капитала у Петроградску банку, да се депонована средства (главница) не дирају а да се користи само камата. Б. Павићевић, *истио*, 39, 52, 55. Међутим, ова средства су мимо споразума често коришћена и ненаменски, поготово за набавку наоружања.

³⁴ Љ. Полексић, *нав. дело*, 82; *Војна енциклопедија* 2, Београд 1959, 270.

ставак реформи које је започео књаз Данило). Књаз Никола је искористио посету Бечу, маја 1865, да код аустријског цара испита могућност набавке неколико брдских оруђа. Франц Јозеф је избегао директан одговор и црногорског књазу упутио на министра иностраних послова.³⁵ Четири месеца касније, 2/14. августа, Никола се обратио грофу Мејндорф-Пуљију, подсећајући га на разговор у Бечу и инсистирајући да му се одговори "да ли сме да се нада њоклону неколико брдских топова најновије аустријске конструкције (брдска четворофунтовна жлебљена оруђа система *La Hitte* М.1863) или ако не, а онда (да му се) дозволи да ипакве топове изведе из Аустрије". Аустријски министар иностраних послова је 26. августа/7. септембра одговорио да због тренутне спољнополитичке ситуације Беч није у могућности да удовољи црногорским захтевима јер би то изазвало негативне међународне импликације.³⁶

У то време дошло је до отопљења односа и развоја војнополитичке сарадње између Србије и Црне Горе. Изгледа да су први разговори о евентуалној војној сарадњи покренути током крштења Николине ћерке Љубице. Књаз Никола је предложио да се кумства прихвати Михаило Обреновић (1823-1868). Српски књаз је 31. децембра 1864/12. јануара 1865. прихватио понуђену част и на Цетиње, као свог личног заступника, послао државног секретара Ђорђа Миловановића и ађутанта, капетана Љубомира Ивановића. По повратку у Београд, 28. фебруара/12. марта 1865, Миловановић је известио Николу да се Ивановић "брине за све наруџбине" (укључујући и израду пројекта нове касарне) и да је Гарашанину предао писмо у коме су изложене црногорске потребе.³⁷ Два месеца касније, писмом од 7/19. априла, Михаило је позвао црногорске представнике на прославу педесетогодишњице Таковског устанка. Никола је у Београд упутио свог таста, војводу Петра Вукотића, који је 23. маја/4. јуна 1865. присуствовао свечаности у Топчидеру.³⁸ Изгледа да је том приликом Гарашанин Вукотићу понудио помоћ у стрелачком наоружању и муницији. Истовремено, Илија Гарашанин је у Михаилово име послао књазу Николи писмени предлог да се у Цетиње пошаље један артиљеријски официр који би размотрио могућност о подизању тополивнице "горских" (брдских) топова. На први поглед, ова идеја се чинила реалном; транспорт готових оруђа био би скопчан са низом импликација због непријатељског става суседних држава. Планом је било предвиђено евентуално преливање постојећих трофејних топова у савременије системе и да се "... за њи муниција ли(је) и (праве) лафетии". Србија је, наводно, била спремна да пошаље мајсторе и "све што је било нужно од машина" и да сноси "ону част њирошкова која се односи на илаиу официра и мајстора и набавку машина"...³⁹ Никола је одбио помоћ у лаком наоружању и муницији. Овакав став је 18/30. јула образложио чињени-

³⁵ В. Ђорђевић, *нав. дело*, 217-219.

³⁶ *Истио*, 222-224.

³⁷ МЦ, АО, ф. за 1864. и 1865. годину.

³⁸ *Истио*.

³⁹ Р. Драгићевић, *Почеци савременог наоружавања и организације црногорске војске*, Цетиње 1939, 5.

цом да у том тренутку ради на реализацији набавке оружја уз помоћ Русије. Ово потврђује и писмо руског конзула у Дубровнику, Константина Петковича Димитријевича, који је 28. јуна/10. јула обавестио Николу да се нашао са Вукотићем на његовом повратку из Србије и да су током заједничке пловидбе од Трста до Дубровника размотрили неке аспекте војне помоћи.⁴⁰ Међутим, идеја о изградњи тополивнице је по свему судећи одмах прихваћена. У циљу сагледавања могућности за реализацију овог плана, у другој половини 1865. из Србије је на Цетиње послат артиљеријски капетан Велимир Стефановић.⁴¹

Тачно време Стефановићевог доласка у Црну Гору није могуће утврдити, али се из писма књаза Николе Гарашанину од 29. јула/10. августа 1865. види да је мисију до тада обавио и да се враћа у Србију.⁴²

Након исцрпног Стефановићевог извештаја, Београд је одустао од сопственог предлога. Негативан став је проистекао из економских и политичких мотива; изградња, опремање, пуштање у погон и обука људства захтевали су средства које Србија не би могла обезбедити; сем тога, осамостаљивање Црне Горе по питању набавке наоружања допринело би њеном престижу што Београду није одговарало. Књаз Михаило се определио за солуцију да се Црној Гори поклоне готово топови на којима би обуку изводили српски официри. Михаило је 28. децембра 1865/9. јануара 1866. године обавестио књаза Николу како је наложио Министру војном да, чим то транспортне могућности дозволе (топљење леда на Сави), почне са одашиљањем ојачане брдске батерије. Оруђа је требало "*и́ривидно и́ренейи у и́рийи́јажање фабриканайи́а бечког Седерла*". У име Томаса Седерла (*Thomas Sederl, Wien-Ottakring*), топове би од Трста транспортовао његов опуномоћеник, српски војни лиферант Лазар Трифковић (Триповић). Да би се избегло компромитовање бечког фабриканта који је дао непроцењив допринос наоружавању Србије и Црне Горе, за њега је употребљаван псеудоним "*Маркус*".⁴³

Ова одлука је донета уз знање Петрограда, али није промакла ни будном оку Беча. Аустријски министар полиције је скоро месец дана пре званичног Михаиловог писма, 5/17. децембра 1865, известио министра спољних послова, грофа Александер фон Мејнсдорф-Пуљија, о српској одлуци да Црногорцима поклоне шест трофунтовних (*sic!*) топова.⁴⁴

Артиљеријски материјал је из Крагујевца, преко Београда, Беча и Трста, превезен у Дубровник. Овде су га преузели Црногорци и током прве седмице марта пренели на Цетиње.⁴⁵ Аустријски посланик у Цари-

⁴⁰ МЦ, АО, ф. за 1865. годину.

⁴¹ Р. Драгићевић, *истио*. Стефановић је 1850. године (дотле питомац београдске Тополивнице) уписан у прву класу новоосноване Артиљеријске школе. Био је један од првих питомаца Артиљеријске школе који су 1853. упућени на практично усавршавање у нову крагујевачку Тополивницу. Овде је годину дана касније постављен за првог управника Војно-занатлијске школе. Чин потпоручника стекао је 1855. и након тога је распоређен на дужност контролора артиљеријске муниције (ђулади) у Мајданпеку.

⁴² *Истио*, 5-6.

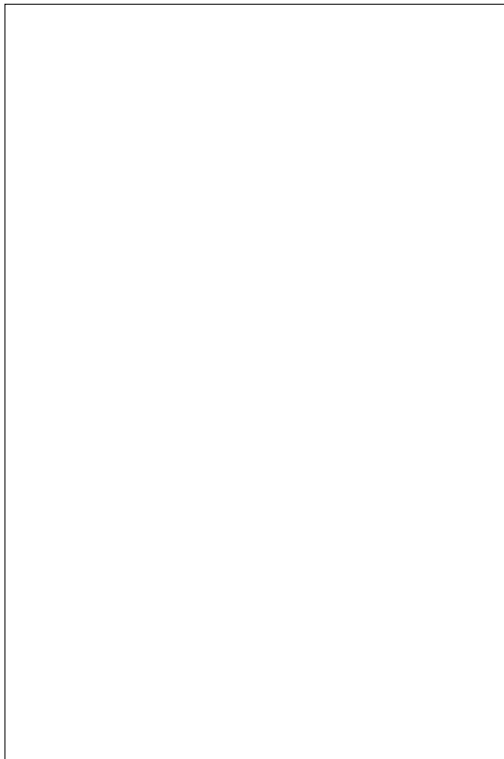
⁴³ *Истио*, 8; С. Гопчевић, *нав. дело*, 213.

⁴⁴ В. Ђорђевић, *нав. дело*, 216.

граду, барон Прокеш-Остен, у својој депеши Но. 13 од 2/13. марта 1866, навео је како се Порта жалила што је из Трста, *via* Дубровник, Црногорцима експедовано 300 сандука муниције и 8 изолучених топова. Аустријски министар иностраних послова је одговорио да се радило о српском поклону Црногорцима који је морао бити пропуштен јер је ембарго на извоз и транзит оружја "у Турску" (Црну Гору) био укинут још 9/21. маја 1865. године.⁴⁶

Поклон је чинила ојачана батерија спредпунех брдских жлебљених четворифунтовних топова система Ла Ит (*La Hitte*) М.1858/1863. (сл. 3).⁴⁷ Брдски топови су се од пољских оруђа М.63 (сл. 3а) разликовала само по конструкцији лифета који је био "са пањем", односно, раставни, ради лакшег транспорта по брдовитом терену. Ова (изворно француска) оруђа усавршена су и прилагођена српском војишту од стране Миливоја Петровића-Блазнавца и италијанског капетана Ланолинија. Уз 8 топова послато је 10 лафета, 24 транспортна самара, резервни алат и прибор, 4000 граната са конкусионим упаљачима система Флајшхандел (*Fleischhandel 'scher Concussionszünder*) и 4000 "фишека" (свилених кеса са по 700 г топовског барута).

Књаз Михаило је фебруара 1866. године известио књаза Николу да је ради обуке Црногораца у руковању новим оруђима послао капетана I класе Милутина Јовановића. Пред полазак у Црну Гору, тачније, 9/11. фебруара 1866, Јовановић је детаљне инструкције добио од врсног стручњака, министра војног Миливоја Петровића-Близнавца. Са овим официром у Црну Гору су дошли и наредник Алекса Ђорђевић, "*едань поднардник за лабораториске роте Панта Пејовића (кои ће имаџи уредити сирему за муницију њојова)*" и *едан штаб трубач Тодор Ко-*

Сл. 3. Брдски топ 8см система Ла Ит М.1863 из састава прве црногорске батерије.

⁴⁵ Ј. Ристић, *Свољашњи одношаји Србије*, књ. 2, Београд 1877, 435.

⁴⁶ В. Ђорђевић, *нав. дело*, 228.

⁴⁷ По формацији српске војске, брдску батерију је чинило 6, а Црној Гори је поклоњено 8 оруђа.

Сл. За. Српски пољски топ 8см
Ла Ит М.1863 по чијем узору
су рађена брдска оруђа.

ић".⁴⁸ Нешто касније, на Цетиње је стигао и оружани инжењер Владимир Илић.⁴⁹

Обука 51 питомца за артиљеријску струку започета је 1/13. марта 1866. године. Курс је текао релативно успешно, што се види из Јовановићевог рапорта књазу Николи од 10/22. јуна исте године. Питомци су били потпуно обучени као послуга на по 4 оруђа, а оспособљени су и за преношење знања осталим Црногорцима. По Јовановићевом предлогу, одговорност за даљу обуку преузео је Машо Врбица. За командира прве батерије постављен је "Саво" (Врбица), а чиновне артиљеријских официра стекли су "Ачица Барјакџић" (Агица Лакић?), "Томо План(енац?)" и "Саво Граовац". Остали артиљерици, добивши звање подофицира-инструктора, распоређени су по својим племенима ради преношења знања будућим "иојницима". Сматрају-

ћи да је његова улога окончана, Јовановић је замолио црногорског владара да му одобри повратак у Србију.⁵⁰ Ово му је дозвољено 17/29. јуна 1866. године; четири месеца касније, његов посао у Црној Гори наставио је тек промовисани потпоручник Јован Влаховић (син Лазара Влаховића, питамац српске владе). Капетан Јовановић је на Цетињу оставио таблице гађања, артиљеријска правила и инвентар материјално-техничких средстава батерија.⁵¹ По доласку у Београд, свом владару је поднео исцрпан извештај о стању у Црној Гори. Изгледа да је посебну пажњу скре-

⁴⁸ МЦ, АО, ф. за 1866. годину. Капетан Милутин Јовановић је већ боравио на Цетињу (приликом Љубичиног крштења) и био је упознат са стањем и потребама у црногорској војсци. Класни друг Велимира Стефановића (питамац прве класе Артиљеријске школе, дотле поднаредник прве чете другог батаљона), Јовановић се од 1853. у Крагујевцу, уз Шарла Лубрија, усавршавао у ливењу топова. У потпоручника-тополивца унапређен је септембра 1854, чин поручника је стекао 30. маја/11. јуна 1857, а следеће године је послат на специјализацију у Лијеж (*Liege*).

⁴⁹ G. Frilley, J. Wlahovity, *Le Montenegro contemporain*, Paris 1876, 438.

⁵⁰ МЦ, АО, ф. за 1866. годину.

⁵¹ *Ишио*.

нуо на недостатак муниције. Књаз Михаило је 23. јуна/5. јула 1866. писао књазу Николи да је "... ради њодмирења оскудице у баруџу и олову (министар) *Воених дела добио налоџ да њошаље њтри хиљаде ока баруџа (и) 355.000 ока олова*". Србија је била спремна да у Бечу за Црну Гору купи и око 4000 *ђулади* (пуних, сферичних пројектила, вероватно за старе, трофунтовне глаткоцевне аустријске топове), али само под условом да се нађе фабрикант који би пристао на исплату тек по испоруци робе.⁵² Проблем испоручиоца и транспорта није решен до 28. јула/9. августа 1866. године. Због тога је почетком августа у Беч отпутовао Машо Врбица. Тамо је, (опет) уз помоћ српског војног лиферанта Трифковића, склопљен уговор с Томасом Седерлом. Сем муниције, поклона српске владе, Лазар Трифковић је за Црногорце, о свом трошку, купио и два топа. Цео транспорт је стигао у Котор 10/22. јануара 1867, а књаз Никола се 28. јануара/9. фебруара захвалио српском владару и обавестио га да је "*војене њпредметџе њпримио у добром сџињању*".⁵³ Има неких индикација да је Никола 1867. године закупио или добио на поклон од Београда још четири брдска оруђа. На ово указује писмо Илији Гарашанину од 4/16. маја, у коме "*неџроуџиџиџа (прилику) (да га) умоли ... да (се) (по)брин(е), како би (му и она) чеџири џоџа (за) кое (је) дозволенџе добивено, (била испоручена) и кои су ... од велике неџходне (ну)жде*".⁵⁴ И добро информисани Спиридон Гопчевић напомиње да је Црна Гора набавила 12 српских "*лаџџоваца*".⁵⁵ Јануара 1867. године ратни материјал је допратио капетан Љубомир Ивановић (питомац 2 класе Артиљеријске школе, касније пуковник и министар грађевина), који је на Цетињу заменио Јована Влаховића.

Ивановић је у Црној Гори остао до априла/маја 1867; Тодор Којић се у Србију вратио 1868, Алекса Ђорђевић 1870, а Панта Пејовић тек 1872. године. Подофицири су дуже остали ради пешадијске обуке црногорских војника и организације "*војених радионица*" и складишта.⁵⁶ Књаз Никола је био задовољан радом српских инструктора; 17/29. јуна 1866, у писму књазу Михаилу, напомиње да је капетана Јовановића одликовао Даниловим крстом III степена (исти орден добио је и Велимир Стефановић) а двојицу подофицира и штабс-трубача је наградио "официрским сабљама" и предложио их за привремено унапређење.⁵⁷

Пратећи развој црногорско-српских односа, Аустрија се прибавала да се снага црногорске артиљерије не увећа. Тако је гувернер Далмације Филиповић, у свом извештају Но.101 од 7/19. јануара 1867,

⁵² *Записи*, књ. IV, Цетиње 1929, 41-43. Тешко је рећи да ли је Лазар Трифковић купио аустријска или српска оруђа 8 цм Ла Ит М.1863, пошто су по конструкцији цеви и муниције била скоро идентична.

⁵³ *Записи*, књ. IV, 42, 114, 177; Р. Јовановић, *Политички односи Црне Горе и Србије (1866-1868)*, ГЦМ VII, Цетиње 1974, 23-24.

⁵⁴ П. Поповић, *нав. дело*, 268.

⁵⁵ С. Гопчевић, *нав. дело*, 35.

⁵⁶ В. Ђорђевић, *нав. дело*, 229.

⁵⁷ *Записи*, књ. IV, 1929, 41. Панта Пејовић и Алекса Ђорђевић унапређени су у официрске чиновне дописом №.1204 од 8/20. марта 1869. године. П. Поповић, *нав. дело*, 286.

тврдио да је архимандрит Дучић уговорио испоруку 24 топа. Чак је и француски конзул у Скадру, Обаре, 9/21. марта 1869. обавестио своју владу како је, наводно, из Србије у Црну Гору требало да стигне 20 топова.⁵⁸ Међутим, након Михаиловог убиства, односи између две кнежевине су захладнели и из Србије није више испоручено ни једно оруђе. Изнимку је чинила једино муниција и артифиције; књаз Никола је 9/21. августа 1869. замолио Намесништво за испоруку 8000 фриксионих упаљача (*Kupfernes Frictionsbrandel*) М.1859, неопходних за паљење Ла Итових топова.⁵⁹

Уредбом од 1/13. јануара 1871. године црногорска војска је организована на племенско-територијалном принципу у 23 пешадијска батаљона "редовне" војске (пешадије). Више тактичке јединице чинило је 6 бригада. Свака бригада давала је по један батаљон Гарде (укупно 6, инкорпорираних у седму бригаду) и нешто артиљеријског материјала који је чинио једну батерију.⁶⁰ Основу знања артиљеријских посада чинио је курс из марта 1868. године. Питомци капетана Јовановића остали су на усавршавању до средине октобра исте године, када су упућени у племена ради преношења знања војницима по нахијама. Стални егзерцир вршен је од 1/12. новембра 1866. до 28. априла/10. маја 1867, када су ранији питомци цетињског курса позвани на дообуку. Јован Влаховић, а нарочито Љубомир Ивановић, наставили су рад на организацији војске и артиљерије уз помоћ Николиног ађутанта Станка Радоњића, свршеног питомца француске Војне академије Сен Сир (*École spéciale militaire de Saint-Cyr*). Ивановић је био задовољан до тада постигнутим резултатима, сматрајући да је црногорска војска делимично оспособљена за дејства у условима савременог ратовања. Априлски артиљеријски курс је због епидемије колере распуштен а питомци враћени у племена где су наставили обуку са војницима, обично недељом и празником (20 до 30 дана годишње) све до 1876. године.⁶¹

Изгледа да је знање примљено од српских инструктора временом занемарено и да се обука свела на склапање, расклапање и товарење оруђа на грла; у овим радњама је постигнута и завидна брзина од 3 минута. На жалост, ове мање важне радње ишле су на штету бојевих гађања; због недостатка муниције, све до рата 1876. она уопште нису упражњавана.

Период рата 1876-1878.⁶²

Постоје различити подаци о броју артиљеријских оруђа у црногорској војсци пред рат 1876. године. Према руским изворима постојало је само 12 релативно савремених топова. Спиридон Гопчевић наводи 12

⁵⁸ В. Ђорђевић, *нав. дело*, 242-243.

⁵⁹ *Зайиси*, књ. XIV, 1935, 369-370.

⁶⁰ Љ. Полексић, *Крајак преглед историјског развоја црногорске војске*, Ратник, св. IX, год. XLVII, Београд 1931, 92-93.

⁶¹ *Истисо*, 90-91, 102.

⁶² О обуци и устројству "Топништва" од 1876. до 1916. види: Б. Бабић, *Црногорско топништво (1876-1903)*, ГЦМ књ. VII, том VII, Цетиње 238 и Љ. Полексић, *нав. дело*.

српских и 8 аустријских топова а "четник Сениша" - "7 батерија иланиског шойништва по 2 до 4 шойа, свега 20 шойова, све изолучени 3 и 4 фунтне".⁶³ Овде су вероватно рачунати и стари трофунтовни аустријски топови који нису имали значајнију ватрену моћ.

Прва фаза рата се одвијала повољно по црногорско оружје па у зиму 1876/1877. године није склапан мир већ само примирје. Међутим, за предвиђена офанзивна дејства, а поготово за операције око фортификацијских објеката, постојећа артиљерија није задовољавала ни по квалитету ни по квантитету. Књаз Никола је настојао да што пре обезбеди финансијска средства за набавку неколико тежих оруђа. У том тренутку једино се могао ослонити на Русију. Руски конзул у Дубровнику, Александар Семјонович Јонин (*Александр Семенович Ионин*, 1837-1900), новембра 1876. године је отишао у Русију да влади лично изложи црногорске потребе. На аудијенцији код царског министра војске, Дмитрија Алексејевича Миљутина (*Дмитрий Алексеевич Милютин*, 1816-1912), 23. новембра/5. децембра је успео да издејствује суму од милион рубаља. Од тога је за војне потребе одвојено 3.183.000 гулдена (265.000 гудлена само за набавку оружја и муниције).⁶⁴

Русија је планирала да за црногорску војску топове обезбеди куповином у иностранству и издвајањем из сопственог парка. Ради реализације првог дела плана, Министарство војно је новембра 1876. у Беч упутило двојицу артиљеријских официра. Генерал-мајор Теохар Федорович Ган (*Теохар Федорович Ган*, 1823-1880) и штапски-капетан Ховен (*Ховен*) имали су задатак да на европском тржишту одаберу и закупе оружје за Црногорце. Као покриће за кредит намењен набавци предвиђеног материјала, Главна артиљеријска управа је 11/23. децембра посланству у Бечу дозначила суму од 30.000 гулдена (20.019 рубаља). Управник Азијског одељења МИД-а, Николај Карлович Гирс (*Николай Карлович Гирс*, 1820-1895), још 27. новембра/9. децембра је преко Јонина и каснијег посланика у Београду Николаја Хенриховича Хартвига (*Николай Генрихович Гартвиџ*, 1855-1914), о мисији руских официра известио књаза Николу. Јонин је сугерисао да се у Беч, ради координације целе акције, упути Илија Пламенац.⁶⁵

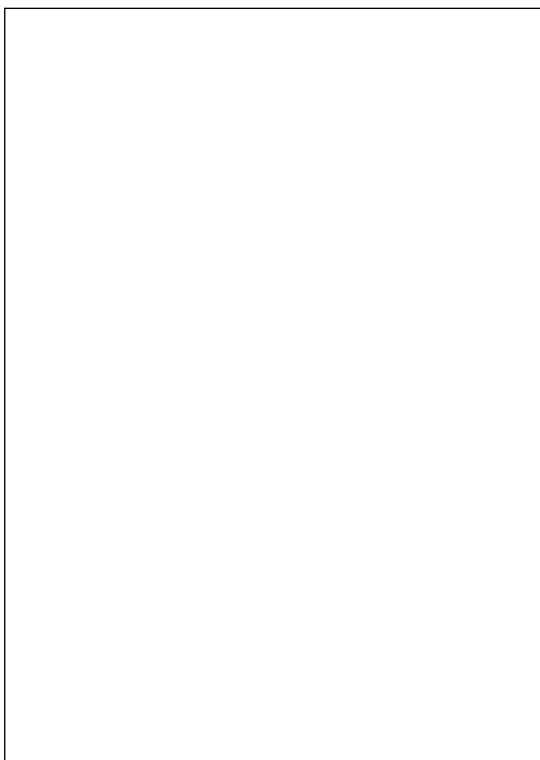
Заједничком акцијом руских официра и црногорског војводе, а посредништвом немачког представника Листа, у Мајнцу (*Meinz*) је купљено шест дванаестифунтовних (120мм) оруђа система Круп (*Krupp*, сл. 4) са лафетима и пратећим прибором, 3000 граната, 310 пуди (5.000кг) барута, 3100 упаљача и 1000 метара свиле за "фишеке" (барутне кесе).⁶⁶ Овим је био завршен лакши део посла; већи проблем је представљао транспорт који је био отежан аустријским ембаргом на транзит и извоз војног материјала зараћеним странама. Топови су у Мајнцу натоварени

⁶³ "Четник Сениша", *Војена снага Турске, Србије и Црне Горе*, Нови Сад 1872, 44-47.

⁶⁴ Н. И. Хитрова, *О русской помощи Черногории в период Восточного кризиса 1875-1878*. г., Москва 1970, 195.

⁶⁵ *Россия и национально-освободительная борьба на Балканах 1875-1878*. (зборник докумената - даље *Зборник*), Москва 1978, 203, 407.

⁶⁶ *Истто*, 282.

Сл. 4. Острапунећи топ система
Круп-Бродвел М.67 са високим
опсадним лафетом.

на железницу са намером да се прокријумчаре до Венеције, а одатле, бродом под неутралном заставом, до Котора или неког другог места на јужној обали Јадрана. Критичну тачку у читавом подухвату представљала је Венеција где је требало извршити истовар и укрцавање. Илија Пламенац се надао да ће руски представник у Бечу, Јевгениј Петрович Новиков (*Евџениј Петрович Новиков*, 1826-1908), преко својих веза у аустријским круговима убедити губернатора у Венецији да пропусти товар за Котор. Читава акција је доведена у питање фебруара 1877, када је на аустријској територији откривен садржај транспорта. У Тиролу је пукла осовина једног вагона што је зауставило композицију. Током претовара и уклањања хаварисаног вагона, садржај композиције се

није могао сакрити од аустријских власти али и турске обавештајне службе. Званични Беч је *de facto* био приморан да реагује енергично; сав ратни материјал је заплењен и ускладиштен у Трсту. Апели руског посланства и покушај немачког представника Листа да преко немачке амбасаде у Бечу издејствује ослобађање топова, бар на први поглед нису уродили плодом.⁶⁷ С друге стране, изгледа да је Беч незванично био спреман на извесне уступке. Ратни материјал је током марта-априла 1877. пренет из Трста у Венецију и ускладиштен у магацин под закупом руског кнеза Николаја.⁶⁸ Руси и Црногорци су почетком маја унајмили брод "Виченца" ("*Vicence*"), на кога су из венецијанског складишта укрцана два дванаестофунтовна топа са 1000 граната, као и 5500 пушака 14,3мм *Wänzl* М.1866, 100.000 чахура 14,3х32,6мм, 3,9 милиона различитих метака и 5 тона барута, купљених у Аустрији. Брод је 7/19. маја 1877. пристао

⁶⁷ Б. Бабић, *нав. дело*, 226-227.

⁶⁸ *Зборник*, 283.

у Доброту где је започето искрцавање и пренос материјала у Црну Гору.⁶⁹ Турска је у међувремену сазнала за мисију "Виченце" и одмах уложила енергичан протест у Бечу. Аустрија је била приморана да реагује; у Доброту су (поново) заплена два топа и 1000 граната (остали материјал је већ био пребачен на Цетиње). Оруђа су пренета у Котор и тамо чувана све до краја рата (остала 4 оруђа су до краја рата чувана у венецијанском складишту). Илија Пламенац се 3/15. јула 1877. године жалио капетану Вилхелму Саурвалду (*Wilhelm Sauerwald, Ritter von Hochland, 1839-1908*) "на прошивљење аустријско да се Црној Гори пропусте више њеших топова (топоним Русије) који већ три месеца леже на којорској риви, и у њога су у земљу ушинули". Сенку сумње на званичну верзију о "заплени" опсадних топова баца један руски документ. На извештају о допреми оружја Црногорцима који је јула 1877. саставио генерал-ађутант Александар Алексејевич Баранцов (*Александар Алексејевич Баранцов, 1810-1882*), неко је оловком дописао прозаичну (и доста вероватну) констатацију - "пре него што се оружја у Црну Гору показало се немогућим не због пројекција турског посланика, већ због њихове превелике тежине".⁷⁰

Црногорци су више среће имали са топовима покљоненим од стране руског цара Александра II (*Александр II, 1818-1881*). За Црну Гору су из руског артиљеријског парка издвојена два пољска четворофунтовна (9цм односно 86,87мм) и два опсадна деветофунтовна (10цм односно 106,68мм) челична крупова топа М.1867 са клинастим затварачима (сл. 5) и лафетима Фишер (*Fischer M65/68*), 2000 четворофунтовних и 2000 деветофунтовних граната.⁷¹ Поучени лошим искуством с немачким оруђима, Руси и Црногорци су овај транспорт организовали далеко озбиљније. Према савету Јонина и амбасадора Новикова, топови су пренети у надлежност барона Франкела, који је поседовао уредну аустријску транзитну дозволу.⁷² Франкелов агент је топове превезао до Трста (*via* Беч), где су их преузели Илија Пламенац и "црногорски родољуби" Илија Шировић и Ђуро Дамјановић.⁷³ Ови људи су ангажовали два неутрална, грчка брода под командом доброг познаваоца јужне јадранске обале, капетана Мединија (пореклом из Петровца). Да би се заварала турска обавештајна служба, једрењаци су прво запленили ка Крфу, где су променили курс, усмеривши прамац ка Будви односно Петровцу. Бродови су се 6/18. августа усидрили код Петровца, а 8/20. августа 1877. године, око 18:00, један од њих се преместио под Буљарицу. У ноћи између 8/20. и 9/21. августа топови су помоћу 4 чамца искрцани на обалу а одакле их је 200 људи, родољуба из Паштровића, у највећој тишини пребацило с оне стране границе.⁷⁴ Што на рукама што чамцима (преко Црмни-

⁶⁹ *Истџо*, 282; Б. Бабић, *нав. дело*, 227; В. Ђорђевић, *нав. дело*, 414; Н. И. Хитрова, *нав. дело*, 204.

⁷⁰ *Зборник*, 282-283; М. Вукчевић, *Саурвалдов дневник*, Београд 1931, 27.

⁷¹ *Зборник*, 283.

⁷² *Истџо*.

⁷³ Капетан Dinko-Bure Franetović, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, Titograd 1960, 57-58; С. Гопчевић, *нав. дело*, 259-260.

⁷⁴ *Истџо*; Н. И. Хитрова, *нав. дело*, 204.

Сл. 5. Затварачи система Крајнер С-64 и С-67 на крупним топовима у наоружању црногорске и турске војске.

ђу 1/13. и 2/14. септембра два деветофунтовна топа пребацили на Требјешку главу (положај код Никшића), док су пољска оруђа остала у Ријечи Црнојевића. И овом приликом Црногорци су гломазне топове углавном носили на рукама, помоћу дугих греда за које су били везани делови оруђа и које је носило по 12 момака.⁷⁶

Наводно, 15/27. новембра 1877. два пароброда су до Бара довезла и руску помоћ у виду 12 великих топова и 800 сандука муниције.⁷⁷ Међутим, у руским документима се не спомиње овако значајна помоћ, а ни капетан Саурвалд не би пропустио да забележи овако важан детаљ, поготово што је помно пратио опсаду Бара. Познато је да је црногорска војска три батерије топова, укључујући и опсадне, тајно пребацила из Даниловграда у Ријеку Црнојевића а одакле их чамцима превезла Скадарским језером у Вир. Изненадним ноћним нападом заузет је Суторман где је лоциран део опсадне артиљерије. Ови топови су 19/31. октобра, уз садејство оруђа са Бијеле скеле, почели да туку Бар. У новембру су пали сви форови испред тврђаве; том приликом на Волујици (4/16. новембра) је заплењено 9, а на Голом Брду (Голобрдо, 12/24. новембра) - 12 тешких топова. У ноћи између 7/19. и 8/20. новембра на положаје под Баром премештена је хаубица калибра 9" (225мм), три дана раније заплењена на Волујици. Иначе, још 4/16. новембра и на вису Велембужу биле су постављене две батерије - једна састављена од 6 српских "лахитоваца" а друга од 4 руска топа. Успешно дејство здружене црногорске артиљерије знатно је допринело паду Бара (крајем децембра), где је заплењено још 15 топова.⁷⁸

це и Скадарског језера), ова оруђа су до 13/25. августа пренета у Ријеку Црнојевића. Ради неопходне обуке у руковању новим топовима, оруђа су допратили артиљеријски капетани Гејслер (*Гейслер*) и Циклински (*Циклинский*), фелдвелбел Кирпичев (*Кирпичев*) и редови Димници (*Димницкий*), С. Семенов (*Семенов*), Иљухин (*Илюхин*), Матјак (*Матјак*) и Жељезнов (*Железнов*).⁷⁵ Црногорцима су далекометна деветофунтовна оруђа била неопходна ради опсаде Никшића. Борци Љешанског батаљона су до ноћи изме-

⁷⁵ *Истио*.

⁷⁶ С. Гопчевић, *нав. дело*, 259-260; М. Вукчевић, *Саурвалдов дневник*, 38-39.

⁷⁷ Капетан Đinko-Bure Franetović, *нав. дело*, 229; Љ. Полексић, *нав. дело*, 83.

⁷⁸ Б. Бабић, *нав. дело*, 229. М. Вукчевић, *нав. дело*, 49-52.

Током рата 1876-1878. године Црногорци су у иностранству набавили и неколико савремених брдских топова. До данас је изнето низ конфузних података о пореклу, броју и типу ових оруђа.⁷⁹ У суштини, члан петроградског Словенског комитета, Растислав Андрејевић Фадејев (*Ростислав Андреевич Фадеев*, 1824-1883), средином 1876. године је од пруског министарства војске купио једну батерију од 4 далекометна топа 4½ дјујма (115мм) система Круп са 5 лафета, 5 предњака, 6 кара и 2500 граната и батерију од 6 брдских топова са лафетима и 3000 граната. Почетком октобра исте године опуномоћеници Комитета, инжењери Горчаков и Шчербачев (*Шербачев*), затражили су од руског конзула у Букурешту, Дмитрија Федоровича Стјуарта (*Дмитрий Федорович Стюарт*), да издјејствује сагласност румунске владе на транзит оруђа до руско-бугарске добровољачке бригаде у Србији. Стјуарт је 26. октобра /7. новембра затражио инструкције од Гирса. Из Петрограда је већ 8/20. новембра добио одговор да препоручи Румунима да не ометају транспорт. Како је Србија у међувремену потписала примирје, Руси су размишљали да оруђа препусте бугарском ополченију које се управо формирало. У то време у току је била акција набавке и допреме артиљеријског материјала Црној Гори па је 20. јануара/1. фебруара 1877. са највишег места наређено да се 6 брдских топова из Немачке упути на Цетиње на исти начин као и тешки дванаестопунтовњаци.⁸⁰ Међутим, транспорт железницом преко аустријске територије се показао исувише ризичним. Сем тога, Петроград је ослонац своје балканске политике све више премештао на Софију, па је 2/14. августа 1877. свих шест брдских топова предато бугарској "земској" војсци.⁸¹

Увидевши да не може рачунати на руску помоћ при набавци и аустријску сагласност на транзит брдских оруђа, Илија Пламенац (који је располагао сумом од 50.000 форинти) одлучио се на самосталну акцију. Као посредника у куповини ангажовао је "иознаџу џријаџиџицу срџскоџ народа, џосџођу Маркус" - у ствари, супругу бечког фабриканта Томаса Седерла *alias* "Маркуса".⁸² Пламенац се одлучио за турски тип брдских трофунтовних (63,5мм) челичних острагана система Бродвел (*Broadwell*) М.1867.⁸³ Због аустријског ембарга, топови су пребачени на Крф

⁷⁹ Спиридон Гопчевић (*нав. дело*, 162) штуро извештава да су "Црногорци џред раџи 1877. куџили (у Немачкој?) 10 Круџових џоџоџова". Љубомир Полексић (*нав. дело*, 82-83) наводи да је у Немачкој "куџљено ... и 6 брдских џоџоџова", које је Аустрија, након извесног времена, пропустила преко своје територије. Црна Гора је 1880. године од ових оруђа (?) сачувала само четири ("Крфски", 60мм система Викерс). Бранко Бабић (*нав. дело*, 226, 230) тврди да је "књаз Никола... руском џомођу куџио... 12 џоџоџова из Њемачке 1877. џодине... Прва џарџиџа од шесџ брдских џоџоџова досџјела је 1877. џодине у Црну Гору. Тоџоџоџи су бродом џревезени из Трсџа, џреко Крфа, и искрџани код Буљарице 9/21. авгџстиа 1877. џодине, а одаџле џребачени у Црну Гору". На основу "Извода набавке и џоџрошње џоџоџовских џјелова, муниције, алаџа... 1874-1891", исти аутор је закључио да је црногорска војска 1884. године располагала са "...6 брдских (топова) ("крфски") калибра 6,3џм". Бабић очито меша испоруку брдских са допремом 4 руска оруђа (9/21. августа 1877).

⁸⁰ *Зборник*, 185.

⁸¹ *Исџо*, 398.

⁸² В. Ђорђевић, *нав. дело*, 404.

(отуд придев "крфски") јер се сматрало да ће се одатле лакше увести у Црну Гору. Након неколико безуспешних интервенција код аустријског изасланика, капетана Темела, да издејствује сагласност Беча на транзит преко неке од лука на јужној обали Јадрана, књаз Никола је одлучио да "крфске" топове прокријумчари. Крајем априла 1877. године, "брдска батерија из Корфа срећно је примљена у Кошору и без ларме ("ohne Aufsehen") за 36 часова пренесена у Црну Гору".⁸⁴ Капетан Саурвалд је 3/15. јуна 1877. године у Ријечи Црнојевића затекао "једног њушког њодофицира (инструктора?), који је дојрашио 6 челичних ливених топова од 9 унча (sic!), које је црногорска влада купио у Мајнци".⁸⁵ Машо Врбица је до 6/18. јула 4 брдска трофунташа извукао на Требјешку Главу, која је од Никшића била удаљена 1500 до 2000 метара.⁸⁶ Ови топови се због малог калибра нису показали делотворним приликом опсаде па су са нестрепљењем очекивана руска тешка оруђа (пренета на Требјешку Главу 2/14. септембра).

Током операција 1876-1878. године црногорска војска је запленила велики број турских топова. Љубомир Полексић наводи 91 оруђе а Спиридон Гопчевић чак 132 (11 брдских, 3 пољска и 62 тврђавска изолучена и 4 пољска и 52 тврђавска глатка топа).⁸⁷ Од овог материјала се практично могао искористити само мањи број нешто квалитетнијих оруђа - такозвани "билећки", "медунци" и "сулејманови" топови. Овај материјал је необичне придеве добио на различите начине. Тако је Муктарпашин корпус, ојачан са 12 брдских челичних трофунтовних (65мм) острагпунећих топова система Круп-Бродвел, кренуо из Билеће 16/28. јула 1876. око 6:00 часова ујутро. Корпус је напредовао подељен у три колоне; Селим-пашину претходницу са два оруђа, Осман-пашину колону са три топа, и Муктар-пашину главнину са 7 топова. Ове снаге су на Вучјем долу претрпеле катастрофалан пораз. Црногорци су до 8:00 часова заробили 5 модерних "олучених" брдских оруђа (од јединица Селим и Осман-паше) а једино су артиљерци из колоне Муктар-паше успели да спасу својих 7 топова. Како су ова оруђа Турци преузели у Билећи, Црногорци су их, касније, назвали "билећким".⁸⁸

У операцијама око и приликом заузећа Медуна (јули-август 1876), црногорска војска је запленила 4 челична позициона оруђа система Круп ("медунци"), два спредпунећа шестофунтовна жљебљена топа британског система Витворт (*Whitworth*) и више застарелих спредпунећих оруђа.⁸⁹ Коначно, приликом заузећа Никшића (27. августа/8. септем-

⁸³ Турци су се одлучили за енглески британски калибар од 2½ унче (по енглеској номенклатури 7 фунти или 63,5мм).

⁸⁴ В. Ђорђевић, *нав. дело*, 404, 413.

⁸⁵ М. Вукчевић, *Саурвалдов дневник*, 9. Или је Саурвалд погрешно протумачио калибар или се грешка поткрала приликом преписа и превода мемоара. Бечка унча или бечки цол (палац) износила је 26,3мм, што би значило да су топови били калибра 240мм!

⁸⁶ *Исио*, 31, 35.

⁸⁷ С. Гопчевић, *нав. дело*; Љ. Полексић, *нав. дело*; Ратник св. X, 82-83.

⁸⁸ *Vojna enciklopedija 10*, Београд 1967, 698-699; J. Shen, *Montenegrinische Kriegführung und Taktik*, Wien 1898, 30.

бра 1877) Црногорци су запленили 21 топ. Међу овим оруђима налазило се 6 челичних пољских топова 8цм (75мм) система Бродвел М.1871 (са простим призматичним затварачима *Kreiner-Uhacius*). Ову батерију је у граду, ради појачања одбране, оставио Сулејман-паша, па су топови из њеног састава касније добили придев "*сулејманови*". У Никшићу су заплењена и два трофунтовна брдска спредпунећа топа система Витворт, 4 бронзане хаубице и 4 спредпунећа жлебљена дванаестофунтовна топа система Ла Ит. М.1858.⁹⁰

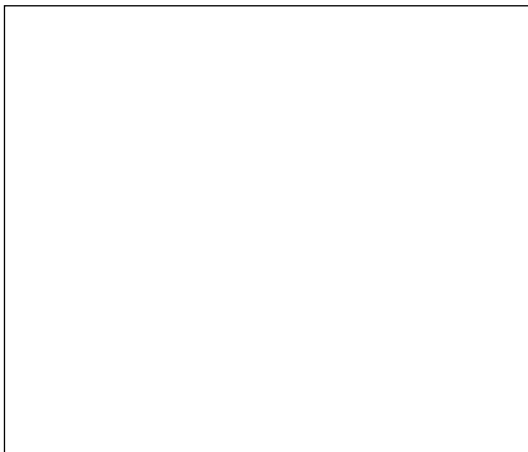
Као куриозитет, треба навести и изузетно прецизна оруђа система Витворт, која су Црногорци запленили у великом броју али их нису користили. Витворт је методом пресовања израђивао челичне цеви са каналом призматичног пресека, односно, пресека у облику правилног шестоугаоника заобљених темена. Идентичан пресек имало је и Витвортово зрно, које је, захваљујући тачности израде, скоро идеално налегало уз зидове цеви. Жљебови су имали корак од 20 калибара а зрно је било дуго 4 до 5 калибара, што је гарантовало знатну прецизност. Због скупе технологије израде, ни једна европска држава није се определила за ове топове. Турска је 1876. године учинила изнимку и у Британији је наручила неколико батерија спредпунећих трофунтовних брдских топова Витворт.

Посебан проблем код експлоатације заплењених оруђа различитих калибара стварала је логистичка подршка, односно, снабдевање одговарајућом муницијом. Набавку граната из увоза отежавао је аустријски ембарго. Зато је руски војни представник при црногорској војсци, пуковник Богољубов, још крајем 1876. године издејствовао код Артиљеријске управе главног штаба руске војске да се обучи група мајстора за изградњу радионице за топовску муницију. У ту сврху је 3/15. јануара 1877. Главна благајна, на основу налога Но.116 од 1/13. јануара, Главној артиљеријској управи одобрила кредит од 3000 рубаља за покривање трошкова тројице радника и набавку инструмената.⁹¹ Почетком 1877. на Цетиње је упућен пуковник гардијске коњичке артиљерије Н. А. Филипенко са једним механичарем и два мајстора. Најнужнија опрема је набављена преко "*Руског њловидбеног и трговачког друштва*" из Трста. Пећ, мех и друге месне објекте израдио је сам Филипенко у ријечној "*Војеној радионици*". Фебруара исте године направљен је први покушај ливења, који, наводно, није успео због лошег квалитета сировина и горива. Зато је у Бечу наручен квалитетнији сиви лив а дрвени угаљ је израђиван на лицу места, под надзором Филипенка. Из Аустрије је (случајно или намерно?) уместо сивог лива испоручено ливено гвожђе које се није могло искористити за ливења граната. Нова наруџбина од 20 квинтала (2000 фунти или 1120кг) сивог лива извршена је у Трсту, што је омогућило поновни почетак радова. У прво време су у Риједи радила два руска и више италијанских мајстора, а касније и приучени Црногорци. Због високе цене увозних сировина и лошег квалитета финалних производа током 1877. године је изливено само 1500 граната за "*медунце*" и

⁸⁹ Љ. Полексић, *нав. дело*; Ратник, св. X, 82; М. Вукичевић, *нав. дело*, 28.

⁹⁰ Љ. Полексић, *истио*; М. Вукичевић, *нав. дело*, 41; *Записи*, фебруар 1936, 307.

⁹¹ *Зборник*, 407.

Сл. 6. Црногорски пољски топ 8см (75мм) система Круп М.1886 са лафетом типа С-73. Скоро идентични су били и турски тешки пољски топови *манџел* М.1884 са цевима од Ухацијусове челик-бронзе.

500 граната за "билећке" топове. Касније се испоставило да је највећи део кривице за неуспех радионице сносио сам Филипенко, који није био довољно обучен нити дорастао овом задатку.⁹²

Период 1879-1916.

Велики број набављених и заплених оруђа најразличитијих система, модела и калибара, након рата је само отежао положај црногорске артиљерије. О набавци нових топова могло се размишљати тек од прве половине 1886, када је Русија одобрила кредит од 700.000 франака.⁹³ Априла

исте године су у Беч, Берлин и Париз, ради одабира најпогоднијих типова и модела топова, упућени војвода Божо Петровић (председник Државног сената) и артиљеријски официр Јово Мартиновић. Божо Петровић је добио препоруке руског посланика Агиропула, што му је омогућило контакте с руским дипломатама у Паризу и Берлину и олакшало давање гаранција евентуалном испоручиоцу. Јово Мартиновић се одлучио за једну батерију (6 оруђа) пољских и три батерије (18 оруђа) брдских топова 8см (75мм) система Круп. У Есену (*Essen*) је склопљен уговор с концерном "*Crupp*", а у Хамбургу "*Müller*"-ом о испоруци 24 оруђа, 3000 граната, 600 шрапнела, 300 запаљивих граната, 100 картеча и одговарајућег топовског прибора. Сав материјал је железницом пребачен до Хамбурга а одатле, бродом, до Котора.⁹⁴

Црногорци су се 1886. године одлучили за оруђа која се по карактеристикама и конструкцији нису разликовала од две године старијих турских топова. За овакву одлуку постоји више оправдања. Турски топови М.1884 (односно, црногорски М.1886, сл. 6) заснивали су се на једном од најсавременијих система тога времена - пруском С-73 (сл. 7). Калибар црногорских оруђа одговарао је калибру потенцијалног противника - Турске - што би омогућило коришћење заплених муниција. Коначно, захваљујући руским, немачким и оруђима запленим у рату

⁹² Б. Бабић, *Оснивање радионице за ручну израду њојовских ѓраната на Ријеци Црнојевића 1877. год.*, Историјски записи, год. XXI, књ. XXV, Титоград 1968, 129-130.

⁹³ Б. Бабић, *Црногорско њојништво...*, 232.

⁹⁴ *Исто*, 232-233.

1876-1878. ("сулејманова", "билећка" и "медунци"), Црногорци су већ познавали Крупов систем (модерна конструкција мало се разликовала од оне из шездесетих година), што је знатно олакшавало обуку.

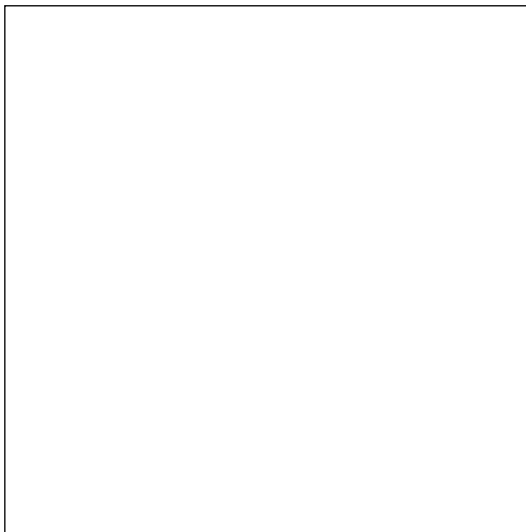
Четири батерије из 1886. године спадале су у ред модернијих оруђа епохе. На жалост, оне су у Црну Гору приспеле у време појаве малодимног барута и само неколико година пред преоријентацију европских армија на брзометне топове, па су врло брзо застареле. Сем тога, Црногорци 1886. године због ограничених средстава нису били обновили опсадну артиљерију, што се сматрало великим пропустом. Управитељ топништва

Јово Мартиновић још 1882. године је скретао пажњу да ће, у евентуалном рату са Турском, недостатак опсадних топова знатно успорити операције око утврђења као што је Скадар.⁹⁵ Књаз Никола је у више наврата покушао да тешка оруђа (10 топова) набави у Петрограду али, због тренутних политичких односа, Руси нису били спремни да удовоље овим захтевима.

Тешка оруђа набављена су тек 1905. године у Италији, делимично захваљујући и родбинским везама са кућом Савоја.⁹⁶ Италија је у то време располагала брзометним топовима *75mm A (acciaio-челични) Mod.1898/1902* и убрзаним *9cm B (bronzo) Mod.1906*. Црној Гори је уступљен вишак већ застарелих, спорометних оруђа:

- 12 брдских топова с дрвеним лафетима 75 мм *BR. Mod.1870*;
- 14 пољских топова 87 мм *AR. Mod.1876* (или 87 мм *BR. Mod.1886*).
- 4 опсадне хаубице с хидрауличним повратницима 21 см *GRC Mod.1870/98*,
- 8 опсадних мерзера ("мортире") 15 см *GRC Mod.1870* и
- 10 опсадних дугачких топова с хидрауличним повратницима 12 см *BR. Mod.1873/98*.

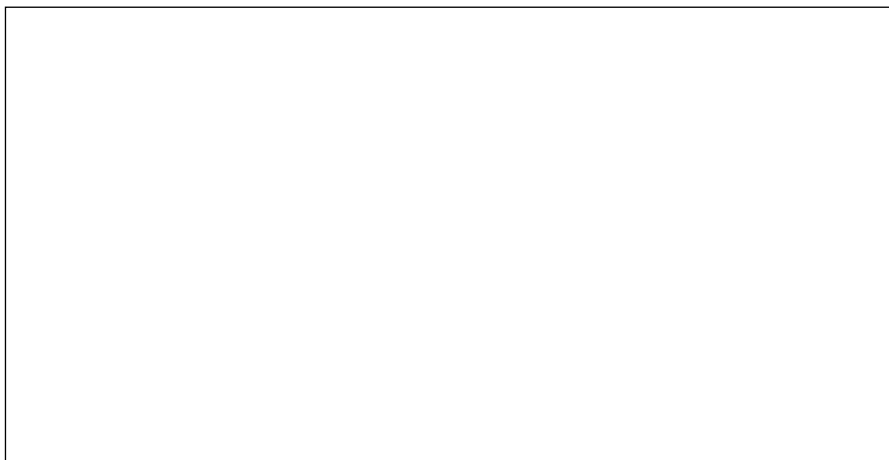
Ови топови су углавном импресионирали својим габаритима. Бугарски пуковник Бербенко је 1911. године, са страхопоштовањем и претеривањем, писао како је "*Италија њоклонила Црној Гори много голе*

Сл. 7. Цилиндрично-клинасти затварачи Круп С-73 на црногорским топовима М.86.

⁹⁵ *Истџо*, 232.

⁹⁶ *Истџо*, 233; Љ. Полексих, *нав. дело*, 83.

Сл. 8. Руски пољски топ 76,2мм шнајдер-путилов М.1902.

ми (9 и 10-дюймови односно 229 и 254мм) шврђавске шойове, које су ко зна каквим силама Црногорци изнели на висове који су доминирали над Койторским заливом".⁹⁷

Током прве деценије 20. века поправили су се односи између Цетиња и Петрограда. Тако је Русија 7. јула 1909. године, бродом "Пејтербург", у Бар најзад послала тако тражена опсадна оруђа.⁹⁸ Топове су допртали војни инжењери Рачински и Болотов, као и војни агент Потапов. Овај материјал је у Црну Гору, из Либаве, бродом "Херсон", требало да крене још 20. септембра 1908, али се због Анексионе кризе са испоруком одуговлачило тачно годину дана. Материјал се углавном састојао од застарелих, тешких оруђа и (само) 10 модерних пољских топова. Црногорска артиљерија је тада добила 4 брзометна брдска топа 75мм М.1904 и 10 пољских брзометних топова 76,2мм М.1902 "комисијског" система (популарно названих "Schneider-Putilov", сл. 8, сл. 9). Топови М.1902 имали су ексцентричне завојне затвараче Вилеа (Ville, по узору на систем Норденфелт, сличне француском М.1897) и лафете с хидрауличним повратницима.

Са парком руског и италијанског порекла и оруђима из 1886. године, црногорска војска је ступила у Први балкански рат. Током операција око Скадра, исказала се сва инфериорност овог углавном застарелог материјала. Ради помоћи црногорским опсадним трупима, Србија је почетком 1913. упутила Приморске трупе (Дринска дивизија II позива и Шумадијско-албански одред) и један дивизион од три српске опсадне батерије. Првом батеријом командовао је мајор Љубиша Љубишић (питомац 27. класе Војне академије, раније командир 8/III дивизиона Шумадијског арт. пука), другом - капетан I класе Милош Баничевић (питомац 32.

⁹⁷ К. Бербенко, *Черна Гора и Черногоритъ*, София 1911, 33.

⁹⁸ Пароброд добровољачке флоте Каспијске флотиле, депласмана 9460 тона.

класе Војне академије, иначе из I дивизиона Шумадијског артиљеријског пука), а трећом - капетан I класе Драгутин Блашковић (питомац 33. класе Војне академије, из другог дивизиона Моравског артиљеријског пука). Батерије су биле састављене од 12 (3x4) топова 120мм система Круп М.1908, популарно названих "кумановцима".⁹⁹

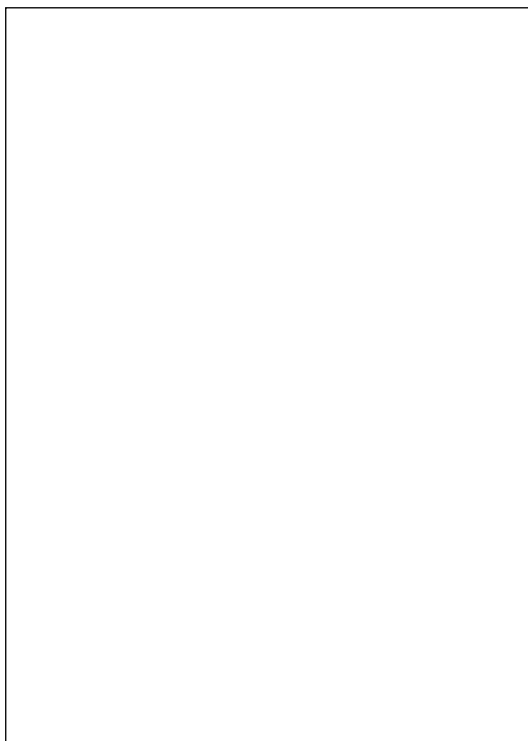
Црногорска команда је одлучила да Велики и Мали Бардањолт осваја етапно. Велики Бардањолт требало је да напада главнина Зетског одреда (две мешовите, Дурмиторска и Васојевићка бригада) са комплетном артиљеријом (око 60 оруђа). По тој диспозицији, све три српске батерије у прво време су ушле у састав Зетског одреда. У

борбама од 7. до 9. фебруара 1913, Велики Бардањолт је заузет. Како је паралелно требало да се одвијају и (додуше само демонстративни) напади на Тарабош и Брдицу, Баничевићева батерија је деташирана у Приморски одред (Катунска, Ријечко-љешанска и Црмничко-приморска бригада, које су дејствовале на Тарабош). Напади на Тарабош и Брдицу (коју су нападале Приморске трупе), и крај тродневних напора, нису дали значајније резултате (првенствено због недостатка тешке артиљерије), па је српска врховна команда одлучила да опсадне трупе ојача новоформираним Приморским кором (корпусом, у чији састав је ушао и 1 дивизион Дунавског артиљеријског пука, 1 хаубички дивизион са три батерије брзометних хаубица 120мм и једна опсадна батерија калибра 120мм - укупно 41 топ). Кор је требало пребацити до Солуна а одатле, под заштитом грчке морнарице, до Медове. Међутим, Грчка је ускратила ескортну пратњу, па је турска топовњача-крстарица (*Geschützte Kreuzer*)

Сл. 9. Затварач руског топа 76,2мм М.1902.

⁹⁹ Током Кумановске битке (23-24. октобра 1912) заплешено је 55 пољских и 6 брдских топова а у даљим операцијама до Скопља - још 37 оруђа. Командант 7 турског корпуса је 25. октобра изјутра наредио евакуацију Скопља, у коме је остављен један комплетан хаубички дивизион (три батерије са укупно 12 топова 120мм Круп М.1908). Како су овај оруђа у суштини заплешена током Кумановске операције, топови су популарно названи "кумановци". *Први балкански рат 1912-1913. (ојерације српске војске) ИИЈНА*, књ. I, Београд 1959, 241, 718, 731.

Сл. 10. Пољски и брдски топ 8см
Де Банж М.1885.

Hamidie (изграђена 1903, наоружана са 2 топа 150мм, 8 топова 120мм, 6 топова 47мм, 6 топова 37мм и 2 надводне торпедне цеви) напала транспорт у тренутку искрцавања у Медови. Само сналажљивошћу официра који су на палубу транспортног брода *Трифимије* поставили брдске топове, турска крстарица је отерана не наневши веће губитке Приморском кору. Међутим, на притисак великих сила, српске трупе су напустиле опсаду Скадра. Официри и посаде три батерије из састава Зетског и Приморског одреда црногорску војску су напустиле 22. маја и, преко Солуна, отпутовали у Скопље. Због показане храбрости, краљ Никола је Љубишића одликовао Даниловим крстом III степена а капетане Баничевића и Блашковића - IV степеном истог ордена и

сребрним медаљама за храброст.¹⁰⁰

Током операција у Првом балканском рату и црногорска војска је запленила знатан број турских топова. Према Полексићу, тај број је износио око 110, од чега је неколико батерија било систем Круп (само у Беранама, 3. октобра 1912, заплењена су 24 крупова топа). Већи део овог материјала био је застарелих система. Турска је у Балканске ратове ушла са разновродном артиљеријом. Још од осамдесетих година 19. века располагала је оруђима М.71 и М.84 калибра 8см (75мм) и 9см (87мм), са увозним круповим челичним цевима или цевима израђеним у Топхани, по Ухацијусовом принципу (челик-бронза). Цеви су биле с омотачима ("Чемберли" или "Мантел") и Круповим цилиндрично-призматичним или Ухацијусовим простим призматичним затварачима. Сем тога, Турци

¹⁰⁰Ј. Станојевић, *Историја рајнова за ослобођење и уједињење 1912-1918, шаширо-графисано*, Београд, sine anno, 81-83; А. Стојичевић, *Историја наших рајнова за ослобођење и уједињење од 1912-1918 (шок операција и примена снабдевања)*, Београд 1932, 198-199; Влд. Ј. Белић, *Рајнови српског народа у XIX и XX веку (1788-1918)*, Београд sine anno, 112-115; Б. Ратковић, М. Ђуришић, С. Скоко, *Србија и Црна Гора у Балканским рајновима 1912-1913*, Београд 1972, 202-215.

су располагали и оруђима са обичним ("Ади") цевима калибра 8 и 9цм са цилиндрично-призматичним Круповим затварачима. Од 1908. до 1912. набавила је и 736 пољских и 138 брдских модерних 75мм топова систем Круп, као и 18 тешких хаубица и 18 тешких пољских топова 105мм система Круп.

Заплењена оруђа укључена су у црногорски артиљеријски парк. То је само повећало разноликост калибара и модела. Ово је приморало Црну Гору да одмах по избијању Првог светског рата од Савезника затражи помоћ у савременијим, једнообразним оруђима. На жалост, пристигла помоћ опет се састојала (углавном) од застарелих топова најразличитијих модела и калибара.

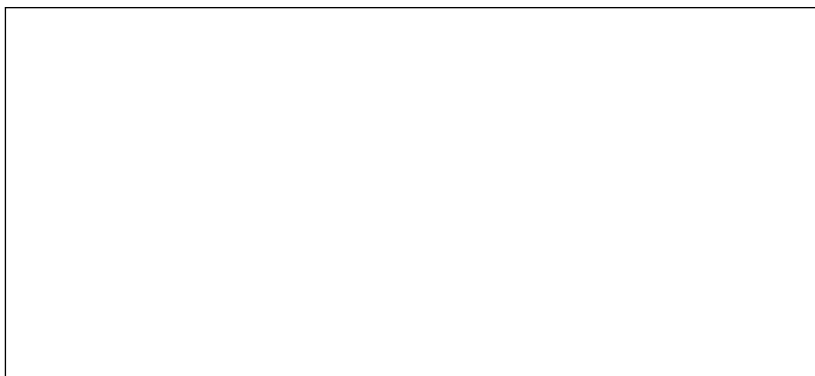
Црногорском апелу међу првима се одазвала Србија. Командир М. Ђурашковић је 25. августа 1914, из Пљеваља јавио да је у Косовску Митровицу пристигло 12 пољских и 12 брдских спорометних топова 8см Де Банж (*De Bange*) М.1885 (сл. 10, сл. 11), 4 хаубице и 3 аустријска пољска топа 8см шкода М.1905/08 (сл. 12). Српска војска је успела да одвоји само сопствене застареле топове Де Банж и оруђа из ратног плена. Инжењер Жугић је 29. јануара 1915. известио да је Србија за Црну Гору упутила још 8 шкодиних пољских топова 10см М.1912/14, значи, опет оруђа из ратног плена.¹⁰¹

Непосредно након Србије помоћ у наоружању упутила је и Русија. Министарство руске морнарице је ради дотура помоћи Србији и Црној Гори организовало *Експедицију посебне намене*. Почетком 1915. године за Србију и Црну Гору је послато 30 железничких платформи са артиљеријским материјалом. Помоћ се углавном састојала од муниције али је Илија Хајдуковић 14. августа 1915. године известио да је и из Русије стигло и 12 убрзаних топова (у суштини, пољских мерзера са "буферима" калибра 6" односно 15см или 152,4мм, сл. 13, сл. 14) са 12.000 граната, 4 мерзера ("мортире") калибра 9" (23см) са 1000 граната и 7 *мортира* 8" (20см) М.1877 и М.1878 са 2100

Сл. 11. Затварач топа Де Банж М.1885.

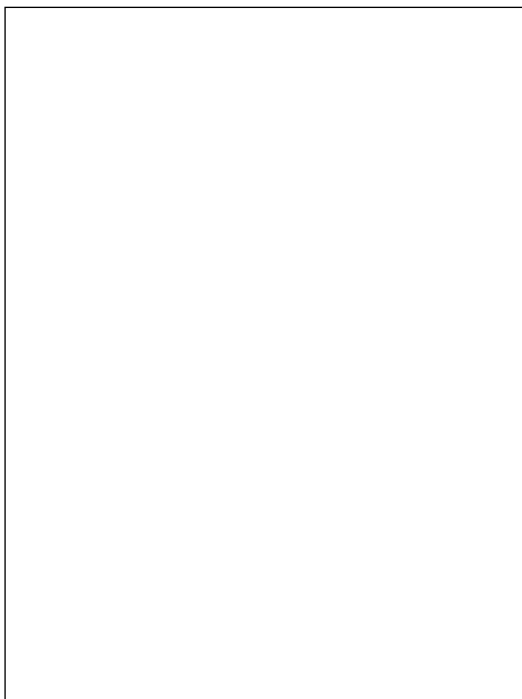
¹⁰¹ Н. Ракочевић, *Набавка оружја од стирани Црне Горе у Балканском и Првом светском рату*, Историски записи 1, год. XIV, књ. XVIII, Титоград 1961, 148.

Сл. 12. Аустријски пољски
топ 8см Шкода М.1905/1908.

граната. Оба типа мерзера користила су високе опсадне лафете М.1877 и М.1878 (сл. 4).¹⁰²

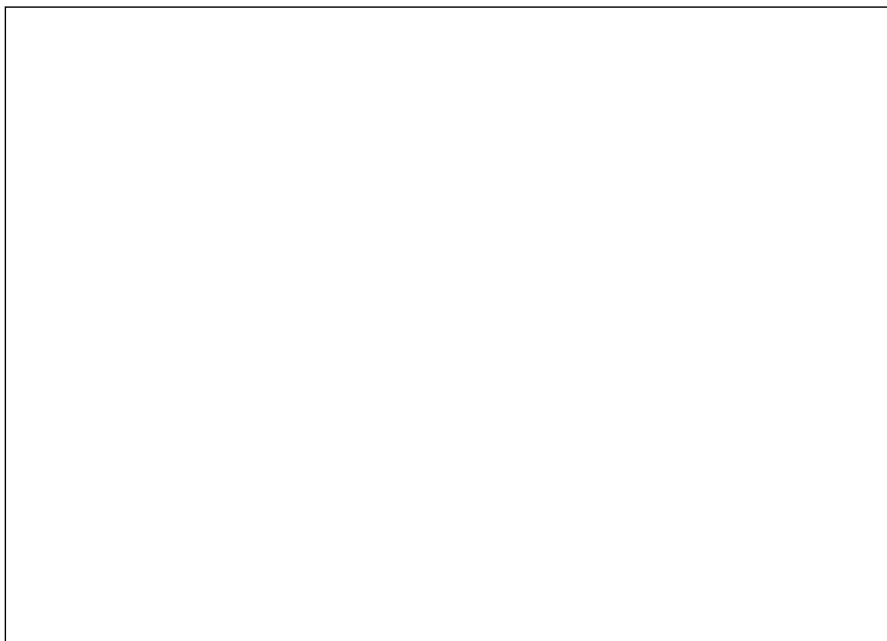
Према реферату Врховне команде од 29. октобра 1915, Црна Гора је из Француске, до 11. априла 1915, добила само 4 брдска брзометна топа. О овом материјалу нешто више се налази у допису који је 14. септембра 1914. Андрија Радовић из Париза упутио на Цетиње. Французи су Црногорцима упутили 4 брдска раставна брзометна топа 75мм М.Р.Д.М. 1906 шнајдер-данглис (конструкција професора атинске Артиљеријске школе, Данглиса Панајотиса, у производњи концерна "Schneider" из Крезоза). Топове је до Цетиња допратио инструктор куће "Шнајдер", инжењер Фишеј.¹⁰³ Сем ових брдских топова, који су представљали директну материјалну помоћ, треба споме-

Сл. 13. Руски пољски мерзер 6" (152,4мм)
са буферима.

¹⁰²Ј. А. Писарев, *Неки аспекти односа Русије са Црном Гором и Србијом почевшиком Првог светског рата*, Историјски записи 2, год. XX, књ. XXXIV, Титоград 1967, 243. Архив Историјског института у Подгорици, ф. 87, Писмо бр. 8492 од 14/26. августа 1915. Петру Мартиновићу.

¹⁰³Н. Ракочевић, *Набавка оружја...*, 149-150.

Сл. 14. Затварач руског мерзера (*мортире*) 6".

нути и оруђа која су у Црну Гору доспела са француским деташманом 18. септембра 1914. године.

Ради садејства са црногорском војском на ловћенском фронту (против которских форова и аустријске флоте), Француска је одвојила једну јединицу коју су сачињавали људи из 5 депоа морнаричког одреда, односно, добровољци из тулонског гарнизона и 10. пука тврђавске артиљерије. Командант одреда био је капетан фрегате Герлије а његов помоћник - поручник бојног брода Ферлико. Поручник бојног брода Жињон одређен је да руководи осматрачницом и станицом бежичног телеграфа а другом станицом командовао је официр моринске инжењерије Мерсије. Овај кор је ојачан батеријом од 4 топа *15,5cm 155L Schneider M.1877-1914* (командир - капетан Жардон) и батеријом од 4 топа *12cm 120 M.1878 De Bange* (командир - потпоручник Ревер). Деташман је 8. септембра 1914. у Тулону укрцао на брод "Анри Гершине", а у Бар је стигао 18. септембра. Французи су са ескортне оклопаче "*Coubert*" (10.652BRT) искрцали и два савремена брдска топа 65мм М.1906. Француски маринци и артиљерци борили су се у саставу црногорске војске до 21. новембра 1914, када су напустили земљу, предавши оруђа командиру Лекићу.¹⁰⁴

¹⁰⁴ др Н. Ракочевић, *Ловћенски одред у Првом свјетском рату 1914-1916. године*, Историјски записи 2, год. XIX, књ. XXIII, Титоград 1966, 262-270; др Д. Вујовић, *Односи Црне Горе и Француске за вријеме I свјетског рата*, Историјски записи св. 3, Титоград 1964.

Прилив артиљеријског материјала из различитих извора, различитих модела, система и калибара, довео је до великих организационих и логистичких проблема.¹⁰⁵ До доношења уредбе о формацији војске од 1908, свака бригада је имала своју брдску батерију (названу по бригади), а ван састава бригада налазиле су се 4 пољске и 6 опсадних батерија. "Уредбом о формацији цјелокујне војске Књажевине Црне Горе" од 20. августа 1908, као и према "Закону о усјиројству војске за Књажевину Црну Гору", артиљерија се делила на брдску, пољску и градску (подељена на батерије односно водове). Батерије у бригади (11 бригада) требало је да, поред римске нумеричке ознаке, носе и назив бригаде из чијег су састава. Свака дивизија је требало да има: а) групу дивизијских батерија (1 брдске, 1 пољске и једне хаубичке односно мортирне) и, б) једне градске батерије а свака бригада - а) једну или више брдских батерија.¹⁰⁶ Због недостатка одговарајућег материјала, ови закони никада нису спроведени до краја. Практично, свака бригада је имала своју брдску батерију различитих калибара и модела. Дивизије су добиле по једну групу дивизијске артиљерије од по једне батерије различитих модела и различитог броја оруђа и једне пољске (*мортирне*, мерзерске) батерије *150mm GRC Mod. 1870* са по 4 оруђа. Опсадна артиљерија је била самостална, формирана у 10 батерија, опет различитих модела и калибара.¹⁰⁷ Са овако шароликим, углавном застарелим материјалом, црногорска артиљерија је и у Балканском и у Првом свјетском рату била инфериорнија од противничке.

¹⁰⁵ О разноликости оруђа у црногорској војсци најбоље говори "Састав, јачина и распоред црногорске војске у почетку 1915. године". Ловћенски одред је 1915. године располагао са: 3 пољска 7,5см Крупова спорометна топа, 4 пољска 8,7см спорометна топа, 4 пољска Крупова спорометна топа, 4 брдска 7,5см Крупова топа, једном лаком опсадном хаубицом 15см, једном пољском турском хаубицом 12см, две тешке хаубице 21см, две лаке *мортире* (мерзера) 15см, два италијанска далекометна топа 12см, две тешке *мортире* 24см, два пољска брзометна "*кумановска*" топа 7,5см, 4 "*далекобојна*" топа 15,5см, 2 "*далекобојна*" топа 12см, 3 лаке хаубице 15см, једном тешком опсадном *мортиром* 24см, једном тешком опсадном хаубицом 21см, 3 пољска Крупова топа 8,7см, једном руском лаком *мортиром* 15см и једним руским брзометним топом *Обуховски* 7,7см. У склопу Херцеговачког одреда налазиле су се: 3 хаубице 15см, 8 брдских спорометних Крупових топова 7,5см, 3 пољска спорометна Крупова топа 8,7см и 4 пољска брзометна "*кумановска*" топа 7,5см. Дрински одред: 2 пољска брзометна "*кумановска*" топа 7,5см, 2 убрзана пољска топа "*Обуховски*" 7,5см, 2 Де Банжова спорометна брдска топа 7,5см и 2 брзометна брдска Крупова топа 7,5см. Лимска дивизија: вод брдске спорометне батерије система Де Банж 7,5см (2 топа) и вод пољске Крупове брзометне батерије 7,5см (2 топа). У саставу Санџачке војске налазило се: 2 брдска Крупова спорометна топа 7,5см и 2 Крупова брзометна топа 7,5см, 4 брдска спорометна топа Де Банж 7,5см, 6 пољских спорометних топова Де Банж 8см, 3 Шкодина брзометна пољска топа 7,5см, 2 брдска Др Банжова спорометна топа 7,5см, 4 пољске хаубице 12см, 2 Крупова пољска спорометна топа 7,5см, 2 Крупова брдска спорометна топа 7,5см и 2 брзометна топа 7,5см. Коначно, у Старосрбијанском одреду налазило се: 4 спорометна пољска Крупова топа 8,7см, 2 брдска спорометна Крупова топа 7,5см, 6 пољских Де Банж спорометних топова 8см и две пољске *мортире* 15см. *Ојерације црногорске војске у I свјетском рату*, Београд 1954, 157.

¹⁰⁶ *Уредба о формацији цјелокујне војске Књажевине Црне Горе и дјелокругу, надлежностии и власитии више војне ујраве, команде и сјарјешина у војсци*, Цетиње 1908, 6-7; *Закон о усјиројству војске за Црну Гору*", Цетиње 29. априла 1910.

Branko BOGDANOVIĆ

ARTILLERY IN THE MONTENEGRIN ARMZ FROM 1800 TO 1916

The Summary

Because of its geostrategic position, unique tactical requirements, and modest financial means, Montenegro during the 19th and 20th centuries was not in a position to keep pace with the rapid development of modern military technology. While Montenegro had acquired a large number of “trophy” weapons of Turkish, Venetian, and French origin in the 18th century, which, because of their tremendous size and weight, had not been used on Montenegrin battlefields. It was only in 1853 that Prince Danilo Petrovic obtained, as a gift from Austria, four 3-pound, muzzle-loading, smooth bore mountain cannons. The condition of Montenegrin artillery improved in 1866, when the country obtained from Serbia a battery of 4-pound, muzzle loading, rifled mountain cannons (La Hitte M 1863). During the war with Turkey (1876-78), Montenegro obtained a number of Russian artillery pieces, bought several German ones, and seized more than one Turkish breech-loading Krupp cannon. More artillery of the same type was acquired in Essen in 1886. Until the Balkan Wars, cannon of a similar Krupp design were purchased, so that Montenegro entered the Balkan Wars and World War I with inferior artillery.

¹⁰⁷ Љ. Полексиф, *нав. дело*, 104-105.

Др Радослав РАСПОПОВИЋ*

О ДИПЛОМАТСКИМ ОДНОСИМА ИЗМЕЂУ ЦРНЕ ГОРЕ И ГРЧКЕ**

Међународно признање које је Црна Гора добила 1878, најприје миром у Сан Стефану, а затим и на Берлинском конгресу, представљало је квалитативно нов моменат за организацију и домете њеног дипломатског дјеловања. Односи Црне Горе са свијетом, као пуноправног члана међународне заједнице, добили су потпун међународно-правни вид. Стечено право посланства (*jus legationis*) било је претпоставка за слање, али и примање, дипломатских представника других држава.¹ Захваљујући томе, Црна Гора је већ током прве двије године независности успоставила дипломатске односе са великим силама: Русијом (1878), Француском (1878), Аустро-Угарском (1879), Турском (1879), Великом Британијом (1879) и Италијом (1879). Осим њих, током независног постојања Црне Горе, своја дипломатска представништва на Цетињу имале су и Грчка (1881), Бугарска (1879), Србија (1897), САД (1905) и Њемачка (1906).² Што се пак тиче отварања дипломатских представништава Црне Горе у тим земљама, ситуација је била знатно другачија. Узроци финансијске природе не само да нијесу дозволили да се у односима ове врсте оствари начело реципроцитета, него су, штавише, планове у том погледу у прво вријеме редуковали само на државе са којима се Црна Гора граничила.

* Аутор је виши научни сарадник у Историјском институту Црне Горе, Подгорица.

** Рад је саопштен на Међународном научном скупу "Грчко-црногорски односи до 1918. године", одржаном у Никшићу 15-17. маја 1997. године.

¹ *Jus legationis* - право активног и пасивног посланства је право државе да шаље своје представнике у државе са којима има успостављене дипломатске односе (право активног посланства) и да прима стране дипломатске представнике (право пасивног посланства). Оно припада свакој независној земљи, а државе које то право немају нису потпуно независне тј. немају потпун међународни субјективитет. Тада је ријеч о вазалним, полусувереним или државама под протекторатом.

² Видјети: Др Радослав Распоповић, *Дипломатска представништва страних држава и њихов значај за савремену историју Црне Горе*, Историјски записи, бр. 1-2/1994, Подгорица 1995.

Развој догађаја и укупан сплет политичких околности утицао је, међутим, да је Црна Гора у току своје самосталности имала укупно четири дипломатска представништва на страни. Осим посланства у Цариграду (1879-1912), дипломатски представници Црне Горе били су акредитовани и у Београду (1913-1915), Паризу (1916-1921) и Њујорку од средине 1918. до краја Првог свјетског рата.³

Дипломатске односе са Грчком Црна Гора је успоставила 1881. То је вријеме када и једна и друга земља, након велике Источне кризе, пролазе кроз бројне неријешене проблеме са Турском, уз улагање напора да се што већи дио сусједних територија ослободи ингеренција османске власти. За Црну Гору то је вријеме коначног регулисања питања Плава и Гусиња потписивањем споразума у Куњу 1880. о њиховој размјени за Улцињ.⁴ У грчко-турским односима ствари су се кретале у супротном правцу. Актуелна политичка криза је добијала све шире размјере што је наговјештавало могућност ратних сукоба и захтијевало започињање војних припрема.

У таквим политичким околностима на Цетиње је крајем 1880. стигао Александар Логотетис. У аудијенцију код црногорског књаза био је примљен 22. децембра 1880, односно 2. јануара 1881. по истом церемонијалу по коме су примани и представници великих сила.⁵ Ово напомињемо због тога што се, с једне стране, радило о представнику мале државе и што је, с друге стране, његов ранг, у дипломатском смислу, био прилично неодређен. Логотетис је, наиме, од грчког краља био наименован за политичког агента и главног конзула. У свечаној аудијенцији Логотетис је предао своја акредитивна писма којим га је грчки краљ Ђорђе именовao за представника своје земље у наведеном статусу. У краћем говору изио је "увјеравања о пријатељству и љубави" његовог краља према црногорском књазу и "Народу Црногорском". Изио је жељу краља Ђорђа да између Црне Горе и Грчке владају "одношаји узајамног повјерења" и да се "стежу везе које имају да сједине обје земље".⁶ То је био гла-

³ Видјети: Радослав М. Распоповић, *Дипломаиџија Црне Горе 1711-1918*, Подгорица-Београд 1996, 313-357; Исти аутор, *Дипломаиџиско представништво Црне Горе у Турској (1879-1912)*, Гласник Одјелења друштвених наука ЦАНУ, бр. 9, Подгорица 1995.

⁴ Споразумом у Куњу од 25. новембра 1880. било је у ствари ријешено питање враћања града и подручја Улциња Црној Гори од стране Царске отоманске владе, који је Црна Гора у рату 1876-1878. била ослободила. По одлуци Берлинског конгреса Улцињ је ипак предат Турској. Споразумом у Куњу он је припао Црној Гори, а Плава и Гусиње су остављени Турској. Видјети: Др Новак Ражнатовић, *Црна Гора и Берлински конгрес*, Цетиње 1979, 21; Проф. др Гавро Перезић, мр Радослав Распоповић, *Међународни уговори Црне Горе 1878-1918*, Подгорица 1992, 158-163.

⁵ Протокол се састојао у томе што је, обично, књажев ађутант са "два књажева телохранитеља" ишао у стан акредитованог дипломате и допратио га до књажевог двора, испред кога је чекала постројена чета упараћених тјелохранитеља ради дочека и поздрава. Затим је страни дипломата улазио у велики салон, гдје је књаз, окружен достојанственицима, примао акредитованог посланика. Осим уобичајених краћих говора, казаних у свечаном тону, при предаји акредитива свирана је и химна. *Глас Црногорца*, бр. 2, Цетиње 10. јануар 1881.

⁶ Исто.

вни задатак Логотетисове мисије за коју је тражио наклоност и уважавање књаза Николе. У свом одговору црногорски књаз је изразио задовољство присуством грчког политичког агента на Цетињу. Потврдио је спремност да одговори жељи Јелинског краља "за углављењем свега између наша два народа", односно Црногораца и њихове "једнородне браће Јелина", уз надање да ће се пријатељство између двије државе све више утврђивати.⁷ Свечани дио аудијенције на двору подразумијевао је упознавање с књажевом свитом. Увече је за грчког дипломатског представника био приређен "велики објед". Тако је започео период званичних односа који ће са прекидима трајати до средине друге деценије овог вијека.

Са Логотетисом на Цетиње је стигао и Александар Леонардос у својству вицеконзула и секретара дипломатске агенције. Осим основних дјелатности наговијештених у поздравним говорима, грчке дипломате, посебно Леонардос, истакли су се у продубљивању грчко-црногорских односа пишући чланке о Црној Гори за грчке листове. То је наишло на похвалан коментар у *Гласу Црногорца* из јуна 1881. Читаоци су обавијештени да је Леонардос у једном од најважнијих атинских листова, *Ефемериди*,⁸ под псеудонимом "Анихорета", објавио низ чланака који су написани правично и тачно, засновани на озбиљном проучавању прилика у Црној Гори. Један број тих текстова требало је да се преведе на француски језик и украшен са 12 врло занимљивих слика, поново објави у истом листу. Пошто се нисмо истраживачки бавили садржајем дипломатских активности Логотетиса и Леонардоса, за шта је потребан рад у архиву спољних послова Грчке, обратимо пажњу на ранг који су грчки представници имали. Ово због тога што се, с обзиром на врсту њихове акредитације, може поставити питање, посебно за њихове колеге, да ли су били дипломатски или конзуларни представници своје земље, па самим тим да ли су и односи између двије државе били дипломатског или конзуларног карактера.

У хијерархији дипломатских представништава класа политичког агента и главног конзула не постоји. Сем тога, конзули се не акредитују по истом церемонијалу као и дипломатски представници, нити се они, с обзиром на своје неполитичке функције, могу акредитовати код шефа државе.⁹ С тим у вези, статус грчких изасланика могао би се објаснити посредним путем имајући у виду оновремену дипломатску праксу и ставове правне доктрине. Оно о чему је овдје ријеч могло би се везивати за случајеве, мада ријетке, када су поједине земље, превасходно мале, сво-

⁷ Исто.

⁸ Глас Црногорца, бр. 27, Цетиње 5. јул 1881.

⁹ Успостављању конзуларних односа претходи уобичајено склапање конзуларних конвенција, путем којих државе уговорнице регулишу начин заснивања конзуларних односа, оснивање конзуларних представништава, обим и садржај њиховог рада, класе и ранг именованих конзула. Након те уобичајене фазе, која претпоставља већ успостављене дипломатске односе, приступа се именовању конзула за одређено конзуларно подручје, уз претходно давање егзекватуре од стране државе која прима конзула. Видјети: Радослав М. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе 1711-1918*, 388.

јим прописима у четврту класу дипломатских представника сврставале и генералне конзуле. Такво рјешење налазимо и у црногорском законодавству, у Закону о краљевској влади из 1914.¹⁰

Генерални конзули ове врсте су у рангу отправника послова и они се, по правилу, акредитују код министра спољних послова. У Црној Гори се, међутим, у погледу почести и церемонијала није правила разлика у односу на ранг акредитованих представника. Грчком изасланику је признаван дипломатски статус не само с обзиром на ниво указаних почести него и због чињенице што је редовно комуницирао и сматрао се изаслаником код црногорског књаза. Оновремена правна теорија ово питање је тумачила различито. Тако је, на примјер, Ривије сматрао: "да у Бугарској су ђенерални конзули као отправници послова били дипломатски агенти акредитовани, али да ипак немају дипломатски карактер, што је од 1875. правило код полусуверених држава".¹¹ По Гефкену, у орјенталним државама конзули су: "поред свог положаја као заступника саобраћајних интереса уједно и политички агенти, те су у неким важним позицијама у исто вријеме као отправници послова акредитовани на примјер у Мисиру и у Бугарској".¹²

Међутим, у дипломатским односима Црне Горе и Грчке било је и периода кад су грчки представници имали неспоран дипломатски статус. Први пут се то десило у септембру 1883. Тада је Логотетис, кога је, у ствари, од краја 1881. на функцијама генералног конзула и политичког агента замјењивао Леондардис, повучен из Црне Горе, а за новог грчког представника у рангу министра резидента именован Псилас. По постојећем церемонијалу 24. септембра 1883. он је предао своја акредитивна писма, као и опозивна писма за Логотетиса. Слично као и приликом пријема акредитивних писма првог грчког дипломатског представника, и овога пута, током свечане аудијенције, изражене су традиционалне симпатије и потврђени добри односи који вежу "народ јелински са храбрим народом црногорским".¹³

¹⁰ Законом о краљевској влади и уређењу државних надлештава од 14. маја 1914. у члану 44. је прописано да се под Министарством спољних послова налазе дипломатска заступништва на страни и да се дипломатски заступници дијеле на:

"а) изванредне посланике и опуномоћене министре;

б) министре резиденте;

в) отправнике послова и

г) консуле и вице консуле".

Бечки правилник (1815) и Ахенски протокол (1819) којима је извршена кодификација дипломатског права нису познавали овакве категорије (класе) дипломатских представника. Према Бечком правилнику о рангу дипломатских представника, они се дијеле на: 1. амбасадоре, легате и нунције; 2. посланике, министре и друге опуномоћенике при суверенима; 3. министре резиденте опуномоћене при дворovima; 4. отправнике послова опуномоћене код министара спољних послова.

¹¹ Гл. Гершић, *Данашње дипломатско и конзуларно право*, Београд 1898, 309.

¹² Исто.

¹³ У свечаном говору Псилас је нагласио традицију пријатељских односа "који тако срећно постоје између двије земље" и жељу да се "још више и више учврсте свезе традиционалне симпатије и добра споразума, који већ одавно вежу народ јелински са храбрим народом црногорским". Глас Црногорца, бр. ..., Цетиње 24. септембра 1883.

И поред срдачности изјава поводом подизања посланства на виши ранг, до већих промјена у црногорско-грчким односима није дошло. Напротив, релативно брзо званични односи између двије земље су прекинути. Без већег коментара, у рубрици "Домаће вијести" 9. јуна 1885. *Глас Црногорца* је обавијестио читаоце да је "министар Псилас коначно отишао са Цетиња", након опроштајне аудијенције код књаза. О разлозима одласка ништа није речено, али би се они, осим у унутрашњим финансијским приликама Грчке, могли тражити и у поновној затегнутости њених односа са Турском, ратној кризи изазваној румелијским превратом и почетком српско-бугарског рата. Тиме је окончан први период у дипломатским односима Црне Горе и Грчке.

Повлачењем грчког дипломатског представника са Цетиња ипак нису престали званични контакти између двије земље. Осим редовне преписке, на нивоу министарстава спољних послова, извјесне послове ради њиховог редовног одржавања преузео је и грчки конзул у Скадру. О томе свједочи податак да је, на примјер, у име грчке владе, грчки конзул у Скадру Г. Мацоки, присуствовао прослави 25-годишњице владања књаза Николе и сребрног пира њихових височанстава књаза Николе и књагиње Милене која је одржана 27. октобра / 10. новембра 1885.¹⁴ Том приликом, он се више недјеља задржао на Цетињу.

Други период у дипломатским односима између двије земље започео је крајем маја 1896, поново доласком у Црну Гору Александра Логотетиса. У међувремену, он је обављао различите политичке и дипломатске послове, најприје у Јањини, а затим и у другим мјестима. Старог пријатеља црногорски званичници су примили веома срдачно и поздравили поновно успостављање дипломатских односа између двије земље које је везивала "не само заједница вјера него и истовјетна историјска судбина".¹⁵ У својој поновној мисији Логотетис је именован у својству генералног конзула краљевине Грчке. Пошто се у вријеме његовог доласка у Црну Гору књаз Никола налазио у Москви, на свечаностима поводом крунисања руског цара Николаја II, које је обављено 14/26. маја 1896, Логотетис је своја акредитивна писма предао министру иностраних дјела Гавру Вуковићу. Послије тога "Њезино Височанство књегиња као Регенткиња изволила је примити г. Логотетиса у приватној аудијенцији".¹⁶ Као и приликом првог свог именовања и овога пута Логотетис је био акредитован у истом статусу, тј. као генерални конзул. Његов повратак у Црну Гору, без обзира на то, званично је тумачен као "успостављање дипломатског представништва Краљевине Грчке".¹⁷ Поновно отварање грчког представништва на Цетињу, као и дипломатских представништава Бугарске и Србије које се десило годину дана касније, пада у вријеме јачања националноослободилачких покрета на Балкану. Под утицајем Русије тада је рађено на међусобном повезивању балканских држава, односно стварању балканског савеза. То је и вријеме устанка

¹⁴ Глас Црногорца, бр. 41, Цетиње 20. октобар 1885.

¹⁵ Глас Црногорца, бр. 23, Цетиње 8. јуна 1896.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Исто.

грчког становништва ради присаједињења Крита Грчкој.

Устанак грчког становништва против османске власти, ради присаједињења Грчкој, створио је опасност грчко-турског рата, као и могућност проширења конфликта, мијешањем балканских држава, што је Русија жељела да спријечи. Ради тога је инсистирала на мирном рјешењу кризе. Књаз Никола и српска влада упозорени су да не користе насталу ситуацију за отпочињање рата против Турске. У фебруару 1897, као резултат посјете краља Александра Обреновића Софији, закључен је српско-грчки споразум, Угодба - како се тај акт званично назива. Њен садржај одражавао је политички интерес Русије да се избјегне заоштравање односа на Балкану. Угодбом је утврђена обавеза Србије и Бугарске да сва питања која се тичу интереса њихова два народа "расправљају споразумно", али и да ниједна од њих "неће предузимати једнострано без претходног сагласја са другом ништа, што би могло пореметити данашњи status quo на Истоку, ни политичку ни војничку акцију".¹⁸ Сходно договору два владара, текст Угодбе је саопштен књазу Црне Горе који је позван да јој приступи, што је он и учинио у марту 1897. Био је то знак да балканске земље започињу са вођењем усаглашене политике која је подразумијевала и одржавање блиских међусобних дипломатских веза. Осим обнављања дипломатских односа између Књажевине Црне Горе и Грчке, израз те нове атмосфере било је и установљење дипломатских односа између Србије и Црне Горе и Бугарске и Србије.

На поновном успостављању односа између Цетиња и Атине активно је учествовао и црногорски књаз посредством црногорског представника у Цариграду, Митра Бакића. У свом извјештају од 13/26. марта 1896. Бакић саопштава да је разговарао са грчким дипломатским представником у Цариграду, кнезом Маврокродитом.¹⁹ Грчки дипломата га је том приликом обавијестио да је предлог књаза Николе о наименовању грчког заступника у Црној Гори оставио добар утисак у Атини и да је он прихваћен од његове владе. Мада је такав интерес од раније постојао, грчка влада није могла попунити упражњено мјесто на Цетињу због финансијских разлога. У писму Бакић је извјештавао о сличним активностима које је, на сугестију књаза, водио према заступницима Бугарске у Цариграду.²⁰

Осим политичких, за отварање грчког посланства на Цетињу постојали су и други разлози. О томе свједочи чињеница да је одмах по повратку Логотетиса на дипломатску дужност у Црну Гору, између двије земље закључена трговинска и поморска конвенција.²¹ Клаузула најповлашћеније нације садржана у члану 1. односила се на "удомљења држа-

¹⁸ Проф. др Гавро Перaziћ и мр Радослав Распоповић, *Међународни уговори Црне Горе 1878-1918*, 317.

¹⁹ Државни архив Црне Горе (ДАЦГ), ф. Министарство иностраних дјела (МИД) 1896, ф. 41, 236(2).

²⁰ Исто.

²¹ Трговачка и поморска конвенција између Књажевине Црне Горе и Грчке закључена је 11/23. 12. 1896. Видјети: Г. Перaziћ, Р. Распоповић, *Међународни уговори Црне Горе 1878-1918*, 316.

вљана", на "трговинске и поморске одношаје", увоз, извоз и провоз робе, царинске таксе и трговинске операције. Други дио овог релативно кратког уговора (члан 2) односио се на поступак ратификације ступања на снагу и рок важења конвенције. Други сличан акт: Уговор о трговини и пловидби између Књажевине Црне Горе и Краљевине Грчке, закључен је 14. марта 1908.²²

Један од важних разлога инсистирања црногорске стране на поновном успостављању дипломатских односа са Грчком био је у потреби лакше заштите интереса њених поданика на привременом раду у Грчкој. Наиме, осамдесетих година бројни Црногорци су радили на прокопу Коринтског канала. Пошто су услови за рад били веома тешки, били су и бројни здравствени проблеми, поред осталог и због епидемије барске грознице. Због тешких последица које је то обољење остављало на здравље људи, било је потребно њихов даљи одлазак зауставити али и збринуту и обезбиједити оне који су се тамо налазили. Пошто нису били у прилици да то чине путем својих дипломатских представника или конзула у Грчкој, црногорски званичници су то радили посредством руских представништава који су заступали интересе Црне Горе. Но, и поред тога свакако је било корисно да се о тим и другим питањима може директно преговарати са грчком владом, посредством њених акредитованих представника на Цетињу.

По спољним манифестацијама до значајног узлета у грчко-црногорским односима дошло је 1899. Најприје је почетком те године грчки краљ Ђорђе послао својеручно писмо књазу Николи, а наследица престола одликовао орденом "са знаковима првог степена Спаситељева реда" који је од стране Логотетиса предат у свечаној аудијенцији 13/25. фебруара 1899.²³ Послије примања ордена Њ. В. Престолонаследник посетио је г. Логотетиса и преко њега изразио "своју личну благодарност Њ. В. Краљу Ђорђу на високом одликовању".²⁴ Затим су у јулу наступиле свечаности поводом вјеридбе престолонаследника Данила. Од стране министра иностраних дјела Романоса - Логотетис је био овлашћен да престолонаследнику пренесе честитке грчке владе. Сем тога, поводом свадбених свечаности у Црну Гору је дошао грчки престолонаследник краљевић Никола. Са каквим је поштовањем црногорски књаз тај гест примио говори податак да је на свечаном ручку, послвије здравице младенцима и руском цару, подигао чашу у част грчког краља кога је назвао братом.²⁵

Послије завршетка свадбених свечаности књаз и књагиња, зајед-

²² Исто.

²³ Глас Црногорца, бр. 7, 13. фебруар 1899.

²⁴ Исто.

²⁵ У здравици краљ је, између осталог, рекао: "Краљ, Мој Брат, шалући Вас међу нама, да учествујете у радости коју осјећамо приликом женидбе Мога Сина, даје ми доказ Његовог пријатељства које високо цијеним. Присуство Вашег Краљевског Височанства проузроковало нам је живу радост и оно је потврда осјећаја који нас спаја". Глас Црногорца, бр. 30, Цетиње 20. јул 1899. Послије здравице грчком краљевићу књаз је наздравио представницима турског султана.

но са принцем Мирком и повећом свитом, средином августа 1899. отпутовали су у посјету турском султану Абдул Хамиду II. Радило се о дипломатској мисији која је имала врло пријатељски карактер, али и важан политички значај. По њеном завршетку делегација је крајем августа кренула за Црну Гору. Како је писао *Глас Црногорца* "Њихова Височанства нијесу могла проћи покрај Атине, а да не сврате и не захвале Краљевској Породици на шиљању свога представника на свадбу Његовог Височанства књаза Данила у лицу Његовог Краљевског Височанства краљевића Николе".²⁶ Краљев брод је, према свједочењу Гавра Вуковића, пристао у луку Пиреј. Параброд Мармара на коме се налазила црногорска делегација дошао је у пирејску луку у раним јутарњим часовима 28. августа 1899.²⁷

Књажева посјета Грчкој није имала званичан карактер. Она није била предвиђена првобитним планом књажевог пута, већ је договорена накнадно, током његовог боравка у Цариграду. Грчки краљ Ђорђе у то вријеме није био у Атини. Након што је у Пиреју поздрављен од локалних власти, команданта руске ескадре и "Њ. К. В. Књаза Престолонаследника Константина", књаз са пратњом је "нарочитим влаком" стигао у Атину, гдје их на станици "дочекала Њ. В. Краљица Олга, уз бурно крицање мноштва народа". Одатле су се одвезли у краљевски љетњиковац Татои. У његовој пратњи од пирејске луке до Атине био је наследник грчког престола, принц Константин. По доласку у дворца књазу и његовој пратњи приређен је свечани дочек. Високи гости, најприје књаз и његова пратња, а потом и османски изасланици који су били у његовој свити, примљени су у одвојене аудијенције код краљице. Министар спољних послова Црне Горе Гавро Вуковић, у својим *Мемоарима*, разлике посјете Грчкој објашњава личним пријатељством књаза и грчке краљице која је била поријеклом Рускиња, а књаз се са њом упознао током боравка у Петрограду.

У току 1900. и 1901. *Глас Црногорца* је биљежио дужа одсуства Логотетиса са Цетиња. Почетком априла 1901. дошло је и до промјене његовог дипломатског статуса. Тих дана, одлуком грчке владе, ранг генералног конзула замијењен је дипломатским агентом. У том својству, г. Логотетис је предао Његовом Краљевском Височанству акредитиве.²⁸ У јуну 1902. Логотетис је отпутовао на краћи одмор. По повратку, наставио је своје редовне активности, а онда је сасвим изненада, почетком октобра 1902. умро на Цетињу. Министар унутрашњих дјела Гавро Вуковић о томе је обавијестио атинску владу, по чијој наредби је на Цетиње из Скадра дошао грчки конзул Константин Кипрос. Великодостојници и народ одали су почаст умрлом дипломати. Митрополит Митрофан је одржао литургију и учинио кратак помен. Потом је његово тијело "балсамовано" и "од чланова његове породице отправљено у Грчку". То је обављено уз војне почасте и у свечаном спроводу.²⁹ *Глас Црногорца* је

²⁶ Глас Црногорца, бр. 37, Цетиње 4. септембар 1899.

²⁷ Гавро Вуковић, *Мемоари*, 181.

²⁸ Глас Црногорца, бр. 14, Цетиње, 7. април 1901.

²⁹ Глас Црногорца бр. 42, Цетиње 19. октобар 1902..

писао да су: "За вријеме његовог дјеловања на Цетињу биле утврђене (су) чврсте пријатељске везе између Црне Горе и Грчке, какве би требале да постоје између свих балканских држава у интересу заједничке боље будућности".³⁰

Послије Логотетисове смрти грчки конзул из Скадра, повременим доласцима, обављао је послове у грчком агентству. Нови дипломатски агент именован је тек у јуну 1904. године. Био је то Стамати Антонопуло. Он је 20. јуна 1904. предао акредитивна писма књазу, али се у црногорској престоници задржао релативно кратко вријеме.³¹ Већ средином наредне године вратио се у Грчку предајући, претходно, опозивна писма своје владе.

Поново успостављање редовних односа десило се 1907. Информацију о томе сазнајемо из новинских извјештаја у којима се демантује постојање сукоба између књаза Данила и Виктора Емануела због неприсуства италијанске краљице Јелене на свечаности спуштања у море једне оклопаче. Да би се доказало непостојање сукоба наводи се вијест да се приликом посјете Атине италијански владар са грчким владаром договорио о попуни упражњеног мјеста грчког дипломатског агента на Цетињу.³² Колико је ово питање било присутно у разговорима између високих представника Грчке и Италије није познато, али је чињеница да је 2. августа 1907. на Цетиње стигао Г. Фонтане и уручио своје акредитиве.³³ Фонтан је на тој дужности остао у току 1908. и 1909. године.

У 1910. на дужности грчког дипломатског агента налазио се Евгеније Евгенијадис. Почетком марта 1911. на Цетиње је стигао Михаил Цамадос, шеф бироа у Министарству иностраних дјела Грчке, који је предао министру Лазару Томановићу овлашћење да управља грчким дипломатским агентством у вријеме одсуства Евгенијадиса. У априлском броју *Глас Црногорца* за 1912. као отправник послова у грчком агентству помиње се Занадос.³⁴ Највјероватније је у питању иста а не нова личност чије је име различито писано, као што се на такав начин може објаснити и навођење имена Цанадос у првом извјештају о његовом присијећу на Цетиње.³⁵ Грчка влада је 24. маја 1912. подигла ранг своје дипломатске агенције на степен посланства.³⁶ Дотадашњи отправник послова Цамадос отишао је са Цетиња, а посланство поново преузео Евгеније Евгенијадис. У својству изванредног посланика и опуномоћеног министра своје владе остао је у Црној Гори до почетка Првог свјетског рата.

Мјесто дипломатског представника Грчке при црногорском двору, у земљи а послвије 1916. у избјеглиштву, било је упражњено највјероватније до догађаја који су се десили у Грчкој 1917, са абдикацијом кра-

³⁰ Исто.

³¹ Глас Црногорца, бр. 26, Цетиње 26. јун 1904.

³² Глас Црногорца, бр. 19, Цетиње 21. април 1907.

³³ Глас Црногорца, бр. 36, Цетиње 6. август 1907.

³⁴ Глас Црногорца, бр. 17, Цетиње 28. април 1912.

³⁵ Глас Црногорца, бр. 10, Цетиње 5. март 1911.

³⁶ Глас Црногорца, бр. 21, Цетиње 24. мај 1912.

ља Константина, када је Венизелос, налазећи се на челу привремене владе, увео Грчку у Први свјетски рат на страни Антанте. Нема података да је након тога дошло до озваничења тих промјена и у дипломатским односима између двије земље. Могуће је да би тај моменат могао бити означен и као тренутак њиховог дефинитивног окончања. У сваком случају, не може бити говора о томе да су они одржавани и у вријеме стварања републике у Грчкој 1924, а посебно не у вријеме завођења диктатуре 1926. Такав закључак би се могао стећи на основу писања Јована Пламенца, једног од најближих сарадника краља Николе у избјеглиштву. У својим забиљешкама он је о томе, између осталог, написао: "Грчка је деценијама држала свог представника код црногорског двора и владе. Али, чим је Венизелос примио диктатуру он је прекинуо одношај са Црном Гором и то на један недостојан начин, тј. када је дигао свог представника а да није никакву комуникацију учино црногорској влади као што је то дужност у међународним односима."

У сваком случају, у току Првог свјетског рата, послије вишедеценијског трајања били су окончани дипломатски односи између двије земље. Иако укупан капацитет спољнополитичких веза за то вријеме није био нарочитог интензитета, ипак је присуство грчког дипломатског представника на Цетињу имало крупан значај за историјат укупних односа између двије земље и дипломатски живот Црне Горе.

Пошто се овај научни састанак одржава у Никшићу, искористићу прилику да истакнем још један интересантан примјер добрих веза између Црногораца и Грка. Наиме, 19. марта 1899. у *Гласу Црногорца* је објављен некролог поводом смрти Андреаса Сингроса, родом са Хиоса, богатог грчког банкара и добротвора грчког народа, који је у Атини саградио позориште, болницу, завод за дјецу, а у Солуну послије пожара 1866. подигао велику саборну цркву и школску зграду.³⁷ Поводом његове смрти Митрополија је приредила свечани парастос, поред осталог и због тога што је овај угледни Грк оставио лијеп утисак на Црногорце. Љубав према Црној Гори први пут је показао 1896. пруживши значајну помоћ у вријеме поплава које су задесиле ове крајеве. Оно што је, међутим, по писању *Гласа Црногорца*, овјековјечило његово име у Црној Гори јесте иконостас за цркву св. Василија у Никшићу. Тај иконостас се радио у Атини од мрамора и, према писању атинских новина, коштао је 150.000 фиорина. Иконе, пак, за иконостас рађене су посебно у Русији. Према нацрту, иконостас је рађен у стилу старих православних цркава.³⁸ Изнад престоних дизала су се два друга реда икона, а изнад њих распеће са мироносцима. Иконостас од мрамора сматра се јединственим на Балкану и он и данас украшава цркву св. Василија Острошког у Никшићу.

³⁷ Глас Црногорца, бр. 12, Цетиње 20. март 1899.

³⁸ Исто

Radoslav RASPOPOVIĆ

*CONCERNING THE ESTABLISHMENT OF DIPLOMATIC RELATIONS
BETWEEN MONTENEGRO AND GREECE*

The Summary

In this article, the author reviews the establishment of diplomatic relations between Montenegro and Greece, beginning with the opening of a Greek diplomatic mission in Cetinje in January 1881. In addition to the historical and foreign political dimensions of establishing official relations, the author examines questions concerning the rank and grade of the representatives as well as their obligations and duties. Noteworthy is the fact that the first official Greek representatives in Montenegro were accredited as political agents and general consuls. Their status subsequently changed, and in May 1912, Greece's diplomatic representation was accorded the rank of legation. The author also pays special attention to the individuals who represented the interests of the Greek government in Montenegro.

Мр Звездан ФОЛИЋ*

СКИДАЊЕ ЗАРА И ФЕРЕЦЕ У ЦРНОЈ ГОРИ 1947-1953.

Покривање жена у исламу

Разлика између жене и мушкарца одвајкада је представљала извор фасцинације готово свих религијских традиција. У многим племенским и древним религијама, жене су због својих светих и симболичких вриједности, често имале улогу значајних ритуалних чинодејственика, шамана и видовњака. Највеће и најуспјешније свјетске религије су, међутим, прилично користиле исте те вриједности да би искључиле жене из више важних области вјерског живота и тиме рационализовале њихову практичну потчињеност мушкарцима. Разлози ове трансформације су комплексни, али је евидентно да се у најпробитачнијим монотеистичким традицијама од жена, по правилу, очекивало да имају религијску и друштвену ролу која је другоразредна у односу на мушкарца.¹

Треба имати на уму, да се у раним етапама појединих религија битно побољшао положај жена у поређењу с њиховом позицијом у паганском раздобљу. Конкретно, Мухамедово откровење је дјелотворно поправило статус жена, постављајући нова ограничења разводу и полигамији, захтијевајући од мужева да издржавају своје жене и доносећи женама право да наслеђују и да задрже контролу над својим миразом. У првим вјековима ислама, жене су, и поред поука Курана,² имале истакнутог учешћа у државном, културном, па чак и у војном животу ране муслиманске заједнице.³

Мање-више сношљива релација међу половима нагло је почела

* Аутор је асистент у Историјском институту Црне Горе, Подгорица.

¹ Опширније о томе, Енциклопедија живих религија, Београд 1992, 813-816.

² Куран је на основу суре 4:34 проповједао: "Мушкарци воде бригу о женама зато што је Алах дао предност једнима над другима и зато што они троше иметке своје". - *Куран с преводом*, превео Бесим Коркут, Сарајево 1984, 83.

³ Филип Хити, *Историја Арапа од најстаријих времена до данас*, Сарајево 1988, 307-308.

да се мијења крајем десетог вијека којег, поред слабљења абасидског халифата, карактеришу прекомјерни конкубинати и одавање раскошном начину живљења. Кривица за неморал у друштву углавном је приписивана жени која је сматрана оличењем лукавства и ризницом свих приземних осјећања и недостојних мисли. Положај жена пада на најнижи ниво, па је, за вријеме Бувејхида, систем строгог одвајања и апсолутна подјела полова постао општа појава.⁴

Овакав социјални миље доводи и до промјена у начину облачења жена, а сем тога, и Куран је захтијевао чедност у облику покривања женине унутрашње одјеће и накита на јавним мјестима. Временом, а под притиском локалних обичаја, таква су учења навођена како би се оправдале намјере да жене на јавним мјестима буду покривене од главе до пете, најчешће заром,⁵ или ферецом.⁶ Упориште овог обичаја можемо наћи у Курану, односно у веома растегљивом тумачењу појединих његових суре.⁷ Интересантно да овај обичај није егзистирао код бројне муслиманске популације у југоисточној Азији, иако је она слиједила сва основна исламска вјеровања својствена муслиманима широм свијета.⁸ Наука на овај парадокс још није дала прецизан одговор, па би за истраживача савремене историје било врло смјело евентуално упуштање у подробнију анализу. Једно је ипак уочљиво - покривање жена у исламу чврсто је скопчано са социјалним приликама одређеног подручја на којем је никао овај обичај.

У зони тзв. "периферног ислама", како поједини оријенталисти називају Балкан, зар и фереца такође постају обавезујућа "мода" муслиманки још од њиховог пубертетског узраста. Уведено због умањења опасности од физичке привлачности и заштите слѣдбеница вјере од евентуалних увреда, такво облачење доводи муслиманку на најнижу скалу социјалне мобилности. Она је искључена из практично свих јавних

⁴ Исто.

⁵ *Зар* је женски завитак у коме су муслиманке замотане и покривене излазиле на јавна мјеста. Неки погрешно зар називају ферецом. Зар се кроји од штофа или свиле, а фереца само од чохе. - Абдулах Шкаљић, *Турцизми у српскохрватском језику*, Сарајево 1989, 647.

⁶ *Фереца* је врста женског огртача, мантила од црне или модре чохе, којег су муслиманке облачиле приликом напуштања својих авлија. Уз ферецу се још ставља јашмак и чембер, а приликом даљег путовања или јахања на коњу, умјесто јашмака ставља се печка. *Јашмак* је копрена од бјелог муслина којом су се подобраћивале муслиманке које су носиле ферецу. *Чембер* је марама од финог бијелог платна којом муслиманке које носе ферецу покривају главу. Најприје се јашмаком повеже врат и доњи дио лица до очију, а затим се чембером покрије глава и чело до очију, тако да само очи остају слободне, непокривене. *Печка* је комад црног танког платна којом су муслиманке покривале лице кад излазе на улицу у фереци или зару. - Абдулах Шкаљић, н. дј., 279.

⁷ У том погледу најсугестивније су суре 24: 31 и 33: 53. Дио прве суре гласи: "А реци вјерницима нека оборе погледе своје и нека воде бригу о стидним мјестима својим, и нека не дозволе да се од украса њихових види ишта осим онога што је ионако спољашње, и нека вела своја спусте на груди своје"; "А ако од њих (жена - прим. З. Ф.) нешто тражите, тражите то од њих иза застора. То је чистије и за ваша и за њихова срца". - *Куран с његовим преводом...*, 352, 424.

⁸ *Енциклопедија живих религија...*, 311.

послова, па су - подизање дјеце, старање око чланова породице и рад у кући, скоро једини и дозвољени облици њене ангажованости.⁹

Тек је двадесети вијек почео да кида традиционална исламска ограничења за жене. Она бивају подвргнута оштрој критици, највише под утицајем западних световних вриједности. Талас еманципације прво је заплуснуо Египат. Благодарећи слободоумним реформаторима Цаману Афганију, Мухамеду Абдуху и Касиму Амину, Египћанке су почетком овог вијека одбациле зар и ферецу.¹⁰ Затим је, Кемал Ататурк, творац модерне турске државе, легализовао права жена и мушкараца и омогућио љепшем полу партиципацију у политичком животу. Како су ове промјене изазвале религијске противударе, турски парламент је 1935. донио Закон о скидању зара и фереце. Ататуркове световне реформе позитивно су одјекнуле и код албанских власти, те су оне 1937. забраниле исламско покривање жена.¹¹

Поменути догађаји мимоишли су простор Краљевине Југославије, односно бројну муслиманску популацију у Босни и Херцеговини, Црној Гори, Македонији и Косову и Метохији. Постојало је више узрока ове затворености, а превасходно су доминантни политички и социјални оквир у којем су живјели муслимани¹² у периоду 1918-1941. Најкраће, логика тронационалног устројства прве југословенске државе није остављала муслиманском живљу југословенског и албанског етничког поријекла нимало простора да изрази и институционализује осјећања власти те самосвојности сем на чисто вјерском плану. Ово се дакако рефлектовало и на њихов социјални статус, па је углавном ријеч о популацији нижег и средњег економског и општег друштвеног положаја, сачињеној по највише од земљорадника, занатлија и ситних трговаца, коју чак и благонаклони муслимански извори описују као инертну и конзервативну.¹³

Наведена констелација, када је у питању социјални живот, најмање је погодовала жени - муслиманки. Она је и даље остајала заточеник старих обичаја са обиљежјима обавезности, одговорности и санкција свог најближег окружења. Мимо тога, исламско покривање жена, остављало је, нарочито у културно-образовној сфери, катастрофалне посљедице.¹⁴ Мање је познато да су поједини великодостојници Ислам-

⁹ Ваља навести да муслиманка на селу није увијек облачила зар и ферецу приликом напуштања свог дворишта. Али, "толерантна" одступања су омогућавана само у случају обављања пољопривредних послова. Ова пракса је на јужнословенским просторима била најприсутнија у Херцеговини. Види: Сулејман Шехагић, *Поријекло и карактер покривања лица*, Побједа, лист Народног фронта Црне Горе, бр. 47, 26. VII 1947.

¹⁰ Филип Хити, н. дј., 676-677.

¹¹ *Енциклопедија живих религија...*, 301, 550.

¹² Иако је тек 1971. године призната индивидуалност Муслиманима југословенског етничког поријекла, у овом тексту смо се трудили да поштујемо дистинкцију између појма муслиман који означава вјерску припадност, од оног који индицира њихово национално одређење.

¹³ Дарко Танасковић, *Ислам на Балкану; Енциклопедија живих религија...*, 300-308.

¹⁴ Колико је овакво стање репродуковало аналфабетизам апроксимативно говоре подаци из 1931. Процент неписменог женског становништва у шест срезова Црне Горе, гдје је живјело бројно муслиманско становништво, био је сљедећи: барски -

ске вјерске заједнице били једни од најупорнијих противника ондашњег статуса муслиманки. Међу њима је посебно предњачио реис еф. Џемалудин Чаушевић који је на конгресу муслиманских интелектуалаца, одржаном 6. и 7. септембра 1928. у Сарајеву, акцентирао сљедеће: "Највећи учењаци и коментатори Курана утврдили су да у Курану има 750 ајета¹⁵ који упућују људе на просвјету и знаност. По куранским прописима исламска заједница је дужна да омогући својим члановима да науче сваки изум, сваки занат, па да се тако омогући опстанак и напредак цијелој заједници".¹⁶ Потом је неувјено изјавио, да ислам не прописује, сем пристојног одијевања, никакву нарочиту ношњу својим вјерницима и стога су зар и фереца сувишни "модни детаљи". Када је реисово излагање продрло у јавност, изазвало је праву буру негодовања код већине муслиманских политичара и свештеника који су, ради личних интереса и фаталистичких схватања, уливали својим поданицима латентни страх од свега новог и непознатог. Овome се придружује и уредништво тузланског гласила "Хикмет" које просипа потоке мастила како би у зачетку спријечило реисове тенденције.¹⁷ Оне су тако, осим скретања пажње јавног мњења на незавидан положај муслиманки, у пракси прошле са мање него симболичним ефектима.

Очигледно, највећи дио муслиманске елите није желио да иоле окрњи укоријењени традиционализам којег је третирао једним од темеља свог опстанка у оновременом југословенском контексту. Власт је, на другој страни, настојала да преко уважавања вјерских осјећања и одређених традиција задовољи муслимане и тиме их и даље задржи у стању пожељне летаргије. За судбину муслиманке мало је ко марио. Она је стога, са зебњом и надом очекивала да свану бољи и ведрији дани.

Муслимани и преображај друштвеног живота

Ради цјеловитијег поимања наше проблематике неопходно је указати на неколико фундаменталних чинилаца који су детерминисали социјалну стварност Југославије, па наравно и Црне Горе са неким њеним специфичностима, након ослобођења 1945. године. Незаобилазна маркација од које ваља полазити јесте корјенита револуција која је захватила структуру државне власти, продукционе односе и све сфере друштвеног живота. Ова чињеница је резултат оружане побједи револуционарних и патриотских снага које је током рата 1941-1945. предводила Комunistичка партија Југославије. Она је успјела да на равни антифашистичке борбе и на програму социјалне правде и националне равноправ-

80,2; подгорички - 80,9; андријевачки - 85,0; берански - 87,3; пљеваљски - 87,8 и бјелополски - 89,2. Извор података: *Дефинитивни резултати пописа сјановништва од 31. марта 1931*, књига III, *Присуйно сјановништво по иисмености и сјароси*, Београд 1938, 120-125.

¹⁵ Ајети су "редови" или кратки стихови у поглављима или сурама Курана. Света књига муслимана садржи 114 сура и 6.236 ајета. - Филип Хати, н. дј., 125-128.

¹⁶ Гласник, лист Врховног исламског старјешинства у Федеративној Народној Републици Југославији, бр. 8-10, 1950, 299-301.

¹⁷ Исто.

ности у новој Југославији организује широк покрет у коме су учествовали припадници свих народа и народности, као и свих социјалних слојева југословенског друштва. Будући да је КПЈ организовала тај покрет, у коме је удахнула своју идејну и политичку визију, апсолутна оружана пobjеда НОП-а је значила да су КПЈ била широм отворена врата да државно уређење и друштвене односе у послеријатном раздобљу моделира у складу са својим револуционарним програмом.¹⁸

Реализација револуционарног преображаја друштвеног живота изискивала је од чланова КПЈ много мудрости и тактичности у раду са претежно непросвијетленим становништвом код кога је требало улити повјерење у добре намјере и сврховитост потеза нове власти. У том погледу, црногорски комунисти нијесу имали много главобоља јер су уживали огроман ауторитет код свог народа.¹⁹

Међутим, оног тренутка када је власт настојала материјализовати своје виталне интересе из домена културне и привредне политике, искрсле су и прве тешкоће. Изградња социјализма је, наиме, имплицирала укључивање безмало свог људског потенцијала које, дакако, није могло мимоићи ни женску популацију исламске вјероисповијести. Како се радило о веома сложенем питању, црногорско државно и партијско руководство је било свјесно да би његово неповољно или административно рјешавање изазвало нежељене реперкусије које би могле угрозити успостављање стабилних међунационалних и међувјерских релација.

У стицању повјерења код муслиманске популације, Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору је, сасвим логично, рачунао на дјелотворност својих трансмисија оличених у Народном фронту и Антифашистичком фронту жена. Активисткиње ових организација су преко многобројних конференција покушавале и дијелом успијевале да убиједу Муслиманке у прогресивне тековине новог друштва.²⁰ Сам факат да су многе Муслиманке учествовале на конференцијама АФЖ-а у Бару, Улцињу, Бијелом

¹⁸ Конституисање власти и друштвене трансформације у Црној Гори и Југославији послје Другог свјетског рата, привлачили су интересовање многих наших историчара. О томе су, поред осталих, писали: Бранислав Ковачевић, *Комунистичка партија Црне Горе 1945-1952*, Титоград 1986; Бранислав Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, Титоград 1987; Бранко Петрановић, *Политичка и економска основа народне власти у Југославији за вријеме обнове*, Београд 1969; Ђоко Трипковић, *Прилике у Југославији и Велика Британија 1945-1948*, Београд 1990; Марија Обрадовић, *"Народна демократија" у Југославији 1945-1952*, Београд 1995.

¹⁹ Упркос тешке економске ситуације у Црној Гори 1945, ПК КПЈ за Црну Гору је процјенивао да народ ниједног тренутка не губи повјерење у нову власт. - Архив Историјског института Подгорица (у даљем тексту АИИП), фонд Централног комитета КП Црне Горе (несређена грађа), Извјештај ПК КПЈ за Црну Гору - ЦК КПЈ, 12. јул 1945.

Наведена констатација, на основу извјештаја Цона Хеникера Мејдера, другог секретара британске амбасе у Београду, дјелује још увјерљивије. Наиме, Мејдер је приликом обиласка Црне Горе октобра 1945, примјетио "да црногорска власт ужива опште расположење народа". Цитирано према - Ђоко Трипковић, н. дј., 120.

²⁰ АИИП, фонд Главног одбора Народног фронта Црне Горе, Извјештај о политичком расположењу и утицају Народног фронта на жене 1944-1947.

Пољу, Плаву, Рожају, Гусињу, Тузима и Пљевљима, током 1945,²¹ представља велики помак у односу на раније доба у којем су биле "поштеђене" од присуства и на најминорнијим јавним окупљањима. Такође, власт је, убрзо по ослобођењу, организовала више аналфабетских течајева на којима је извјестан број Муслиманки стекао основна школска знања.²² Недовољно је знано да су већ 1945, Муслиманке у појединим сјеверним крајевима Црне Горе биле добровољно укључене у локалне грађевинске радове. Оне су у селу Досуђе код Гусиња истрајно помагале својим друговима на подизању електричне централе,²³ а у Рожају су успјеле да санирају оштећења на једном мосту.²⁴ Ваља рећи да је Феа Ђеваповић из Бијелог Поља била прва жена из тог града која се посветила тежим занатским пословима.²⁵ Очито, званичне вриједности о једнакости полова наишле су на одобравање једног дијела Муслиманки и њихових укућана чиме вјековне стеге анахроне средине најзад почињу да лабаве.

Паралелно с наведеним активности, ПК КПЈ за Црну Гору употребљава и проницљивије методе рада у придобијању Муслимана на пожељне позиције. Он се одликовао у поспјешивању сарадње са исламским свештеницима према којима је муслиманско становништво гајило респектабилан однос, а они су, уједно, чинили најобразованију социјалну категорију међу својим вјерницима. Ово свештенство је, сходно намјерама власти и својим убјеђењима у прогресивност новог друштва, увјеравало муслимане да ће КПЈ уважавати њихова вјерска осјећања, помоћи у ликвидацији неписмености, обезбиједити бесплатно школовање, поправљати старе и подизати нове школе, проширити могућности запослења у свим привредним секторима.²⁶ Вриједно је истаћи да се овдје није радило о рекламним потезима носилаца власти, већ је ријеч о њеним добронајмерним стремљењима која су највећим дијелом и остварена. Иначе, у описаним дјелатностима посебно су се ангажовали сљедећи свештеници - Хусеин Редепагић, имам из Плава, Хасан Шлаковић, имам из Бара, Абдулах Хоџић, имам из Петњице код Берана, Адем Међедовић, имам из Бијелог Поља, Шукурија Бакаловић, имам из Диноше код Подгорице, и други.²⁷

Упућенији читаоц ових редова лако уочава добру релацију између исламских свештеника и протагониста новог друштва која, због њихових крајње антиподних учења на "развитак свијета", само на први по-

²¹ Исто; Побједа, лист Народног фронта Црне Горе и Боке, бр. 9, 14. I 1945, 5, "Прва конференција жена среза барског"; Побједа, бр. 44, 23. IX 1945, 7, "Муслиманке из среза пљеваљског показују велико интересовање за предстојеће изборе".

²² АИИП, ф. Главног одбора НФ Црне Горе, Извјештај о политичком расположењу и утицај народног фронта на жене 1944-1947, бр. 111/48.

²³ Побједа, бр. 42, 9. IX 1945, 7.

²⁴ Побједа, бр. 7, 16. II 1946, 8.

²⁵ Наша жена, лист Антифашистичког фронта жена Црне Горе, бр. 1-5, април-мај 1947, 16 - "Муслиманка-механичар".

²⁶ АИИП, ф. ЦК КП Црне Горе, Извјештаји о раду ПК КПЈ за 1945, 1946. и 1947. годину; Бранислав Ковачевић, н. дј., 131-132.

²⁷ АИИП, (несређена грађа), Извјештај о раду удружења Илмије Народне Републике Црне Горе од оснивања до краја 1952. године.

глед изгледа неприродна. Ради се о врло сложенем питању које излажемо само у општим назнакама, како би нашу основну тематику учинили схватљивијом.

У послијератној, социјалистичкој и федеративној Југославији драстично су промијењени друштвени услови дјеловања свих вјерских заједница, па и исламске. Прокламовано одвајање цркве од државе, и нарочито, проглашење равноправности свих вјера одговарало је југословенским муслиманима, јер је у предратном раздобљу Исламска вјерска заједница *de facto* била у неравноправном положају у односу на Српску православну цркву и Римокатоличку цркву.²⁸ Сем тога, Муслимани у току рата 1941-1945. бивају изложени од насилне асимилације, у монструозној Независној Држави Хрватској, до масовних погрома које су углавном спроводили црногорски четници у Санџаку.²⁹ Због тога је, конституисање новог државног опредјељења КПЈ за политику националне и вјерске равноправности, било од пресудног значаја да гро Муслимана доживи социјалистичку Југославију с нескривеним патриотским симпатијама.

Овове се свесрдно придружују и многи исламски свештеници који су, мимо поменутих, и имали још један разлог за задовољство новоствореном констелацијом. Према Дарку Танасковићу, одвајање школе од цркве у државној заједници гдје су муслимани, укупно узевши, конфесионална мањина, погодновало је ИВЗ јер је укидало могућност антиисламске индоктринације с православних или католичких позиција, док је у односу на атеистичку пропаганду и марксистичко учење све религије стављало у подједнако дефанзиван положај.³⁰

Из укупности описаних односа, било је реално очекивати, да се муслиманском становништву, независно од полних и социјалних разлика, пружају врло солидне перспективе напретка на свим пољима друштвеног живота. Операционализација једног од тих социјалних феномена у средишту је пажње нашег даљег излагања.

Мотиви и ток акције скидања зара и фереца

Иако је кампања за скидање зара и фереца почела 1947. године, први, истина, посреднији наговјештаји тог подухвата појављују се знатно раније. Већ 25. децембра 1944. у "Гласу Санџака" је објављен напис

²⁸ Дарко Танасковић, н. дј., 306-307.

²⁹ Под командом Павла Ђуришића, припадници Лимско-санџачких четничких одреда извршили су, током јануара и фебруара 1943, покољ Муслимана у бјелополском, пљеваљском, чајничком и фочанском срезу. Тада је убијено око 600 одраслих, дијелом наоружаних Муслимана и око 9.000 жена, дјеце и старца. Види: Радоје Пајовић, *Контрареволуција у Црној Гори, четнички и федералистички покрет*, Цетиње 1977, 301-315; Владимир Дедијер, *Геноцид над Муслиманима*, Београд 1989. Треба рећи, да је дио Муслимана у Југославији током рата 1941-1945, подлегао мрачним окупаторским и квислиншким пројекцијама и тиме утонуо у мутне воде колаборационизма. Опширније о томе - Енвер Реџић, *Муслиманско аутономијство и 13 СС дивизија: аутономија БиХ и Хишлеров Трећи Рајх*, Сарајево 1987.

³⁰ Дарко Танасковић, н. дј., 307.

"Препород муслиманке", аутора Мурата еф. Шећерагића, врховног ше-ријатског судије и потпредседника Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Санџака. Овај напис је, поред наглашене афирмације НОП-а, обиловао популарисањем његових тековина које су Муслиманкама омогућавале раскидање с појединим облицима "негативног" наслеђа. О томе говоре следећи редови: "Наша дјевојка (Муслиманка - прим. З. Ф.) кида са патријархалним животом, напушта шикли - одаје, баца ферецу и узвишене главе ступа у редове НОВЈ. Пјесму севдалинку замјењује с пјесмом партизанском", а у даљем тексту нуди се и парадигма будућег понашања: "...Карактеристично је истаћи случај са четири муслиманске дјевојке из Гусиња, од истакнутих кабила, које су под ферецом побјегле од својих кућа и дошле на ослобођену територију у Беране, забациле фереце, одрезале плетенице, опраштајући се са традицијом".³¹

Шећерагићеве амбиције нијесу прошле без одјека у Црној Гори прве поратне године. Методи рада чланова НФ и АФЖ-а били су широки и разноврсни, а најчешће су демонстрирани на разним конференцијама, приредбама, сијелима, прелима, па и обиласком муслиманских жена по кућама од стране њихових другарица које су, наравно, раскинуле с традиционалним начинмо облачења. Муслиманке су убјеђиване да је ношење зара и фереце остатак прошлости, реликт феудалног времена, једном ријечју, да оно представља највећу препреку за њихов друштвени просперитет.³²

На другом колосјеку, свештеници Хусеин Реџепагић и Хасан Шлаковић користе сваку zgodну прилику да традиционално покривање муслиманки, предоче својим вјерницима као преживјелу друштвену појаву.³³ Конкретнији ефекти овог дјеловања уочени су приликом гласања на првим послеријатним изборима одржаним у новембру 1945, када је велики број Муслиманки из Пљеваља, Бијелог Поља, Плава и Гусиња изашао на биралишта без зара и фереце.³⁴ У Метеху код Плава ниједна Муслиманка није гласала са ферецом.³⁵ Била је ово, по свој прилици, само манифестација подршке успостављеном стању, а не и дефинитивни раскид с вјековним обичајем. Јер како другачије објаснити један од закључака партијског савјетовања, одржаног 28. марта 1946, у којем се каже: "Женски муслимански свијет је још под ферецом и опире се партијском утицају".³⁶ Очито, радило се о акцији чији је успјех претпостављао погоднији друштвени амбијент, већи обим активности и суптилније форме рада заинтересованих субјеката.

³¹ Глас Санџака, бр. 4-5, 25. XII 1944; Зборник грађе за историју радничког покрета Црне Горе, књ. III, Титоград 1960, 384-385.

³² АИИП, фонд Главног одбора Народног фронта Црне Горе, Извјештај о политичком расположењу и утицају Народног фронта на жене 1944-1947, бр. 111/48.

³³ АИИП, Извјештај о раду удружења Илмије НР Црне Горе од оснивања до краја 1952. године.

³⁴ АИИП, ф. Главног одбора НФ Црне Горе, Извјештај о политичком расположењу и утицају народног фронта на жене, 1944-1947; Бранислав Ковачевић, н. дј., 378.

³⁵ Побједа, бр. 52, 18. XI 1945, 4. "Муслиманке гласају без фереце".

³⁶ АИИП, ф. ЦК КП Црне Горе, кут. - I, бр. 663/46.

Изнесени разлози бивају супституисани почетком 1947, услед ургентних привредних задатака који су оличавали и официјелну промоцију југословенског социјализма. По сриједи је Петогодишњи план развита народне привреде ФНРЈ у годинама 1947-1951, којег је 28. априла 1947. усвојила Народна скупштина ФНРЈ у облику закона, чиме је подвучена његова важност и обавезност.³⁷ Закон о петогодишњем плану је предвиђао веома амбициозан привредни развитак Југославије, поготову у области индустрије и енергетике, али није занемаривао активности на ликвидирању неписмености и осјетном повећању образовног и културног нивоа народа.

Са што мање финансијских средстава желио се постићи што већи ефекат па је кључни услов за испуњење планских циљева био максимално ангажовање људских капацитета. Масовне организације под вођством КПЈ настоје да аранжирају висок степен мотивације за рад, нарочито код омладине, и, уопште, да стварају климу за улагање оптималних напора сваког појединца у изградњи земље. Штампана је, тог оптимистичког прољећа 1947, интервенисала низом написа о значају "Петогодишњег плана" а "Наша жена", орган АФЖ-а Црне Горе, објављује проглас ЦК КПЈ који се поред радника, сељака и омладине, обраћа и женама Југославије, следећим апелом: "Прионите на посао око остварења Плана, око остварења срећног живота и ведре будућности за мајке и дјецу. Будите неуморни радници и борци за остварење Петогодишњег плана".³⁸ Још конкретнији био је Божо Љумовић, потпредседник владе НР Црне Горе, који у интервјуу редакцији поменутог листа, истиче: "Свакој жени Црне Горе мора бити јасан огроман значај нашег Петогодишњег плана. Нема ниједног сектора привреде, а да у њему не видимо масовно учешће жена".³⁹

Заузети привредни смјер морао се одразити на положај жена - Муслиманки које су у огромном броју и даље биле потиснуте на периферију јавних збивања. Логично, почетни корак ка њиховом цјелисходном учешћу у привредном и културном животу темељио се на скидању зара и фереце. Занимљиво да су први знаци на том путу постигнути од жена исламске вјероисповијести из Косовскометохијске области, која је с правом словила као културно најзаосталији простор југословенске државе. Народна скупштина НР Србије је, резолуцијом из априла 1947, поздравила ову иницијативу и упозорила да је спречавање скидања зара и фереце кажњиво као повреда уставног начела о једнакости и равноправности жена.⁴⁰

Убрзо је Извршни одбор НФ Црне Горе иницирао конференцију које су тангирале ношња зара и фереце. Први такви скупови одржани су 2. јуна 1947. у Плаву и Гусињу, што није било случајно, јер је у овим мјестима КПЈ имала велико упориште у народу и такође, уживала лојал-

³⁷ Службени лист ФНРЈ, бр. 36, 30. IV 1947.

³⁸ Наша жена, бр. 4-5, април-мај 1947, 1-2.

³⁹ Исто, 5-6.

⁴⁰ Радмила Радић, *Вером прошив вере, Држава и верске заједнице, у Србији 1945-1953*, Београд 1995, 214-215.

ност код тамошњих имама. Она је и манифестована на плавском митингу на коме су свештеници Хусеин Реџепагић, Ахмет Шабовић и Бајро Медуњанин позвали Муслиманке да скину фереце и истакли да је то предуслов за учешћа на пословима прописаним Петогодишњим планом. Та хтјења подржале су у својим говорима Елха Слевић, Ајша и Паша Реџепагић те Раба Медуњанин. Уз акламацију присутних, Хетема Шахмановић, Нурка Реџепагић и Надира Качамаковић скинуле су фереце.⁴¹ Слично је било и у Гусињу, гдје је око 2.000 грађана будно пратило излагања имама Шефкета Бекташевића и Реџа Радончића. Они сугеришу присутнима да је скидање фереце услов за културни напредак и да тај чин није у супротности с вјерским постулатима.⁴²

Јаче рефлексije предоченог тренда испољене су већ 22. јуна 1947, када су у поменутиим варошицама извршени избори за мјесна руководства АФЖ-а. Тог дана, у Плаву је скинуло ферецу 437, а у Гусињу 211 жена.⁴³

Ови резултати, изазвали су задовољство у мериторним црногорским круговима и искуство из Плава и Гусиња узимају се као најповољнији образац њиховог будућег дјеловања. Стога је, Извршни одбор НФ Црне Горе 4. јула 1947. препоручио среским одборима НФ у срединама с бројном муслиманском популацијом да акцију масовног скидања фереце аранжирају уз помоћ исламских свештеника и угледних Муслимана на дан устанка црногорског народа, односно 13. јула 1947. године.⁴⁴ Ни овог пута резултати нијесу изостали, мада су били знатно скромнији од очекиваних. Према доцнијем писању "Побједе" којем због ненавођења конкретних података не можемо поклонити пуно повјерење, ферецу је 13. јула 1947. скинуло 1.352 жене у Црној Гори, углавном на подручју бјелопољског, беранског и андријевачког среза.⁴⁵ Посебно је било свечано на сеоским зборовима у близини Бијелог Поља на којима су 453 Муслиманке скинуле ферецу.⁴⁶

На сједници Извршног одбора НФ Црне Горе уприличене 31. јула 1947. извршена је рекапитулација акције скидања зара и фереце у Црној Гори. Констатовано је да се ова акција добро развија у Плаву, Гусињу, Бијелом Пољу, Беранама и Рожају (андријевички срез), а да није узела маха у пљеваљском, титоградском и барском срезу. Како је ова акција фигурирала као једна од приоритетних дјелатности НФ Црне Горе, закључено је да релевантни фактори, у првом реду исламски свештеници и организације НФ и АФЖ-а, треба много подесније да сондирају терен за њено успјешније обављање.⁴⁷

Презентиране тенденције добиле су транспарентну подршку од

⁴¹ Побједа, бр. 32, 4. VI 1947, 4.

⁴² Исто.

⁴³ Исто, бр. 40, 2. VII 1947, 1-2.

⁴⁴ АИИП, ф. Главног одбора Народног фронта Црне Горе, кут. - I, 674/47.

⁴⁵ Побједа, бр. 43, 20. II 1949, 3.

⁴⁶ Исто, бр. 52, 13. VIII 1947, 5.

⁴⁷ АИИП, ф. Главног одбора Народног фронта Црне Горе, кут. - I, Записник са сједнице Извршног одбора НФ Црне Горе, одржане 31. VII 1947.

најрепрезентативнијих исламских свештеника из Црне Горе. Они су на састанку одржаном 13. августа 1947. на Цетињу, поред прихватања Нацрта устава Исламске вјерске заједнице и одабира Хасана Шлаковића за делегата у избору реис-ул-улеме и Врховног вакуфског сабора, упутили телеграм Извршном одбору НФ Црне Горе у којем наглашавају: "Наша вјера и закон не праве никакве сметње да наше мајке, жене и сестре учествују у стварању наше заједничке будућности. Зато ми позивамо наше муслиманке да раскину са вјековним оковима заром и ферецом, који није прописан Исламом и који је само препрека вјерском и културно-просвјетном напретку исламских маса".⁴⁸ Слични наводи поновљени су у Резолуцији коју је донио Врховни вакуфски сабор у ФНРЈ на свом првом засиједању 26-27. августа 1947. у Сарајеву. У њој се каже: "Нема вјерских запрека скидању зара и фереце и Врховни вакуфски сабор сматра да је то патриотска дужност сваког муслимана да до краја пробуди свијест жене муслиманке да, ослобођена зара и фереце, коначно крене у корак са развојем осталих жена ФНРЈ".⁴⁹ Свакако да у овом погледу, најавторитативније звуче ријечи новоизабраног реис-ул-улеме ИВЗ у ФНРЈ Ибрахима еф. Фејића који се и у предратној Југославији залагао за модернизацију исламских норми и установа. Фејић се, у свом наступном говору поводом примања меншуре 12. септембра 1947. у Гази Хусревбеговој џамији у Сарајеву, обратио многобројном свештенству и вјерницима и овим ријечима: "Стотине година ми смо жени ускраћивали најелементарнија права, права на просвјећивање и слободу. Иако је Мухамед прије 14 вјекова рекао: 'Тражење науке обавезно је за сваког муслимана и муслиманку', ипак још и данас огромна већина наших жена је неписмена. Једна од најдрагоцјенијих тековина ослободилачке борбе наших народа је прокламовање равноправности жене. Али, нажалост, ова равноправност код муслиманке не може да дође до пуног изражаја, јер јој смета зар и фереца. Дужност је муслимана и муслиманки да овај стари а данас штетни обичај чим прије престане, како би жена муслиманка постала фактично прави и пуноправни члан наше заједнице и како би ступила на позорницу друштвеног живота и помогла при изградњи и обнови наше домовине, на што смо сви обавезни."⁵⁰

Овим је стварана повољна духовна клима за безболније спровођење третиране акције. Њен одјек у Црној Гори варирао је од регије до регије, а најјаче се изразио у беранском срезу. Редослед потеза остао је непромијењен. Прво је 250 Муслимана из тог среза у септембру 1947. издало проглас у коме је осудило гласине да је скидањем фереце вјера у опасности, а за одбацавање исте препоручили 25. септембар 1947, дан уочи одржавања Другог конгреса Народног фронта Југославије.⁵¹ Дириговани спонтанитет довео је до масовних митинга у Беранама, Петњици и Рожају на које је велики број Муслиманки изашао без фереце. Оне су пјевале и клицале југословенском и црногорском руководству, предсјед-

⁴⁸ Побједа, бр. 54, 16. VIII 1947, 5.

⁴⁹ Гласник ВИС-а бр. 1-3, јануар-март 1950, 18-19.

⁵⁰ Исто, 23-24.

⁵¹ Побједа, бр. 65, 24. IX 1947, 1.

нику Титу и Блажу Јовановићу, предсједнику црногорске владе, а ватрени патриотски говор проткан еманципаторском димензијом одржала је Кима Зејниловић у Беранама. Свечани амбијент уљепшале су скидањем фереце око 200 жена у Беранама, 300 у Петњици и 1500 у Рожају.⁵² Сличан декор био је присутан и у Бијелом Пољу октобра 1947. приликом избора за локалне органе власти. Масовно скидање фереце нарочито је испољено у сеоским срединама овог подручја (Лозна, Корита, Расово, Змијице, Његјево) што је приказивач тих догађаја педантно забиљежио, прелазећи покаткад границе лијепог укуса.⁵³

Кампању је здушно подржавала ондашња црногорска штампа. Покривање жена третирано је као заостали обичај који симболише: "ропство, мрак, незнање и заосталост" Муслиманки, а парола "фереца и зар под ноге" била је рефрен многих написа. Популарисане су оне Муслиманке које су збацивањем фереце успјешно укључене у привредни живот, попут Нефе Катане, директора биоскопа у Пљевљима, Зелe Лекић и Дете Хаверић, радница из Титограда, Атке Заимовић, раднице из Бијелог Поља, Мине Казаз, раднице из Пљеваља, као и њене суграђанке - Кимета Алковић, Мунида Бошковић, Садија Кухиња, Сада Ченгић, Шевала Шутурић, Раза Кумурлија, Таида Чака и Наза Шаботић, које се драговољно прикључују радовима на изградњи пруге Титоград-Никшић.⁵⁴ Њима се, нешто касније, придружују и 80 Муслиманки из андријевичког среза (Плава и Гусиња).⁵⁵ Уопште, у привреди Црне Горе 1947. и 1948. нашло је запослење близу 2.000 жена које су скинуле ферецу,⁵⁶ мада треба узети у обзир да су оне највећим дијелом радиле у пољопривредном сектору.

Осим реченог, преко аналфабетских течајева описмењено је око 600, а читалачким групама и другим формама културно-просвјетног рада 1947. и 1948. обухваћено је преко 3.000 муслиманких жена.⁵⁷ Ово није су биле и једине појавне манифестације настале усљед одбацивања фереце. Мање је познато да су поједине муслиманске дјевојке из Гусиња биле чланице тамошњег гимнастичког друштва "Аљо Хот". На једној илустрацији приказане су како у лаганој спортској опреми с еланом обављају свој тренинг.⁵⁸

Ипак, кампања за раскид с вјековним обичајем протицала је у одређеним црногорским срезевима с априорним неповјерењем, неразумијевањем и отпором. Најтеже је било у пљеваљском, барском (Улцињ) и титоградском срезу (Тузи).

Мада је у јавности, како смо истакли, стварана слика о добрим резултатима кампање у Пљевљима, испод површинског сјаја криле су се

⁵² Исто, бр. 69, 4. X 1947, 2.

⁵³ Извјештач "Побједе" наводи име и презиме једине Муслиманке из села Расова која је изашла на биралиште с ферецом. Побједа, бр. 76, 21. X 1947, 2.

⁵⁴ Види: Наша жена бр. 8-9, октобар-новембар 1947, 12-13; бр. 11, 1949, 11, бр. 3, 1950, 5. - Побједа, бр. 49, 2. VIII 1947, 1; бр. 120, 21. V 1948, 3.

⁵⁵ Наша жена, бр. 6-7, 1948, 9.

⁵⁶ Исто, бр. 11, XI 1949, 9.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Фискултурник, орган Фискултурног савеза Црне Горе, бр. 8, 29. VI 1950, 4.

озбиљне несугласице. Тачније, ријеч је о неправилном поимању националне политике КПЈ од стране Среског народног одбора Пљевља који је у првим послеријатним годинама фаворизовао црногорске кадрове на уштрб муслиманских.⁵⁹ Незадовољство многих Муслимана чланова КПЈ у Пљевљима манифестује се и преко индиферентног односа према акцији на скидању фереце, па овај проблем остаје и даље актуелан и у њиховом најближем породичном окружењу.⁶⁰ Стање се, сем малих ефеката 1947. године, дијелом поправило крајем 1949. године.⁶¹

Највеће спутавање акције било је присутно код муслимана албанског етничког поријекла у Улцињу, Бару, аграрном залеђу Титограда и дијелом у Гусињу. Подозриви према новим тенденцијама, нарочито оним иновјерног грађанског карактера, и навикнути на инфериоран положај свог љепшег пола, они су позицију жене видјели искључито у улози супруге, мајке и домаћице. Дубоке предрасуде, учиниле су да напори Хасана Маврића и Абдулаха Бузуковића, исламских свештеника у Улцињу, буду веома скромног домета,⁶² а њихова активност наилазила је на отворено противљење конзервативне средине.⁶³ Ни почетак кампање у Тузима није био охрабрујући. Захваљујући дјеловању Рабије Фератовић, предсједнице АФЖ-а из тог мјеста, као и Селеми Маљевић, учитељице, Цана Дрешевића и Суља Лекића, активиста Народног фронта, скидање фереце од 1948. достиже веће размјере.⁶⁴

Примјетно, да је од мјесних друштвених прилика највише зависио успјех назначене акције, при чему је етничка хетерогеност муслиманске популације имала изузетно велику важност. Ваља указати и на још неке специфичности. Млађе жене су лакше прихватале скидање за-

⁵⁹ У извјештају ПК КПЈ за Црну Гору од 12. јула 1945. политичка ситуација у Пљевљима је описана на следећи начин: "Тако, на примјер, у органима власти, у последње вријеме, били су углавном православни, а тек изузетно муслимани. Оштрије су мјере предузимане против муслимана него против православних за исте кривице". АИИП, ф. ЦК КП Црне Горе, Извјештај ПК КПЈ за Црну Гору - ЦК КПЈ 12. јула 1945. - Лоша политичка клима је протоком времена, само дјелимично ублажена, о чему говори извод из извјештаја Градског одбора НФ Пљевља: "Питању односа православних и муслимана поклоњена је нарочита пажња, пошто на једној и на другој страни постоје остаци шовинизма. Они су се нарочито осјетили на изборима (1949. - прим. З. Ф.) приликом крижања на појединим мјестима православних, а на другим муслимана". АИИП, ф. Главног одбора НФ Црне Горе, Градски одбор Народног фронта Пљеваља - Главном одбору Народног фронта Црне Горе 10. XII 1949. - Овај сегмент односа унутар СНО Пљеваља, третиран је у студији Бранислава Ковачевића, *Комунистичка партија Црне Горе 1945-1952*, 112.

⁶⁰ АИИП, ф. ЦК КП Црне Горе, Реферат секретара Градског комитета Пљеваља на градској партијској конференцији 17. IX 1949, бр. 2516/49.

⁶¹ АИИП, ф. Главног одбора НФ Црне Горе, Градски одбор НФ Пљеваља - Главном одбору НФ Црне Горе 10. XII 1949.

⁶² АИИП, Удружење Илмије НР Црне Горе - Вјерској комисији при Предсједништву Владе НР Црне Горе 13. маја 1952.

⁶³ АИИП, ф. ЦК Народне омладине Црне Горе, к. - III, Запажања из обиласка шиптарских (албанских - прим. З. Ф.) мањина у титоградском, барском и андријевачком срезу (Плав и Гусиње) за 1950. годину, бр. 219/50. - Побједа, бр. 59, 3. IX 1947. - Они који ометају Муслиманке да скину ферецу.

⁶⁴ Наша жена, бр. 5, 1950, 7.

ра и фереце, док је код старијих, због јаче укоријењених схватања, то ишло далеко теже. По правилу, ферецу су прије одбацивале жене са села, него оне из града,⁶⁵ што је било узроковано њиховом оријентисаношћу према пољопривредним дјелатностима. Изузетак представља случај у титоградском срезу, гдје су Муслиманке из градског језгра биле много еманципованије од оних које су живјеле у околним подручјима ондашње црногорске пријестонице.

Изучавани социјални феномен у вријеме интензивне кампање 1947-1950. није могуће квантификовати јер у прегледаној документацији наилазимо на крајње уопштене извјештаје из појединих година (1947. и 1948). Према тим подацима, зар и ферецу је 1947. године скинуло 6.400,⁶⁶ а 1948. године 6.167 жена,⁶⁷ па је традиционално покривање одбацило 12.567 жена. То је, према каснијој анализи "Побједе", обухватило 85% односне женске популације,⁶⁸ али како нам недостају подаци о поријеклу извора и коначним резултатима акције у већини срезова, предочене чињенице изазивају одређену скептичност.

Једном ријечју, кампања 1947-1950. је омогућила Муслиманкама да направе већи искорак из учмалости свакодневног живљења и тиме узму извјесно учешће у друштвеним и привредним збивањима Црне Горе.

Закон о забрани ношења зара и фереце

Као и многи раскиди с традицијом, и акција на скидању зара и фереце у ФНРЈ пролазила је с видним узбуђењима, стресовима и недовољном подршком матичне средине. Жене које су одбациле ферецу говориле су да им је најтеже било првих дана, јер су им на улици добацивали и вријеђали их. Ова пракса била је присутна у Босни и Херцеговини и на Косову и Метохији. Стога су често ферецу замјењивале шаловима и шареним марамима, а било је случајева да су велови, иако и даље присутни, забачени у страну. Један службеник амбасаде Велике Британије писао је да је на путовању кроз Босну виђао жене крај пута, како пуше са забаченим веловима.⁶⁹ Такође, након скидања фереце, многе жене не показују интересовање за укључивањем у привредни живот. Тако је проценат запослених жена у ФНРЈ крајем 1949. био најмањи у крајевима с бројним муслиманским становништвом,⁷⁰ мада не треба пренебрегнути чињеницу да ни власт у овом домену није имала јасно уобличену стратегију.

У трагању за најцјелисходнијим модусом, босанско-херцеговач-

⁶⁵ Побједа, бр. 52, 13. VIII 1947, 5; бр. 72, 11. X 1947, 5.

⁶⁶ АИИП, ф. Главног одбора НФ Црне Горе, Извјештај о политичком расположењу и утицају народног фронта на жене 1944-1947, бр. 111/48.

⁶⁷ Исто, Извршни одбор НФ Црне Горе - Главном одбору Народног фронта Југославије 26. I 1949, Извјештај о раду за 1948. годину, бр. 166/49.

⁶⁸ Побједа, бр. 43, 20. II 1949.

⁶⁹ Радмила Радић, н. дј., 217.

⁷⁰ Гласник ВИС-а, 286.

ко руководство се 1950. године одлучује за административно рјешавање проблема зара и фереце. Овоме је штампа придала огроман публицитет, а, илустрације ради, у "Гласнику", органу ВИС-а, у цјелости је пренесено засиједање Народне скупштине НР Босне и Херцеговине одржано 27. септембра 1950. на којем је разматран предлог "Закона о забрани ношења зара и фереце". Предлог закона је образложио Џемал Биједић, предсједник Законодавног одбора скупштине БиХ и народни посланик. Он је, између осталог, истакао да "се у хиљадама писама и резолуција са десетинама хиљада потписа" тражи доношење Закона о забрани ношења зара и фереце, а због извјесних непријатељских елемената у закону су предвиђене и санкције. Потом су говорили и остали еминентни политичари из БиХ, Авдо Хумо, потпредсједник Владе НР БиХ, Сулејман Филиповић, потпредсједник Президијума Народне скупштине НР БиХ, Зам Шарац, министар у Влади ФНРЈ, Хасан Бркић, министар у Влади НР БиХ, и још 13 народних посланика. Заједнички именител њихових излагања могао би се сажети у следећем - Муслиманке више неће бити "кућни украс" у својим породицама, а законски параграфи им омогућавају пуно учешће у друштвеном животу и брже уздизање њихове просвијећености и способности за борбу у изградњи социјализма. Закон о забрани ношења зара и фереце једногласно је усвојен уз бурну акламацију присутних посланика Народне скупштине БиХ.⁷¹

Закон је бројао седам чланова, а следеће одредбе дотицале су питања кривичне одговорности: "Казниће се до 3 мјесеца лишења слободе или новчаном казном до 20.000 динара: а) ко носи зар или ферецу односно покрива лице; б) ко од својих укућана захтијева да носи зар или ферецу односно покрива лице (чл. 3); "Казниће се лишењем слободе са принудним радом до 2 године или новчаном казном од 50.000 динара: а) ко силом, пријетњом, уцјеном или другим сличним средствима настоји да се носи зар и фереца, односно покрива лице жене; б) ко злоупотребљавајући вјерска осећања, користећи предрасуде и заосталост или на било који други начин врши пропаганду да се носи зар и фереца односно покрива лице жене (чл. 4)"⁷² Примјетно, да су знатно веће консеквенце сносила лица која би евентуално подстрекавала ношење зара и фереце него непосредни извршиоци овог дјела, што је вјероватно било мотивисано стварањем повољнијег и толерантнијег друштвеног амбијента.

Активности из БиХ убрзо су наишле на позитиван ехо у најмањој југословенској федералној јединици. По свему судећи, црногорско руководство је прихватило босански рецепт као готову ствар, иако су ранији облици рада, осим у барском и пјеваљском срезу, дали врло добре резултате.⁷³

⁷¹ Исто, 278-305.

⁷² Исто, 278-279.

⁷³ У једној анализи рада НФ Црне Горе сачињеној 1952. за 1949. годину, апострофирано је: "Друга значајна просвјетна акција била је скидање зара и фереце. Захваљујући доста развијеној активности организација, овај посао је увелико обављен прије доношења Закона о скидању (забрани ношења - прим. З. Ф.) зара и фереце". - АИИП, ф. Главног одбора Социјалистичког савеза радног народа Црне Горе, Кратак осврт на рад НФ Црне Горе од II до III конгреса фронта.

Ход ка новом приступу проблему једним је дијелом ишао преко већ познате стазе. Почетком августа 1950, Муслимани из Пљеваља упутили су Резолуцију Народној скупштини НР Црне Горе у којој су захтијевали доношење "Закона о забрани ношења зара и фереце", а ускоро су такви захтјеви пристигли из Бара и Улциња.⁷⁴

Сходно ондашњим политичким правилима, Приједлог Закона о забрани ношења зара и фереце најприје је разматран на Петој редовној сједници Владе НР Црне Горе, одржаној 2. новембра 1950. на Цетињу. Процедура је била једноставна и кратка. Блажо Јовановић, предсједник Владе НР Црне Горе, прочитао је Предлог Закона који је након мање дискусије једногласно усвојен.⁷⁵ Наравно, била је потребна и скупштинска верификација, па је 7. новембра 1950. уприличена сједница Народне скупштине НР Црне Горе. Предлог Закона протумачио је Никола Шекуларец, члан Законодавног одбора црногорског парламента. Затим су говорили Јунуз Пелинковић, народни посланик из Улциња, Мустафа Редцагић, народни посланик из Плава, и Ахмо Селмановић, народни посланик из Пљеваља. Избор говорника није био случајан и имао је политичку и пропагандну тежину. Наиме, радило се о посланицима исламске вјероисповијести, а Пелинковић и Селмановић потицали су из средина у којима је ношење зара и фереце и даље било актуелно. Њихови наступи били су проткани изливима патриотизма и завјетом да ће предузети све мјере како би отргли своје суграђанке из "зачараног круга вјерског фанатизма" у чему им предложени Закон пружа велику помоћ. На истој сједници, Предлог Закона о забрани ношења зара и фереце једногласно је усвојен, а ваља рећи да су његови кључни параграфи преузети из третираног босанскохерцеговачког законског акта.⁷⁶

Послије усвајања наведеног Закона, у Пљевљима су 29. новембра 1950. одржане многобројне конференције на којима су Муслиманке обећале да ће 3. децембра 1950. (дан избора за локалне органе власти) скинути зар и ферецу. И заиста, тога дана је 115 жена изашло на биралишта откривеног лица.⁷⁷ Али експлицитно пледирање метода обавезности ускоро се исказало контрапродуктивним. Код пљеваљских Муслимана створен је осјећај несигурности, па један дио Муслиманки у интервалу децембар 1950. - март 1951. "уопште није излазио из својих авлија".⁷⁸ Слично је било и у Улцињу у којем је проглашење Закона затекло 800 жена под ферецом. Ситуација је, међутим, кренула на горе, а 30 жена које су раније скинуле ферецу потпуно се повлаче у кућне одаје. Тамошње мјесно руководство није било забринато оваквим развојем догађаја, јер

⁷⁴ Побједа, бр. 186, 6. VIII 1950; бр. 200, 28. VIII 1950.

⁷⁵ Јован Р. Бојовић, *Зайисници сједница Владе народне Републике Црне Горе 1945-1951*, Подгорица 1994, 259.

⁷⁶ *Сћенографске биљешке Народне Скупштине Народне Републике Црне Горе*, Цетиње 1952, 82-90; Закон о забрани ношења зара и фереце објелодањен је 3. XII 1950. у Службеном листу Народне Републике Црне Горе, бр. 31, 1950.

⁷⁷ АИИП, ф. Главног одбора Народног фронта Црне Горе, Градски одбор НФ Пљевља - Главном одбору НФ Црне Горе, 28. XII 1950.

⁷⁸ Исто, Рад Народног фронта среза пљеваљског од 13. XI 1950. до 28. III 1951.

је сматрало да муслиманке морају излазити на јавна мјеста у складу са законским прописима.⁷⁹ Показало се да нијесу увијек били у праву. Тако је Надзира Сурла, сиромашна удовица из Улциња, покрила лице приликом изласка на улицу, 15. јануара 1951. године. Мјесни народни одбор у Улцињу је одмах реаговао и просљеђује овај случај Комисији за прекршаје при СНО Бар, која 2. фебруара 1951. кажњава оптужену са 3.000 динара.⁸⁰ Ово је изазвало још већи страх, па се ниједна муслиманка из Владимира код Улциња није одазвала позиву на јавно фотографисање.⁸¹

Како у доступној документацији не наилазимо на прецизан расплет даљих догађаја, морамо се ослонити на збирне извјештаје преко којих је могуће предочити дјелимичну реконструкцију проблема.

Питање зара и фереце дотицано је на сједници Вјерске комисије при Предсједништву Владе НР Црне Горе одржане 29. децембра 1951. у Титограду. Констатовано је да су исламски свештеници предано и успјешно радили на убјеђивању својих сљедбеника у застарелост и непрактичност традиционалног покривања Муслиманки, а овај обичај и даље је опстајао у Бару и Улцињу.⁸² Уочљиво да Пљевља више нијесу акцентирани као негативан примјер, што је првенствено плод напора Дервиша Хаџалића, Мехмеда Цоковића и њихових колега из Вакуфског повјерства у Пљевљима.⁸³

Наведеном трасом напokon су пошли и свештеници у Улцињу. Раније помињаним Маврићу и Бузуковићу придружило се у периоду 1951-1953. још 13 имама. У Владимиру су, Саид Бојковић, имам из Штоја и Сулејман Аџемовић, имам из Растиша, били најзаслужнији што је акција за скидање зара и фереце, добрим дијелом, испунила очекивања.⁸⁴

Кампања за скидање зара и фереце више није окупирала пажњу мериторних партијских организација у Црној Гори нити је фигурирала као поље рада исламског свештенства. Стога можемо рећи да је она, скоро у цјелости, успјешно окончана 1953. године. Ријетки остаци овог обичаја, махом његовани код старијих жена у руралним крајевима, поступно су ишчезавали у сучељавању са све ведријим димензијама живота у социјалистичкој Југославији.

⁷⁹ Исто, Извјештај екипе која је обишла основне фронтоске организације среза барског 6-10. I 1951.

⁸⁰ Општински архив Бар, ф. Јавног тужилаштва Бар, кут. - 9, бр. 37/51.

⁸¹ АИИП, ф. Главног одбора НФ Црне Горе 12. III 1951.

⁸² Исто, Записник са сједнице Вјерске комисије при Предсједништву Владе НР Црне Горе 29. XII 1951.

⁸³ Исто (несређена грађа), Извјештај о раду Удружења Илмије Црне горе 1951-1953. године.

⁸⁴ Исто.

Zvezdan FOLIĆ

*TAKING OFF HOODED OUTER DRESSES AND VEILS (HIJAB)
BY MUSLIM WOMEN IN MONTENEGRO, 1947-1953*

The Summary

Relative benevolence towards the position of women in Montenegrin Muslim communities began to vanish in the late 19th century during the time of the Abyssinian Caliphate, which was characterized by numerous examples of concubinage and indulgent lifestyles. Blamed for the lack of morals and under pressure of local customs and a flexible interpretation of the Koran, women were obliged to cover themselves in public places from head to toe, most often by wearing a hooded outer dress and veil (hijab).

In the twentieth century, traditional Islamic constraints concerning women began to relax. But the emancipation movement that began in Egypt and spread to Turkey and Albania barely touched the Muslim population of Yugoslavia. In Bosnia-Hercegovina, Montenegro, Macedonia, and Kosovo, Muslim women were generally excluded from public affairs. Bringing up children, taking care of family members, and tending to housework were the only permitted activities.

With the establishment Communist Yugoslavia at the end of World War II, conditions changed. Promoting gender equality, the Communist Party initiated a campaign in 1947 aimed at changing the prevailing Muslim dress code for women. In this campaign, a key role was played by Islamic priests and activists of the Antifascist movement of women. The campaign met with considerable early success in and around Berane, Bijelo Polje and Andrijevica; it encountered more opposition in Bar, Ulcinj, and Tuzi, which had majority Albanian populations. By 1953, however, the campaign had largely achieved its goals.

Др Сенка БАБОВИЋ РАСПОПОВИЋ*

ПОЛИТИЧКО-ПРОПАГАНДНИ РАД ЦЕНТРАЛНОГ ПРЕС-БИРОА У ЗЕТСКОЈ БАНОВИНИ И СУСЈЕДСТВУ

Са позивом на обавезу монарха, да свим средствима чува "цјелину државну и народно јединство", краљ Александар Карађорђевић је 6. јануара 1929. извистио радикалан заокрет у унутрашњем животу земље. Одлуком, у форми прокламације - манифеста¹ суспендовао је све институције парламентарне демократије на којим је почивала Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и увео у унутрашњи живот инструменте отворене монархо-диктатуре.²

Одлука краља Александра од 6. јануара 1929. имала је снагу наредбе монарха, којом је захтијевао од свих "власти у држави да по њој поступају... да је поштују и да јој се покоравају". У практичној примјени 6-то јануарски акт је представљао програм круне на преобликовању државне заједнице југословенских народа на основама начела о државном и народном јединству, које се уводи у унутрашњи живот као једини и могући принцип стабилизације крхког државног организма, тек десет година старе државе. Завођење личне власти краља Александра значило је истовремено и његову пуну одговорност за процесе које је отворио, пре небрегавајући чињеницу да Краљевина СХС није била национално јединствена држава већ мозаик различитих народа, историја и вјера, чије међусобне разлике није могла да елиминише блиска етничка сродност, или тек жеља њеног суверена.

Начело о државном и народном јединству, истакнуто у прокламацији, као носећи принцип цјелокупне трансформације државне структуре, у оперативној документацији, означено је именом "интегрално ју-

* Аутор је научни сарадник у Историјском институту Црне Горе, Подгорица.

¹ Прокламација краља Александра Карађорђевића, *Моме драгом народу свима Србина, Хрватима, Совенцима, Службене новине Краљевине Југославије* бр. 6/1929

² Видјети: Бранислав Глигоријевић, *Парламент и политичке странке у Југославији 1919-1929*, Београд 1979; *Краљ Александар Карађорђевић*, Београд 1996, књ. 1. Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1978*, Београд 1980.

гословенство".³ Радило се заправо о увођењу југословенске идеологије у унутрашњи простор Краљевине СХС, која је постала основа за националну и културну нивелацију друштвених прилика. Ту идеологију, чија се суштина изражавала у промјени ранијег назива државе у Краљевина Југославија, Краљ Александар желио је да наметне друштву које је у сваком погледу исказивало огроман унутрашњи раскорак. Подржан Краљевим ауторитетом и ауторитетом државног апарата за пропагирање и распрострањавање југословенске националне идеологије, процес отворен ради постизања државног и народног јединства усмјераван је свим каналима који су држави стајали на располагању од законодавства, преко институција просвјете, културе и њихових програма, издавачке дјелатности, до јавних манифестација југословенског карактера.

Распрострањавање југословенске државне идеологије на начелима Шестојануарског манифеста, захтијевало је стварање широке мреже државних институција на основама новог законодавства које је пратило Прокламацију краља Александра. Између осталог, формиран је државни пропагандни апарат, Централни прес-биро, који је преко информативне дјелатности требало да служи за јавну контролу досљедности у спровођењу новог политичког курса државе, и да истовремено ствара атмосферу о перспективи и трајности југословенске идеологије.⁴

Нови информативно-пропагандни апарат државе представљао је установу централистичког типа, чија је унутрашња структура била прилагођена начину функционисања управног апарата државне власти, односно новој административној подјели земље. Отуда је унутрашњом организацијом ове службе посебно био обухваћен и начин рада на подручју Зетске бановине.

За информисање о стању у бановинским јединицама Централни прес-биро је као своје заступнике именовоа посебна лица у статусу дописника. За дописника Централног прес-бироа из Зетске бановине постављен је Вуко Митровић.⁵ Једна од првих његових акција по ступању на ову дужност била је иницијатива, коју је прихватио бан Зетске бановине, да се промијени карактер званичног бановинског органа "Службеног листа". Рјешењем бана "Службени лист" је садржајно проширен и њему је осим обавезног службеног дијела придодат и информативни дио. Лист је добио и нови назив "Зетски гласник", службени орган Зетске бановине.⁶ Убрзо је, у сагласности са управом Централног прес-бироа, за уредника овог листа постављен његов дописник из Зетске бановине Вуко Митровић.

Уређивачка политика "Зетског гласника" била је у најдиректнијој вези са реализацијом државног програма Краљевине Југославије о

³ Декларација краљевске владе од 4. јула 1930. *Алманах шемајшизам Зетске бановине*, Сарајево 1931, 23.

⁴ Вук Драговић, *Српска шемања између два рата*, Београд 1956, 26. О овој институцији Драговић пише: "Централни прес-биро имао је да цени степен послушности штампе. У њему апарат цензуре носио је име одсека за примену закона о штампи".

⁵ Архив Југославије (АЈ), Централни прес-биро (ЦПВ) (38) 3-14

⁶ Државни архив Црне Горе (ДАЦ), Среско начелство Цетиње (СНЦ), ф. 45/1931

националној нивелацији на бази југословенске идеологије. Осим тога, улога "Зетског гласника" је била значајна и са становишта попуњавања празнине у информативном простору Бановине. Чињеница да на овом подручју није излазио ниједан дневни лист сликовито говори о "информативној блокади" која је у њој владала. Додатно су "Зетски гласник" и његов уредник, у условима неразвијене читалачке публике и ниског нивоа културних потреба становништва, имали значај за распрострањавање идеја које би подстицајно дјеловале на прихватање курса државе на извлачењу из цивилизацијског застоја великог дијела Бановине.

Чланци у "Зетском гласнику" писани су према "Упутствима о писању штампе"⁷ која су била сачињена у Централном прес-бироу. Упутства су достављена уреднику листа који је писао и највећи број чланака у њему.

Из пера уредника, односно дописника Централног прес-бироа објављивани су текстови у којима је афирмисан државни програм из кога су резултирале промјене у унутрашњем животу земље.⁸ Крајњи циљ југославенизација друштвеног живота представљан је као идеал, али и као историјски остварљива шанса на чијој реализацији се требало максимално ангажовати. Чланци попут: *Југословенство њобјеђује, Народ се ојпредјељује, Задачи нове владе, Нормализовање њолијичког живота, Нови државни буџет, Полијика државно-националног јачања*, писани су "у духу новог доба", које је почело са манифестом од 6. јануара, а уставну форму добило Септембарским уставом из 1931.⁹

⁷ Годишњи извјештај дописника Централног пресбироа, АЈ, (38) 3/14.

⁸ У Годишњем извјештају за 1931. о стању листова у Зетској бановини, дописник Централног прес-бироа наглашава да је успјешно спроводио линију краљевске владе и да "током 1931. није ни један број од листова који излазе на територији Зетске бановине био заплењен", АЈ, 38-3/14.

⁹ Списак чланака публикованих у "Зетском гласнику", који је Вуко Митровић доставио Централном прес-бироу гласи: *Пред сјутрашње изборе за Сенат, Излаз из њривредне кризе, Сељаштво на новим њушевима, Полијика државно-националног јачања, Нови задаци, Државно-национална цјелина ван дискусије, Искусство њрошлости, Полијичка срећености, Једнодушности народног њредставништва, Морална обнова, О њредлозу државног буџета, Проблем разоружања, Права демократија, Рејарације и ми, О сјровођењу штедне, Пред оснивањем њривредног вијећа, Сиџурни њушеви, Пред њуријистичком сезоном, Смисљена финансијска њолијика. Предности њривредних њишања, У истиом њравцу, Привредни њроблеми, Орџанизовање нове сјранке, Југословенска радикално-сељачка њолијика, Полијика њривредних унањређивања, За нову сјранку, Сељачки дуџови, Укидање њрошарине на вино и ракију, Заштита земљорадника, Нови државни буџет, Сељачка њолијика, Сузбијање њоруке, Задачи нове владе, Нормализовање њолијичког живота, Нова њолијичка ера, Народ се ојпредјељује, Југословенство њобјеђује, Проглас ЈРСД нашиао је на одличан њријем, Дух нове њолијике, У исџраживању кредитних извора, Нове њерсејктивне, Значајна сјиремљења, У јеку конфронџација, Сиџуран њолијички развој, Консјруктиван рад а не болесна криџиковања, Проџиву једне злочиначке камџање, 8.VI.1922. - 8.VI.1932., Сиољњи дозаџаји и ми, Проблем рејарација, Ојети инџриџе њроџиву нас, Збијање редова, Лозански састџанак, Нека се зна, Видовдан, Криза Лозанске конференције, Словенска солидарности, Националне њоруке, Нова влада, Њ.В. краљ Александар I у Зетској бановини, Наши државни дуџови, Југословенски џрџовински уџовори са иностранством, Излаз из данашњих џрилика,*

У овим текстовима објашњаване су намјере и активности владе на реализацији програма економског и привредног јачања земље, побољшању социјалног положаја становништва, а све у духу јачања повјерења у концепт чврстог и трајног државног и народног јединства. Илустрације ради навешћемо дио садржаја текста "Актуелна питања новом курсу државне политике". Текст је писан са становишта прецизног одређења према ранијим политичким приликама у земљи, те значају промјена које је шестојануарски манифест донио. У њему је констатован "дефинитивни раскид са старим политичким методама" (...) "да би се државни и народни живот поставио на сигурну основу и дао му се сталан и непромењив правац ка свестраном развоју"¹⁰. У цитираном тексту такође је наведено да се "у вртлогу партијских борби многим важним и виталним питањима која је историјски развој постављао пред народом и државом није поклањала заслужена пажња, нити су у том правцу довољно усредсређивани напори"¹¹, да се ова питања рјешавају. Даље је речено да је читава једна деценија протекла у бесплодним расправама око безначајних питања "чије је истицање без историјске актуелности и без практичне вриједности само уносило забуну и неред у једно стање које је ради своје афирмације, чезнуло за реалним схватањима и заједничким стваралачким радом. Мјесто претресања економских, културних и социјалних питања, која су у интересу државне и народне заједнице требала бити првјенствено и неодложно рјешавана, чепркало се по прошлости и због моменталних партијских интереса или момената који су стављали у изглед котеријски успех, истраживале су се оне ствари које су само могле шкодити државној и народној целини, јер су деловале насупрот онога што је био смјер историјског развоја и народне воље"¹².

Осим што је, пишући текстове сходно основним начелима 6-тојануарског програма, сам морао да допринесе спровођењу идеје интегралног југословенства, дописник Централног прес-бироа био је задужен и да прати писање других листова који су излазили у Зетској бановини. Сходно томе, био је овлашћен и да утиче на њихову уређивачку политику. Тако ови листови нису могли писати другачије до у "духу напора и рада режима и стања створеног после 6. јануара". То је истовремено подразумијевало да се у листовима који су излазили на територији Бановине нису смјели публиковати чланци или информације које су биле у опречности са новим тенденцијама државне политике.¹³

У циљу ширења "тачних информација", о новом заокрету у унутрашњој политици земље и резултатима у том погледу постигнутим, посебно у Зетској бановини, дописник Централног прес-бироа био је у сталној вези са среским начелницима. Посебно је та веза функционисала у мјестима у којима су се налазиле редакције листова који су излази-

Финансијско стање Југославије, Поријекло лажних вијести о Југославији, Дан Уједињења, Наша културна улога, итд.

¹⁰ *Актуелна питања о новом курсу државне политике*, Зетски гласник бр. 67/32.

¹¹ Исто.

¹² Исто.

¹³ Годишњи извјештај дописника Централног прес-бироа за 1931, АЈ 38 - 3/14

ли у Бановини. Уз њихову сарадњу, с обзиром да су срески начелници званично били задужени за цензуру штампе, дописник Централног прес-бироа је практично одлучивао о "пуштању или забрањивању појединих чланака и написа". У случајевима када не би успио да постигне одговарајућу сарадњу, односно сагласност среских начелника о забрани растурања неких листова или појединих бројева, обавјештавао је о томе Банску управу.

Мада је као дописник Централног прес-бироа фактички обављао послове цензурисања садржаја текстова других листова и новина и његов рад као уредника "Зетског гласника" био је изложен сталној контроли. Тако се десило да је поводом Посланице против Сокола Краљевине Југославије од стране Римокатоличке цркве,¹⁴ Вуко Митровић написао чланак "Бискупи и Соколство". Помоћник бана Зетске бановине забранио је међутим растурање овог броја Зетског гласника,¹⁵ а уреднику је наложено да напише нови текст, који би вјероватно имао "тупљу оштрицу". Из пера главног уредника листа објављен је нови текст под насловом "Културно-национална мисија Соколства"¹⁶.

У годишњем извјештају о свом раду 1931.¹⁷ Вуко Митровић је обавијестио управу Централног прес-бироа да у току те године ниједан број од листова који су излазили на територији Зетске бановине није био заплијењен. Описујући своје активности навео је рад на идејном ангажовању у другим редакцијама како би оне пригодним чланцима пропратиле све значајније догађаје и датуме (поводом 6. јануара 1929, 3. октобра 1929. - јубилеја ступања на престо краља Александра итд) и истакле њихов значај и важност за политички живот земље. У дјелокругу његове активности било је и ширење информација у Бановини које је добијао од агенције "Авала"¹⁸ и Краљевске банске управе, које су биле од значаја за спровођење владине политике. Све ове информације достављао је листовима и новинама које су штампане у Бановини.

Настојао је такође да у свим већим мјестима јавно промовише акте владине политике било да су они били у виду: владиних декларација, прогласа, појединачних обраћања чланова краљевске владе, важнијих закона, обавјештења о изборима и њиховим резултатима итд. Посебно мјесто у његовом раду заузеле су активности у вези са пропагандно-политичком афирмацијом Устава из 1931. године.¹⁹ Доношењем овога акта којим је на нивоу најопштијег закона санкционисан дух шестојануарског манифеста, представник Централног прес-бироа се активно укључио у посреднички рад код појединих редакција како би и оне донијеле текстове у прилог "режима и данашњег стања". Код великог броја листова же-

¹⁴ Више: Др Никола Жутић, *Краљевина Југославија и Вајшкан 1918-1935*, Београд 1994; Димић Љубодраг, Никола Жутић, *Римокатолички клерикализам у Краљевини Југославији*, Београд 1992.

¹⁵ Мјесечни (февруарски) извјештај дописника Централног прес-бироа, АЈ, 38-3/15.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Годишњи извјештај дописника Централног прес-бироа за 1931. АЈ 38-3/14.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Устав 1931, Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, *Југославија 1918-1988*, тематска збирка докумената, Београд 1988, 329.

љени резултати су и остварени. Тако "Слободна мисао", која је излазила у Никшићу, доноси неколико чланака по инструкцијама дописника Централног прес-бироа.²⁰

У погледу утицаја на уређивачку политику у појединим листовима у поменутом извјештају се наводи да је, у правцу прихватања његових интервенција и сугестија, успио "код свих листова који излазе на територији Бановине сем код '*Народне свијести*' из Дубровника".²¹ На писање овога гласила није могао утицати због, како наводи, "специјалног држања овог листа спрам режима и стања створеног послје 6. јануара"²².

Осим ових послова који су се тицали рада гласила која су формирала ставове јавног мњења у Бановини, дописник Централног прес-бироа бавио се и давањем свих званичних информација о стању у Бановини. Давао је податке о Бановини "придржавајући се увијек датих инструкција и интереса државних". Присуствовао је, такође, свим важним политичким и културним манифестацијама, а пратио је и бана на инспекцијским путовањима по Бановини.

У обављању својих послова, дописник Централног прес-бироа се ослањао на органе Банске управе код којих је по правилу "увијек наилазио на њихову потпору у сваком смислу".²³ Дописник Централног прес-бироа је информисао своју управу о цјелокупном унутрашњем животу у Бановини. То је, осим годишњих, чинио и путем мјесечних извјештаја. Као државни службеник у служби реализације државне политике био је доследан у остваривању начела државног и народног јединства у форми "интегралног југословенства".

По конституисању владе Милана Стојадиновића 1935, отворени су нови процеси у програму југословенизације унутрашњег простора Краљевине Југославије, кроз уважавање различите прошлости југословенских народа. Неприкосновена југословенска идеологија почиње да губи грађански приоритет што је за дописника Централног прес-бироа из Зетске бановине био директан атак на 6-то јануарски програм. Обавјештавајући централу да је Бановински одбор Југословенске националне странке одржао конференцију на којој је програм владе Милана Стојадиновића окарактерисан као удар на национално биће Краљевине, навео је: "не може бити југословенске државе без југословенског национализма. Нема државе ако нема националне мисли. Наша држава даје једну систематску југословенску мисао и ако се та југословенска мисао одабира, и ако се упропашћава југословенско јединство... ми немамо поверења у Југословенску радикалну заједницу зато нећемо ићи за политиком коју она развија".²⁴

Идеје југословенске националне свеукупности ширио је Вуко Митровић у Зетској бановини и након образовања Југословенске ради-

²⁰ Исто.

²¹ Исто.

²² Исто.

²³ Годишњи извјештај дописника Централног прес-бироа за 1932, Исто.

²⁴ Телефонски извјештај дописника Централног прес-бироа са конференције Бановинског одбора ЈНС, АЈ, 38-3/13.

калне заједнице (ЈРЗ) и владе Милана Стојадиновића са чијим програмом је изражавао одређени степен несагласности. Након преуређења Краљевине 1939. и образовања Бановине Хрватске, кад је југословенски национални концепт расточен по начелу националности, са директним посљедицама по територијални оквир Зетске бановине, кроз припајање Дубровника и дубровачког среза новооснованој бановини, Вуко Митровић је наставио рад у духу начела које је и до тада ширио. Приближио се програму ЈРЗ и, по паду владе Милана Стојадиновића, лично је растурао њен партијски пропагандни материјал. То је изазвало реаговање "пријатеља споразума" Цветковић-Мачек из Боке Которске. Био је то крај дописничке службе Вука Митровића са Цетиња. Поводом наставка његовог "југословенског рада" непримјереног новом стању у земљи, "пријатељи споразума" су упутили шефу Централног прес-бироа Предрагу Милојевићу преставку у којој су навели да "налазе за потребно да обавијесте Централу о ангажовању Вука Митровића на супротној страни", сматрајући да "Централни биро у Београду не зна каквог човјека држи за свог дописника"²⁵.

Смјењивањем са дописничког мјеста Вука Митровића практично је завршена фаза информативно-пропагандног рада Централног прес-бироа на инплементацији основних начела шестојануарског манифеста. Прије него што нешто више кажемо о укупним дометима политичко-пропагандног рада ове установе, скренућемо пажњу и на још један вид њене активности који је био усмјерен не само према приликама у земљи него и ван ње. У случају дописника са Цетиња то се тицало потребе извјештавања о стању у сусједној Албанији, нарочито због све већег италијанског присуства на овом простору, у том периоду. Пратио је политички, културни и економски живот у Албанији, посебно у вези са дјеловањем експонената политике Италије.

Информације је добијао од војне обавјештајне службе, пограничних војних власти, албанске штампе или од избјеглица из Албаније. О догађајима у овој земљи редовно је извјештавао своју Централу путем дописа или телефонских извјештаја у току читавог периода свог рада на Цетињу.

Извјештаји о приликама у Албанији садрже податке о економском, политичком и привредном продору Италије у ову земљу и средствима којима се служила у ту сврху²⁶. Подаци су кратки али пружају могућност праћења процеса како у погледу унутрашњег живота Албаније, тако и дугорочних циљева Италије на овим просторима.

Према подацима за 1930, на примјер, италијанско Министарство просвјете је било одобрило посебан кредит за десет албанских студената који су требали да студирају у Италији. Такође је била уобичајена пракса одашиљања питомаца албанског поријекла у Карабињерску школу у Модени, Војну академију у Болоњи, итд. Нису били ријетки случајеви доласка италијанских официра и инструктора, италијанских радио-теле-

²⁵ АЈ, 38-3/11.

²⁶ Исто.

графских стручњака (који су организовали радио-телеграфске курсеве), ради пружања стручне помоћи. Ко ће ове курсеве похађати одређивало је албанско Министарство војске. Посјета италијанског генерала Паринија "ради прегледа тамошњег гарнизона", као и установљење обавезе да сви албански официри морају учити италијански језик била је такође пропраћена у извјештају цетињског дописника Централног прес-бироа. Он је такође извјештавао о градњи путне мреже кроз Албанију од стране Италије, превозу ратног материјала из Италије, доласку официрског кадра, као и о интернирању појединих војних лица из Албаније: Адема Цафера Цане, Садика Бимова, Мираш Кале итд. Извјештаји садрже и податке о информисању албанске штампе о догађајима у Југославији, као и о стању информативних гласила у Албанији. Тако се наводи да у Скадру не излази ниједан лист, док су у Тирани излазила четири.

Извјештаји садрже податке и о економским приликама у Албанији, незадовољство народа узрокованом чвршћим повезивањем са Италијом, као и покушајима албанске владе да се еманципује од италијанског утицаја.²⁷ Једна од мјера које је у том правцу преузела албанска влада била је постављање министра спољних послова Мусе Јуке, франкофила. Међутим, његово постављање изазвало је незадовољство владиних противника, које је подстрекивано од стране Италије која је жељела да изазове пад владе и тако се ослободи свог најутицајнијег противника у Албанији.

Финансијска ситуација и опште економске прилике које су гурале Албанију у наручје Италије, такође, биле су предмет посебне пажње у извјештајима Вука Митровића²⁸. Зајам који је Албанија добила од италијанског друштва С.В.Е.А. није могла отплаћивати. Италија је зато приморавала албанску владу на уступке, који су водили јачању њеног утицаја што се између осталог огледало у намјештању у државним надлештвима Италијана "које је албанска влада морала да плаћа много боље него своје". Покушај албанске владе да у другим земаљама обезбиједи зајам ометала је италијанска закулисна политика стварајући неповјерење иностраних повјерилаца према њој. Да би избјегла финансијски крах, Албанија се морала и даље ослањати на Италију, чиме је све више потпадала под њен утицај.

Извјештаји дописника Централног прес-бироа о приликама у

²⁷ Извештај о приликама из Албаније, АЈ, ЦПБ-38-3-11.

²⁸ У извјештају је, између осталог, речено: "Економско стање у Албанији се сваким даном погоршава, те се надлежни боје, да ово тешко стање не даде повода устанку. У Скадру, који је некада цвjetaо трговином, данас потпуно пропада, становништво даношце напушта ову некад највећу варош Албаније и сели се у друга мјеста, тако да је Скадар све мањи и мањи по броју становништва. Економска криза повећава се и тиме што Држава немилосрдно утерава неплаћену порезу, продавајући селјацима и последње грло стоке, само да дође до дужне порезе. Северна племена у Албанији јако су незадовољна оваквим стањем и јавно изражавају своје негодовање спрам владе у Тирани. Опште је веровање међу незадовољницима да би се лако могао дићи устанак, само да има помоћи са стране и подесних вођа. Много је боље стање у средњој и јужној Албанији гдје су економске прилике много повољније..." Исто.

Албанији садрже и податке који говоре о односу Албаније према Краљевини Југославији. У том погледу, прије свега, прати се писање албанске штампе, које се односи на унутрашње проблеме Југославије. Наводе се пропагандне информације албанских листова да југословенска влада послала већи број српских агената у иностранство са задатком да "хрватске избјеглице и представнике народне придобије за данашњи режим"²⁹. Такође се извјештава о нападима албанске штампе на Југославију због "тобожњег терора" на Косову и Метохији против Албанаца. Код оваквих извјештаја дописник примјећује да материјал није оригиналан већ су то већим дијелом "обична преписивања" из италијанских новина.

Кроз информисање о стању у Албанији, прате се и циљеви италијанске државне политике према Југославији. У том погледу нарочито је била значајна агитација католичког клера, која је пратила акције владе у Риму. Она се посебно спроводила у сјеверној Албанији, на дјеловима територије која се граничила са Југославијом, "стварајући тамо атмосферу која је врло тешка".

Италијанска политика у Албанији заправо је била дио ширег политичког плана који је за основу имао територијалне аспирације према Балкану и, у том контексту, према Краљевини Југославији. Њене претензије захватале су и Црну Гору и Јужну Србију, о чему је дописник Централног прес-бироа писао у својим извјештајима.

Задаци дописника Пресбироа са Цетиња, из онога што смо претходно изнијели, били су врло бројни и необично сложени. Главни циљ је био наметнути, пропагандним радом, свијест о неопходности југословенског јединства, на принципима брисања историјских разлика и наслеђа прошлости и створити увјерење о будућности југословенске нације у условима вишенационалне поцијепаности. Био је то заиста тежак и тешко остварив посао. Услови за реализацију ових задатака, у средини каква је била Зетска бановина, били су веома неповољни. Национално хетерогена, конфесионално издијељена, са ниским културним нивоом становништва, са великим процентом неписмених, без традиција у погледу утицаја средстава информисања на формирање ставова јавног мњења, нарочито у појединим њеним дјеловима, Зетска бановина готово уопште није била погодно тле за овакву врсту рада. Осим тога, чињеница да је све задатке Централног прес-бироа, за читаво подручје Бановине, требало да обави превасходно његов дописник и уредник "Зетског гласника" говори да је ова "служба", без обзира на помоћ коју су му биле обавезне да пружају остале институције у Бановини, била кадровски мало-

²⁹ У Извјештају се даље наводи: "Ови агенти обећавају посланицима Радићеве партије, који се сада налазе у Бечу као емигранти, да ће се моћи ускоро вратити у Југославију, пошто ће се загребачкој и сплитској бановини дати шира административна аутономија, те ће сва надлештва бити управљена од Радићеве партије. Говори се да су ови агенти препоручивали бившем народном посланику г. Анти Павелићу да прекине све везе са Македонским револуционарним комитетом, а да ће награда за то бити поништено судско решење против њега, па да ће се моћи вратити у отаџбину и узети учешћа на стварању горе поменутих промена у овим бановинама". Извјештај о приликама у Албанији, АЈ, ЦПБ-(38)-3-11.

бројна и институционално неспремна да испуни све захтјеве које су, у вези са реализацијом програма интегралног југословенства, пред њу постављани у пракси. Јасно да због тога и ефекти пропагандног рада нису могли бити одговарајући, односно да су његови домашаји били ограничени.

Осим према унутрашњим приликама и израженим економским, политичким и културним разликама против којих се требало борити, пажња овог информативног апарата морала је бити усмјерена и према утицајима са стране. Ово посебно треба имати у виду ако се зна да тридесете године представљају вријеме успона фашизма у Европи, најприје у Италији, а потом и у Њемачкој. За југословенског прекоморског сусједа главне карактеристике новог спољнополитичког курса испољавале су се у великодржавним претензијама према источној обали Јадрана, што је већ било показано на примјеру Албаније, а тицало се и појединих дјелова југословенске територије. У таквој ситуацији јасно је да су дописници Централног прес-бироа са Цетиња, поред свих осталих задатака на унутрашњем плану, сходно начелу о државном и народном јединству, морали да прате и да се супротстављају пропагандним активностима које су долазиле са стране. Отуда се, као што смо већ казали, добар дио садржаја рада дописника Цетињског прес-бироа односио на стање и прилике у сусједној албанској држави и циљеве италијанске политике према Југославији.

Свакако да у сплету оваквих спољних околности и свих ограничавајућих фактора на унутрашњем плану у којима се реализовала, ни пропагандно-политичка активност ове информативне службе није значајније могла да утиче на исход читавог процеса југословенизације. Реализација југословенског програма на овако турском тлу, каква је била Зетска бановина захтијевала је знатно веће "подизање температуре" у јавности, са позитивном мотивацијом ка југословенству, од онога шта је представник овог информативног одјељења био у стању да уради у Бановини. Чињеница да је и службени орган Зетске бановине, "Зетски гласник" имао изражених финансијских потешкоћа³⁰ и истовремено представљао једино гласило у Зетској бановини који је досљедно ширило бито јануарски програм југословенизације, довољно говори о могућим домашајима не само реализације програма већ и државе која је иза њега стајала.

³⁰ У свом извјештају за 1935. годину ЦПВ, наводи да Зетски гласник није задовољавао потребе државне политике "услед недовољних кредита штампало се у ограниченом броју, а потребе су налагале и да се бесплатно дијели", АЈ, ЦПВ-38)-3-11.

Senka BABOVIĆ-RASPOPOVIĆ

*CONCERNING THE POLITICAL PROPAGANDA OF THE CENTRAL PRESS
BUREAU IN THE BANOVINA OF ZETA AND NEIGHBOURING TERRITORIES*

The Summary

With the aim of establishing a Yugoslav state ideology in the internal life of the Kingdom of Yugoslavia after 1929, significant changes in the internal structure of the Yugoslav state were accompanied by the formation of new institutions for the promotion of the Yugoslav national idea. The creation of the Banovina of Zeta (Montenegro) with its capital at Cetinje was achieved by adding neighbouring areas to the core Montenegrin oblast. One of the governmental institutions directly involved in promoting the Yugoslav national idea was the Central Press Bureau. For almost ten years, Vuko Mitrov "civil priority" aspect of the Yugoslav state idea. However, Zeta's cultural and historical distinctness, together with the inconsistencies of governmental policies, posed formidable obstacles to national integration.

Др Љубодраг ДИМИЋ*

ИДЕОЛОГИЈА И КУЛТУРА У ЈУГОСЛАВИЈИ 1945-1955.

Сваки покушај размишљања над темом "Идеологија и култура у Југославији 1945-1955", тако се бар нама чини, неминовно суочава историчара са бројним питањима која проистичу из особености послератног времена, карактера југословенског друштва, улоге партије у њему, функције агитпроп апарата, натопљености свих сфера друштвеног живота идеологијом.

Прве послератне године биле су време "набијено енергијом" ослобођеном у рату и богато историјским појавама и процесима са испреплетеним узроцима и последицама. Свет је изашао из великог рата "оптерећен" мноштвом проживљеног и подељен на победнике и побеђене. Ратна коалиција победника, оптерећена сукобима интереса, сумњичењима, неповерењем, противуречностима друштвеног развоја, распала се остављајући тешко наслеђе. Политика интересних сфера, блоковска подела света, трка у наоружању, пропагандни и идеолошки спорови и обрачуни, сукоби око уређења граница и друго, одлике су времена у коме је избачена крилатица "о гвозденој завеси", у име хришћанске цивилизације затражена одбрана "слободног света" од тоталитаризма, упућен позив на "крсташки рат" против комунизма, на једној, и захтев да се дефинитивно ликвидира и сатре "светска реакција" на другој страни, избио први, до тада незамисливи, сукоб између комунистичких партија и социјалистичких земаља, почела да се руше колонијална царства и настаје "трећи свет". На унутрашњем плану то је било време обнове и изградње земље, првог петогодишњег плана, радних акција, пруга и градилишта, аграрне реформе, колонизације, колективизације села, великих кампања на описмењавању, борбе за северозападне границе - али и терора, принуде, страха, развлашћивања пораженог непријатеља, прве

* Аутор је ванредни професор на Филозофском факултету у Београду.

(1946) и друге (1948) национализације, I устава, V конгреса, сукоба са Информбироом, економске блокаде, Голог отока, контролисаних информација и контролисаног живота, револуционарног заноса за једне и "великог страха" за друге, време у коме је постојао привид да је остваривање циљева социјализма у најближој перспективи, године скромног живота и сталног "стежања каиша" кад се, како то сликовито описују учесници у књижевним полемикама, живело између "херојске прошлости и још сјајније будућности".

Југославија је у предвечерје Другог светског рата била веома хетерогена заједница са измешаним становништвом на различитим степенима националне свести, које је делила традиција, обичаји, менталитет, вера, степен просвећености и културне развијености, језик, писмо, начин производње, економска развијеност, привредни и производни односи, професионална и друштвена структура, култура живљења. Две деценије живота у заједничкој држави нису битније утицале на интеграцију друштва које је карактерисала велика раздробљеност и неравномерност. Окупација, ужас грађанског рата и горко геноцидно искуство (1941-1945), додатно су продубили разлике и појачали неповерење. Радило се о друштву које је, тих првих послератних година, напосто "искочило из својих зглобова". У рату и у првој послератној деценији, село је напустило, и ка градовима кренуло, више милиона људи. Појединац - грађанин, симбол епохе у којој је формиран, исчезао је заједно са светом који је представљао, утопио се у мору полусељака-полуварошана. Свест становништва села и града, друштвено условљену свиме проживљеним у рату и доживљеним у првим послератним годинама, уз остало, обликовала је и култура. Обичаји искуством стечене навике, традиције такође су утицали на идентитет и били темељ мишљења. На то се "надограђивала" идеологија револуционарног субјекта.

У таквом друштву, људску свест су, након 1945, много лакше обликовале црно-беле, упрошћене, редуковане и вулгаризоване идеолошке представе и пропагандни модели него вишедимензионална, слојевита, утемељена тумачења научника, уметника, културних радника. Угасле културне потребе већег дела становништва доприносиле су да се у "видном пољу" не налази уметност, наука или култура већ идеологија. Емоције су имале превласт над рационалним мишљењем, идеологија је потискивала науку и уметност, романтично и митоманско пројектовање историјске слике победника обликовало је стручну свест, уметнички сензибилитет, стваралаштво. Подједнако, степен развијености колико и општа политизација и идеологизација друштва, пресудно су утицали да уметници своје теме траже и налазе у политичкој свакодневици.

Припадајући типу левице, формираном на крају првог светског рата, Комунистичка партија Југославије је била партија револуционарне акције, што је одређивало њен програм, методе у раду, број чланова, организацију преко које спроводи своје идеје и шири утицај. У првим послератним годинама, у рукама КПЈ налазила се целокупна власт (извр-

шна, војна, управна, судска). Из угла одржавања власти и настављања револуционарних процеса идеологија КПЈ је имала пресудан значај. Партија је задржала своју кадровску организацију и конспиративни начин рада. У питању је био "политички опијен" покрет, који је од једне бројно мале партије, осуђене од Коминтерне непосредно пред Други светски рат као "легло империјалистичких шпијуна", израстао у дива (141.000 чланова 1945. године) и стао уз бок СКП(б) као најзначајнији фактор у европском комунистичком покрету, најдоследнији "антиимперијалистички" експонент према Западу, револуционарно-демократски центар за Балкан - моћан и способан да шири своје идеје, да их намеће. Од свога чланства и симпатизера КПЈ је тражила идејну борбеност, приврженост традицијама НОБ-а и револуције, спремност у спровођењу партијског програма и "партијске линије" у свим областима друштвеног живота, оданост Југославији као држави. Изграђена на принципу демократског централизма, с превлашћу централистичке компоненте у свим питањима од општејугословенског и међународног значаја, КПЈ је 1945. представљала основни кохезиони фактор у земљи. Држава је била централизована и партијска. Њом се управљало из једног центра - Политбироа ЦК КПЈ. Југословенска федерација била је, тих првих послератних година, лажна федерација. Крути федерализам је, уз политички монопол и партијски централизам, одговарао политици етатизације својине и административној интеграцији државе у свим сферама друштвеног живота. Концепт државног федерализма није значио и партијски федерализам. Крајње утилитарно идеолошко васпитање није било идеолошко-политичка и културна еманципација већ, превасходно, извршење конкретних партијских задатака.

Сукоб са Информбироом овенчао је КПЈ победом и отворио могућност за критичко преиспитивање сопствене праксе, али и проузроковао цепање њеног јединственог језгра. У идеолошком раду КПЈ се ослобађала совјетских утицаја и окретала изучавању сопственог револуционарног искуства, "позитивној" традицији, "плодотворним" садржајима прошлости. Репресивном политиком партија је гушила сваки "туђи" идеолошки утицај. У годинама препуним противуречја остварен је идејни прелом. У идејном раду посебна пажња је поклањана објашњавању природе југословенске револуције, њеним специфичностима, начину решавања националног питања, економици прелазног периода. Нови стил рада, успостављен на VI конгресу КПЈ 1952. одредио јој је улогу "идеолошке авангарде радничке класе и друштва у целини". Одрицање од улоге "командног центра" било је сасвим условно а тежња да псотане "основна усмеравајућа снага у друштву" властити одбир.

Кадрови ниског образовања, навикнути на директивни стил рада, испуњени страхом од новина, дезорганизације власти, опште анархије, напуштања комунистичког курса и рестаурације грађанског друштва, губљење стечених позиција у друштву, тешко су се навикавали на нови стил рада. Насупрот њима предност је давана "људима који смело и одважно мисле". Ипак, Партија се никада није могла ослободити убеђења да су "искуства са довитљивим, паметним интелектуалцима, који

имају смисла за агитационо-пропагандни рад, а нису до краја одани Партији - веома жалосна".

Руководећа улога КПЈ у власти и управи масовним организацијама и осталим институцијама (школе, универзитети, културне установе, институти, штампа), наметнула је потребу за увођењем система у руковођењу који би обезбедио и контролу у извршењу задатака. Задатак апарата агитације и пропаганде био је да у рукама КПЈ и њених пропагандних установа концентрише "посредно или непосредно", целокупни политички, културни, просветни и научни живот, којим је требало руководити непосредно из партијских центара од централних покрајинских или нижих партијских форума. Агитпроп апарат је требало да каналише све тежње становништва за културним животом и да спречи сваку тежњу или покушај партији непријатељских елемената да културни живот подчине својим интересима. Партија је настојала да организовањем агитпроп комисија (са секторима за штампу и агитацију, теоријско-предавачки рад, културну делатност, организационо-технички и педагошки рад) при свим партијским комитетима (од централног до реонских) и задуживањем појединаца по бироима партијских ћелија, директно и ефикасно утиче на савлађивање "спонтаности и анархичности". Делатност агитпроп апарата, као и сличних тела у масовним организацијама и државном апарату, одликовала је директивност, обавезност, ауторитарност, дириговање, наметање, беспоговорност који су били супротни самом бићу културе, уметности, науке и мисаоном склопу стваралачке интелигенције. Целокупни културни живот нашао се под тоталном контролом агитпропа. Чланци и говори партијских функционера били су обавезни и обавезујући за целокупну "интелектуалну елиту". У тим текстовима недвосмислено је сугерисано да стваралаштво и друштвене науке представљају сервис политике и идеологије. Њима је манипулисано, они су употребљавани и коришћени за "подгревање емоција", контролу мисли, удаљавање од стварности. Писање партијске штампе обавезивало је културне раднике, уметнике, научнике. Ништа није препуштено самосталној процени "кадрова" на терену. Све је тумачено са позиција "опште партијске линије" - "васпитавање маса", писање штампе, репертоарска политика, однос према традицији, перцепција уметности и књижевности, вредновање науке. Предавања, изложбе, плакати, позоришна политика, издавачки планови и друго били су само разрада и популаризација опште политике и идеолошке линије КПЈ, у складу са којом је деловао агитпроп апарат. Сфера културе била је без остатка идеологизована и подређена извршењу партијских задатака у привреди, уставно-правној изградњи, унутрашњој и спољној политици. Монопол КПЈ у држави и друштву одређивао је делатност агитпроп апарата. Према проценама које се срећу у званичним извештајима преко 50% политичке агитације КПЈ је спроводила кроз културно-просветни рад.

Проживљено у рату и "доживљено" у привм послератним годинама оставило је траг у животу и стваралаштву генерација писаца, умет-

ника и научника који су му били савременици. Разморе догађаја пореметиле су "сјајну усамљеност", оптерећивале али и искушавале уметничку природу и критичку свест стваралачке елите. Друштвена ангажованост, која се најчешће није могла избећи, посебно када је било у питању уметничко или научно бављење савременошћу, потирала је аутономност уметничког или научног позива, оптерећивала страстима, пристрасностима, идеологијом. "Ново доба" са новим вредностима, моралним начелима, колективним илузијама, кадровски организованом КПЈ наметало је савременицима своја уверења, усмерења, садржаје.

Став револуционарног субјекта према уметничкој и научној елити имао је своје исходиште у неповерењу, искључивости, сумњичавости карактеристичној за однос радничког покрета према интелигенцији. Истичано је да је интелигенција сродна ситној буржоазији по својој млитавости, неспособности за дисциплину и организовани рад, по свом индивидуализму, "сумњивим" схватањима и реакционарним идејама, пасивном ставу, пореклу, прошлости. Истовремено, није јој оспоравана посебна теоријска, политичка и идеолошка важност у "осмишљавању циљева" за које се радничка класа бори. Од ње је тражено да раскине са илузијама и навикама, да своју пажњу посвећује реалном развоју друштва и стварним условима друштвено-економског живота. Увиђано је да "без руководства специјалиста (стручњака) различитих области знања, технике, науке прелазак у социјализам није могућ", па је инсистирано на привлачењу интелигенције на позиције Партије и заговарано њено преваспитавање. Интелигенцији су супротстављани "партијски кадрови". Тако су, уз подршку власти дилетантизам, аматерство, романтични "социјалистички патриотизам" и "партизанско југословенство", идеолошка искључивост, догматизам враћени у сферу културе истискујући из ње уметничке слободе, "кварећи" стваралаштво, спутавајући "критичко мишљење".

Привлачење, диференцијација и преваспитавање "буржоаске интелигенције", на једној страни, и стварање кроз "социјалистичку школу" нове интелигенције одане циљевима КПЈ, на другој страни, два су процеса која упоредо теку и чине суштину односа КПЈ према интелигенцији у првим послератним годинама.

Мноштвом мера нова власт је утврђивала "исправност" научних и културних радника, наставног особља у школама и на Универзитетима, држање и рад академика за време окупације. Одстрањена је могућност да та категорија интелектуалаца утиче на уметнички, научни, културни и уопште друштвени живот земље. Културне и научне установе биле су дужне да у посебним извештајима, које су састављале за ту прилику специјално сачињене комисије (судови части), "осветле" рад и држање сваког свог члана и да оне, за који се утврди да су криви, удаље из своје средине. Искључивање из културног и научног живота предвиђало је и законодавство нове власти. "Народни судови" судили су великом броју "народних непријатеља", "експлоататора", "капитуланата".

Највећи део интелигенције заузимао је позицију "немешања у политику", неутралност, како се показало, неodrживу и недуговечну. Та

је група, коју у жаргону партије називају "споразумашка", била главни објект интересовања КПЈ. Њена идеолошка позиција у јавном и културном животу била је под сталним надзором. Решење "проблема интелигенције" у целини зависило је, по мишљењу партијских функционера, од тога у ком ће обиму и којом брзином КПЈ успети да тај део интелигенције "диференцира" и привуче на своју страну. Задатак није био лак. У његовој основи било је разбијање мита о интелигенцији као самосталној економској класи, стварање уверења да политичка снага те друштвене групе зависи од степена њене повезаности са радничком класом, "преваспитавања" интелигенције у духу новог времена али и гушења сваког левичарења, секташтва, нихилизма, неповерења према интелигенцији у сопственим редовима.

Под "преваспитавањем" се подразумевало, пре свега, упознавање интелигенције са циљевима и задацима социјалистичке изградње, затим мењање њених навика, васпитања, традиција, старог начина живота и мишљења. Мере које је Партија примењивала на "преваспитавању" интелигенције и њеном "проширивању видика" произлазиле су из изучавања марксизма-лењинизма и доброг увида у решавање тога проблема у СССР-у. Партија је вршила идејно убеђивање, научно и тактично објашњавање предности социјалистичке идеологије над буржоаском, истицала морални ауторитет пролетаријата и свих снага које су извојевале победу у рату, агитовала да се интелектуалци укључе у рад масовних организација (Народни фронт, синдикат, АФЖ, УСаОЈ), да приђу КПЈ. Методи и форме "увлачења" интелигенције у социјалистичку изградњу били су различити, од циркулара и директивних писама упућених партијском чланству са упутствима како прићи интелигенцији, до коришћења у ту сврху радија, штампе и осталих масовних медија на којим се таласима или страницама отварала дискусија о проблемима савремености, културе, уметности, науке, историје, језика, критике, васпитања, друштвеног развоја и друго, са циљем да се изврши окупљање интелигенције.

Нису за потцењивање биле ни мере на подизању економских, животних и радних услова интелигенције, а посебно научних и културних радника. Истакнути културни и научни радници добијали су право да, поред стамбеног простора, имају још једну до две просторије за научни рад и библиотеку, поседују карту Р-1 која им је омогућавала повластице у снабдевању, добијају веома високе хонораре, објављују књиге, приређују изложбе, стичу признања и награде, примају сталну материјалну помоћ, одмарају се у одмаралиштима затвореног типа. "Поверењу" у нову власт доприносила су и значајна материјална улагања у просвету, културу, науку, обнову Универзитета, подизање библиотека и школа, културних и научних установа, оснивање професионалних и стручних савеза и удружења. У оквиру наведених установа организоване су сталне дискусије и разговори о "актуелним проблемима", држана политичка и стручна предавања, радиле партијске школе и кратки партијски курсеви, наступали истакнути комунисти и културни радници. У "преваспитавању" је коришћен и морални, научни и уметнички углед појединих истакнутих интелектуалаца - чланова или симпатизера партије.

"Активност" и "приврженост" партији временом је постао један од основних критеријума за пријем на Унверзитет, уметничко удружење, културни живот. Приклонити се важећем идеолошком курсу значило је, уз остало, живети без материјалних проблема, без оскудице која је притискала све слојеве друштва. Истовремено, методи "преваспитавања" и упорност исказана у раду, сведочили су о заинтересованости партије и државе за ту друштвену групу.

Иако је процес диференцијације, привлачења и преваспитавања грађанске интелигенције давао добре резултате, КПЈ је према тој друштвеној групи задржала бројне резерве. У партијским дискусијама је истицано да се интелигенција "тешко сналази и не може своју делатност да усклади према приликама и духу времена". Такво становиште још више је истицало важност тезе да је у новом друштву које гради социјализам неопходна "нова интелигенција". За разумевање става према интелигенцији веома је индикативан Брозов говор у САНУ, новембра 1948. Том приликом су академици упозорени да револуционарни период још није завршен и да ће трајати све док "капиталистички елементи" који бране своје преостале позиције у друштву "не буду потпуно побеђени". Јосип Броз је упозорио оне који мисле "да је наука нешто за себе, да она мора бити неутрална, да њих не може интересовати ништа друго осим 'чисте' науке", да су таква гледишта супротна појмовима прогреса и за КПЈ неприхватљива. Насупрот томе, он је упутио позив свим научницима "да ставе своје знање и снагу" у службу нове социјалистичке Југославије, у службу "стварања сретније будућности". Наука је, по мишљењу Ј. Броза била она "сила која помаже најнапреднијој друштвеној класи... да изврши револуционарним путем дјело гробара старог, преживјелог друштвеног уређења".

Слична упозорења упућивао је и водећи партијски идеолог Милован Ђилас. Он је од научних и културних радника тражио да се ослобађају "утицаја свакојаквих буржоаских школа" и традиционалног, "махом буржоаског", начина мишљења. По његовом мишљењу, сваки озбиљнији научни или педагошки рад морао се заснивати на основама дијалектичког материјализма - идеологији интернационалне радничке класе. "Између двију идеологија (пролетерске и буржоаске) нема средине ни споразума. Сваки споразум у тој области значи пораз за пролетаријат, значи кочење његове борбе, тровање његове свијести. Социјализам мора побједити, мора уништити капитализам - то је закон, то је основа идеолошке борбе пролетеријата против буржоазије. У том питању, у питању коначног циља - компромиса и не може бити. Отуда је идеолошка борба против схватања туђих пролетеријату неизбежни саставни дио борбе за социјализам, борба за комунизам". Партија је била спремна да неко време "трпи" "буржоаску науку" али то није значило да се са таквим стањем помирила.

Стварање "нове" интелигенције било је суштински повезано са организацијом "социјалистичке школе". Школа је требало да оспособљава генерације способне да преузму најсложеније послове планирања, организовања, усмеравања и координирања социјалистичке изградње

друштва. У наставним плановима и програмима " акценат " је био на " тумачењу развоја друштва и природе са дијалектичко-материјалистичког аспекта ". За просветне власти уџбеници су представљали конкретизацију свих планова и циљева које је друштво наменило школи. Интерес државних и партијских власти био је да садржаји уџбеника буду пожељни, у складу са официјалном идеологијом, са јавно израженим васпитним порукама, идејно опредељени. Критеријуми вредности које су уџбеници афирмисали најчешће су исказивани путем бројних стереотипа који су у њима имали функцију специфичних " трансмисија " за уобличавање и ширење пожељне друштвене свести. Чињеница да су уџбеници већ по својој природи редукција редукције додатно је утицала на појаву идеолошких стереотипа у њима. Стереотипи у уџбеницима, као релативно постојана, крута, субјективна, шематска виђења друштвене стварности, недовољно проверени и упрошћени појмови, ставови настали у немогућности објективног и свестраног опажања и анализирања сложених друштвених појава, упрошћене и неоправдано широке генерализације и друго, представљали су својеврсне идеолошке " кодове комуницирања " којима је ђачка популација усмеравана у " пожељном " правцу. У недостатку знања проблеми су решавани шаблонски, аутоматски, по раније понуђеном клишеу, по инерцији.

У новом времену улогу културних радника преузели су пропагандисти. Део стваралачке елите, изложен сумњи и подозрењу, екскомунициран је из културног и научног живота. У партијским документима тај део интелектуалне елите је проглашаван за " интеграле ", " националисте ", " реакционаре ", " чисте ", " неутралне ", " нетенденциозне ", " потпуно изгубљене ", " морално пропале ", " политичке банкроте ". Мимикрија је била један од начина опстанка. Према њима, њиховом стваралаштву, науци и друштвеном ангажману било које врсте, тражена је опрезност, будност и заговарана " немилосрдност " у случају да се " утврди " да је у питању непријатељска делатност. Аутор није одвајан од уметничког или научног дела које потписује. На другој страни, за формирање нове социјалистичке интелигенције, биле су потребне године. " Празан " простор на " фронту " културе испунили су " партијски кадрови ".

Стаљинова парола - " кадрови решавају све " била је један од основних принципа бољшевичке политике КПЈ у предвечерје рата и у првим послератним годинама. Доминирало је убеђење, да су за спровођење " правилне " партијске линије у живот потребни кадрови - " људи који разумеју политичку линију партије, који је усвајају као своју властиту линију, који су спремни да за њу одговарају, да је бране, да се за њу боре ". Кадрови су политички и теоретски формиран на партијским курсевима а политички изграђивани и проверавани кроз рад у илегали, народноослободилачкој борби, обнови и изградњи земље. У идеолошком раду са кадровима КПЈ се ослањала на искуство из предратног и ратног периода и " свестрано " користила програм и начин идеолошког васпитања СКП-б.

Идеолошки садржаји испуњавали су "универзална знања" која су поседовали партијски кадрови. Дисциплина и беспоговорност чинили су темељ васпитања. Целокупан рад је пратила "разрада" општих идеолошких начела али и формирање посебних "стратешко тактичких знања" и погледа у ужим специјалистичким областима. Све је популаризовано, упрошћавано, сажимано, прилагођавано укусу и нивоу образовања полазника. Циљ је био да кадрови, "наоружани учењем марксизма-лењинизма", руководе борбом "наше партије" на свим фронтима друштвеног живота. Целокупна настава је била поткрепљена партијским документима, рефератима, резолуцијама, програмима, брошурама и другом, прецизно изабраном, литературом. Доминирало је мишљење да са партијским кадром треба "само стрпљиво радити и преорјентисати га да од борца, војног или политичког руководиоца из рата, постане, и то што пре, добар руководиоца у привреди, у администрацији, на културно-просветном раду". Опште образовање и ерудиција сведена је на формалност. По мишљењу највиших руководиоца КПЈ посебна пажња је требало да буде усмерена на уздизање "квалификованих теоретских кадрова" задужених да воде борбу за "идејну чистоту, за научна схватања у нашим школама, на пољу културе и уметности, против идеалистичких тумачења у науци и против заосталости сваке врсте". Међу таквим квалификованим теоретским кадровима, чије је "правилно" распоређивање КПЈ сматрала "горућом потребом", налазили су се и они задужени за сектор културе, стваралаштва, науке, просвете.

Васпитавани у духу непоколебљиве верности "ствари радничке класе" и искрене оданости "великим и светлим" идејама комунизма, кадрови упућени у "сектор културе" били су спремни да, не жалећи труда, "сваки на своме месту и на своме послу" беспоговорно спроводе директиве КПЈ. Садржина њихових знања готово сасвим је била идеолошка, само у ретким случајевима и стручна. Свој "нови положај" на "фронту културе" кадрови су заснивали на ванредном карактеру налога који им је давала партија. Задаци који су им поверавани проистицали су из потребе да буде "образложена" уметничка и научна страна легитимности револуционарне промене власти. Учење о диктатури пролетеријата је било најшири идејни оквир делатности тих "инструктора", "комесара", делатника у сфери културе. Постигнути резултати мерени су степеном успешности постигнутог пропагандног циља, без обзирања на чињеницу да је идеологија потирала природу уметности и науке. Технике уметничког рада и строга методолошка правила струке кадрови најчешће нису ни познавали. Стручна критика је сасвим изостајала јер није било оних који су били у стању да вреднују уметничко дело и оцењују стручност научног рада. Све је вредновано кроз призму политике и идеологије. "Правилан" избор тема и њихова "објективна" обрада постизани су уз помоћ познавања стварности, стицања научних и теоретских знања марксизма-лењинизма, поседовање "исправних" идеја и погледа, неговања "љубави према истини". Политика је арбитрирала у томе шта ваља хвалити а шта кудити. Речник, тон директиве, приступ проблему, место са кога се суд изриче и кога изриче, непогрешиво је говорило о значају

који партија придаје појави на коју се критика односи.

Партија је, преко кадрова, одређивала "јасну перспективу" и "одређену линију" у свим сферама друштвеног живота, па и у култури. Кадрови су руководили идејно-политичким васпитањем, надзирали делатност писаца, уметника и научних радника, бринули о лојалности и моралу, ширили интернационалистичку и класну свест, неговали револуционарне традиције, "бојили" уметност, културу, стваралаштво идеолошким бојама. Партија је била једини ауторитет који су поштовали. Партијска дисциплина је била њихов највиши закон. Норме за понашање у струци проналажене су у партијским нормама исказиваним у конгресним и пленумским документима, говорима партијских функционера, личном ставу уметника или научника - партијаца.

"Културним радником" се постајало случајно, по партијском налогу. Више наоружани револуционарним полетом него политичком и стручном спремом, кадрови су се сатирали од рада. Себе су сматрали војницима партије. Сваку дужност су прихватили беспоговорно. Посао "на фронту културе" су доживљавали као било коју дужност коју би им партија поверила. Веровали су у утопију у превазилажењу разлика између умног и физичког рада. У "струци" се нису дуго задржавали, тј. веома често су мењали дужности. Углед који су имали заснивао се на заслугама и дужини револуционарне службе а не на уметничком сензибилитету и знању. Језик који су унели у културу био је језик револуционарне борбе ("фронт", "борба", "битка", "мобилизација", "армија", "маса", "одреди", "дисциплина", "победа", "истрајност", "несаломивост", "непријатељ" и друго). Командовање у култури било је налик командовању војним формацијама. Све се сводило на заповести, директиве, стратешко-тактичке указе, налоге. Кадрови су били задужени да наметну "идеолошки оквир" у коме ће се стваралаштво и наука развијати. Њихова улога је изразито "контролна" и стога партија брине да они буду "правилно распоређени" и "најцелисходније искоришћени". Тек пред крај педесетих година у врховима патије преовлађује свест да сферу културе, научне и културне институције оптерећују кадрови који, ни по својим способностима, ни по квалификацијама, ни по знању, не заслужују да се налазе на таквим местима. Али ни тада, као ни много година касније, идеолошки критеријуми нису напуштени.

Слобода која је дарована уметницима и научницима није била без граница. Стваралачкој интелигенцији је "саветовано" да се клони "туђег утицаја", дистанцира од "буржоаске" уметности и науке, избегава "скретање" у индивидуализам. "Партијност" је и даље била обавезна, идеологија која "извире из друштвених и научних процеса" сматрана је добродошлом, за политику "која ослобађа друштво" било је места у свим сферама стваралаштва и науке.

Партија је била та која дарује слободу. Ту слободу оновремени уметник, научник и културни радник није сам досегао. Режим је, сувише дуго, стварао прилагодљиве људе чији професионални и лични морал није био нарочито висок. У југословенској култури није било много појединаца који су били спремни да ризикују, оних који пишу и стварају за

своју душу и по сопственој савести, који страдају из уметничких или стручних убеђења, који настоје и успевају да остану своји. Насупрот томе, бројни су они који се "удварају" режиму, који су склони да чине уступке на рачун струке којом се баве, спремни на компромисе (избор теме тумачење личности и догађаја и друго) тамо где компромиси нису дозвољени и могући, способни да "сагну главу", да се брзо прилагоде новим "ветровима", да жртвују своја до јуче "најтврђа" уметничка и стручна уверења, да опстану на "кривинама" политике, жељних да се "сместе" у хијерархију власти, да успеју, да напредују. Од интелектуалца који је годинама истрајавао на споредним неинвентивним уметнички и научно сасвим неважним темама, који није познавао занат своје струке, који је себи постављао "мале захтеве", који није радио "на себи", без дара, знања, ерудиције, образовања није се могло очекивати да поведе разговор о смислу и слободи уметничког и научног стваралаштва. Политика, односно одређени партијски курс, политичка клима изградила је онај зид који је неумољиво спутавао стваралаштво, културу, науку, нагонио их да се "уклопе" у уски политички концепт, потирао њихову природу, значење, идентитет, пресудно доприносио стварању својеврсног вакума у свести савременика. Слобода је, на крају, била дарована и, као таква, условна, детерминисана, непотпуна. Ипак, досегнути уметнички и научни резултат се почео више ценити од "намере" са којом је уметник или научник приступио теми коју обрађује.

Погледе на културу и уметничко стваралаштво КПЈ је формулисала непосредно пред рат, у исто време када је отпочео и процес њене убрзане бољшевизације и припреме за извођење револуције. У таквом контексту догађаја све области науке и стваралаштва постале су само један од елемената револуционарне акције, подређен револуцији. Револуција је из основа мењала друштвени живот, па је и пред културу стављала нове захтеве и задатке. Од књижевника и уметника је тражено да уђу у срж друштвених догађаја и промена, буду пропагатори нових идеја, не тону у апстракцију, не пропуштају да живот тече мимо њих, напусте такозвану "сјајну усамљеност". Револуција је тражила да у уметности буде учињен заокрет од до тада владајуће идеје "чисте уметности" ка идеји естетичког уталитаризма.

Борбене, моралне и идејне поруке Партије прихватила је у периоду пред рат, социјална уметност, чији су представници, након ослобођења и освајања политичке власти, сматрали да је победа идеја које су пропагирани у својој поезији и прози, на својим платнима и у композицијама, у исто време победа тог стваралаштва. У таквом, прилично искључивом ставу и начину мишљења подржавала их је и права "армија" нових, тек описмењених читалаца и конзумента културе, која је могла да прихвати и разуме само једноставан, јасан и сугестиван начин писања, сликања, компоновања и извођења.

При формулисању циљева у сфери културе Партија је полазила од објективних потреба које је наметала културна заосталост наслеђена

из прошлости, властитих искустава стечених у илегалном периоду живота и НОБ-у и праксе прве земље социјализма. Велика културна заосталост процењивана је као потенцијална опасност за даљи развој револуције. Њено превазилажење носило је у себи идеолошке и економске разлоге, који су то питање чинили једним од приоритетних. Одстрањивање културних разлика, проширивање круга корисника културних и просветних установа и буђење потреба за културним животом било је приоритет. Партија је путем културе ширила своје политичке погледе и своју идеологију, веома ефикасно утицала на свест људи, покушавала да објасни револуционарне промене, подстицала на нове напоре у изградњи социјализма. Култура, наука и просвета нису смели да заостану за економским развојем земље, јер се напредак економије није могао ни замислити, а још мање остварити са "политички несвесним", необразованим и стручно неспособљеним радником. Зато је у основи партијског става према култури било превазилажење наслеђене културне заосталости, радикална демократизација културе и ликвидација идеолошких остатака капитализма у свести широких радних маса и њихово васпитање у духу социјализма.

Задаци који су постављани пред уметност проистицали су из посебне улоге коју је партија давала уметницима. У употреби су биле крилатице из совјетске праксе да су књижевници и умјетници "инжењери људске душе", "пробуђени делови народа", "народна свест о себи самом и својим патњама". Њихова је дужност била да васпитавају "масе трудбеника", говоре о величини догађаја у којима су оне учествовале, пишу о значењу ослободилачког рата и народне револуције, тумаче суштину епохе која је неповратно ишчезла и оне која отпочиње, извлаче искуства из догађаја и формирају свест да се историја може мењати. Рад на изградњи самосвести сматран је предусловом великог друштвеног преображаја коме се тежило. Формирање политичке, друштвене и историјске свести, социјалистичког патриотизма, оданости друштвеној заједници, разумевању историјских збивања и друго чему је доприносио уметник, књижевник, научник отуда је захтевало стални надзор и привлачило пажњу партије на власти.

Задатак књижевности и уметности је био да каже народу шта је све урадио, да га учини свесним оног дела које је извршио, да га упозна са перспективама које пред њим стоје, да га учине свесним његових неисцрпних снага и могућности и да му покаже шта све треба и упркос чему урадити. Партија од уметника тражи да "уметнички" обраде "нашу савремену историју", "наше друштво", савременог човека, прикажу преломне догађаје НОБ-а, обнову, индустријализацију, изградњу, стварање новог човека. Уметници и књижевници су, према партијским инструкцијама, добили "часну улогу" да својим делима овековече и изразе "историјски заокрет" и да у тим догађајима нађу инспирацију и своје теме.

Партија је тражила да уметност постане својина народа, па је стога, она морала да буде одраз, објашњење и документ стварности. Форма путем које су такви садржаји изражавани морала је бити приступачна и лако схватљива. Дела која су испуњавала ова два захтева сма-

трана су "високо идејним". Мотив је често налажен у "позитивном наслеђу" на које се КПЈ ослањао. Да би служила револуцији, традиција је морала да буде марксистички и критички осветљена "на нов начин", тј. морала је да буде "партијна", по форми "реалистична", по садржају "напредна", "социјална", "народна", истовремено јасна, разумљива и "широко" приступачна. Партијска критика је идеолошким мерилима вредновала и дело и аутора и уколико би један од елемената био доведен под сумњу и знак питања, такво наслеђе је одбацивано као негативно.

Идеолошке и политичке околности нису погодиле рационалном изучавању друштвених наука. Интереси револуције, државе, класе на власти, народа били су у сукобу са бићем стваралаштва и постулатима струке. Политички и идеолошки непожељни садржаји потискивани су из свести савременика, забрањивани, заборављани, потирани, мењани. Суморна слика живота у Краљевини Југославији и идеализоване представе револуције биле су у свакодневној употреби. Култура и наука најдиректније су доприносиле утиску да је успостављени поредак природно израстао из прошлости.

Ширина НОБ-а и међународне прилике које су обликовале југословенску револуцију пресудно су утицале да у првим послератним годинама буде присутан шири распон схватања о слободи стваралаштва. На делу је модел културне политике изграђен пре рата, а прилагођен новим условима насталим након 1945. На његово формирање битно су деловала три елемента: централистички устројена држава, потреба обнове и изградње земље, совјетско теоријско и практично искуство. У почетку без укалупљивања мисли уметничко стваралаштво је подређивано политици и идеологији. Идејно-политички путоказ постоји али није било строгих идеолошких норматива које уметници, књижевници и научници морају поштовати. Мерило свих вредности је оданост уметника програму КПЈ, НОБ-у, обнови, борбеним традицијама Партије. Од књижевника и уметника се тражи да што боље и успелије опишу и осликају напоре на обнови земље, подрже друштвени процес и промене на литерарном и уметничком плану, величају рад ударника, уметнички осликају градилишта, самопрегор, добровољни рад.

Прелазак на "изградњу социјализма" и сукоб са Информационим бироом означили су период у коме је отпочело нормирање уметничког стваралаштва. У стваралаштву преовлађује "тематика дана", "борбени оптимизам", "служење народу". Књижевник, уметник и научник су у функцији остваривања друштвених задатака са израженом идеолошко-политичком функцијом. Практична страна реализације политике у култури препуштена је држави и њеним органима, док је идеолошко-теоријска компонента и даље била под будним надзором највиших партијских форума. У складу са задацима КПЈ друштвена стварност и њена репродукција дефинитивно су овладали културом. "Високоидејна уметност" је имала изражену васпитну улогу. Све је вредновано и процењивано према служби "социјалистичкој држави". Идеолошка осетљивост и

значај сфере културе пресудно је утицала да партија преко апарата за агитацију и пропаганду и државне законодавно-административне делатности, врши институционализовање свих облика уметничког стваралаштва, културе и просвете. На тај начин је искључивана (смањивана на најмању меру) могућност испољавања уметника и културних радника ван контроле партијских форума.

У оцењивању уметничког живота доминирале су две тезе. Једна је говорила да је уметничко стваралаштво "замрло", "онемело", да уметничко вредновање догађаја заостаје (и временски и квалитативно и квантитативно и по разноликости и по патосу) за стварношћу и величином збивања која траже да буду уметнички обликована. Друга теза је произилазила из претходне и истицала да је уметност остала дужна народу, његовој борби и његовим прегнућима након ослобођења. Изречене на I конгресу писаца Југославије, те тезе су, у својој суштини, биле преузете из реферата које је почев од 1935, по разним питањима уметности и културе износио Андреј Жданов. Након сукоба са Информационим бироом, наведене тезе нису нестале, већ су задржале своју актуелност све до краја педесетих година.

После сукоба са Информационим бироом "друштвена корисност" уметничког стваралаштва, културе и друштвених наука је повећана. Партија је од уметника, културних радника и научника тражила да буду ангажовани у свакодневној борби са ИБ-ом. Користећи теорију одраза и метод социјалистичког реализма уметници су требало да стварају дела "о нашој савремености која сама собом демантује и руши све те снаге које се боре против ње". У том ставу партије могуће је наћи објашњење чињенице да у времену када целокупни државни и друштвени живот креће новим правцем, када II пленум КПЈ тражи "смело и без колебања" напуштање старих клишеа и формула, туђе праксе и организационих форми и захтева окретање домаћем искуству, у књижевности и свему осталом уметничком стваралаштву опстају стари захтеви. Писци, и даље, темељно проучавају социјалистичку привреду и процесе производње. Уметници у делима одражавају стварност која их окружује, описују одушевљење милиона радних људи, њихове радне победе, на уметнички начин пружају слику о "грандиозном постигнућу" и подстичу на нове успехе. У том је контексту и став да у слици коју су приказивали државни и партијски руководиоци "на великом плану својих говора" треба тражити изобилје мотива за књижевни рад.

Сукоб КПЈ и Информационог бироа отворило је читав низ сложених идеолошко-теоретских и практично-политичких питања од којих су многа била у вези са сфером културе, њеном организацијом, начином функционисања, методима рада. Унутрашњи развитак текао је у знаку противуречних тежњи и тражења нових путева. Сукоб је, у прво време, утицао на централизацију рада у спровођењу културне политике. Повећана "будност", "јединство", "монолитност" исказивана је у свему. Совјетско искуство је додатно афирмисано. Основни задаци пропаганде били су, како је озваничио V конгрес КПЈ, систематска борба против непријатељских утицаја, безидејности и аполитичности, подизање култур-

ног живота на виши идејни и политички ниво, развијање науке, указивање свестране идејне помоћи за развитак књижевности, свих грана уметности, друштвених наука, борба против декадентних и формалистичких схватања и тенденција и друго. Партија тражи да се метод руковођења одозго на доле "још више и упорније" усавршава како би нижи партијски органи добили већу и благовременију помоћ у свим идеолошким питањима. У свим сферама културе и стваралаштва завладао је 1948. највиши степен контроле КПЈ и државних служби. Страх је био неминовни пратилац повећаног надзора.

Други пленум ЦК КПЈ, одржан 28-30. јануара 1949, значао је још један корак даље у централизацији партијског рада на агитацији и пропаганди, а тиме и у култури. Рад није смео да се одвија "без свакодневне помоћи партијских форума, без благовременог развијања агитационо-пропагандног апарата и преоријентације његовог рада у вези са сваком новом ситуацијом". Целокупни рад у сфери културе требало је да буде концентрисан на "оне теме" које помажу да партија мобилише све своје расположиве снаге "у борби за социјалистичку изградњу сопствених снагама". Заострено је питање партијске контроле, истакнута потреба за већим усаглашавањем рада партијских и државних органа, формирање области са обласним комитетима, дошло до централизације рада у ресору Министарства за науку и културу, формирана културно-просветна друштва на територијалном принципу. Упоредо са тим, али не и у завршној Резолуцији, II пленум ЦК КПЈ је истакао захтев да "треба смело и без колебања уклонити све оне старе клишее и формуле", напустити туђа практична искуства и организационе форме и престати их сматрати нечим апсолутним и увек важећим, окренути се сопственом искуству чије је занемаривање и довело "до стварања хоризонта нашим кадровима, догматског прилажења питањима, крутог држања за готове шеме и калупе".

Од пролећа 1949, у сложеним унутрашњим и драматичним спољнополитичким питањима, КПЈ је дефинитивно приступила преображају социјализма, сазнавању нових перспектива, развоју новог типа друштвене организације, ослобођењу мисли од наслага стаљинске догматике. Партија је почела да руши до јуче прокламоване и неприкосновене каноне социјалистичког реализма. Политика је и даље надмоћно арбитравала у култури али је, истовремено, разобличавање совјетског стаљинизма и суочавање са анатомијом властитог бирократизма, трајно поткопавало темеље партијске свемоћи. Партија је охрабривала уметнике и научнике у њиховом покушају да смелије анализирају друштвену стварност али границе дароване слободе није било дозвољено прекорачивати.

Трећи пленум ЦК КПЈ (29-30. 12. 1949) формулисао је ставове који су били резултат партијског курса на разбијању административних стега и елемената бирократизма у сфери просвете и културе. Њиме су наговештена нова схватања о путевима и методама рада. Пленум је разобличио и одбацио догматске ставове да се људска свест и мишљење могу мењати применом административних мера у тачно одређеним и испланираним роковима. Дотадашњи начин руковођења културом подврг-

нут је беспопштедној критици. Погрешним је сматрано до јуче захтевано формирање "јединствене административне машине". Затражено је одбацивање шаблона и наглашен значај проучавања југословенског искуства. Критика дотадашњег рада значила је радикално одбацивање става, произашлог из централистичког уређења власти, да административни апарат може и треба да за себе присвоји монопол у идеолошким питањима. Другим речима, на Трећем пленуму КПЈ, истакнуто је да је развој на плану културе једино могућ ако га прати развој социјалистичке демократије у друштву, тј. да стоји у обрнутој сразмери према административном начину руковођења и његовом идеолошком монополу. Тако јасно постављен однос између развоја људског друштва, свести и уопште културе, на једној страни, и идеолошког монопола административног апарата, на другој, пружао је могућност промена.

Народна револуција, као промена друштвених и политичких односа, налазила се у основи изградње целокупног друштва. Изградња социјализма схватана је као културно уздизање најширих слојева становништва и општа демократизација друштва која мења "бит" и "суштину досадашњег живота". Прихватање "позитивних" тековина културног развоја било је трећи елемент на коме је, у сфери културе, почивао нови партијски курс у култури. На Трећем пленуму ЦК КПЈ културној и просветној политици је стављено у задатак да васпитава "слободне социјалистичке људе, људе који смело и одважно мисле и раде, који су широки и разноврсни у схватањима, а не људе чији ће умови бити подшишани на исти начин". Обликовање "новог социјалистичког човека", како је "прописивао" Трећи пленум ЦК КПЈ, било је могуће превазилажењем бирократског метода рада, подстицањем слободног идејног развитка на основама социјалистичке демократије, супротстављањем буржоаским остацима у култури, препуштањем веће иницијативе културним институцијама и појединцима. На крају преломне 1949. као да је схваћено да ништа није бесмисленије и за социјализам опасније него "спутавање иницијативе и примена готових бирократских калупа и административних мера у области људског мишљења".

Процес демократизације сфере културе започео је реорганизацијом агитпроп апарата и стварањем нових државно-друштвених органа управљања - савета за просвету и културу - уместо ранијих министарстава. Тим чином извршено је радикално преношење руководећих функција у култури са централних на ниже (локалне) органе управљања. Децентрализацију управљања културом пратио је и процес сужавања делокруга рада партијског и државно-управног апарата у тој области друштвеног живота. Промене је доживео и начин финансирања културе. Политика у култури и даље је остала, пре свега, просветитељска. Држава и Партија престале су да буду једини ауторитет за сва идеолошка и идејна питања.

Развој идејне борбе засниван је на анализи и супротстављању моделима и узорима који су стизали из СССР-а, покретању питања о слободи стваралаштва и начинима, путевима и предусловима неопходним за њено остваривање, окретању ка новим уметничким правцима,

живој културној сарадњи и размени идеја са светом и критичком усвајању културне баштине. Њу је наговестио, већ средином децембра 1949, Едвард Кардељ у своме излагању у Словеначкој академији наука и уметности, које је било прва експлицитна критика совјетског модела културе и совјетске друштвене науке. Оцењујући да су те области друштвеног стваралаштва под притиском праксе доживеле стагнацију "у којој се рађају све могуће антидијалектичке и антинаучне тенденције", Кардељ се нарочито супротставио прагматичном схватању и примењивању исконструисаних догми које су учиниле да наука и култура постану "беспринципијелни лакеј практицистичке бирократије". Насупрот томе он је изнео нове погледе Партије на науку и културу који су се састојали у истицању аутономности тих области друштвеног живота у односу на државни апарат. То је пратио и став да културни и научни радници "морају да буду слободни у своме стваралаштву" и да једино кроз борбу мишљења, научну дискусију, критику и проверавање теоретских ставова у пракси они могу и треба да остварују напредак.

Деценијско наметање једног начина мишљења наишло је, почетком педесетих, на осуду званичних конгреса писаца и уметника. Писци су истицали да је догматски карактер културног и уметничког живота био "декретиран одозго једанпут за свагда" а форме кроз које је био спровођен вредноване су као "нека врста публицистичког и информативног сурогата" насталог у Трећој интернационали. Конгреси писаца и уметника били су места где се беспштедно критиковала стаљинистичка пракса у култури и исказивао бунт против диктата који одређује понашање, осећања, уверења, начела, начин мишљења, начин уживања у лепоти уметничког дела - против свега што је културу и уметност сводило на идеологију. Право на слободу стварања у јавном, уметничком и културном животу Мирослав Крлежа је дефинисао као "пуно садржајно ослобођење и осамостаљење наше земље од свих утицаја и притисака споља, као и од реакционарних деловања изнутра". Анализирајући путеве развоја културе и уметности он је закључивао да самостални пут у социјализам неминовно оставља трага на стваралаштву. Упоредо са тим Крлежа је заговарао преиспитивање, валоризовање, ревизију свих књижевних и уметничких вредности насталих како у прошлости, тако и оних из савремености, у којима би стручна критика и научни приступ заменили идеолошки принцип вредновања стваралаштва.

Нови систем деловања на културном пољу и развој идејне борбе довели су "до разбијања оне једноличности и сивости, која се раније била почела увлачити". У новом времену за социјалистички реализам, не само као естетску већ и као историјску категорију, као "политички режим у литератури" и у целом уметничком стваралаштву, више није било места. Императив "реалистичке уметности" престао је да буде важећи и "једино исправни" начин изражавања уметника. Са попуштањем идеолошких стега све се више постављало питање колико има истине у делима уметника који своје ликове стварају по унапред утврђеном образцу, који животу прилазе са предубеђењем. Такав начин размишљања довео је у питање и ауторитарну партијност у стваралаштву, пре свега

њен идеолошко-естетски критеријум, а затим је и она, као и социјалистички реализам и теорија одраза, постала "предметом поруге".

У књижевности настају дела која представљају покушај синтезе револуционарне теме и новог модерног књижевног израза. Успоставља се континуитет са културним наслеђем, отпочиње и афирмише модерни књижевни израз. У књижевном и научном животу постаје видна борба мишљења. На њеним темељима отпочиње диференцијација и подела писаца на реалисте и модернисте. Уметничка критика носи у себи бунт изазван вишегодишњим подређивањем критике пракси револуционарне идеологије. У ликовно стваралаштво се враћа индивидуалност, до тог тренутка идеолошки проскрибованој. Схватање да се уметничка дела могу процењивати мерилима дневне политике и прагматичне потребе, изгубило је легитимитет. Промене доживљава и позоришна политика. У издавачкој делатности напуштена је једнострана оријентација на совјетску преводну литературу. Међународна културна размена и сарадња добила је на замаху.

Па ипак, све наведено није у стварности пролазило без јаких догматских отпора и идеолошких усијања. Партија је сферу културе знатним делом препустила самим културним радницима, али је и даље задржала улогу главног ауторитета у културном и уметничком животу. Све ново што је својим политичким курсом иницирала, Партија је истовремено детерминисала и сводила "на ону меру коју требају да имају" појаве таквог типа. Моћ идеологије жилаво је опстајала.

Ljubodrag DIMIĆ

IDEOLOGY AND CULTURE IN YUGOSLAVIA, 1945-55

The Summary

As part of the political left established at the end of the First World War, the Communist Party of Yugoslavia (KPJ) was a party of revolutionary action, which determined its program, working methods, membership, and the organization by which it carried out its ideas and spread its influence. From the point of view of maintaining power and continuing revolutionary processes, the party's ideology occupied a very important place in the country's social life as a whole. Playing major roles in the formulation of the party's goals in the cultural sphere were the country's relative cultural backwardness, an inheritance of the past, as well as the party's own experiences as an outlawed institution under the previous regime, as well as those acquired during the National Liberation Struggle, i.e., the Second World War, together with the model provided by the First Socialist State, i.e., the Soviet Union. The experience of the National Liberation Struggle and the international circumstances that shaped the Yugoslav revolution had a decisive impact on the wide range of ideas concerning the question of artistic freedom and creativity during the first postwar years. The early stages of the transition to socialism and the conflict with the Communist Information Bureau

(Cominform) initially defined the period, which was characterized by slogans such as “the theme of the day,” “fighting optimism,” and “service to the people.” As a result of the Cominform conflict, the question of “social utility” in artistic creation was strengthened. Beginning in the autumn of 1949, the KPJ initiated major changes in the socialism that had existed up to that point. It sought and found new perspectives and developed a new type of social organization. It attempted to free itself from inherited layers of Stalinist dogmatism and began to dismantle the stultifying policies of “socialist realism” in the artistic sphere. While breaking with the traditions of Soviet Stalinism, the still dominant KPJ confronted its own bureaucratic structure and so undermined the basis of its own political power.

Др Радивој РАДИЋ*

ЗАГОНЕТКЕ КАО ИСТОРИЈСКИ ИЗВОР (неколико примјера из византијског наслеђа)

"Из трбуха неживога црни нектар тече
и напаја земљу белу, а ум наслеђује"
(мастило)

Византијска загонетка

Овај мали прилог проистекао је из вишегодишњег истраживања феномена страха у последњим столећима живота Византијског царства.¹ Свестан да сам се ухватио у коштац са задатком умногоне другачијим од свих претходних, подухватом који се претворио у занимљиву интелектуалну пустиловину, настојао сам да пронађем путеве по којима историчари ређе корачају. Осим ослањања на уобичајене изворе - историје, хронике, повеље, путописе, писма, извештаје, записе, хагиографске текстове, говоре, натписе, песме - који су били и остали основно оруђе проучавања средњег века, био сам приморан да потражим и друге источнике. Особеност постављеног научног проблема, слојевитог и сложеног, а у изворима датом најчешће само у назнакама, захтевала је такав приступ. Стога сам се у жељи да проширим базу изворних података ослонио и на врела која историчари иначе мање користе. И одговарајући - морам признати и прижељкивани! - учинак није изостао. Тако сам, на пример, сликовите и драгоцене вести за моју тему нашао и у појединим византијским пословицама и загонеткама. Нова питања која историчари постављају расположивим изворима - у случају средњег века не ретко недовољним, фрагментарним, оскудним - намећу и окретање ка новим и другачијим врелима обавештења.

За загонетку се каже да је врста мисаоно-говорне игре, изражене у виду метафоричног - описног или непосредног, често збуњујућег питања које захтева одговор. Неопходно је нагласити да је питање

* Аутор је научни савјетник у Историјском институту САНУ, Београд.

¹ Р. Радић, *Страх у поезији Византији, 1180-1453*, I-II, Београд 2000 (даље: Радић, *Страх*).

формулисано у готово утврђеном облику и има само један прави одговор прихваћен у традицији.² Да ова врста литерарног израза потиче из најстаријих времена сведочи и чињеница да се некада изражавала у сликама, а добро је знано да је то прафеномен сваког људског говора. Наравно, загонетка није била посебност европске цивилизације у најширем смислу. Напротив, она је својствена и другим културама. На пример, загонетна питања била су уобичајена при обреду жртвовања у старој Индији.³

И у Византији, царству које је током више стољећа на културном плану стајало испред свих држава средњовековне Европе, па зато, не без разлога, заузима изузетно место у светској историји, загонетка (*αἰνίγμα ὑρίφοζ*) је имала дугу и разуђену традицију. Реч је о луцидној и помало замагљеној игри речи чији корени сежу у далеку прошлост и припадају најранијим фазама богате и разгранате грчке књижевности.⁴ С друге стране, кроз овај жанр ромејске књижевности - сажето и донекле тајанствено - на особен су се начин изражавале велике животне истине. По унутрашњој структури, односно по кругу представа које су у њима заступљене, византијске загонетке, баш као и старогрчке, уклапају се у општу класификацију индоевропских загонетки.

Када се крене у проучавање византијских загонетки одмах се намеће неизоставно питање о њиховом односу према античким загонеткама. У ствари, сваки проучавалац византијске књижевности или културе уопште мора се суочити са тим сложеним научним проблемом, питањем односа античке и византијске цивилизације. У вези са тим потребно је указати на неколико општих чињеница неопходних да би се тачније и боље разумео тај испреплетани и вишезначни однос. Неоспорно је да је византијска култура имала у себи нешто епигонско и еклектичко, али јој се никако не може порећи изванредна и драгоцена моћ синтезе. Управо та одлика префињене ромејске цивилизације нешто је што се понекад заборавља или не схвата довољно дубоко. На другој страни, предрасуде о заостајању и мртвилу византијске културе, одсутности динамике и развоја стваралачке мисли заувек припадају прошлости и за будуће истраживаче оне ће бити занимљиве само као странпутице којима је ходила историјска наука. Данас је коначно превладало научно утемељено схватање да је византијска култура, ма колико суштински била повезана са античком, имала и своје сопствене вредности, свој особени развој и своје врхунце који сасвим независно могу да стану међу највише домете људског духа.

У случају византијских загонетки потпун одговор на питање њиховог односа према античким засад још измиче и није га могуће дати са

² За основна обавештења о загонеткама в. *Rečnik književnih termina*, Beograd 1985, 882-884. (N. Milošević)

³ Исто.

⁴ О византијским загонеткама в. G. L. Kustas, *Studies in Byzantine Rhetoric* (Analekta Vlatadon 17), Thessaloniki 1973, 167, 193; H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, II, München 1978, 119; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan, III, New York - Oxford 1991, 1795 (E. M. Jeffreys - A. Kazhdan).

чврстом увереношћу. Разлог за то лежи у једноставној истини да, за разлику од античких загонетки које су доста проучаване, византијске једва да су и дотакнуте. Управо је тај несклад онемогућио било какву врсту подробног и свеобухватног упоређивања. За разлику од античких загонетки - бар оних које су преживеле дуги низ векова и које су углавном познате и публиковане - византијске су издате само делимично. Наиме, сматра се да прилично велики број њих још лежи скривен по многим неиздатим рукописима. С друге стране, без потпуног познавања рукописног материјала - што је за сада неоствариво - нити се може са сигурношћу одредити шта је стварно византијско, а шта је класицистичко имитирање, нити се може озбиљно улазити у разматрање ауторства појединих загонетки.⁵

Када се говори о томе како су византијске загонетке са маргина шароликих древних рукописа кренуле ка својим читаоцима, уочава се да је интересовање за њихово издавање и проучавање доживело успон крајем XIX и у првим деценијама XX столећа. Заслужни и неуморни истраживач Спиридон Ламброс (1851-1919), један од пионира грчке византологије, дуго се бавио мишљу да прикупи и детаљно проучи византијске загонетке. Премда му није пошло за руком да своју племениту замисао оствари, он је ипак објавио део сакупљеног материјала.⁶ Са Ламбросовом смрћу уследила је дуга осека у проучавању овог жанра византијске књижевности. Ипак, пре петнаестак година у нашој средини начињен је покушај достојан сваке хвале. Професор Челица Миловановић је прикупила, објавила и коментарисала све познате загонетке објављиване по разним, често врло ретким и тешко доступним публикацијама и часописима.⁷ До сада то је најпотпунија збирка византијских загонетки и основни изворник коме се обраћа сваки научник који се бави проучавањем овог рода византијске књижевности.

Византинци су кроз читав средњи век имали наклоност према књижевним жанровима који подразумевају сажетост и прегнантност у изражавању. Од позноантичког света, између осталог, наследили су и један трепетан, скоро нежан однос према оштроумности загонетке.⁸ Занимање за овакав облик литерарног стварања нарочито је порасло у XI и XII столећу, и задржало се до пропасти Царства у XV веку.⁹ На плану погледа на свет загонетка је представљала један од најчешћих и кључних појмова средњовековне теорије симбола.¹⁰

⁵ Ч. Миловановић, *BYZANTINA AINIGMATA, Византијске загонетке*, Београд 1986, 7, 129 (даље: Миловановић, *Византијске загонетке*).

⁶ Спиридон Ламброс је византијске загонетке објављивао у неколико наврата у гласовитом часопису *Νεος Ἑλληνομνηστικὸν* који је сам и уређивао. В. 10 (1913) 444-445; 11 (1914) 38-43; 13 (1916) 130-131; 17 (1923) 202-217.

⁷ Миловановић, *Византијске загонетке*, 17-124.

⁸ С. С. Аверинцев, *Поетика рановизантијске књижевности*, Београд 1982, 148-149 (даље: Аверинцев, *Поетика*).

⁹ С. В. Полякова, *Из историје византијског романа. Опит интерпретације "Повести об Исмине и Исмини" Евмафија Макремволита*, Москва 1979, 123; Миловановић, *Византијске загонетке*, 11.

¹⁰ Аверинцев, *Поетика*, 161.

Мора се признати да се, за разлику од античких загонетки, још недовољно зна о овом делу византијске књижевности. Није уопште познато, на пример, у којим приликама и на који начин су Ромеји решавали загонетке, као ни да ли су се, и за коју врсту загонетки, сви друштвени слојеви интересовали.¹¹ Јер и у загонеткама - као и у другим облицима књижевног стварања уосталом - огледала се дубока дихотомија византијске културе. Њен превасходни израз била је диглосија, постојање двају језика, ученог и народског. Ипак, када су загонетке у питању, ова два антипода нису била одвојена непремостивим јазом.¹² Напротив, међу њима је било додира и мешања. Неки од чувених Византинаца, било да је реч о учењацима или великодостојницима, писали су узгред и загонетке. Поменућемо неке од њих: Јован Геометар, Михаило Псел, Јован Мавропод, Евстатије Макремволит, Манојло Холобол, Исак Аргир, Јован Евгеник, Јосиф Вријеније.¹³

Како византијске загонетке могу бити коришћене као историјски извор? Само по себи је разумљиво да ова врста ромејске књижевности не може бити од било какве помоћи када су у питању некакве прецизне хронолошке недоумице. Такође, и у случају конкретних повезних догађаја, који су као предмет интересовања писаца историја или хроника махом добро познати, византијске загонетке углавном остају немуште. Будући да ово гомилање негативних одговора исувише споро води ка жељеном одговору указујемо на једно поље где оштроумност загонетки може доћи до изражаја. Реч је о осветљивању духовне климе у одређеној средини и проучавању менталитета људи који ту средину сачињавају. У сваком случају, посредни феномени који подразумевају дуго трајање. Пажљиво ишчитавање загонетних питања и њихових проишлагова решења речито сведочи о византијској публици жељној досетке, парадокса, духовитости. У недоумици између двеју крајности, теоријског обрађивања и позивања на источнике, у уверењу сам да смислено уређен изворни материјал говори сам за себе, предност сам дао овој другој.

Да бисмо се отиснули ка византијским загонеткама и њиховим скривеним одговорима морамо указати на важну чињеницу која је умногоме давала белег средњовековним људима и на нарочит начин их одвајала од античког човека. Добро је знано да је важан део духовног живота Византинаца чинила хришћанска религија. Средњи век, нема сумње, био је епоха неизмерног утицаја цркве. У случају царства Ромеја се наглашава да је, уз римско државно уређење и грчку културу, хришћанство чинило трећи камен темељац на којем је почивао феномен византијске цивилизације.¹⁴ Хришћанска религија се умногоме инкруптирала и у литерарни жанр какав су биле византијске загонетке што између осталог значи да је античка митологија, својствена старогрчким загонеткама, уступила место новој, хришћанској.¹⁵

¹¹ Миловановић, *Византијске загонетке*, 8.

¹² Исто, 9.

¹³ Полякова, *н. д.*, 123; Миловановић, *Византијске загонетке*, 11.

¹⁴ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959. (репринт 1998), 48, сл.

¹⁵ Миловановић, *Византијске загонетке*, 9.

Када се говори о теолошким знањима средњовековних људи никако не би требало губити из вида чињеницу да је постојала огромна разлика између високог богословља, с једне, и распрострањене - унеколико упрошћене и, можда није претерано рећи, донекле вулгаризоване - верзије хришћанства коју су припадници парохијског свештенства подасти-рали својој пастви, с друге стране.¹⁶ Учени теолошки трактати у којима су водећи духовници међусобно полемисали, као и њихови апстрактни, па и сувопарни - а у сваком случају езотерични аргументи! - били су ван зоне поимања не само обичног света него и знатног дела нижег клира и монаштва. Успех проповеди је у великој мери зависио од тога да ли ће свештеници у обраћању верницима умети да савладају тај голем јаз. С друге стране, неопходно је нагласити да је утисак живе речи на просто-душан и неук дух био веома снажан.¹⁷ С тим у вези неопходно је подсети-ти и на још једну важну околност која се тицала црквених служби. То је атмосфера која је владала у храму током литургије. Све црквене службе, поготово оне које су се обављале у дане црквених празника, одликовали су театралност, мистична достојанственост и церемонијална узвише-ност, а нису недостајала ни кандила као ни смоласта миришљавост та-мјана.¹⁸ Наравно, такав декор и мизансцен нису могли оставити равноду-шним посетиоце богомоља.

Како било, верници су поседовали одређена знања из Библије. Неке релативно једноставне византијске загонетке, које су свакако има-ле своју публику и биле распрострањене међу РOMEјима, могу да се одго-нетну само уколико се поседују извесна, макар и елементарна знања из Светог писма. За њихово успешно разрешавање требало је познавати одређене библијске приче и параболе.

То су, на пример, загонетке које се односе на прародитеље, Ада-ма и Еву:

Отац мој ме роди из утробе мајке моје,
а ја потом родих мајку оца свога.¹⁹
(Адам)

Ко се роди и остари, па се поново врати у утробу мајке своје?
Адам, јер из земље постаде и опет се у земљу врати.²⁰

Ко рођену мајку мужем називаше?
Ева Адама.²¹

Ја сам жена, али на чудесан начин

¹⁶ А. З. Гуревич, *Популарное богословие и народная религиозность средних веков. Из истории культуры средних веков и возрождения*, Москва 1976, 65-66 (=А. Гуревич, *Problemi narodne kulture u srednjem веку*, Београд 1987, 239).

¹⁷ Ј. Хојзинга, *Јесен средњега века*, Нови Сад 1991², 256.

¹⁸ Радић, *Сѝрах II*, 128.

¹⁹ Миловановић, *Византијске загонетке*, 17, бр. 1.

²⁰ Исто, 107, бр. 171.

²¹ Исто, 106, бр. 170.

роди ме човек, тако рећи ко мајка.
Затим, кад се на мах један све окрену,
суложницом он начини мене, ћерку,
одреди ме да његову децу рађам.²²
(Ева)

Да би се схватиле наведене загонетке неопходно је подсетити да је Бог начинио Адама од земље, а да је из Адамовог ребра постала Ева, што значи да ју је симболички родио Адам. С друге стране, Ева је мајка целог људског рода, па и Христове мајке Марије. Како је Исус Христос јединосуштан своме оцу Богу, круг се затвара.²³

Наравно, и Адамови и Евини потомци, браћа Каин и Авеља, нису изостали у византијским загонеткама:

Од исте, тако рећи у истом, за исто родише се
два, иначе, свештеника господу да служе Богу,
но испаде један да је овца, други вук гонитељ.²⁴
(Каин и Авеља)

Или:

Када умре четвртина целог света?
Када Каин уби Авеља, брата свога.²⁵

Нешто више познавања Библије захтевала је питалица у којој се алудира на пророка Јону и његову пустоловину:

Ко жив би сахрањен, али у гробу не умре, него гроб његов унаоколо шеташе док мртвац псалам певаше?²⁶
(Одговор: Јона у утроби кита)

Реч је о познатој причи из Старог завета која казује о томе како је пророк Јона, због своје непослушности према Богу, био кажњен тако што га је велика риба прогутала и у њеној утроби провео је три дана и три ноћи (*Јона*, *џл.* 2). Из рибљег трбуха Јона је завапио ка Свевишњем и свој вапај је преточио у песму, псалам. Та је песма касније ушла у избор од девет библијских песама које су се редовно читале на јутарњој служби.²⁷

Наравно, постојале су и загонетке које су се односиле на Богородицу и Исуса Христа,²⁸ Свету Ану²⁹ или Јована Претечу,³⁰ али и оне чија су решења најистакнутији предмети црквеног окружења као што су,

²² Исто, 23, бр. 16.

²³ Исто, 125.

²⁴ Исто, 29-30, бр. 23.

²⁵ Исто, 103, бр. 158.

²⁶ Исто, 108, бр. 176.

²⁷ Исто, 159, бр. 176 (објашњење).

²⁸ Исто, 19-20, бр. 7; 100-101, бр. 150; 101-102, бр. 154; 104-105, бр. 164; 105, бр. 165; 107, бр. 172.

²⁹ Исто, 18, бр. 4.

³⁰ Исто, 69, бр. 100-101; 100, бр. 149.

на пример, свеће (*Сла̄йкородна лей̄ачица мене с̄ивара, у храму й̄реби-
вам, верницима мила*)³¹ и клепало ("*Одрасло у шуми, ил' ѓудури дивљој,
најављујем сада службу и й̄ојање, ѓласом не баш јасним, али милозвуч-
ним*" или "*Ко, док жив беше, не й̄ричаше, а кад умре, й̄роѓовори, и они
шӣо чуше Боѓа хвалу дадоше? Кле̄јало*").³² Наведене ромејске заго-
нетке, како оне инспирисане библијским мотивима тако и оне које говоре о
предметима везаним за цркву, на нарочит начин илуструју побожност
Византинаца која је чинила важан сегмент њиховог духовног живота.

С тим у вези неопходно је подсетити и на још једну важну окол-
ност која се односи на цркву као врховног судију и ауторитета у космо-
гонијским диспутима. Постојала је претпоставка да суштинска предност
цркве лежи у чињеници да је поседник "праве вере" и за разлику од "не-
верних" *зна одѓонейку*, одгонетку загонетке створеног света, непознату
паганима и одгонетку загонетке Писма која измиче Јеврејима.³³

Међу сачуваним византијским загонеткама има и оних који се
односе на душу и које се савршено уклапају у хришћанско схватање, у
великој мери проистекло из грчко-римске филозофије, према којем
смрт представља одвајање душе од тела. Тако, на пример, Димитрије Ки-
дон, учени Византинац XIV столећа, у трактату "*О й̄резирању смр̄иши*",
изриком каже: "Одвајање душе од тела које ми по обичају називамо смр-
ћу".³⁴ Поједине византијске загонетке доследно изражавају овакво пои-
мање живота и смрти:

Трчим по небу и обилазим земљу,
слова двапут по два имам, у два слога,
умом можеш да ме видиш, не очима.³⁵
(Душа)

Или следећа: "Женско сам, а нисам жена; ходим доле по земљи,
а и небо обилазим. Немој случајно да помислиш да сам Богородица, збир
мој је 1708. Ко погоди, баш је мудар; ко не погоди, ни да бекне не зна. То
је душа".³⁶ На овом месту је потребно упозорити на још једну важну од-
лику дела византијских загонетки а то је сабирање бројних вредности
слова која сачињавају решење.³⁷ Зна се да је свако слово у грчком алфа-
бету имало своју бројну вредност, па су аутори питалица као испомоћ рѓ-
шавачима наводили и одговарајуће бројке.

И, напослетку, завршавајући загонетке о души ево и бревилоч-
квентне питалице: "Ко мртав живог носи? Тело душу".³⁸

Поједине од сачуваних византијских загонетки доносе нам однос
поданика ромејског василевса према неким моралним категоријама као

³¹ Исто, 87, бр. 129.

³² Исто, 31, бр. 24; 106, бр. 168.

³³ Аверницев, *Поетика*, 161.

³⁴ Demetrius Cydonius, *De contemnenda morte*, ed. H. Deckelmann, Lipsiae 1901. (reprint: 1987), I. Уп. Радић, *Сирах II*, 156.

³⁵ Миловановић, *Византијске загонетке*, 22, бр. 14.

³⁶ Исто, 109, бр. 179.

³⁷ Исто, 10.

³⁸ Исто, 101, бр. 151.

што су, на пример, истина и лаж. Тако можемо прочитати да су Византинци једне друге "пропитивали" на следећи начин:

Светло и путоказ оном ко се мноме служи,
дичим се првенством међ' кћерима божјим.³⁹
(Истина)

Или још једна питалица са истим одговором али уздигнута до највиших висина:

Шта је више од неба и светлије од сунца?⁴⁰
(Истина)

Наравно, изнесени примери, надахнути племенитошћу и веома лепо срочени, не морају истовремено да казују да су наведени морални принципи били животне "идеје водиле" свих или већине Византинаца. Следећа загонетка, која је као својеврстан контрапункт претходним, ипак не потцењује ни снагу лажи:

Сопствени темељ да добијем не могу,
ал' ону на темељу често надјачам.⁴¹
(Лаж)

У наведеним примерима, као у некој врсти огледала, преламају се поједине од најважнијих моралних норми византијског друштва. Њихова општост и евентуална неоригиналност, ипак, не умањују њихову веродостојност.

Неке византијске загонетке односе се на поједине делове ромејске популације. Тако једна проницљива питалица на особен начин, али и са извесном жаоком, казује о евнусима:

Живо сам биће, живим сам за себе,
човек и јесам и нисам,
митско чудовиште свакако нисам,
природе сам неодређене, у ствари кривотворене.⁴²

Није на одмет подсетити да су евнуси у рановизантијском и средњевизантијском периоду играли веома велику улогу у царству Ромеја.⁴³ У касновизантијском раздобљу их још има али њихов утицај је био мањи него у претходним епохама.

Једно од занимљивих питања на које желимо да знамо одговор тиче се главних намирница у исхрани Византинаца. Велики познавалац медитеранског басена луцидно наглашава: "Грубо речено, Медитеран

³⁹ Исто, 29-30, бр. 20.

⁴⁰ Исто, 107. бр. 174.

⁴¹ Исто, 34-35, бр. 32.

⁴² Исто, 63, бр. 90.

⁴³ О евнусима в. R. Guiland, *Les eunuques dans l'empire byzantin. Etude de titulature et de prosopographie byzantines*, *Etudes byzantines* 1 (1943) 197-238 (= *Recherches sur les institutions byzantines*, I, *Berliner Byzantinische Arbeiten*, Band 35, Amsterdam - Berlin 1967, 165-197).

уравнотежује свој живот на основу тројства: маслиново дрво, винова лоза, жито".⁴⁴ Изнесена оцена, наравно, може се применити и на велики део византијских земаља које су биле окренуте Средоземљу. Два од ова три артикла која образују својеврсно "медитеранско тројство" могу се срести и у византијским загонеткама. Реч је о хлебу и маслини за које се вели:

Душе немам, али људе јачам, крепим;
име ми је симбол једног броја згодног:
збир свих слова даје двапут три стотине,
двапут по тридесет и још једанаест.⁴⁵
(Хлеб)

Загонетка која се односи на маслину је сажетија и једноставнија, те стога, чини се, још ефектнија:

Мајка и ћерка једнако име носе,
мајку не дирају, али ћерку музу.⁴⁶
(Маслина)

Наведене питалице на неки начин допуњују податке осталих извора о исхрани Византинаца.⁴⁷ С тим у вези ваља упозорити да постоје и византијске загонетке које казују о неопходном састојку у људској исхрани а то је - со.

Вода ме родила, сунце одгајило,
бесмртна сам, једино од мајке мрем.⁴⁸
(Со)

Или почетни део једне прилично дугачке загонетке:

Постоји нешто на земљи што сви људи у сласт једу:
има га на столу код богатих и код сиромашних,
и просјаци и краљеви необично ту ствар воле,
имају је и морнари и војници у јуришу...⁴⁹
(Со)

Ту су и загонетке које се односе на неке од елементарних непогода и несрећа које нису могле да избегну ниједно друштво и ниједна епоха људске историје. У њима се сасвим јасно наслућује и људски страх пред разноликим пошастима. Једна од њих је и ватра о којој се каже следеће:

Прождрљива незасита животиња,

⁴⁴ F. Brodel, *Mediterran. Prostor i istorija*, Beograd 1995, 31.

⁴⁵ Миловановић, *Византијске загонетке*, 97, бр. 143. Уп. Радић, *Сѝрах I*, 162.

⁴⁶ Миловановић, *Византијске загонетке*, 35, бр. 33. Уп. Радић, *Сѝрах I*, 162.

⁴⁷ А. Каждан, *Скољко ели Византијци?* Вопросы истории 9 (1970), 215-218.

⁴⁸ Миловановић, *Византијске загонетке*, 49, бр. 65.

⁴⁹ Исто, 49-50, бр. 66. У преводу је употребљено краљеви (βασιλειζ), али се чини да би у духу византијских схватања пре требало да стоји цареви.

када смажем све што ми је на дохвату,
одмах клонем и умирем на ледини.⁵⁰
(Ватра)

Или:

По земљи ходим и у висине стремим,
радујем се твари, али је не љубим:
ако се и дружим с њоме, то је зато
што се на њен рачун до грла заситим
и са земље главу у висине дижем.⁵¹
(Ватра)

Обе загонетке садрже у себи сублимирани људски страх од ватре, односно пожара и свих невоља које таква елементарна непогода може да донесе људима.⁵²

У сваком друштву, па и у византијском, постојао је страх од мора. Како вели један проицљиви истраживач, постоји једно место где се страх угодно сместио, где ће га историчар без оклевања и непогрешиво открити. Тај простор је море.⁵³ Велики је број пословица код свих народа које упозоравају на опасност од бескрајне водене масе. Тако и једна византијска загонетка на јасан и недвосмислен начин казује о томе како су Ромеји доживљавали горопадност мора:

Оца имам, мајку немам; оца заклевх да не будем на месту повишем, јер ако будем - куку, јао целом свету!
(Решење: Море, а отац је Бог)⁵⁴

Две византијске загонетке говоре о тврђави, а посредно, али стога не и мање убедљиво, и о страху који су градски бедеми и зидине оличавали.

Гомиле народа, што у мени живе,
у биткама штитим, од пропасти чувам,
утемељен чврсто на земљици црној.
Ал' ако ме лишиш само једног слова,
насред неба блиста моје сјајно лице
и у ноћи мрачној развејава таму,
као драгуљ красећ пространство небеско.⁵⁵

Решење загонетке је утврђење (кастро), а посреди је занимљива игра речи *касирон*, дакле тврђава, и *асирон* (астро), што значи зве-

⁵⁰ Миловановић, *Византијске загонетке*, 20, бр. 9.

⁵¹ Исто, 25-26, бр. 18.

⁵² О пожарима и страху од њих у Византијском царству, в. Радић, *Сѝрах*, II, 62-68.

⁵³ Ž. Delimo, *Strah na Zapadu (od XIV do XVIII) veka. Opsednuti grad*, prev. Z. Stojanović, I, Novi Sad 1987, 45.

⁵⁴ Миловановић, *Византијске загонетке*, 105, бр. 166. Уп. Радић, *Сѝрах* I, 264.

⁵⁵ Миловановић, *Византијске загонетке*, 96-97, бр. 141.

зда.⁵⁶ И следећа загонетка садржи истоветну игру речи *касѝрон-асѝрон*:

Душе немам, ал' спасавам душе многих.
Седам слова имам у само два слога.
Ако решиш да ми прво скинеш слово,
наћи ћеш ме причвршћена насред неба.⁵⁷

И у једној и у другој загонетки тврђава симболизује прибежиште, осећање сигурности пред некаквим страхом, безбедну и мирну луку, угодно уточиште. На тај начин је византијски и уопште средњовековни град - бар привидно! - израстао у јединствену оазу сигурности и спокоја.

И сан, једна од највећих људских загонетки, био је предмет појединих византијских питалица:

Бесмртник сам, свима сладан и пресладан.
Противиш се, ал' ме тражиш, драг сам ти и кад ме мрзиш;
ако ли ме много љубиш, сиромаштво ти не гине.⁵⁸
(Сан)

Или:

Невидљив сам и неприметан, свуда стижем и непозван: ко ме жарко љуби, лоше му се пише. То је сан.⁵⁹

За оне истраживаче прошлости који се баве проучавањем свакодневнице, односно осећања која су прожимала Византинце могу да буду од користи загонетке које казују о Еросу, односно заљубљености ("*Нема ниједног бића на овом свећу да га нисам зѝрабио и подјармио, без ваѝре ойеко, без лука ранио*")⁶⁰ о зависти ("*Сејем, садим све недаће у живојѝу, без милосѝиѝ ѝрабим и у ѝројасѝѝ ѝѝерам*")⁶¹ или о радости ("*Ја сам нешѝѝо од два слога, а чеѝири слова, за мног људи чезну, жуде и свуда ме ѝраже, јер веселосѝѝ најављујем, ѝовар среће носим*", односно "*Ризница уживања и сваке сласѝѝѝ, ја чиним да срце у ѝрудима скаче*").⁶² Без обзира на чињеницу да је реч о основним људским осећањима, исказаним на начин који има карактер "општег места", сматрамо да поменуте загонетке могу послужити као илустрација византијске осећајности.

И, напоследку, призоре из свакодневног живота на врло сликовит начин дочаравају загонетке о петлу који рано изјутра буди житеље.

Ја, роб, господару наређујем жустро
чим одбројим сате поодмакле ноћи:

⁵⁶ За образложење в. Исто, 153.

⁵⁷ Миловановић, *Византијске загонетке*, 97, бр. 142 (текст), 153-154 (тумачење).

⁵⁸ Исто, 47, бр. 60. Уп. Радић, *Сѝрах II*, 94.

⁵⁹ Миловановић, *Византијске загонетке*, 110, бр. 181. Уп. Радић, *Сѝрах II*, 95.

⁶⁰ Миловановић, *Византијске загонетке*, 63-64, бр. 91-92.

⁶¹ Исто, 65-66, бр. 95.

⁶² Исто, 81-82, бр. 120-121.

"устај од сна и посла се хитно лати!"⁶³
(Петар)

Или:

Пријатеље-издајце раскринкавам,
људе из сна дижем и на посо терам.
Главу ми одсеци, уз њу и врат скини,
син краљевски пред тебе ћу ту изаћи,
јуначина мрка лица, борац врсни.⁶⁴
(Петар)

Као што је већ речено, само по себи је разумљиво да загонетке - за које је најчешће немогуће ни приближно утврдити када су настале - као историјски извор не могу бити од било какве помоћи када су у питању некакве прецизне хронолошке недоумице. Ни у случају конкретних повесних догађаја, који су као предмет интересовања писаца историја или хроника махом добро познати, византијске загонетке углавном остају немуште. Оне, дакле, бивају практично неупотребљиве када се ради о чињеницама које утврђује, вреднује и проверава "позитивистичка историографија". Напоменимо да је синтагма под наводницима овде употребљена у најбољем смислу тог израза који пре свега подразумева тачност и непристрасност, односно оне категорије које историју чине најегзактнијом међу друштвеним наукама. Међутим, византијске загонетке као историјски извор долазе до изражаја када се ради о проучавањима духовног живота и менталитета Византинаца, односно појединих појава које можемо уврстити у такозване процесе дугог трајања. У таквим истраживањима оне постају драгоцену допуна расположивим изворима који су иначе хронично недовољни у разоткривању поменутих осетљивих и изнијансираних појава. Додуше, околност да још увек постоје извесне непознанице о византијским загонеткама донекле релативизује њихов значај историјског извора. С друге стране, показало би се да су оне у истраживању појединих појава драгоцену допуна уобичајеном корпусу извора за византијску историју. Са тих разлога византијске загонетке би требало да буду равноправније укључене у арсенал извора за изучавање историје Византијског царства.

⁶³ Исто, 44, бр. 45.

⁶⁴ Исто, 77, бр. 115.

Radivoj RADIĆ

RIDDLES AS HISTORICAL SOURCES

The Summary

It is understandable that riddles – for which it is almost impossible to determine date of origin – cannot be of much help in resolving questions of historical chronology. Even in cases of concrete historical events that are usually well known to chroniclers of history, Byzantine riddles are usually mute and are therefore practically useless in establishing, evaluating, and verifying facts of “positive historiography.” On the other hand, Byzantine riddles are of considerable use in researching the spiritual life and mentality of the Byzantine people and should not be altogether neglected.

ПРИЛОЗИ

Др Марија ОБРАДОВИЋ*

ПРОМЕНА СВОЈИНЕ И ЕКОНОМСКЕ СТРУКТУРЕ У ИСТОЧНОЕВРОПСКИМ ЗЕМЉАМА ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА (1945-1952)

Након Другог светског рата, у земљама Источне Европе, тј. земљама "народне демократије", *йарџијска држава* није била створена директном револуционарном акцијом (рушењем постојећих и изградњом нових политичких и државних институција власти), већ структуралном трансформацијом политичких институција. Задобијање економске моћи од стране партијске државе било је веома сложено, а с обзиром на "постепену и обазриву" политику вршења политичких и економских промена у тим земљама због међународних али и унутрашњих односа. Са друге стране, за "народну државу" освајање економске моћи било је од пресудног значаја за стабилизацију, одржавање и функционисање политичке власти, јер је успостављање контроле над процесом друштвене репродукције омогућавало партијској држави да оствари и контролу над целином друштвених односа и процеса, и тиме учврсти своју власт без шире примене отвореног и масовног терора над становништвом.

Путем конфискације и национализације у овим земљама била је створена државна *својина* и монопол над индустријом, док је на земљи, аграрном реформом, разбијен крупан посед, али је остало приватно власништво над ситним поседом. И поред стварања мреже државних и задружних газдинстава и система контрахирања, обавезног откупа уз депласиране цене (ове мере називане су припремном фазом за прелаз од индивидуалне ка колективној производњи и мерама за "ограничавање и потискивање кулака"), "народна држава" није успела да овлада целином акумулације и дохотка из пољопривреде, јер се један део остваривао преко слободне пијаце. Тако видимо да сама државна својина није била довољан услов за потпуну економску моћ партијске државе, јер јој она сама није омогућавала "убирање" целине народног дохотка, те директивну алокацију и дистрибуцију капитала. За то је био нужан привредни

* Аутор је научни сарадник у Институту за новију историју Србије, Београд.

план. С друге стране, он је био потребан партијској држави и ради остваривања "социјалистичке индустријализације", која се сматрала основом за изградњу социјалистичких друштвених односа. Сматрало се да ће развитак "социјалистичке индустријализације" постати база за постављање пољопривреде на социјалистички колосек". Привредни план добио је све функције, неопходне за економску моћ партијске државе, које државна својина није могла испунити сама по себи, а то је, најпре, да омогући да се сви делови народног дохотка могу "уловити" путем канала финансијског система и од стране планског органа, и то у самом процесу циркулације, када се први пут показују, тј. "излазе у свет", да би се касније могла вршити њихова расподела. Овај процес се у жаргону државних планера земаља "народне демократије" називао "фазом прве поновне поделе народног дохотка".

Центријализација народног дохотка била је веома важна за партијску државу, јер је он био једини извор за "социјалистичку индустријализацију". Земље "народне демократије" непосредно после Другог светског рата нису прихватиле "Маршалов план", ни облике сталног улагања са Запада, пошто је саставни део комунистичке пропаганде била оцена да је велико предратно учешће страног капитала у индустријама ових земаља било погубно за њихов привредни развој.

Поред централизације, "народна држава" је сматрала да је за њу значајно и интензивно повећање народног дохотка, па је кроз пропаганду, путем штампе и кроз делатност масовних организација, популарисала "борбу" за искоришћавање пуних индустријских капацитета, правилну организацију рада, потпуно искоришћавање техничких могућности рационализације технологије, рационализацију, потпуно и интензивно коришћење радног времена, повећање производности рада, смањење цена коштања итд. Потреба за рационализацијом производње и повећање продуктивности рада, ради увећања националног дохотка и проширења извора акумулације, била је друга функција привредног плана.

План је омогућио контролисано увођење веће радне снаге у сферу производње на бази које се настојало највише повећати народни доходак, затим, одредити и координисати производне програме предузећа путем производних планова (принцип пуног искоришћавања радне године; увођење у индустријску производњу, посебно у грађевинарство, дрвну индустрију и рударство, допунске радне снаге, омладинске бригаде, фронтоске бригаде, локалне производне иницијативне комисије, ангажовање допунског дела радног времена сеоског становништва, обавезан рад и други облици мобилизације радних резерви).

Трећа функција плана била је везана за расподелу националног дохотка на фонд потрошње и фонд акумулације путем политике цена и политике плата и надница, којима се настојало у потпуности ограничити деловање тржишта и у промету робе широке потрошње (а не само тржиште капитала, сировина и средстава за производњу), те код производне размене између села и града.

Планском политиком цена и надница била је регулисана равнотежа између робних и новчаних фондова становништва, а у области раз-

мене између села и града, исхрана градског становништва, снабдевање индустрије сировинским материјалом и одређиван је ниво задовољавања личне (циц, обућа, уопште производи мануфактуре) и производне потрошње (пољопривредне машине, трактори, семе, вештачко ђубриво) сеоског становништва.

Кроз пропагандни и идеолошки дискурс, политика депресирања цена пољопривредних производа легитимизирана је формулом "савеза радног народа и сиромашног и средњег сељаштва" и потребом ограничавања "кулака".

Мобилизација потребних средстава за "социјалистичку индустријализацију" практично је била реализована планском пореском политиком и кредитним системом.

Основне економске полуге плана, којима је остваривана ова његова трећа функција (преко политике цена и надница, са једне стране, и пореске политике и кредитног система, са друге стране), биле су: а) мера надница; б) куповина цена обавезних пољопривредних производа; в) цена индустријских производа за широку потрошњу; г) продајне цене пољопривредних производа; д) цене пољопривредних производа на слободном тржишту; ђ) цене индустријских производа слободно продаваних од стране државних трговинских предузећа и магацина.

Функција "планова народне привреде" била је и политичко-контролна. Привредни план постављен је као политички инструменат који је омогућавао административно регулисање свих токова проширене репродукције (посебно прикупљање и расподела народног дохотка), тј. политичку алокацију и дистрибуцију капитала. Са друге стране, њиме је било омогућено "подешавање" привредне и увозно-извозне структуре сваке земље "народне демократије" у циљу стварања тесне економске међузависности између њих и са СССР-ом, и њихове потпуне економске независности од привредних система капиталистичких земаља.

Структурална трансформација економских система земаља "народне демократије" започела је 1947. године, постепеним преласком на планску привреду. Њоме су биле извршене корените промене привредне структуре ових земаља, како у односу између индустријске и пољопривредне производње тако и у оквиру њих самих, и у погледу приоритета гранских распореда, као и у расподели националног дохотка на фонд потрошње и фонд акумулације. Основу је представљала базична, тешка индустрија (производња електричне енергије, угља и челика), за чији су развој планирана велика инвестициона улагања. Развој свих осталих привредних делатности, као и животни стандард становништва, имали су се подредити овом циљу. Због тога нису ни била планирана већа инвестициона улагања у лаку индустрију и пољопривреду нити се очекивао пораст њихове производње. И расподела националног дохотка у корист фонда акумулације, а на штету животног стандарда, имала је исти смицао.

Главне промене које су после рата настајале у спољној трговини земаља "народне демократије" изражавале су се у знатном смањењу њихове трговине са Немачком (која је била њихово главно тржиште у го-

динама пред рат), те у порасту њихове размене са СССР-ом (која је пре рата била сасвим незнатна). Немачка је пре рата углавном била купац прехранбених производа и сировина ове групе земаља и њихов лифферант индустријских производа, и овим земљама наметала клириншке билансе. После рата СССР је за земље централне и југоисточне Европе постао главни лифферант сировина и прехранбених производа, а увозник индустријске робе из њих. Међутим, СССР је повремено испоручивао овим земљама и веће количине уређаја путем трговинских уговора од којих су најважнији били уговори које је закључила Југославија са СССР-ом и СССР са Пољском средином 1947. године.

Национализација, односно конфискација, најпре су биле извршене у Југославији (Законом о конфискацији из 1945. и Законом о национализацији 1946) и Пољској, гдје је почетком 1946. године декретом национализована сва средња и крупна индустрија, банке, транспорт, крупни магацини, складишта, елеватори и томе сл. Предузећа која су била власништво немачких грађана и пољских сарадника окупатора конфискована су. У кључним гранама привреде - металургији, машиноградњи, угљенокопима, индустрији нафте, хемијској, енергетској и у највећем делу текстилне индустрије, прешло је путем тзв. декрета о национализацији у државну својину преко 3.500 предузећа, што је обухватало 75% свих предузећа са више од по двадесет запослених радника. Неколико стотина мањих предузећа предато је на управљање задружним организацијама, тако да је после тих мера 90% запослених радника радило у државној и задружној индустрији.

У Чехословачкој је декретом о национализацији још октобра 1945. године прешло у државну својину више од 2.000 предузећа, што је приближно обухватало читаву рударску, металуршку и енергетску индустрију, преко 70% хемијске и око 60% металопрерађивачке.

Већ у току 1946. године на основу тог акта о национализацији око 70% производних капацитета и око 60% запослених радника налазили су се у оквиру државног сектора привреде. Поред тога, национализацијом су биле обухваћене све акционарске банке и осигуравајућа друштва, а имовина странаца и сарадника окупатора била је конфискована.

Постојање коалиционих влада у овим земљама, у којима су поред комуниста били заступљени и представници других политичких партија, представљало је политичко ограничење за успостављање потпуног државносовојинског монопола.

Албанија је извршила национализацију на истим основама као и Југославија, тј. путем конфискације предузећа и имовине италијанских окупатора и њихових домаћих сарадника.

У току 1945/46. године процес национализације био је нешто спорији у Бугарској, Мађарској и Румунији у односу на наведене земље "народне демократије". Разлог томе био је, са једне стране, њихов "несређени статус" с обзиром да су у току рата биле на страни сила осовине. Са друге стране, у коалиционим владама формираним у њима пред крај Другог светског рата, после уласка Црвене армије, комунисти нису одмах имали већину.

Национализацијом и конфискацијом у Бугарској у овом периоду у државну својину је прешло једва око 30% производних капацитета. У Мађарској је извршена национализација рудника и индустрије угља са око 50.000 радника, обезбеђено је учешће државе са 50% акција у три велика акционарска друштва тешке индустрије са око 70.000 радника и национализовано је акционарско друштво за производњу аутомобила и моторцикла.

У Румунији је 20. децембра 1946. године био донет декрет о национализацији централне банке, а све крупне трговачке банке стављене су под државну контролу као и једна велика концернска банка. Маја 1947. године у производњи је заведена радничка контрола у форми производних комисија које су биле државно-трансмисионог карактера, а требало је да омогуће државну контролу над привредним предузећима.

У ове три земље национализација је у потпуности извршена у току 1947. и 1948. године. У Бугарској Закон о национализацији индустријских предузећа био је донет децембра 1947. године. Поред банака и рудника, "општенародна имовина" се проширила на 80% индустрије. Почетком 1948. године откупљен је и сав крупнији пољопривредни инвентар.

Национализација најкрупнијих банака у Мађарској извршена је крајем 1947. а почетком 1948. године и индустријских предузећа која су запошљавала више од 100 радника у једној смени, те се тако у друштвеном сектору нашло више од 80% производње фабричке индустрије и скоро целокупна рударска производња.

Закон о национализацији Велика скупштина Румуније је донела тек 11. јуна 1948. године. На основу њега подржављена су сва металуршка предузећа са више од 100 радника у једној смени, затим предузећа текстилне и прехрамбене индустрије, грађевинске фирме, приватне железничке фирме, паробродска морска и речна друштва и бродови, осигуравајућа друштва, све трговачке банке, телефон, телеграф и пошта. Пре ове национализације у државним рукама било је 25% предузећа црне металургије, дувана, шибица, шпиритуса, соли, око 25% шумских површина, велики део пилана, 30-40% металопрерађивачких предузећа и велики број риболовних предузећа. Национализовано је било 650 индустријских предузећа, три велика акционарска друштва, десет приватних железничких линија, четири друштва за пловидбу, 350 речних и морских бродова и 15 осигуравајућих друштава.

Овом национализацијом државни сектор је постао преовладавајући у својинској индустријској структури, док је у пољопривреди приватни сектор остао доминирајући. Мала и средња предузећа и трговине на мало остале су такође у приватној својини и после доношења државних привредних планова за 1949. годину.

Успостављање државне својине над средствима за производњу и планско управљање њим у земљама "народне демократије" било је повезано са процесом структуралне асимилације политичког система тих земаља и међународним односима у периоду од 1945. до 1947. године у коме су коалиционе владе, и поред знатних друштвено-политичких огра-

ничења, имале релативан политички значај.

Упоредо са национализацијом у земљама "народне демократије" вршена је и аграрна реформа као мера за "социјалистички преображај села" и стварање класног савеза радника и сељака, што се и истицало као главна карактеристика нових "народних режима".

У Пољској је већ септембра 1944. године, са допунама из јануара 1945. године, образован државни земљишни фонд у који су ушли: а) сва државна земља, б) конфискована земља пољских колаборациониста и Немаца, ц) сва земљишна површина приватних газдинстава преко 50 ха. У предратној Пољској, 70% сеоског становништва представљала је сеоска сиротиња, 15-20% средњи сељаци, а око 15% богати. Око 19.000 велепоседника располагало је са 50% целе земље док је на два милиона сеоских газдинстава, са поседом до 5 ха, отпадало нешто мање од 15% укупне пољопривредне површине. Као резултат аграрне реформе сељаци су примили више од шест милиона ха земље. Земља је била бесплатно подељена безземљашима, сиромашним сељацима, ситним закушцима, средњим сељацима са великим породицама, репатрирцима и реемигрантима, и то по правилу по 5 ха земље средњег квалитета.

На предратној пољској територији земљу је примило 467.600 породица, а у областима западних припојених региона који су пре рата припадали Немачкој, на основу споразума савезника, извршена је колонизација око три милиона сељака и основано је око пола милиона сељачких газдинстава. Тако је укупан број газдинстава достигао три милиона и триста хиљада, од чега је 777.000 било величине до два ха, 950.000 до пет ха, 780.000 до десет ха, 350.000 до двадесет ха, 89.000 до педесет ха и 10.700 преко педесет ха. Приватни посед је веома уситњен, са великим бројем малих газдинстава, а државни земљишни фонд је постао основа за стварање крупних државних пољопривредних добара. Од укупног земљишног фонда 20% је остало у рукама велепоседника.

Пре уласка Црвене армије у Чехословачку није извршена аграрна реформа, већ конфискација и подела земље која је била својина Немаца, Мађара и домаћих сарадника окупатора у укупној величини од 2.700.000 ха, од чега се 1.100.000 ха налазило под шумом. Од обрадиве површине око 1.100.000 ха је подељено на 110.000 газдинстава, тако да је просечан додељен посед био величине око 10 ха. Фебруара 1948. године у Чехословачкој је донет закон о даљој аграрној реформи под паролом да "земља припада ономе који је обрађује". Њоме је приватна својина на земљу била ограничена на 50 ха, а сву земљу изнад тога од власника је откупила држава, као и земљу лица која је нису обрађивала или су је купила у "шпекулантске сврхе".

У Мађарској је марта 1945. године донет декрет о конфискацији земљишних поседа са инвентаром фашиста, војних преступника и "издајника народа". Поред тога, на бази откупа одузета је од свих крупних велепоседника сва земљишна површина преко 100 холди (1 холд = 0,57 ха). Тако је укупно добијено око 5.700.000 холди за расподелу према којој су у току 1946. године пољопривредни надничари, ситни сељаци и остали добили око 2.700.000 холди, а од остатка од три милиона холди

створена су комунална пољопривредна угледна добра.

Конфискација земљишта које је било својина Немаца или "народних издајника" извршена је у Румунији исто када и у Мађарској, марта 1945. године. И овде је велепоседницима одузета сва земља изнад 50 ха без накнаде, од чега су била изузета црквена, манастирска, краљевска, општинска и школска имања. На основу ове конфискације у фонд аграрне реформе унето је око 1.325.000 ха земљишне површине, од чега је 1.135.000 ха подељено међу 870.000 најамних радника безземљаша и ситних сељака. Половином марта 1949. године донета је одлука о прелазу свих пољопривредних газдинстава велепоседника у државну својину заједно са покретним и непокретним инвентаром, којима је приликом конфискације 1945. остављено по 50 ха земље и за тзв. узорне фарме до 300 ха. Ова експропријација земље имала је карактер национализације, јер земља није додељена ситним сељацима, већ је постала државна својина, тзв. "народно добро".

Променама имовинских односа на селу у Бугарској је извршена марта 1946. године на основу Закона о радној земљишној својини који је предвиђао образовање земљишног фонда путем одузимања: а) земљишта изнад 20 ха од приватних власника, чиме се требало добити око 120.000 ха; б) вишкова земље изнад 3 ха од оних који је лично не обрађују, што је требало да да око 50.000 ха; в) општинских, државних, школских и осталих земљишних фондова што је износило око 150.000 ха; г) манастирске и црквене земље у површини од око 10.000 ха и д) одузимањем шумских површина у величини од око 150.000 ха. Било је предвиђено да се у тај земљишни фонд унесе још и око 50.000 ха земљишта које се имало мелиорисати. Крајем 1946. године тај фонд је износио 100.000 ха од којих је 20.000 ха било подељено на око 20.000 безземљаша. Исте године спроведена је аграрна реформа у Добруци, где је од богатих сељака одузето око 83.500 ха земље.

Закон о аграрној реформи у Албанији донет је августа месеца 1945. године у исто време када и у Југославији. Према овом Закону конфискацији су подлегли крупни земљишни поседи бегова заједно са постројењима и инвентаром. Одузета земља је бесплатно подељена сељацима и свим другим лицима која су желела да се баве обрађивањем земље. Земљишни максимум за оне који су земљу обрађивали пољопривредним машинама износио је 40 ха, а за оне који су је обрађивали сопственим радом 20 ха, док онима који се обрадом земље нису сами бавили остављено је 7 ха. Сељацима безземљашима додељен је земљишни посед од по 5 ха. До октобра 1946. године план спровођења аграрне реформе био је испуњен са 67%, а међу сељацима је било подељено 158.700 ха земље.¹

Државну својину, тз. "општеномску имовину", у Југославији Комунистичка партија створила је још у току Другог светског рата, тј. народноослободилачке борбе, и то конфискацијом имовине "народних непријатеља", односно сарадника окупатора.

Фонд "народне имовине", створен експропријацијом у периоду

¹ А ЦК СКЈ, Фонд Бориса Кидрича, кутија 3 и 4.

од 1941. до 1944. године, био је незнатан у поређењу са доминантним обликом приватне својине у Југославији.² Прво значајно подруштвљавање једног дела капитала извршено је конфискацијом имовине Немачког рајха, немачке националне мањине и имовине "народних непријатеља" на основу Одлуке АВНОЈ-а од 21. новембра 1944. године.³ Сва индустријска предузећа која су прешла у државну својину стављена су под Државну управу народних добара основану фебруара 1945. године при повереништву трговине и индустрије НКОЈ.⁴ Велики број страних предузећа стављен је под секвестар, а у државно власништво прешло је и целокупно рудно благо.

Специјалан вид експропријације представљало је и одузимање ратне добити стечене за време непријатељске окупације на основу Закона донетог маја 1945. године од стране Председништва АВНОЈ-а.⁵ Одузета добит се уплаћивала у корист Фонда за обнову и помоћ пострадалим крајевима⁶ и до априла 1946. године по основу ратне добити у њега је било уплаћено педесет пет милиона динара.⁷

У складу са комунистичком народно-демократском фразеологијом тога времена државна својина називана је "народним добрима или имовином". Законом о заштити народних добара и њиховом управљању, који је на предлог Министарског савета ДФЈ донело Председништво АВНОЈ-а 24. маја 1945. године, "сва непокретна и покретна добра која су на основу Одлуке АВНОЈ-а од 21. новембра 1944. године или на основу других закона прешла или ће прећи у државну својину, постају народна имовина на чију је својину право државе незастариво".⁸

Подржављење средстава за производњу у Југославији до национализације крајем 1946. године било је углавном вршено путем кажњавања сарадника окупатора и "народних непријатеља", тј. на основама кривичног законодавства. Конфисковање имовине представљало је казну за националну или политичку издају земље и народа. Тако су конфискацију, према Закону о конфискации имовине и извршењу конфискации који је Председништво АВНОЈ-а донело 9. јуна 1945. године, спро-

² Бранко Петрановић, *Политичке и правне прилике за време Привремене владе СФЈ*, Институт друштвених наука, Београд 1964, стр. 43.

³ Одлука Председништва АВНОЈ-а о преласку у државну својину непријатељске имовине, о државној управи над имовином неприсутних лица и о секвестру над имовином коју су окупаторске власти присилно отуђиле (Сл. лист ДФЈ 2/45, од 6. фебруара 1945).

⁴ Правилник о организацији Државне управе народних добара (Сл. лист ДФЈ 3/45).

⁵ Поред њега, донети су и други закони о регулисању имовинских питања у земљи: Закон о поступку с имовином коју су сопственици морали напустити у току окупације и имовином која им је одузета од стране окупатора и његових помагача и Закон о заштити народних добара и њиховом управљању (Сл. лист ДФЈ 36/47).

⁶ Фонд за обнову земље и помоћ пострадалим крајевима основан је при Министарству финансија и његова средства су се састојала из прихода од продаје робе примљене на име помоћи од УНРРА-е и одузете ратне добити. Средства из овог Фонда служила су за обнову земље, а њима је располагао искључиво привредни савет, формиран децембра 1944. године.

⁷ Бранко Петрановић, н. д., стр. 55.

⁸ Види чл. 1. Закона (Сл. лист ДФЈ 36/45 од 29. маја 1945. године).

водили средњи судови на чијем се терену имовина налазила и то по хитном поступку, а на основу судских пресуда и одлука војних и цивилних органа власти.⁹ Крајем 1945. године је само по основу конфискације прешло у својину државе чак 55% укупних индустријских капацитета у Југославији.

Ликвидација крупног земљишног поседа и успостављање државне својине над једним делом земљишта било је извршено путем аграрне реформе и колонизације које су започеле у јесен 1945. године, а биле довршене 1948. године.¹⁰ По Закону, земља је требало да припадне онима који је обрађују и уведен је земљишни максимум на 20 ха обрадиве или 30 ха укупне површине. Изнад овога земља је била одузимања и улазила је у фонд аграрне реформе који је настао конфискацијом земљишта припадника немачке националне мањине, великих поседа, поседа црква и манастира, земљорадничких поседа изнад максимума неземљорадничких поседа, земљишта акционарских друштава, несталих власника итд. Аграрном реформом створен земљишни фонд подељен је сиромашним сељацима, безземљацима колонистима, а један његов део је употребљен за образовање државних газдинстава. Из фонда је добило земљу око 180.000 сиромашних сељака, 7.000 безземљаша и 66.000 колониста. На осталом земљишту створена су државна пољопривредна добра којих је 1946. године било 117 под управом савезних и републичких државних органа, а 1947. године 194 са 800 ха земље.¹¹

Савезном колонизацијом становништва из тзв. "пасивних крајева" и припадника народноослободилачког покрета извршено је насељавање и додела земље аграрним интересентима у Војводини.¹² За сваку републику била је одређена квота за насељавање. Колонизација је била део решавања тзв. "сељачког питања" и није имала искључиво привредни, већ и социјално-политички значај. У оквиру аграрне реформе и колонизације, КПЈ је настојала да реши и питање збрињавања учесника народноослободилачке борбе и ојача њихову политичку оданост "народној власти", а тиме и прошири политичку подршку Партији у колонизованим крајевима. Насељавање земљорадничких породица у плодне крајеве Војводине требало је да олакша проблем акутног вишка пољопривредног становништва у матичним крајевима колониста. Међутим, услед ограниченог обима земљишног фонда који је подељен индивидуалним аграрним интересентима, изразито уситњавању земљишног поседа који су обрађивале и од њега живеле многочлане породице, те ства-

⁹ Сл. лист ДФЈ 40/45 од 12. јула 1945. Овај Закон потврдила је Народна скупштина ФНРЈ јуна 1946. године (Сл. лист ФНРЈ 61/46 од 30. јула 1946. године), а укинут је 1951. године доношењем Закона о извршењу казни, мера безбедности и васпитно-поправних мера (Сл. лист ФНРЈ 47/51).

¹⁰ Закон о аграрној реформи и колонизацији донела је Привремена народна скупштина једногласно 23. августа 1945. године (Сл. лист ДФЈ 64/45).

¹¹ Југославија тридесет година после ослобођења и победе над фашизмом 1945-1975, стр. 72.

¹² Уредба о Комисији за насељавање бораца у Војводини и Уредба о спровођењу насељавања бораца у Војводини, донете су средином септембра 1945. године (Сл. лист ДФЈ 71/45 и 72/45).

рања крупног државног власништва над земљом, реформом и колонизацијом није решен акутан југословенски проблем аграрне пренасељености, изузев делимично у Словенији, али и ту више развитком градске привреде него поделом земљишта из аграрног фонда.

И поред подржављења једног дела земљишног фонда путем аграрне реформе, на селу је остало да доминира уситњен, али ипак приватни посед, што ће имати велики утицај и на привредни систем Југославије и на економску политику КПЈ.

Државни сектор је 1946. године располагао са 0,8% укупне обрадиве површине, а почетком 1948. године са 3%. Задружни сектор, који је обухватао сељачке радне задруге, учествовао је 1946. године са 0,4% у укупном фонду обрадиве површине у Југославији, а почетком 1948. године са 1,5%. Приватни сектор, пак, је 1946. године располагао са 98,8% обрадиве површине, а почетком 1948. године са 95,5%.¹³

У индустрији, пак, већ је половином 1945. године државна својина обухватала 75% предузећа. Од тога је 49,5% прешло под државну управу конфискацијом, а 26% се налазило под државним секвестром. Крајем 1945. године подржављено је већ 82% читаве индустрије, од чега је 55% конфисковано, а 27% је стављено под секвестар. Под државном управом била су сва модерна предузећа, а налазила су се под пословним руководством и надзором Савезног министарства индустрије, већ од маја 1945. године.¹⁴

На основу Закона о утврђивању и деловању кредитног система од 26. октобра 1945. године ликвидирани су све приватне банке.¹⁵ Читав банкарски систем прешао је у државне руке, а за све обавезе државних кредитних предузећа јамчила је држава, док су њихове обвезнице, заложнице и благајнички записи били изједначени са државним хартијама од вредности.

Контролу над кредитним установама у Југославији Комунистичка партија успоставила је крајем јануара и почетком фебруара 1945. године.¹⁶

На овај начин партијска држава је од почетка 1947. године у потпуности монополисала и централизовала укупну масу новчаних кредитних средстава и установа у земљи и тиме ојачала своју друштвену моћ створену конфискацијом и аграрном реформом. Обезбеђено је државно

¹³ Моша Пијаде, *Пет година народне државе*, Архив за правне и друштвене науке 4/48.

¹⁴ Страшимир Поповић, *Организација привреде Југославије и улога државе*, Рад, Београд 1956. Решење о преласку под пословно руководство и надзор Савезног министарства индустрије, индустријских предузећа која су прешла у државну својину (Сл. лист ДФЈ, бр. 33, 18. мај 1945).

¹⁵ Сл. лист ДФЈ 87/45 од 9. новембра 1945; Народна скупштина ФНРЈ га је потврдила у лето 1946. године доношењем Закона о потврди и изменама и допунама Закона (Сл. лист ФНРЈ бр. 68/46 од 23. августа 1946). Од 819 приватних банака ликвидирано је 720, а преостале су конфисковане или национализоване.

¹⁶ Одлука о привременом управљању Народном банком, Државном хипотекарном банком, Поштанском штедионицом, Привилегованом аграрном банком, Занатском банком и Управом државних монопола (Сл. лист ФНРЈ бр. 7/45 од 23. фебруара 1945).

управљање новчаном циркулацијом путем плански одређеног и контролисаног новчаног оптицаја. Кретање новца са једног на други привредни сектор или регион у потпуности је усмеравала партијска држава према својим интересима, потребама и циљевима. Коначна апсолутизација њене друштвене моћи пре преласка на Петогодишњи план била је постигнута национализацијом спроведеном крајем 1946. године.

Све дотле КПЈ је из међународних разлога одлагала стварање државног сектора радикалним мерама национализације, како је то и Едвард Кардељ касније истицао. Међутим, на фазно спровођење експропријације приватне својине у Југославији "према процени о сазрелости услова" утицала је и "народно-демократска" комунистичка тактика тога времена, примењивана у свим земљама југоисточне Европе, која је била мотивисана и екстерним (међународним) и интерним (унутрашњим) политичким чиниоцима. "Револуционарне друштвене промене", сходно датој тактици, нису биле од стране комуниста одмах спровођене радикалним путем, већ путем структуралне трансформације постојећих друштвених, а тим и својинских односа.

Први фонд државне својине представљала је имовина Краљевине Југославије, фактички запоседнута још у току рата од стране нове комунистичке партијско-државне владавинске структуре. Ова имовина се састојала од железница, великог дела речног саобраћаја, поште, телеграфа, телефона, предузећа за прераду дувана, дела тешке индустрије, извесног броја рудника у државној експлоатацији, дела општинских електричних централа, плинара. Затим се он конфискацијом проширио на својину Немачког рајха, припаднике немачке националне мањине, сарадника окупатора и "народних непријатеља". Следећи корак ка повећању државне својине, а тиме и комунистичке друштвене моћи, представљало је укидање иностраних концесија за коришћење рудних богатстава, одлуком Привремене народне скупштине ДФЈ и стављањем под севкстар имовине страних одсутних или несталих правних и физичких лица.¹⁷ Закону о национализацији, који је донела Народна скупштина ФНРЈ 5. децембра 1946. године, као и другим системским законима, претходила је одлука Политбироа ЦК КПЈ о спровођењу национализације, донета на састанку 22. септембра 1946. године.¹⁸ Национализацијом су била обухваћена привредна предузећа тзв. савезног и републичког значаја, а у приватном власништву су остала мања предузећа тзв. локалног значаја и занатске радње.

Потпуно подржављење индустрије извршено је почетком 1948. године у време сукоба Југославије са СССР-ом.¹⁹ Као и првој тако и овој

¹⁷ Упореди: Бранко Петрановић, *Политичка и економска основа народне власности у Југославији за време обнове*, Институт за савремену историју, Београд 1969, део Експропријација буржоазije и организација управљања привредом, стр. 233-239.

¹⁸ Закон о национализацији приватних привредних предузећа (Сл. лист ФНРЈ 99/46), А ЦК СКЈ III/21.

¹⁹ Закон о допуни Закона о национализацији донела је на свом Петом редовном заседању Народна скупштина ФНРЈ 28. априла 1948, а објављен је у Сл. листу ФНРЈ 35/48.

другој национализацији претходила је одлука Политбироа ЦК КПЈ.²⁰ Другом национализацијом углавном су била обухваћена предузећа локалног значаја и трговине на мало (рудници, електричне централе, циглане, пилане, штампарије, магацини, подруми, санаторијуми и болнице, хотели, купатила, летовалишта, млинови, биоскопи итд).

Конфискацијом, секвестром и одузимањем ратне добити државна својина у Југославији крајем 1945. године обухватала је 80% индустрије, одлучујући део банкарства и готово целу велетрговину. Након национализације крајем 1946. године државни сектор је обухватао већ сву индустрију савезног и републичког значаја и 70% локалне индустрије, сво банкарство, велетрговину и саобраћај, комуникациона средства и 90% трговине на мало, а њоме је ликвидан и формално страни капитал из југословенске привреде који је пре рата учествовао са 49,5% у укупном капиталу. Другом национализацијом 1948. године подржављен је остатак индустрије, трговине на велико, банкарства, и трговине на мало. Док се 1945. године обављало још 85% промета робе преко приватних трговачких радњи, 12% преко задружних и само 3% преко државних, у 1946. години државне радње учествовале су већ са 19,2%, задружне са 32%, а приватне су пале на 48,8%. До 31. марта 1948. године приватне трговачке радње учествовале су само са још 1,78% у промету робе, државне већ са 29,91%, а здружене са 58,31%. Приватна трговина била је систематски потискивана из промета, мада су 1948. године приватне трговачке радње још увек чиниле 45,55% од укупног броја радњи у земљи.

Иако је партијска држава од почетка спровођења Петогодишњег плана већ била овладала са више од 1/3 националног дохотка и успоставила државну својину над готово целокупним индустријским, банкарским и трговачким капиталом, а путем аграрне реформе добила и 49% од укупног подељеног земљишног фонда, на селу је ипак доминирао уситњен, али приватни посед. Пореском политиком, политиком цена и откупом "партијска држава" је настојала да овлада и националним дохотком створеним на селу, о чему сведочи и знатно веће учешће сељака у бруто него у нето националном дохотку.

Покушај потпуног подржављења земљишног поседа колективизацијом, спроведеном 1949. године²¹ није успео, те је приватно-својински однос над земљом умногоме опредељивао економску политику у Југославији у време реализације Првог петогодишњег плана.

²⁰ А ЦК СКЈ III/32, седница од 12. априла 1948.

²¹ Директива за бржу колективизацију на селу била је дата на Другом пленуму ЦК КПЈ одржаном од 28. до 30. јануара 1949. године (Резолуција о основним задацима у области социјалистичког преображаја села и унапређења пољопривредне производње), *Седнице Централног комитета КПЈ 1948-1952*, приредили Бранко Петрановић, Ранко Кончар, Радован Радоњић, Издавачки центар Комунист, Београд 1985; Основни закон о земљорадничким задругама донет је 6. јуна 1949. године (Сл. лист ФНРЈ 49/49 од 9. јуна 1949), мада је Основни закон о задругама био донет још 18. јула 1946. године (Сл. лист ФНРЈ 59/46 од 13. јула 1946).

Др Душан Ј. МАРТИНОВИЋ*

ТРИ ГЕНЕРАЛА МИРКОВИЋА У РУСКОЈ ВОЈСЦИ

Као што је познато, прве сеобе Црногораца за вријеме Василија Петровића (рођен је на Његушима 1709 - а умро у Санкт Петербургу 1766), пада у доба исељавања Срба средином XVIII вијека, након што је аустријска царица и мађарска краљица Марија Терезија (1711-1780) укинула потишко-поморишку војну крајину, да би, на захтјев племића, слободне сељаке Србе претворила у кметове и тиме племству омогућила још веће богаћење. Незадовољни царичином одлуком и свеколиким третманом, око 2.200 српских породица преселило се у Банат, а одатле већина њих емигрирала у Русију, гдје су их, по ријечима Владимира Ђоровића, добро примили.¹

На захтјев митрополита Василија Петровића-Његоша и на интервенцију Русије, Аустрија је дозволила прелаз преко своје територије. Из прве црногорске исељеничке групације у Русију један број Црногораца је био незадовољан пријемом на који је тамо наишао, па се ускоро вратио у Црну Гору. Друга, пак, већинска група остала је у "обећаној земљи" и из те скупине потиче, свакако, и *породица Мирковић* која је Руској армији дала три генерала - оца и два сина: *Тодора Јаковова* (Јаковлевича), *Михаила Тодорова* (Тодоровича) и *Александра Тодорова* (Тодоровича).

Према подацима неких аутора (Новице Ковачевића-Граовског,² Новака Р. Миљанића³ и др) Мирковићи су се иселили из Требјесе (Никшић) 1804. године, послје двије разуре Требјешана (прве - 1711. године и друге - 1789), будући да је била доведена у питање њихова егзистенција - политичка и економска! Првобитно су се Требјешани привремено

* Аутор је научни савјетник, Централна народна библиотека Ђурђе Црнојевић, Цетиње.

¹ Вл. Ђорђевић: *Историја Југославије*, Београд 1933, стр. 389.

² Н. Ковачевић-Граовски: *Свечана седница Словенског комитетa у Пејрограду*. - Браник, Нови Сад, IV/1988, бр. 85, 1-2. Потпис: Н. К.

³ Н. Р. Миљанић. - Библиографски вјесник, IX/1980, бр. 1, 105.

преселили у Горњу Морачу, а одатле су, након више замолница и интервенција на Руском двору, на основу грамате Павла Првог, императора руског, датиране 30. априла 1798, и доцније сагласности његовог сина цара Александра I, тек јуна 1804. године, упркос бројним препрекама и перипетијама, 23 породице Требјешана, са 106 чланова отишле у Новоросијску губернију, близу Црног мора.⁴

Остаје спорно питање: да ли су одиста Мирковићи из Требјесе, или, пак, из неког другог краја Црне Горе? (У руској литератури има помена да су из Србије!) У досадашњим истраживањима сеобе Требјешана у Русију не помиње се презиме Мирковић, нема га ни у књизи "Казивања старих Требјешана" (Никшић 1973), чије је фототипско издање приредио академик Бранко Павићевић.

Извјесно је да су Мирковићи из Црне Горе, али то ће требати још и архивски потврдити. Родоначелник породице Мирковић у Русији је Стјепан (Стеван или Стефан), који се населио у највећој словенској земљи, "матушки Русији", вјероватно, са првом групом црногорских исељеника средином XVIII в. када је митрополит Василије Петровић добио одобрење руске царице Јелисавете Петровне (1727-1740) да може преселити један број црногорских породица у Јужну Русију - тада основану Нову Србију и Славјаносрбију. Нашој тези да су Мирковићи из Црне Горе иде у прилог и податак да је смрт Тодоровог сина Михаила, огласио полуслужбени *Глас Црногорца*, истичући да је овај генерал-лајтнант "руске царске свите и помоћник начелника Главног штаба" Руске војске поријеклом "од оних српских исељеника из Ерцеговине",⁵ а знано је да је оновременим географско-историјским одредницама и Никшић, са широм гравитационом сфером, називан "црногорском Херцеговином".

Тодор Мирковић је о својим прецима у Русији забиљежио податке који ближе одређују вријеме њиховог досељавања. За (пра)ђеда Стевана Мирковића каже да је кратко вријеме боравио у Пољској и одатле 1760. године прешао у Русију, гдје је ступио у коњички пук. Немајући довољно средстава за издржавање у кавалерији (тада су коњаници, војници и официри, од властитих средстава набављали опрему и коње), ускоро је прешао у грађанску службу, тј. у петроградску царину.

У Петрограду се Стеван Мирковић оженио кћерком дворског пјевача Головног, племићког поријекла, повезаног крвним сродством с многим познатим личностима петроградског друштва. Касније је Стеван Мирковић постављен за директора пограничне царинарнице у Бресту, у западној Украјини. Стекао је прилично имућство, што закључујемо по томе што је за приватног учитеља француског језика својих синова ангаживао једног француског емигранта званог Баљза, "човјека природно обдареног, благодарног и даровитог", који је код Мирковића проживио 54 године.

Царински послови донијели су Стевану Мирковићу лијеп углед.

⁴ Милан Вујачић: *Двије разуре Требјешана и њихованак њелемена Ускоци у Црној Гори*. - Глас САНУ, ССLXXX, Одељење друштвених наука, књ. 15, Београд 1971, 287.

⁵ М. Радуловић: *Михаило Тодоров Мирковић*. Глас Црногорца, Цетиње XX/1891, бр. 15, 6. IV, 3.

Био је веома омиљен и по гостопримству чувен грађанин Бреста. Уважаван је не само од мјештана, већ и код многобројних руских транзитних путника, који су одсиједали у његовом дому. Записано је да су у његовом замку одсиједали: фелдмаршал Суворов, царевих Константин Павлович, кнез Репнин, гроф Аркчев, кнез Багратион, гроф Ланжерон и многи други угледници. - Све је то, дакако, доприносило да Стеванови синови Михаило и Александар имају широм отворена врата и пут у високо друштво, што ће рећи и неопходне претпоставке за успјешну службену каријеру.

Године 1799. Стеван Мирковић је поднио оставку на државну службу и пошао у мировину са звањем државног савјетника. Пошто је солидно зарадио као цариник, Стеван Мирковић је неко вријеме живио на свом имању у Смоленској губернији, бавећи се вођењем домаћинства. Када су му синови поодрасли, преселио се у Петербург ради њиховог школовања. Било је то јануара 1801. године.

"Племићки род" Мирковића се помиње у више руских генеалогских извора. Њихово презиме садрже и приручници урађени на утемељеним генеалогским истраживањима, заснованим на подацима с надгробних натписа. Тако, на примјер, на Тулском сеоском гробљу Лушког среза налази се гроб са епитафом О. Д. Мирковића.⁶ Помињу се и у *Санкт-Петербургском алманаху* 1913. године.⁷ Да би се, међутим, дошло до нових података о овој знаменитој породици с наших географских простора, ваљаће и даље трагати по објављеним пописима родословних књига и других генеалогских материјала у руским библиотекама и архивама.⁸

Племићко поријекло допринијело је педигреу породице Мирковића у руском друштву и аванзовању до чинова високих војних старјешина. Син Стеванов - Јаков Мирковић имао је сина Тодора, који се родио 25. новембра 1789. године у Санкт-Петербургу и уз редовно школовање, постао руски генерал и писац. Тодор Јаковљевич Мирковић, како се по очинству биљежи у руској литератури, имао је два сина, такође оба генерала. Захваљујући тројници генерала Мирковића, њихов племићки род је и унесен у II и III дио "Родослова кнежева Тулске губерније".

1. Тодор Ј. Мирковић (1789-1866)

Основни биографски подаци о Тодору Јаковову Мирковићу саопштени су у некролозима објављеним поводом његове смрти и из њих сазнајемо да је имао редовно школовање. Отац му Јаков Степанович, немајући могућности у Бресту, гдје је био на служби, да својој дјечи пружи солидно школовање и васпитање, као што смо већ истакли, преселио се у Петербург. Тамо га је император Павле Први, за учињене услуге Руси-

⁶ *Русский провинциальный некрополь*, Москва 1914, Т. 1-3, 560.

⁷ *Almanach de St. Petersburg: Cour, monde et vile* 1913/14, Санкт-Петербургъ 1913, 360.

⁸ Уп.: Игор Васильевич Сахаров: *Руске племићке породице јужнословенског поријекла: преглед руске генеалогике лијерајуре и архивске грађе*. - Библиографски вјесник, XIX/1990, бр. 3, 97-108.

ји, произвео за државног савјетника а његове синове узео за пажеве на Руском двору. Када је Тодор Мирковић навршио 15 година, у марту 1805., примљен је у Пашки (на руском језику се пише: Пажски) корпус. Године 1807. добио је чин камер-пажа и био одређен на службу код царице Марије Фјодоровне. Служба камер-пажа код удове царице била је веома занимљива; пажеви су пратили приликом свакодневних шетњи и излета царице и њене свите, као и током разних њезиних посјета школским и другим институцијама, болницама итд, чији је она била покровитељ.

Млади кадет Тодор Мирковић, са осталим пажевима, присуствовао је свим могућим аудијенцијама код Марије Фјодоровне, приликом честих званичних ручкова и вечеринки приређиваних у част истакнутих личности петербуршког високог друштва. На таквим дворским сусретима вођени су разговори о свим важнијим збивањима у Русији и ван ње, о друштвеним гибањима у свијету, што је у оно вријеме, услед недостатка штампе и других медија, било од велике користи за младог Мирковића и његове другове, за њихово образовање и интелектуални развитак. Била је то за Тодора Мирковића велика животна школа и битан предуслов за успјешну каријеру.

Тодор Ј. Мирковић је у периоду 1805-1809. године као питомац Пашког корпуса показивао изванредне резултате. Доцније ће он записати у свом дневнику да је Пашки корпус тада био најбољи школски завод у граду на Неви. Његов наставно-васпитни кадар је имао високу репутацију у ученом свијету ондашње Русије - записао је он, иако није било никаквих наставних програма, нити штампаних уџбеника и приручника (осим из математике!). Сваки је наставник предавао свој предмет без икаквих ограничења, развијајући "слободно мишљење васпитаника". Кадети су сами биљежили ("хватали") предавања. Сваки наставник је тумачио свој предмет и његове наставне садржаје, онако како га је сам схватао и разумијевао, уносећи властите идеје. Слушаоци су били дужни да слиједе предавања својих наставника у циљу разумијевања наставне материје која им је излагана... Већина слушалаца су били прилежни и трудољубиви.

Пашки корпус се, по ријечима Мирковића, састојао од 16 камер-пажева (посебно одјељење), са једним штапским официром на челу, и од три одјељења која су чинили 100 пажева, којима су руководили три капетана.

Децембра 1809. године Тодор Мирковић је, по завршетку Пашког корпуса, био произведен за потпоручника гвардије Коњичког корпуса, на чије је челу био царевић Константин Павлович. К. Павлович је од почетка заволио потпоручника Мирковића и наредио да га приме у његов ескадрон. Таква наклоност царевића развила је у младом официру Мирковићу необичну ревност према официрском позиву и марљивост у службеним војничким пословима, што је посебно дошло до изражаја за вријеме Отаџбинског рата против Наполеоновог похода на Русију (1812-1814).

Тодор Мирковић је, заправо, 17. марта 1812. године с коњичком гвардијом отпутовао из Петербурга ради учествовања у Бородинској би-

ци. Коњички пук, у чијем се саставу и Мирковић налазио, по оцјени хроничара, извео је три блистава напада на француску армију. У снажном борбеном окршају топовско тана је убило Мирковићевог коња, а њега, који се налазио на челу колоне, тешко ранило. Рана је била ужасавачућа па га нијесу хтјели спашавати ни војници за то задужени, јер су мислили да му преостаје само неколико тренутака живота. Но, ипак, коњаник који је пратио у стопу официра Мирковића, подигао га је полумртвог и пренио у прву пољску болницу, одакле су га отпратили у Москву, а отуда пребацили у Рјазањ. Након пет мјесеци, рањеник Мирковић је почео устајати из болничке постеље и ускоро био опорављен и отпуштен из болнице ради одласка кући у Петроград. Готово пола године ишао је још на штакама и тек у августу 1813. поново се прикључио својој пуци. Наставио је да ратује у истој јединици и у саставу свог пука 1. јануара 1814. године, у биткама под Бријеном и код Фер-Шапенуазе. За показану храброст и ратну умјешност добио је, као награду, златну сабљу.

Касније је учествовао у заузимању Париза. Деветнаести март 1814, дан уласка Руске војске у престони град Француске на Сени, био је за Мирковића велики празник - дан побједе руског оружја, о чему је доцније као генерал у својим успоменама с одушевљењем писао. Поводом јубилеја - педесетогодишњице ступања руске војске на тло Париза, руски император је поклатио Т. Мирковићу мундир Коњичког пука који је тријумфално ушао у француску пријестоницу. Тај поклон му је био изузетно драг, и као пажња, и као признање с највишег мјеста.

Године 1817. пред смрт отац Тодора Мирковића је благословио синовљев брак са кћерком контраадмирала, Амалијом Николајевном Боднско. Наредне, 1818. године Тодор Јаковљевић Мирковић унапријеђен је у чин пуковника.

Будући да га је рана стално бољела, молио је да га у интересу рехабилитације здравља, премјесте из коњице. Надлежни су уважили његов оправдани захтјев и одобрили му једногодишње одсуство које је генерал Мирковић провео у вољеном селу Запољу. Те године је посебну пажњу обратио на уређење своје приватне резиденције.

Када је 1828. године отпочео руско-турски рат, Т. Ј. Мирковић се поново активирао и, дакако, постао један од важних судионика и актера у ратним збивањима. Ускоро по доласку у главни штаб, постављен је за опуномоћеног дипломатског представника руског у Књажевству Молдавији и Влашкој, и за тајног савјетника грофа Т. М. Палене, а пола године потом, и за вице-предсједника "дивана" Књажевине Молдавије, на којој дужности је остао до јула 1834. године, када је управљање Молдавијом повјерено другој личности (Струдзе-у).

Тодор Ј. Мирковић је у Молдавији, од 1828. до 1834. године, одиграо важну улогу у конституисању нових установа које су довеле до просперитета народа ових области у доба "руског управљања" и биле значајна претпоставка за успјешно стартовање домицилних "господара": Михаила Струдза у Молдавији и Александра Гика у Влашкој ...

Мирковић је у Молдавији и Влашкој оставио лијепу успомену. За тамошње заслуге, крајем 1834. године одликован је Звијездом св.

Владимира, а молдавски "господар" га је наградио златном вазом за успјешно руковођење овом облашћу.

Године 1835. император Николај I наименовао је Мирковића генерал-мајора и директора 2. кадетског корпуса, на којој је дужности провео пет година. Мирковић је био јако скроман човјек и веома храбар ратник, што, поред осталог, сазнајемо и из забиљеженог дијалога руског цара и Мирковића приликом назначеног наименовања. Наиме, када га је император позвао на разговор 1835. године - да му саопшти своју намјеру о постављењу за директора Кадетског корпуса, Мирковић је покушао да одбије ту високу функцију, истичући да не сматра себе довољно способним за обављање те сложене војно-педагошке дужности.

Цар Николај Павлович му је том приликом казао да га веома цијени и да је хтио да га узме за васпитача свом сину, али да је, узимајући у обзир његове породичне обавезе, одустао од те своје намјере. Тада је руски Цар рекао Мирковићу: "Ти си часно служио, ти си добар отац, човјек врло образован, и у теби налазим све квалитете који су неопходни за обављање те обавезе (директора Кадетског корпуса - Д. М.). Васпитању младежи поклањам велику бригу (...). Сигуран сам да ћеш на тој дужности бити веома користан!"⁹

Показаће се касније да руски император није погријешило у својој процјени! Генерал-мајор Тодор Мирковић се на новој дужности стварно показао успјешним војним педагогом. Кадети су га јако цијенили. Развијао је код повјерене му младежи осјећање љубави према просвјети и људима уопште, развијајући код васпитаника добар укус и потребу искорјењивања грубих навика,¹⁰ али о томе ће доцније бити посебно ријечи.

Јануара 1840. године Тодор Ј. Мирковић је именован за војног губернатора (губернера) Вилнског и генералног губернатора Гроденског, Минског и Бјелостокског подручја. Дошавши у ову област, генерал Мирковић се упознао са најважнијим проблемима. Ради бољег упознавања обишао је читав повјерени му рејон; једнако су га занимали стање у администрацији и судовима, школама и вјерским заједницама, а највише га је интересовало изучавање руског језика. При томе, није се заустављао на површини ствари, већ је понирао у дубину и суштинска питања комплексне проблематике.

Да би се лишио пољског живља и његове доминације у овим крајевима, губернер Мирковић је пледирао за насељавање руског племства. Али таквом његовом настојању није придаван нарочити значај, иако су његове концепције и комбинаторика ове врсте и њихова сврсисходност били далекосежни. Католичанство је, међутим, мудро користило такав немар руског владајућег режима и све више пуштало своје коријене у Прибалтику. Треба нам поменути једну од најважнијих реформа у сјеверозападним крајевима, за вријеме управе генерала Мирковића, које су се

⁹ *Исторический очерекъ 2-го Кадетского корпуса 1712-1912, вѣ двухъ томахъ.* - С. Петербургъ 1912, 344.

¹⁰ *Ibidem*, 344.

односиле на законодавство. До његовог доласка примјењиван је литвански Статут, с допуном пољских законских прописа. Он је, међутим, 9. септембра 1840. године у читавом крају увео збирке руских закона, а 1. јануара 1845. и руске мјерне јединице.

Положај сељака је скренуо пажњу губернатора Мирковића и он је побољшању њиховог статуса поклањао сериозну бригу; учивши неопходност регулисања односа између кметова и велепосједника који су их немилосрдно експлоатисали и пауперизовали - предузео је одговарајуће мјере (увођење инвентара, катастра), у циљу ограничавања власти пољских помешчика (великопосједника) над обесправљеним сељачким стаљом.

Да би заштитио омладину од католичког клера затворио је сва училишта при мушким и женским манастирима и у замјену оснивао гимназије; установио: Бјелостокски дјевојачки институт, Брестски кадетски корпус итд. Приликом визитација своје губерније генерал Мирковић је лично водио рачуна о успјеху руског језика у гимназијама и новоустановљеним школама и училиштима.

Сем што се старао о изучавању руског језика међу омладином, генерал Мирковић је настојао да увећа број руских трговаца у повјереној му губернији, с циљем унапређења трговине. За руске трговце и занатлије који су се досељавали у сјеверозападне прибалтичке крајеве, издејствовао је повластице које су инаугурисане 24. децембра 1841. године. На жалост, током петогодишњег коришћења овог закона корист од њега је имало само 26 трговаца и 12 мјештана.¹¹

Послије десетогодишњег управљања областима прибалтичке Русије, генерал Мирковић је напустио Вилно. Изабран је за сенатора, члана Савјета и инспектора руских војних училишта, са сједиштем у Санкт-Петербургу.

Због ослабљелог вида, био је принуђен 1861. године да поднесе оставку на службу и иде у заслужену мировину. И као пензионер обављао је неке послове волонтерски у 2. департману Сената.

Иако није задњих шеснаест година живота учествовао непосредно у јавном дјеловању, Тодор Мирковић је живо прати догађаје и збивања на руској политичкој сцени; био је велики заговорник спровођења реформи.

Мирковићеви биографи су забиљежили и једну веома карактеристичну црту његовог карактера:

"Није припадао оном броју стараца, који не признају ништа позитивно код нових покољења, хвалећи само оно у чему су они судјеловали... Говорио је колико је постигнут напредак у односу на пређашња времена, радујући се будућности Русије."¹²

Тодор Јаковов Мирковић све дужности у руској војсци и цивилству током свог дугог живота, обављао је крајње савјесно и с ауторитетом. Био је цијењен и, према свеопштем мишљењу, књижевно образован

¹¹ Русский инвалид, Спб. 1866, бр. 186, 13.

¹² Ibid., 14.

и искусан, човјек без мане и страха. Умро је изненада у 76. години старости. Смрт га је затекла на путу за своје вољено имање у Запољу, које је 46 година с љубављу одржавао и чинио га узорним. Није успио да стигне до своје прелијепе куће и имања. Неумитна смрт га је предахитрила у Луге, на жељезничкој станици, 5. маја 1866. године. За вријеме обједа добио је мождани удар од којег је 6. маја, у 7,5 часова завршио животни пут.

Тодор Ј. Мирковић као њедаџоџ у војном училишћу. - Већ смо констатовали, генерал Тодор Мирковић се на дужности директора кадетског 2. корпуса врло добро снашао. Кадети су га завољели и поштовали.

Ову нову повјерену му дужност преузео је 5. марта 1835. године. Почео је с примјеном низа иновација. Претходно се постарао за побољшање просторног смјештаја и за васпитанике и за предавачки кадар. Увео је, с дозволом великог кнеза, факултативно наставу ликовног васпитања за даровите кадете; основао је приручну штампарију (литографију). Као један од првих потеза, генерал Мирковић је кадетима увео бонтон. Лично им је предавао правила лијепог понашања. Ево што је на једном мјесту о томе записао:

"Обраћам максималну пажњу на све дјелове образовања повјерених ми васпитаника", писао је Т. Мирковић. "Са жалашћу констатујем, да они немају ни минимум васпитања и норми лијепог понашања за колективно живљење. Одликовали су се бахатим понашањем, у што сам се лично увјерио, а то увјерење учврстио сам и из записника."

Да би остварио циљеве образовања и васпитања повјерених му кадета, генерал Мирковић се ослањао на своје сараднике - четне командире и официре, инспекторе појединих разреда, дежурне наставнике и предаваче, инсистирајући код њих да одрже стални надзор над понашањем и поступцима кадета.

У циљу спровођења неопходних васпитних мјера, донио је следећа правила:

1. При сусрету са старијима, и у училишту, и изван њега, кадети треба да поздрављају: војна лица по војничким прописима, а грађанска наклоном (климањем главе);

2. За вријеме извођења наставе, приликом уласка наставника у разред, сви ученици устају и сједе тек када им овај да знак за то; то исто важи приликом уласка инспектора у разред први пут. Уколико би наставник ушао у разред прије питомца, они су дужни поклонити се учтиво наставнику и чекати његову дозволу да сједну;

3. Када неко од генерала и штапских официра улази у собу, који и не припадају училишту, као и када улази дежурни корпус, сваки васпитаник одмах и без жубора иде у свој кревет. Ако неко од ових посетилаца упути питање треба дати кратак, промишљен и коректан одговор веселим тоном. За вријеме доласка начелника, сви му гледају у сусрет, не спуштајући поглед доље и прате га погледом, показујући задовољство због његове посјете;

4. Уколико неко од генерала посјети ресторан за вријеме ручка или ужине, сви васпитаници, без наредбе, у тај мах устају и чекају да им

се каже да могу поново сјести; они који сједе за задњим столовима, дужни су чим угледају високог госта, први устати, а други слиједе њихов поступак;

5. За вријеме обједа васпитаници су дужни да пазе на тишину, не куцајући пашадом и посуђем; не гурати до себе и не постављати по средини тањире, и стрпљиво чекати њихову размјену; сједе пристојно, рукама и лактовима не наслањати се на столове, а за вријеме молитве стоје са страхопоштовањем.

Ето, то су била општа правила понашања кадета у училишту, како их је на старту конципирао нови директор Годор Мирковић, тражећи од својих васпитаника да их поштују и досљедно примјењују у циљу властитог васпитања. Од умјећа обраћања свијету који нас окружује често зависи наша судбина; пружа вам се прилика да правовремено отклоните своје недостатке; касније је тешко искоријенити стечене лоше навике - истицао је Мирковић у моралним придикама повјереној му младежи.

По општем мишљењу и јавним признањима, генерал-мајор Годор Мирковић је у руковођењу 2. кадетским корпусом остварио видне резултате, о чему свједочи и службени налаз главног начелника - великог кнеза Михаила Павловича, који је училиште посјетио 9. новембра 1835. године, и том приликом записао:

"У заводу сам нашао снажне, веселе, благодарне васпитанике и по држању и по понашању; учioniце, ресторани, спаваонице, кабинети, музеји, амбуланте и остало примјерно су сређени и чисти, ваздух у собама провјетрен и здрав; одјећа васпитаника дивна, уредна и чиста; храна - калорична и укусна; набављене су нове справе за гимнастику па је настава дала пуни допринос њиховом физичком развоју; (...) у свим разредима почело је освјетљавање сијалицама.

У 2. кадетском корпусу готово све је добило нови изглед: изграђени су нови улаз и степениште; савршено је преображена чета која носи моје име; спаваоне су одвојене од рекреационих сала и ходника; установљена је нова сала за понављање градива; све је урађено одлично: нови школски музеј, физички кабинет и библиотека.

(...) Моја посјета овом училишту донијела ми је задовољство које се не може описати; на сваком кораку видио сам потпуну бригу и савјестан однос према служби - директора и његовог помоћника ...".

Надаље, Велики књаз изражава савршену благодарност свима руководећим личностима, а нарочито генерал-мајору Годору Мирковићу: "За брзо побољшање и напредак завода!"¹³

О својој богатој војничкој каријери и плодотворној дјелатности у војној служби и цивилству, Годор Ј. Мирковић је оставио занимљиве мемоарске списе, аутентичне историјске записе и "Дневник 1812" који је публикован у познатом часопису *Русский архивъ* (Москва 1888, том I).

¹³ Уп.: *Исторический очеркъ*: оп. cit., 345-355.

Дио Мирковићевих мемоарских списа приредио је П. Б. (неразријешени иницијали) у истом часопису двије године доцније под називом: *Изъ записокъ Т. Я. Мирковича* (Русский архивъ, М. 1890, том III), у којима је дао доста интересантних појединости аутобиографског карактера, низ догодовштина и доживљаја из ратних догађања у којима је учествовао, што нам је корисно послужило за реконструкцију његове животне и професионалне био-библиографије.

II Библиографија радова Тодора Ј. Мирковића

1. *Мнение о преобразованій военно-учебныхъ заведений.* - Санкт-Петербургъ 1862, 8 стр.

2. *Император Николай и король Фридрих Вильгельм IV 1840. году. Изъ записокъ.* - Русская старина, С. Петербургъ 1886, No 8, стр. 305-334.

3. *1812. год. Дневник конно-гвардейскоѳ офицера.* - Русский архив, Москва 1888, No 1, стр. 43-70; No 2, стр. 215-234.

4. *1789-1866. Еѳо жизнеописание, составленное по собственнымъ еѳо запискам, воспоминаниямъ близкихъ людей и подлиннымъ документамъ.* Санкт-Петербургъ 1889, том 1, 424 стр.; том 2, 317 стр.

Дјело је ауторизовано под именом Тодор Јаковљевич Мирковић. Саставили су га синови генерала: Александар и Михаило. Основни дио Мирковићевих мемоара објављен је у наставцима у часопису *Руски архив*.

5. *Изъ записокъ.* - Русский архивъ, Москва XXVIII/1890, 3, стр. 395-434.

III Литература о Тодору Ј. Мирковићу

1. Жервэ, Н. П. и В. Н. Строевъ: *Историский очерек 2-ѳо кадетскоѳо корпуса*, Санкт-Петербургъ 1912, стр. 342-348, 355, 356, 358, 360, 362, 364, 367-370.

2. Ломачевский Александр: *Записки жандарма. Воспоминания съ 1837-ѳо по 1843-й годъ.* - Вѳстникъ Европы, год. XXXIV, т. CCVII, 1872, No 3 (март), No 4 (апрел), стр. 723-754.

3. *Мирковичъ, Федоръ Яковлевичъ.* - Военная Энциклопедия, Томъ XVI. - Петербургъ 1914, стр. 338.

4. Р. В.: *Некролоѳъ. Генералъ отъ инфантерии Федоръ Яковлевичъ Мирковичъ.* - Русский инвалид, С. Петербургъ 1866, No 186, стр. 1-15.

5. Рудаковъ, В. Е.: *Мирковичи и Мирковичъ.* - У: Энциклопедический словарь, С. Петербургъ 1896, томъ XIX, стр. 421. Потпис: В. Р-въ.

2. Михаило Т. Мирковић (1836-1891)

Старији син Тодора Јакова Мирковића, Михаило, пошао је очевим стопама, настављајући породичну официрску традицију. И он је учио "пашки" корпус и постао официр, поступно напредујући до генера-

лског чина. Захваљујући школовању у официрском духу и племићком staleжу који је стекла његова породица, досегао је високи положај у војној хијерархији.

Др Мита Костић спомиње га два пута, на два мјеста, као лајтнанта (поручника): први пут 1752. године када је у пратњи два руска официра - мајора Николе Чорбе (касније генерала) и његовог рођака капетана Теодора Чорбе, с исправним пасошем путовао преко Беча у Банат с намером да о свом трошку преведу у Русију, у новоосновану Нову Србију (у Украјини) хиљаду миграната¹⁴ и други пут, када је због тајног врбовања нових исељеника из Хабзбуршке Монархије односно из Угарске био протјеран, са поменутиим руским официрима - Николом и Теодором Чорбом, па је том приликом избио руско-аустријски дипломатски скандал.¹⁵

О Михаилу Тодорову Мирковићу, о његовом школовању и напредовању у руској војсци и функцијама које је у њој покривао, сазнајемо из руске, српске и црногорске штампе, која је дала велики публицитет његовој смрти 1891. године.

Руски лист *Гражданин*, дан послје његове смрти, обзнанио је опширан некролог, у којему се каже да је 4. марта 1891. године на уру послје поноћи, послје тешке болести скончао помоћник начелника Главног штаба генерал-лајтнант Михаил Федорович Миркович.¹⁶ Умро је од неизлечиве болести рака, у 55. години старости. Два дана доцније, исти лист обавјештава јавност о величанственој сахрани генерала Мирковића на гробљу испред Новодевичијег манастира. И новина *Руски инвалид* доноси опширан некролошки текст 6. марта "У спомен М. Ф. Мирковића", у којему се говори да је био изузетно добар, пожртвован, уредан и искрен човјек.¹⁷

Ускоро је београдски *Одјек* донио подужи in memoriam Михаилу Мирковићу, у коме је истакнуто да је умро у Петрограду генерал-лајтнант "руске царске свите и помоћник начелника Главног штаба руске војске,¹⁸ а из овога листа некролог су преузели *Глас Црногорца*,¹⁹ новосадски *Браник*²⁰ и други.

Из цитиране периодичне штампе која је огласила смрт генерала Михаила Т. Мирковића, могуће је реконструисати његову биографију и сагледати улогу и значај у руској војсци. "Он је од оних исељеника из Ерцеговине, који су својим знањем и заслугама заузели високе и угледне положаје у руској држави и војсци", констатује се готово у свим некро-

¹⁴ Др Мита Костић: *Српска насеља у Русији: Нова Србија и Славено-Србија*. Српски етнографски зборник, књ. XXVI, Насења и порекло становништва, књ. 14, Београд 1923, 65.

¹⁵ Ibidem (код истог аутора генерал М. Мирковић се спомиње и на страницама: 65, 67 и 71).

¹⁶ *Гражданин*, No 64, 5. март 1891, 3.

¹⁷ *Русский инвалид*, No 51, 6. март 1891.

¹⁸ *Михаило Тодоровић Мирковић*. - Одјек, Београд VIII/1891, бр. 55, 10. III, 3.

¹⁹ М(итар) Радуловић: *Михаило Тодоров(ич) Мирковић*. - Глас Црногорца XX/1891, бр. 15, 6. IV, 3.

²⁰ *Браник*, Нови Сад, VIII/1891, бр. 36, 26. марта, 2.

лозима. Под одредницом "из Ерцеговине" ваља подразумијевати "црногорску Херцеговину" одакле су Мирковићи одиста и били и одакле је њихов прађед Стјепан (Стеван или Стефан) одселио негдје половином XVIII стољећа у вријеме јачих миграционих кретања наших сународника у Нову Србију и Славеносрбију. Према тврђењу Т. Т. Јечинца, из Омска (Сибира), који у краћем прилогу "Српска имена у Русији", објављеном у новосадском *Јавору* 1891. године, помиње, поред осталих, и "ђенерала Мирковића", поријеклом од Требјешана, из Никшића, који су у Русију емигрирали 1804. године. Безмало девет деценија касније, Новак Р. Миљанић тврди такође да су Мирковићи Требјешани, иселени поменуте 1804. године,²¹ очигледно преузимајући мишљење Н. Ковачевића Граовског. Назначена година се, ипак, мора довести у питање, будући да се Стјепан одселио из Требјесе у Русију знатно раније, а да су разуре Требјешана биле доцније.

Михаило се школовао у Петрограду и завршио школу у "Пашком корпусу", као и његов отац Тодор. По свршетку ове школе произведен је за официра царске Коњичке гарде и одмах је у рату учествовао. Године 1854. примљен је у лепб-гардију Коњичког пука, а затим је слушао наставу у Академији генералног штаба 1863. године. Учествовао је потом у гушењу устанка у Пољској и након тога постављен за начелника Штаба пјешадијског пука, а кроз неколико година постављен за команданта гардијског Волинског пука, с којим је 1877. године прешао Дунав код Свиштова.

Какву је улогу Михаило Мирковић као војсковођа и војни стратег имао у руско-турском рату 1877-1878. године, најбоље се може закључити по томе што су неки топоними на бојном попришту Балкана названи по имену његовог пука, или по његовом имену. Тако, на примјер, у Бугарској дуго се одржавао назив "Волински вис" и редут "Мирковић", који је он подигао "под кишом куршума и картеча" (није нам знано да ли и данас постоје ови називи). Учествовао је у многим бојевима, па и при заузећу Плевне. Стога је скренуо на себе пажњу руске Врховне команде, која га је унапређивала за успјешно командовање и храбро држање на бојном пољу. У боју код Ташкисене добио је двије прострелне ране, али није напустио прву борбену линију. За показану војничку храброст на бугарском ратишту добио је златно оружје, Ђорђијев крст IV степена и Орден Св. Станислава I степена с мачевима.

Годину дана по свршетку руско-турског рата добио је чин генерал-мајора "царске свите", а после двије године постављен је за начелника Штаба Вилнског војног округа, а ускоро затим за помоћника начелника Главног штаба, гдје је читаву једну деценију "био десна рука начелнику". Године 1886. произведен је за генерал-лајтнанта.²²

Када је ријеч о генералу Михаилу Мирковићу и Црној Гори, треба подсетити и на двије интересантне епизоде. Др Лаза Костић, главни

²¹ Н. К.: *Свечана седница Словенског комитетa у Пејроградy*. - Браник, Нови Сад, IV/1888, бр. 85, стр. 1-2.

²² *Библиографски вјесник*, IX/1980, бр. 1, стр. 105.

и одговорни уредник *Гласа Црногорца*, присуствовао је етнографској изложби у Москви приликом одржавања Свесловенског конгреса 1867. године. Тада је генерал Михаило Тодоров Мирковић био члан Одбора за дочек словенских гостију. Костић биљежи да је приликом "Славјанског сјезда" упознао Мирковића, који је често напомињао "да је био Србин, иако није говорио српски".²³ Друга епизода је везана за посјету црногорског суверена Николе I Петровића-Његоша Петрограду 1889. године. Црногорски књаз-пјесник је са својом пратњом: војводом Божом Петровићем, пуковником Овсјанином, васпитачем престолонаследника Данила и др, приспио у град на Неви 10. маја, у 17 часова. Књазу и његовој пратњи, према писању новосадског *Браника*,²⁴ приређен је величанствен дочек на станици "Гачину". Међу званичницима био је и генерал Мирковић, који је био одушевљен доласком црногорске елите и поносно истицао своје поријекло.

И новосадски *Браник* је пренио интегрално Мирковићев некролог из београдског *Одјека*.

Сви руски листови су истицали велики губитак за Русију који је проузроковала прерана смрт генерал-лајтнанта Михаила Мирковића. Искрено су га жалили сви који су га познавали. А таквих је било много, и у армији и у цивилству. Посебно је наглашавана његова способност и радна активност у Главном штабу, што се види и по томе "што је последице његове смрти његов посао подијељен на неколико људи". Самим тим, Мирковићева смрт је била огроман губитак јер је "незамјењив то био војник у служби, а незамјењив као друг, и као човјек и грађанин".²⁵

Према писању *Гражданина*, генерал Мирковић је сахрањен 6. марта 1891. на гробљу испред Новодевичијег манастира. Испраћај његових земних остатака био је величанствен и на највишем нивоу. Сахрани су присуствовали најглавнији високодостојници из врха руске војске: главнокомандујући велики кнез Владимир Александрович, велики кнезови Сергеј Александрович, Павел Александрович, Николај Николајевич млађи, принц Петар Александрович Олденбургскиј итд. У име генералитета на испраћају су присуствовали: министар војни генерал-ађутант П. С. Ванновски, руководилац Морског министарства вице-адмирал Чихачев, начелник Генералног штаба генерал Обручев и многи др. Присуствовао је и специјални батаљон лепб-гвардије Преображенског

²³ *Глас Црногорца*, XX/1891, бр. 15, 6. IV, 3.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ Књазу Николу са свитом дочекали су руски цар са великим кнезом Георгијем Александровичем: генерал-мајор Пушкин, петроградски гувернер Лутковски, пуковничка музика са генералом Хрулевым на челу, министар царског Двора гроф Ворнцов-Дашков, генерал С. Б. Рихтер, генерал Воејков, генерал Черевин, Етер, гачински заповједник Лукошков, престолонаследник Николај Александрович; велики кнезови: Алексеј, Сергеј и Павел Александрович, Константин Константинович, Михаило Николаевич, Николај Миахилович и остали чланови дворске породице; министар комуникација Ђубенет; генерали: Мирковић, Бобриков, Гресер, Аделсон, Игњатијев и др. Књаз Никола је одсио у "Зимском дворцу", гдје су га дочекале кћери: Милица, Стане (Анастасија), Јелена и Ана, које су у С. Петербургу биле на школовању. (Уп.: *Браник*, 1889, бр. 58, 3).

пука са заставом и војном музиком, која га је отпратила на вјечни починак.²⁶

И Михаило Т. Мирковић се, попут оца Тодора, занимао за поједина научна питања историјско-етнографског карактера. Написао је књигу о оцу, једну опсежнију монографску студију и "Етнографску карту словенских народа", коју је допунио А. Ф. Риттих.

Библиографија Михаила Мирковића

1. *Федор Яковлевич Миркович 1789-1886. Его жизнеописание, составленное по собственным его запискам, воспоминаниям близких людей и подлинным документам.* Томъ 1-2. Санкт-Петербургъ 1889; том 1 - 424 стр., том 2 - 317. стр. Составили "Жизнеописание" сыновя генерала Александр и Михаил.

2. *Обзор событий перед войной 1877-1878 г.* (Изъ записокъ в ней участвовавшего). - Санкт-Петербургъ 1886, 151 стр.

3. *Этнографическая карта славянских народностей.* Дополнена А. Ф. Риттихом. Другое издание. - Санкт-Петербургъ 1875.

3. Александар Т. Мирковић (1839-?)

О млађем сину Тодора Ј. Мирковића Александру, из доступне литературе на руском језику, сазнали смо само два-три значајна биографска податка: рођен је 1839. године; био је командант 15. армијског корпуса, са чином генерал-мајора. Упркос вишегодишњим трагањима за његовим персоналним подацима, сем споменутог, нијесмо успјели да нешто више о њему дознамо. Нијесмо сазнали ни када му се и гдје затворио животни круг.

Остаје то као задатак будућих истраживања!

²⁶ Гражданин: Ibidem.

Милош СТАРОВЛАХ

ЗАКОНОДАВСТВО О ПРЕДШКОЛСКОМ ВАСПИТАЊУ У ЦРНОЈ ГОРИ

Голем недостатак свих промјена и реформи које су вршене, и које се врше, у нашем друштву уопште, а посебно у образовању, јесте површан приступ ономе што је претходно рађено. То нужно доводи до понављања грешака и занемаривања позитивног искуства. Да се то не би десило и приликом будућих промјена у предшколском васпитању и образовању, надамо се да неће бити сувишно да дамо кратак осврт на развој предшколског законодавства у Црној Гори. Јер смисао истраживања проблема прошлости - како рече познати француски историчар Лисјан Февр - јесте у томе да савременом човјеку пружи одговор на питања која га занимају, како би боље управљао одлуком о будућности.

Закон о народним школама у Књажевини Црној Гори

Након десетогодишњих припрема на Цетињу је 1903. године основано забавиште *Дјечји сад*. Међутим, први законски пропис који се односио и на његову дјелатност био је Закон о народним школама у Књажевини Црној Гори, донијет 1907. године. Према том Закону народне школе су: "Дјечја забавишта, основне и продужене школе".¹ Задатак је свих народних школа, значи и забавишта, "да васпитавају дјецу у народном и религијском духу и да их спремају за грађански живот, а нарочито да шире просвјету и српску писменост у народу". Иначе, у забавиштима се васпитавају дјеца од четврте до седме године живота.²

Законодавац је обавезао Министарство просвјете да "по саслушању Просвјетног савјета" донесе Правилник о организацији и раду дјечјих забавишта. Посебну врсту предшколских установа у Књажевини Црној Гори чинио је приправни разред за основну школу који су обаве-

* Аутор је професор историје у пензији, Подгорица.

1 Закон о народним школама у Књажевини Црној Гори, Глас Црногорца бр. 6/1907.

2 Исто, члан 1.

зно похађала дјеца "гдје се не говори чисто српски".

Да је Дјечији сад, или како су га називали "мала школа", заиста био школа, односно, да је у његовом програму рада у првом плану било васпитање и образовање свједочи и "Глас Црногорца", у коме исте године када је забавиште и основано пише да је на Видовдан у њему обављен "неки мали испит и милина је било гледати дјечицу, како су се натјецала које ће љепше штогод наизуст исказати, или коју пјесмицу отпјеват".³ А десет година касније "Вјесник" констатује да је забавиште "показало сјајан успјех, који се најбоље огледа при превођењу дјеце из забавишта у основну школу".⁴

Прописани су и услови за рад у забавишту у односу на стручну спрему, па је речено да "забавиља може бити она, која је завршила редовно стручну школу и положила испит за забавиљу".⁵

Поред плате, која је за почетнике износила 600, а послеје 30 година рада у забавишту 1200 перпера, забавиља је добијала "бесплатан стан и огријев или накнаду за то, као и учитељице основних школа".⁶ Постављало их је, као и учитељице, Министарство просвјете. Разлика између забавиља и наставника основних и продужних школа била је једино у томе што су "наставници и наставнице основних и продужних школа добијали плату и остале надокнаде из државне, а забавиље из општинске касе".⁷ Надзор над радом забавишта вршило је Министарство просвјете преко надлежних органа, а стручни и инструктивни надзор обављали су школски надзорници.⁸

Одлуку о отварању дјечјег забавишта и приправних разреда доносило је Министарство просвјете и то: за забавишта на предлог општинске управе а за приправни разред на предлог школских надзорника".⁹

На основу поменутог Закона о народним школама Књажевине Црне Горе радила су забавишта до аустроугарске окупације 1916. године, па и касније у вријеме окупације. Послеје стварања заједничке државе - Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1918), у Црној Гори се рад забавишта одвијао, истина незванично, по прописима из њене независности све до 1929. године.

Закон о народним школама у Краљевини Југославији из 1929. године

Према Закону о народним школама Краљевине Југославије, поред основних и виших народних школа, народне школе су "и забавишта, школе за недовољно развијену и дефектну дјецу и установе које служе народном просвећивању: аналфабетски течајеви, школе и течајеви за домаћице, привредни течајеви, хигијенски течајеви и слично".¹⁰ Он тако-

³ Глас Црногорца, бр. 27/1903.

⁴ Вјесник, бр. 27/1913.

⁵ Закон о народним школама..., члан 37.

⁶ Исто, члан 43.

⁷ Исто, члан 50. и 51.

⁸ Исто, члан 61. и 72.

⁹ Исто, члан 2.

¹⁰ Закон о народним школама, Просвјетни гласник, бр. 12, Београд 1929.

ђе предвиђа, истина необавезно, припремне разреде за дјецу којој државни језик Краљевине није био матерњи.¹¹ Закон изричито налаже свим већим градовима и индустријским центрима оснивање забавишта. Она се, иначе, могу оснивати на захтјев општине и родитеља, "ако се за похађање упише најмање 50 дјеце", или гдје просвјетне власти нађу за потребно. Упис у забавишта није био обавезан. Услов за упис је био да дјете има најмање 4 године. Закон је овластио Министра просвјете да пропише програм и начин рада у забавишту, с тим што се у забавишту "не смије изводити настава прописана за основну школу".¹² У Закону се помињу и обданишта која се финансирају из мјесног школског фонда.¹³

Прописани су и услови за забавиље. То су управо учитељице "које су испитане за забавиље", а да би добиле стални посао морале су полагати практични забавитељски испит, који су могле полагати "послије двогодишњег успјешног рада у забавишту". Забавиља која за 4 године не положи практични забавиљски испит губи службу. И забавиље, као и сви остали државни службеници, приликом ступања у службу полажу заклетву.¹⁴

Постављање, премјештање, отпуштање и пензионисање забавиља, као и осталих просвјетних радника, вршио је Министар просвјете. Приликом примања на посао "кандидатима даје прече право на боље мјесто само свједочанство о бољем успјеху на учитељском дипломском испиту". И приликом премјештања, уколико се оно врши по жељи забавиља, предност је давана успјеху у школи, затим успјеху на радном мјесту и радном искуству.¹⁵

Кад забавиља наврши 35 година ефективне државне службе имала је право на пензију, која је износила колико и плата у посљедњој години рада увећаној за 15%.¹⁶

Надзор над радом забавишта вршило је Министарство просвјете преко одговарајућих служби.

*Брига о дјечи и сирочади у Другом свјетском рату
и нейосредно послије 1945. године*

Од самог почетка НОБ-а и војска и народ, на ослобођеним територијама, посебну бригу су посвећивали, прије свега, заштити дјеце, а затим њиховом васпитању. Већ од 1942. године на слободним територијама организују се дјечји домови. Затим све чешће долази до демобилизације из војске, иако су тамо и те како били потребни, васпитачи, љекари и медицинске сестаре, да би водили бригу о дјечи. Још док је рат трајао организовани су течајеви за васпитаче који раде у забавиштима. Током рата око 250.000 дјеце су остала сирочад, а међу њима је било близу

¹¹ Исто, Члан 7.

¹² Исто, Члан 13.

¹³ Исто, Члан 38.

¹⁴ Исто, Члан 77.

¹⁵ Исто, Члан 93-102.

¹⁶ Исто, Члан 87.

100.000 која су остала без оба родитеља, па су та дјеца имала првенство при смјештају у домове. Тако Црногорска антифашистичка скупштина народног ослобођења у јесен 1944. године препоручује да се сирочад збрину отварањем домова "у којима би они добили не само нужно за живот, него би се у исто вријеме могло нешто учинити и за њихово васпитање".¹⁷ У априлу 1945. године у извјештају Повјереништва се каже: "Ово повјереништво посветило је нарочиту пажњу збрињавању ратне сирочади и уопште социјално угрожене дјеце". Затим се додаје да је у дјечјим домовима у Бугарској смјештено 900 дјеце, те да је 300 упућено у Београд, а она ће такође бити смјештена у Бугарској или одговарајућим домовима у Банату. Уз то се наглашава да су "приведени крају све потребне припреме за отварање дјечјег дома у Котору, који ће моћи да прими око 300 дјеце". У јесен 1946. године на Петом редовном засиједанју Народне скупштине НРЦГ се констатује да су организована "три дјечја дома ради збрињавања ратне сирочади у Милочеру, Котору и Браниловици код Даниловграда у којима је смјештено 509 дјеце о којима се родитељски стара у сваком погледу".¹⁸ И у задацима Првог петогодишњег плана подвлачи се потреба збрињавања сирочади и социјално угрожене дјеце, док се предшколске установе уопште не помињу.¹⁹

На почетку 1949. године под старатељством се налазило 1500 дјеце ратне сирочади од којих је 644 било обухваћено домским смјештајем. Поред тога, у Дому за глувонијему дјецу било је 53 дјеце и у Дому за напуштену дјецу у Доњој Ластви код Тивта 37 дјеце.²⁰ Немамо податке о узрасту ове дјеце, као ни оне која су се налазила у домовима за сирочад, али је, свакако, међу њима било и дјеце предшколског узраста.

*Правилник за организацију и вођење дјечјег обданишћа
за дјецу од 3 до 10 година из 1946. године*

Први потпуни школски пропис у Црној Гори у поратном периоду био је Правилник за организацију и вођење дјечјег обданишћа за дјецу од 3 до 10 година, донесен у априлу 1946. године.²¹ Истина, њега није донијело Министарство просвјете, већ Министарство социјалне политике. Сам чин доношења, као и чињеница да се односи на дјецу до 10 година (школску) је доказ да се у први план истиче социјално збрињавање дјеце. Иначе "обданишћа за дјецу су социјалне установе народне власти за дневно збрињавање, његовање и друштвено васпитање".

Дјечја обданишћа су стварана са циљем да омогуће "радној жени мајци да активно учествује у привредном, културном, државном и дру-

¹⁷ ЦАСНО, Зборник докумената (припремио Зоран Лакић), Титоград 1975, 87.

¹⁸ *Рад Скупштинe Црне Горе 1945-1950*. (припремили Ч. Перовић и Н. Илић), Титоград 1986, 105.

¹⁹ *Закон о Петогодишњем плану развојка народне привреде Народне Републике Црне Горе у годинама 1947-1951*, Сл. лист НРЦГ, бр. 14. и 15/47.

²⁰ *Рад Скупштинe...*, 707.

²¹ *Правилник за организацију и вођење дјечјег обданишћа за дјецу од 3-10 година*, Сл. лист НРЦГ, бр. 11/46.

штвено-политичком животу народа". Али и да подигну "физички здраву и духовно снажну дјецу".

Да је код оснивања обданишта у први план стављена помоћ запосленој мајци види се и из одредаба које се односе на пријем дјеце у обданиште. Први услов је био, да би дијете било смјештено у обданиште, "да је мајка заиста запослена преко дана и изван куће" (што се доказивало посебним увјерењем), те да код куће "нема ниједног члана породице који би за вријеме одсуства запослене мајке могао примити на себе чување, његу, исхрану и васпитање дјеце". Изузетак од наведеног могао је бити: "болест мајке, лоши здравствени и васпитни услови у породици, због којих је потребно да се преко дана дијете удаљи из куће, смрт мајке или оба родитеља".²²

Задаци обданишта су прецизно утврђени. Од управитеља и осталог особља врло изричито се тражи "да свим расположивим средствима осигурају дјечи правилан тјелесни развитак", те да обезбиједи "правилно друштвено васпитање и свестрани развитак у духу тековина народно ослободилачке борбе". Затим се од васпитача захтијева да својим радом дају "родитељима штићеника жив примјер за правилно домаће васпитање, његовање и правилно подизање дјеце", те да породицу усмјере, "на плански културно-просвјетни и хигијенско-здравствени рад, као и на свестрану борбу против дјечјих болести". Од управника обданишта се такође тражи да помогне родитељима у правилном одгоју дјеце, те да у том циљу "организује културно-просвјетни и хигијенско-пропагандни рад међу родитељима по питању васпитања дјеце и побољшања живота дјеце у породици".²³

Правилником су прописани и услови за оснивање и издржавање обданишта. Тако је прописано да зграда обданишта "буде на здравом земљишту, чистој и мирној околини са довољно сунца и зеленила и са просторним дјечјим игралиштем", те да њене просторије "одговарају свим санитетско-хигијенским захтјевима, првенствено да су свијетле, сунчане, суве и са довољном кубатуром". Даље се захтијева да просторије за трпезарију и гардеробу буду изван дјечјих соба.²⁴

Заиста велики захтјеви, особито ако се има у виду чињеница у каквом је стању била наша земља, послије страховитог четворогодишњег рата.

Дјечје обданиште, према поменутом Правилнику, оснивају и финансирају: градски или реонски одбори, установе или индустријска предузећа у којима је запослено више од 100 жена и Земаљско министарство за социјалну политику. Предузећа и установе су били обавезни да издржавају обданиште за дјецу својих радница. Да би те обавезе лакше извршавали дата им је могућност да се, уз сагласност средског или градског народног одбора могу удружити "у сврху изграђивања и издржавања заједничких дјечјих обданишта". Приватна лица нијесу могла оснивати об-

²² Исто, члан 2.

²³ Исто, члан 3. и 28.

²⁴ Исто, члан 8. и 9.

даништа јер су то "установе државног старања". Иначе, дозволу за оснивање и отварање дјечјег обданишта издавало је одјељење за социјално старање градског односно среског народног одбора. Да би добио ту дозволу оснивач је био дужан да достави:

- 1) план зград, као и план дјечјег игралишта;
- 2) извјештај надлежног народног одбора о броју дјеце од 3-10 година са тог подручја, која испуњавају напријед поменуте услове за пријем у забавиште;
- 3) предвиђени капацитет објекта;
- 4) доказ о обезбјеђењу потребних средстава за прву годину рада.²⁵

Све је прецизно утврђено, а захтјеви су били на нивоу доста високог стандарда.

Вријеме за задржавање дјеце у обданишту није било прецизно утврђено, већ је подешавано према радном времену запослене мајке и кретало се од 6 до 10 сати дневно. Обданиште је радило преко читаве године изузев празника.²⁶

Процедура пријема дјеце је била врло сложена. Иначе, пријем је вршио управник обданишта, на предлог надлежног народног одбора и стручног мишљења љекара. Прије тога управник је био дужан да посјети родитељски дом дјетета да би утврдио да ли у породици има инфективних болести и какви су услови "за хигијенски-здравствени и културно-просвјетни рад". Љекарски преглед је такође имао за циљ "да се утврди стање здравља дјетета и да се избјегне могућност да се у обданиште унесе инфекција". Свој налаз љекар је обавезно уписивао у здравствени лист дјетета.²⁷

Свестрану бригу оновремене власти о дједи која су боравила у обдаништима потврђују и сљедеће одредбе: "сва дјеца у обданишту морају бити обезбијеђена исхраном која према свом квалитету и квантитету одговара узрасту дјеце и захтјевима дјечје хигијене.

Дјеца у обданишту добијају храну преко дана: најмање три пута ако дијете остане обданишту осам сати, а четири пута ако остане 10 сати".²⁸

Затим слиједи детаљно разрађен јеловник, који и данас може добро доћи младим мајкама како, колико и чиме треба хранити малу дјецу.

У одјељку - *Управа и особље обданишта* - јасно су одређене дужности управника, васпитача, љекара, економа, домаћице и помоћног особља. Управника поставља надлежни народни одбор, а потврђује Земалско министарство социјалне политике. Он руководи радом обданишта; организује и надгледа рад васпитног и другог особља; обезбјеђује исхрану и "потребне услове за јачање дјечјег здравља"; обезбјеђује адекватне санитарно хигијенске услове; предлаже примање и отпуштање службеника, сазива конференцију обданишта; организује сарадњу са ро-

²⁵ Исто, члан 6. и 7.

²⁶ Исто, члан 11. и 12.

²⁷ Исто, члан 13-18.

²⁸ Исто, члан 21. и 22.

дитељима и сл. При томе се "у cjелокупном свом раду руководи највишим интересима народа и државе, као и тековинама народно ослободилачке борбе".²⁹ Тековине НОР-а, и када се ради у обданишту, су поистовјећиване са државним и народним интересима.

За васпитаче у обдаништима постављају се:

- а) "стручне забавиље (васпитачице)";
- б) "учитељице основних школа које су свршиле течај за васпитање у установама за социјалну, здравствену и васпитну заштиту дјеце";
- в) "лица са свршеном средњом или њој равној школом и свршеним течајем за васпитање у установама за социјалну, здравствену и васпитну заштиту дјеце".³⁰

Као што се види из цитираних одредби, упркос чињеници да је тада била велика оскудица у наставном кадру за све нивое образовања, у обдаништима су као васпитачи могли радити само људи који су имали најмање средњу школу, уз обавезно завршен течај за васпитаче, што је доказ особите бригае о дјечи која су се налазила у обдаништима. Из цитираног се такође види да је у првом плану била социјална заштита, затим здравствена, па тек васпитна "заштита", мада је Земаљско министарство просвјете било обавезно да донесе одговарајућа упутства, као и да донесе правилник и програм рада.

Године 1948. донесена је савезна Уредба о оснивању дјечјих јаслица и вртића, којом су обавезани Народни одбори и предузећа да отварају ове установе. Том Уредбом се први пут у предшколске установе уводи појам дјечји вртић.

Правилник о грађењу дјечјих јаслица и дјечјих вртића

Да се у првим предратним годинама, упркос свим тешкоћама особито бринуло о просторним и кадровским условима за дјецу предшколског узраста доказ је и Правилник о грађењу дјечјих јасала и дјечјих вртића,³¹ којим су прописани, бар за оно вријеме, врло високи стандарди.

Пошто је прописао услове за локацију објекта, Правилник предвиђа да "конструктивни дјелови зграде дјечјих јасала и дјечјих вртића могу бити само од масивних зидова од опеке, камена и сличног материјала, дебљине одговарајуће климатским условима предјела, због постављања довољне топлотне изолације (...). Унутрашња обрада зидова, подова и други елементи морали су бити у свему прилагођени основним условима хигијене у одговарајућим здравственим установама".³² Даље су разрађене све функције и подјела простора намијењеног одређеној предшколској установи. Тако су посебно дате: просторије за боравак дјеце; просторије за администрацију и здравствене просторије; просторије за економат. Након тога се изричито тражи да просторије дјечјег вртића,

²⁹ Исто, члан 29. и 30.

³⁰ Исто, члан 33.

³¹ Сл. лист ФНРЈ, бр. 8/48.

³² Исто, члан 6.

не рачунајући подрум, таван и економат, не могу бити мање од 6,5 м² ни веће од 9,5 м² по једном дјетету. А укупна површина зграде и дворишта треба да има 40 м² по једном дјетету.³³

Закон о установама за предшколско васпитање из 1958. године

Овај Закон³⁴ је донешен у вријеме када се већ радило на Општем закону о школству³⁵ и припреми Програма Савеза комуниста Југославије.³⁶ Међутим, то очито није битније утицало на одредбе овог Закона. Законодавац се више трудио да да законску снагу одредбама Правилника за организацију и вођење дјечјег обданишта, за дјецу од 3 до 10 година, него да га битније доради. Истина, Правилник се односи само на дјечја обданишта, а Закон на све предшколске установе: дјечје вртиће, забавишта, обданишта, игралишта и др.

Док је Правилник донио министар социјалне политике, који је истовремено био и његов тумач, Закон је предвиђао да услове за васпитни рад и хигијенски смјештај дјече у предшколским установама прописује Савјет за просвјету НРЦГ у споразуму са Савјетом за народно здравље и Савјетом за социјалну политику.

Такође је прописана обавеза да Савјет за просвјету НРЦГ пружа предшколским установама "стручну помоћ у њиховом раду путем припремања педагошких, хигијенских и других приручника и издавањем стручних упутстава". Повећање бриге о предшколској дјечи огледа се и у чињеници да је народни одбор општине дужан да на свом подручју обезбиједи да се при подизању већих стамбених објеката а и индустријских насеља предвиде просторије за игралишта за дјечје установе. Народни одбори општина су, иначе, били дужни да се старају о развоју предшколских установа на свом подручју. Иницијативу за оснивање и све друго у вези са радом ових установа дају им њихова три савјета: за просвјету, народно здравље и социјалну политику. Значи, и на нивоу Републике и на нивоу општине о предшколским установама брину надлежни органи за образовање, народно здравље и социјалну политику.³⁷

Ово је вријеме када самоуправање још није било озбиљније закорачило у школе, па се у управне органе убрајају: одбор (у школама се назива школски одбор), вијеће васпитача и управник. Нема, дакле, потпуније подјеле између стручних и управних органа.

Одбор се састојао од представника оснивача, мјесне заједнице друштва за старање о дјечи, родитеља и вијећа васпитача, док је управник по свом положају био члан управног одбора. Чланови управног одбора су бирали на двије године. Одбор је бирао предсједника из свог састава, с тим што управник није могао бити изабран за предсједника. Чињеница да одбор одлучује "о свим важним питањима организације и ра-

³³ Исто, члан 32. и 33.

³⁴ Сл. лист НРЦГ, бр. 20/58.

³⁵ Сл. лист ФНРЈ, бр. 28/58.

³⁶ Програм СКЈ, Београд 1958.

³⁷ Исто, члан 1-9.

да установе, уколико та питања нијесу била стављена у надлежност вијећа васпитача или управнику", говори да је подјела власти односно одговорности између управних органа била јасно разграничена и да није било субординације.

Управни одбор, иначе, има више савјетодавну функцију да се "стара" или "разматра", а једино "предузима мјере за унапређење општих и материјалних услова потребних за правилно васпитање и бригу дјецe". Одлуке Одбора у дијелу његове надлежности су биле обавезне за вијеће васпитача и управника. Али ако управник сматра да је донесена одлука незаконита или на штету рада установе могао је да је обустави, с тим да о томе обавијести надлежни савјет за просвјету.

Овим Законом се налаже и формирање вијећа васпитача, које сачињавају управник, васпитачице и здравствено особље. Вијеће се старало да се васпитни рад са дјецом одвија по "савременим педагошким принципима; организује и спроводи што равномјернији живот и активности дјецe како би се равномјерно и систематски дјеловало на свестрани развој личности дјетета".

Вијеће је такође било дужно да одржава сталне везе са родитељима и да им помаже у васпитању дјецe.

Послови управника су дати сажето, али сасвим адекватно пословима које треба да обавља руководилац установе - организује рад установе, врши инструктивни и педагошки надзор над радом васпитача и другог особља. Затим, управник руководи административно-финансијским пословима и стара се о чувању имовине установе.

Предлог система васпитања и образовања у ФНРЈ и Ошћини закон о школству

Општем закону о школству,³⁸ који представља значајну прекретницу у развоју предшколског васпитања и образовања, претходили су Резолуција III пленарног засиједања СК КПЈ о задацима у школству,³⁹ Општи закон о управљању школама,⁴⁰ и Програм Савеза комуниста Југославије, као и Предлог система васпитања и образовања у ФНРЈ.⁴¹ Овим партијским документима одређен је идејни оквир за доношење закона о школству у ФНРЈ и свих других прописа о образовању и васпитању као јединственом систему.

Процес васпитања и образовања не почиње ступањем дјетета у школу, као што се и не завршава завршетком школовања. Уз то, период од треће до седме године живота је веома погодан за психофизичко и морално формирање човјекове личности. Зато предшколске установе, које претходе основној школи, треба да својим дјеловањем знатно прошире васпитно-образовни систем у цјелини. Све то "намеће друштвеној заједници обавезу да проблемима предшколског васпитања

³⁸ Сл. лист ФНРЈ, бр. 28/58.

³⁹ "Партијски рад", бр. 5/50.

⁴⁰ Сл. лист ФНРЈ, бр. 11/55.

⁴¹ Предлог система образовања и одгоја у ФНРЈ, Београд 1958, стр. 34.

посвети више пажње и организовање систематске помоћи". Зато је потребно да се за дјецу предшколског узраста стварају услови за "преживљавање здравог, пуног и радосног дјетињства". То се може постићи само добром сарадњом са породицом, па јој треба пружити пуну помоћ у одгајању дјецe; имајући у виду "нов положај и улогу жене у привредном, културном и друштвеном животу". Зато је друштво дужно не само да пружа помоћ породици, већ и "да непосредно организује установе и облике друштвеног старања о ведром дјетињству и здравом одгоју најмлађе генерације". Јер "сама за себе ни најбоље организована породична средина не може у потпуности да удовољи свим захтјевима који произилазе из природе и потреба дјетета, а посебно из потреба за укључивање у дјечји колектив вршњака, за живот у игри, у природи".

Дијете се само у "малом дјечјем свијету" и животу изван куће ослобађа уских веза ограничених само на породицу и ствара и проширује нове везе и односе са ширим кругом дјецe, усклађујући своје жеље и интересе са интересима друге дјецe".⁴²

Предлогом система образовања и васпитања у ФНРЈ, циљеви и задаци предшколског васпитања и образовања су груписани у четири групе:

1. *Постављање темеља здравој и физичкој конститицији*, што се постиже осигуравањем повољних услова за чување здравља, јачање дјечјег организма, хармоничан физички развој и развијање хигијенских и културних навика.

2. *Формирање основних елемената моралног лика дјетета*, што подразумева: љубав према родитељима и осталим члановима породице; његовање другарства, пријатељства и узајамне сарадње и помоћи; складан живот и игра у колективу; развој основних радних навика; навикавање на усклађивање својих интереса са интересима заједнице.

3. *Утицање на развој умних способности код дјетета*: развијањем способности посматрања, запажања и говора; игром и другим дјечјим занимањима; развојем пажње, памћења и вољних напора; богаћењем речника и културе изражавања и

4. *Формирањем елементарног смисла за естетско доживљавање*: омогућавањем да доживљавају љепоту природе и људског стваралаштва; развијање дјечје маште и стваралаштва, кроз властито изражавање дјетета у цртању, моделирању, пјесми и сл.⁴³

Законодавац је, на неки начин, одвојио социјалне и здравствене услове за дјецу (дјечје јаслице, дјечје домове за одојчад, диспанзере, патронажну службу и др), од дјечјих вртића, обданишта, забавишта и игралишта, која служе за васпитни рад.

У предшколским установама, према Предлогу система, првенствено се задовољавају потребе дјецe за здравим дјечјим животом, игром и ведрим дјетињством. Али су оне дужне и да сарађују са родитељима и да им помажу у правилном одгоју дјецe, да помогну запосленој мајци и,

⁴² Исто, страна 35.

⁴³ Исто, страна 36.

што је потпуно ново у односу на претходно стање, "да допринесу стварању здравих темеља за даљи одгој и образовање младих генерација", те да у том смислу, као установе "које претходе школама првога ступња, својим дјеловањем на специфичан начин знатно проширују друштвени одгојни систем у цјелини и знатно олакшавају и побољшавају напоре породице и друштва у даљем одгоју и образовању младе генерације код студената у школу".⁴⁴

Након усвајања Предлога система образовања у ФНРЈ, на његовим основама, донесен је општи Закон о школству, по коме се "васпитање и образовање остварује у јединственом систему који чине: предшколске установе, основна школа, гимназија, стручне и више стручне школе, факултети универзитета, високе школе и умјетничке академије, установе за образовање одраслих и стручно усавршавање (редовне школе, различите школе за одрасле, раднички и народни универзитети и друге установе и облици)".

Поред поменутих школских услова "обавезно основно васпитање и стручно образовање дјеце ометене у физичком или психичком развоју врши се у специјалним школама".⁴⁵

Значи, предшколске установе су постале саставни дио васпитно-образовног система и у тексту Општег закона о школству третирају се "равноправно" са осталим школама и облицима васпитања и образовања. Затим се каже да "установе за предшколско васпитање оснивају општински народни одбори, стамбене заједнице, привредне и друштвене организације", уз назнаку да је оснивач дужан да обезбиједи материјална средства, кадрове, као и хигијенске и друге потребе за рад ових услова.⁴⁶

Ни у одјелку о школама за образовање наставника нијесу изостављене предшколске установе, јер се каже: "наставници се образују у овим школама: школе за васпитаче, учитељској школи, вишој педагошкој школи..."⁴⁷ У складу са тим "у установама за предшколско васпитање, васпитачи могу били лица која су завршила школу за васпитаче или њој одговарајућу школу".⁴⁸

И све друге одредбе о управљању, надлежностима, правима и дужностима државних и друштвених органа једнако се односе на предшколске, као и на остале школске установе.

Закон о установама за предшколско васпитање из 1965. године

Требало је да прође читавих седам година од доношења Општег закона о школству, па да се у Црној Гори донесе посебан Закон за предшколско васпитање, којим се мијења статус ових услова, што је особито тешко схватити, а он је, у свим битним питањима њиховог живота и

⁴⁴ Исто, страна 37.

⁴⁵ *Општи закон о школству*, "Сл. лист ФНРЈ", бр. 28/58, чл. 5.

⁴⁶ Исто, члан 27.

⁴⁷ Исто, члан 86.

⁴⁸ Исто, члан 109.

рада, знатно сиромашнији не само од Општег закона о школству, већ и од Правилника за организацију и вођење дјечјих обданишта за дјецу од 3-10 година, из 1946. године.

Иако је Општи закон о школству изричито сврстао предшколске установе у васпитно-образовни систем, Закон о установама за предшколско васпитање⁴⁹ није припремио Републички секретаријат за образовање, науку и културу, већ Законодавно-правна комисија Скупштине СРЦГ. Према овом закону задаци установа предшколског васпитања и образовања су:

"да организују дјеци културну забаву, игру и заједнички живот и тиме допринесе њиховом даљем васпитању;

"да сарађују са родитељима и пружају им стручну помоћ у њиховом васпитању дјеце;

"да помажу родитељима, нарочито запосленим мајкама, у вођењу свакодневне бриге о збрињавању и васпитању дјеце;

"да подстичу и помажу средини у којој дјелују разне облике окупљања и васпитања дјеце и да у том правцу сарађује са друштвеним организацијама за сарадњу са дјецом".⁵⁰

Нема, дакле, ни помена о било каквој припреми за основну школу, иако је таква обавеза знатно раније била утврђена Општим законом о школству.

Закон је предвиђао да, по правилу, оснивач предшколских установа буде општина, али је ту могућност дао и мјесним заједницама и радним организацијама. Прописани су и услови за њихово оснивање: одговарајући простор, нужни стручни кадар, инвентар, дидактичка средства, дјечја игралишта и обезбијеђена финансијска средства. Дата је и могућност да се за дјецу заосталу у развоју могу основати предшколске установе за специјално васпитање.

То је вријеме када су већ били донесени основни закони о избору радничких савјета и других органа управљања у радним организацијама.⁵¹ Устав СФРЈ и Устав СРЦГ,⁵² којима је измијењено и име Савезне државе, као и имена република које су је сачињавале, тако што је ФНРЈ "прерасла" у СФРЈ, а народне републике у социјалистичке републике, односно, то је вријеме када се увелико ради на "развијању и стварању нових односа" у Југославији у цјелини, чију основу је чинило "социјалистичко радничко самоуправљање". Зато се и више од три четвртине Закона о установама за предшколско васпитање односи на управљање, односно на самоуправљање у њима.

У складу са "увођењем" самоуправљања, и у предшколским установама одговарајуће органе самоуправљања чине: радна заједница, савјет установе, управни одбор и управник. Од стручних органа помиње се само вијеће васпитача које "сачињавају сви васпитачи, здравствени радници и управник". У надлежности Управном одбору је дато да "рас-

⁴⁹ Сл. лист СРЦГ, бр. 22/65.

⁵⁰ Исто, чл. 2.

⁵¹ Сл. лист ФНРЈ, бр. 15/4.

⁵² Закон о дјечјим вртићима, "Сл. лист СРЦГ", бр. 32/65, чл. 3-6.

правља о свим питањима васпитања дјеце". Предвиђена је и обавеза доношења Статута.

О надлежностима органа управљања овом приликом нећемо расправљати с обзиром да су истовјетне с надлежностима таквих тјела у школама и ванпривредним организацијама.

Закон о дјечјим вртићима из 1968. године

Изгледа да је и сам законодавац био свјестан многих недостатака напријед поменутог закона, па је три године касније донесен нови, знатно разрађенији, Закон о дјечјим вртићима.⁵³

Истина, овај Закон се односи само на дјечје вртиће, као "самосталне самоуправне установе у којима се остварује васпитање и образовање дјеце предшколског узраста". Коначно је, дакле, и у Црној Гори дјечјим вртићима "призната" и образовна функција. Иако се Закон односи само на дјечје вртиће, дата је и могућност "да се васпитање и образовање дјеце предшколског узраста може остварити и у подручним одјељењима дјечјих вртића, у посебним одјељењима основних школа, као и у радним јединицама радних и других организација".⁵⁴

Ове посљедње двије могућности, а нарочито могућност да основне школе у посебним одјељењима могу организовати предшколско васпитање, увелико су допринијеле већој обухватности дјеце предшколским васпитањем и образовањем. Исто је важило и у погледу рада дјечјих вртића за дјецу ометену у физичком и психичком развоју, који су се могли отварати у посебним одјељењима специјалних школа, гдје су равноправно са осталим садржајима, били заступљени и васпитање и образовање".⁵⁵

У циљевима васпитно-образовног рада у дјечјим вртићима у први план се истиче "правилан психички и физички развој дјетета предшколског узраста", затим "изграђивање интелектуалне и моралне личности"; али и "усвајање елементарних знања о природи, животу и раду људи (...) развијање дјечјег стваралаштва и смисла за естетско доживљавање и стварање основних навика културног и социјалног понашања". Као посебан задатак рада у дјечјим вртићима истиче се "припремање дјеце за школу".⁵⁶

У складу са промјенама садржаја рада, особито због њихове васпитне и образовне функције, дјечји вртићи су први пут овим Законом дати у надлежност просвјетно-педагошкој служби, с циљем да им она пружи помоћ и контролише остваривање програмских задатака, нарочито у дијелу који се односи на васпитну и образовну функцију. Међутим, надзор над законитошћу рада дјечјих вртића и даље је вршио општински орган управе надлежан за послове образовања.⁵⁷

⁵³ Сл. лист СРЦГ, бр. 14/68.

⁵⁴ Исто, чл. 2.

⁵⁵ Исто, чл. 3.

⁵⁶ Исто, чл. 5.

⁵⁷ Исто, чл. 9. и 12.

Законом је дата могућност општинама и радним организацијама да могу оснивати вртић, али само под условом да имају најмање 40-торо дјеце која су заинтересована за похађање вртића, обезбијеђен стручни кадар, обезбијеђен простор и опрему и потребна финансијска средства за оснивање и почетак рада дјечјег вртића.

Вртић не може почети са радом прије него што стручна комисија, коју формира општински орган управе утврди да су испуњени просторни и други потребни услови.⁵⁸

Трошкове васпитно-образовног рада у дјечјим вртићима сноси оснивач, а ако се у њима врше и друге услуге, као што су исхрана, продужени боравак и др. накнаду за те услуге, по правилу, плаћају родитељи или старатељи полазника.⁵⁹

Новина у односу на претходне законе је и захтјев да дјечји вртић свој унутрашњи живот и рад организује "на основу друштвено-педагошких захтјева и потреба средине у којој дјелује". Дјечји вртић је дужан да подстиче и помаже, у средини у којој дјелује, "разне облике окупљања и васпитања дјеце". У том правцу је умјерена и његова културна и забавна дјелатност, која се састоји у организовању природби, изложби и фискултурних јавних манифестација поводом Дана вртића и других свечаности. Овим се законом, дакле, први пут уводи Дан вртића, као свечана јавна смотра на којој се пригодним манифестацијама приказују резултати васпитно-образовног рада у вртићу.

При упису у дјечји вртић нема више тако оштрих ограничења социјалне природе, као у претходним законима, јер, генерално узев, у вртић се могу уписати сва дјеца "од навршене 3 године старости до поласка у школу, која су физички и психички здрава".

Истина, предност при упису имају дјеца без оба родитеља, дјеца чија су оба родитеља или мајка у радном односу, као "и дјеца чије су прилике у породици такве да је из здравствених, васпитних и других разлога потребно да буду смјештена у вртић".⁶⁰

Вријеме почетка рада у дјечјим вртићима је дато доста флексибилно, тако да се могло прилагодити потребама родитеља, као и климатским и другим условима одређене средине.

Програм васпитно-образовног рада, у складу са утврђеним основама које је доносио Педагошки савјет СРЦГ, а на предлог стручног вијећа вртића, доносио је савјет дјечјег вртића. Иначе, дјечји вртић је био обавезан да на почетку године достави на увид свој годишњи програм рада оснивачу, основној заједници образовања и надлежној просвјетно-педагошкој служби, а на крају године и извјештај о реализацији годишњег плана рада.⁶¹

Очито, рад у дјечјим вртићима је све више контролисан и усмјеран од стране надлежних стручних служби и самоуправних органа.

Ради веће обухватности повећан је број дјеце у одговарајућим

⁵⁸ Исто, чл. 15. и 16.

⁵⁹ Исто, чл. 19. и 20.

⁶⁰ Исто, чл. 26. и 27.

⁶¹ Исто, чл. 28-32.

групама и кретао се, по правилу, од 15 до 20 у најмлађој, 20 до 25 у средњој и 25 до 30 у старијој групи. Вртић је могао да има и подручна одјељења у посебним одјељењима основне школе, као и радним јединицама радних организација, али не више од 20 васпитних група.⁶²

Избору кадрова који су могли радити у предшколским установама посвећивана је нарочита пажња, тако да су васпитачи у дјечјим вртићима могли бити "лица која су завршила школу за васпитаче и која својим радом и животом, друштвеним и моралним особинама пружају гаранцију да ће остваривати циљеве и задатке васпитања и образовања".

У истом циљу је уведено и обавезно периодично усавршавање васпитача, као и други облици стручног усавршавања. А у циљу здравствене заштите дјецe васпитно и друго особље дјечјег вртића морало би бити у току године најмање једанпут лeкарски прегледано. Прописана је и доста висока норма непосредног извођења васпитно-образовног рада, која је, по правилу, износила 30 часова седмично.

Управљање дјечјим вртићима је организовано на исти начин као и у основним и средњим школама. Највећу власт је имао савјет, односно радна заједница, ако вртић није имао више од 30 запослених. Затим управни одбор и управник, чија је улога све више потискивана у други план. Истина, он руководи пословима дјечјег вртића, стара се о уредном извођењу васпитно-образовног рада и одговоран је за извршење годишњег плана рада дјечјег вртића. Али он мора да "извршава одлуке радне заједнице, савјета и управног одбора". Управник, васпитачи и дјечје његоваљице чинили су стручно вијеће, које је било одговорно "за правилан васпитни рад и његу дјецe у дјечјим вртићима".⁶³

*Закон о предшколском васпитању
и образовању из 1977. године*

У времену од претходног до усвајања овог Закона (1968-1977) донесено је више важних докумената, која су се посредно односила и на предшколско васпитање и образовање. Ту су Резолуција X конгреса СКЈ о задацима Савеза комуниста Југославије у социјалистичком самоуправном преображају васпитања и образовања,⁶⁴ Закон о просвјетно-педагошкој служби,⁶⁵ Закон о стручном и педагошком усавршавању наставног и васпитног особља,⁶⁶ Закон о инспекцији,⁶⁷ Закон о удруженом раду⁶⁸ и Закон о Педагошком савјету.⁶⁹

Законодавац се нашао у заиста тешкој позицији да, на неки начин, са свим поменутих и низом непоменутих докумената, усклади За-

⁶² Исто, чл. 33-34.

⁶³ Исто, чл. 35-54.

⁶⁴ Документа X конгреса СКЈ, Београд 1974.

⁶⁵ Сл. лист СРЦГ, бр. 10/70.

⁶⁶ Сл. лист СРЦГ, бр. 31/71.

⁶⁷ Сл. лист СРЦГ, бр. 34/75.

⁶⁸ Сл. лист СРЦГ, бр. 53/76.

⁶⁹ Сл. лист СРЦГ, бр. 48/76.

кон о предшколском васпитању и образовању.⁷⁰ Тако у првом члану овог Закона пише: "предшколско васпитање и образовање је друштвено организована дјелатност којом се на основама и тековинама науке и идејним основама марксизма и самоуправног социјализма, савремене научне теорије и праксе обезбјеђује њега, васпитање и образовање дјецe предшколског узраста и одређени облици социјалне и здравствене заштите у циљу обезбјеђивања услова за нормалан физички интелектуални, социјални и емоционални развој и успјешно даље васпитање и образовање".

Ово много личини на став из Резолуције X конгреса СКЈ, у којој се, између осталог, каже да "предшколско васпитање и образовање због свог значаја за цјелокупни развој дјецe мора постати саставни дио васпитно-образовног система, политике васпитања и образовања и друштвено-економске политике". Затим се инсистира да "предшколско васпитање и образовање треба брже и шире да обухвати сву дјецу посебно из радничких породица".⁷¹

Значи, овај Закон чини корак даље у правцу потпунијег укључивања предшколских установа у васпитно-образовни систем, јер у њему не само да се помиње, већ се у први план истиче васпитање и образовање дјецe. И коначно, након 20 година од доношења Општег закона о школству констатује се да је предшколско васпитање и образовање "саставни дио јединственог система васпитања и образовања", те да представља "дјелатност од посебног друштвеног интереса".⁷²

Што се, пак, тиче циљева и задатака, они су, углавном, истовјетни претходним законским прописима, с тим што су сада потпуније и прецизније формулисани, тако да би им се мало шта новог могло додати. Наиме, ту се истиче потреба чувања здравља, правилан психофизички развој, формирање хуманог човјека, развијање интелектуалних способности, стицање елементарних знања о природи, животи и раду људи; утицај на формирање моралног лика дјетета и развијање хуманих међуљудских односа; развијање дјечјег стваралаштва и стицање елементарног смисла за естетско доживљавање и изражавање; задовољавање потреба дјецe за игром и дружењем и коначно "допринос припремању дјетета за школу у сарадњи са основном школом и породицом у циљу континуитета васпитања и образовања дјецe".⁷³ Дакле, у јединственом школском систему потребно је остварити и јединство и континуитет остваривања циљева васпитања и образовања.

Према овом Закону три основна циља предшколских установа су: васпитања и образовања социјална и здравствена заштита.

Прецизан је и систем финансирања. Законодавац је обавезао самоуправне интересне заједнице основног образовања, социјалне и дјечје заштите и здравствене дјелатности да самоуправним споразумом утврде међусобна права и обавезе у погледу финансирања дјелатности предшколског васпитања и образовања, као и друге облике бриге о дјеци.⁷⁴

⁷⁰ Сл. лист СРЦГ, бр. 28/77.

⁷¹ Резолуција X конгреса СКЈ о задацима Савеза комуниста...

⁷² Закон о предшколском васпитању и образовању..., чл. 2.

⁷³ Исто, члан 4.

Родитељи и даље учествују у финансирању трошкова исхране, с тим што се то сада чини према самоуправном споразуму, који се заснива на одређеним критеријумима, зависно од материјалних могућности родитеља, тако да су најсиромашнији ослобођени од тог учешћа.⁷⁵

Одредбе о оснивању и укидању дјечјих вртића нијесу битније промијењене, изузев обавезе оснивача да претходно изради елаборат о друштвеној оправданости оснивања дјечјег вртића и да прибави сагласност одговарајућих самоуправних интересних заједница.

У поглављу *Организација рада* новине су: да се дјечји вртић организује тако да "цјелокупним унутрашњим животом и радом, односно облицима и методима рада, доприноси остваривању циљева социјалистичког васпитања и образовања и друштвене бриге о дјечи предшколског узраста (ово је позајмљено из Резолуције Х конгреса СКЈ...). Друга новина је могућност преласка на петодневну радну седмицу, уколико за то постоје услови и ако то није "у супротности са потребама друштвене средине и интересима родитеља". Услове за прелазак на петодневну радну недјељу ближе прописује "функционер који руководи републичким органом управе надлежним за послове образовања". Истина, он то чини уз сагласност свог колеге који те послове обавља у социјалној и дјечјој заштити.

Смањен је и број дјеце у васпитним групама, тако да у групи од три године не може бити више од 10, у осталим не више од 20-оро дјеце. Сада се у рад дјечјих вртића укључују и педагози, психолози, социјални радници, као стручни сарадници.

У стручним органима, поред стручног вијећа, појављује се и стручни актив. Послови директора или управитеља, односно "инокосног пословодног органа" уопште се не помињу, већ само услови и начин постављања.⁷⁶ Ово је иначе вријеме када Социјалистички савез радног народа и Синдикат непоштено нападају директоре као "главне кочничаре у развоју нових самоуправних односа".

Овим Законом се први пут издвајају послови од посебног друштвеног интереса, у чијем управљању, поред чланова радне заједнице дјечјег вртића, "учествују представници самоуправне интересне заједнице основног образовања, социјалне и дјечје заштите, представници оснивача, општине, мјесне заједнице, других заинтересованих органа и организација и родитеља". Послови од посебног друштвеног интереса су: утврђивање предлога статута; утврђивање програма васпитно-образовног рада; доношење плана и програма рада и развоја дјечјег вртића; утврђивање критеријума и услова за упис дјеце и висине накнаде за њихов смјештај и исхрану; усклађивање дјелатности дјечјег вртића са потребама средине и именовање и разрешавање инокосног пословодног органа.⁷⁷

⁷⁴ Исто, члан 7. и 8.

⁷⁵ Исто.

⁷⁶ Исто, члан 18-34.

⁷⁷ Исто, члан 35.

Закон о предшколском васпитању и образовању из 1992. године

Основни смисао доношења овог Закона⁷⁸ био је "чишћење" претходног од "самоуправног хаоса". Тако у одјелку - *Општи услови* нема никаквих битних промјена изузев што је надлежност самоуправних интересних заједница и органа самоуправљања преузела држава. По одредбама Закона о предшколском васпитању и образовању, основе програма рада установе "доноси републички орган управе надлежан за послове просвјете, по претходно прибављеном мишљењу Просвјетног савјета РЦГ. Као и у основним и средњим школама и у предшколским установама забрањено је политичко дјеловање.⁷⁹

У одјелку - *Оснивање, укидање и рад предшколских усјанова* - новину представља давање могућности да, поред државне, ове установе могу бити у надлежности мјешовите, задружне и приватне својине. Прецизније су прописане одредбе које се односе на годишњи програм рада и васпитне групе.⁸⁰

У поглављу - *Васпитачи и стручни сарадници* - дошло је до извјесних измјена с тим што је, поред рада васпитача, прецизније одређен посао педијатријске сестре. Када се ради о дјеци лакше ометеној у развоју, посао васпитача могу искључиво да обављају васпитачи дефектолози. У погледу стручне спреме од васпитача се тражи да имају вишу или високу стручну спрему, одсјек или смјер за предшколско васпитање и обрзовање, док са дјецом лакше ометеном у развоју могу да раде само лица која имају вишу или високу стручну спрему одговарајуће дефектолошке струке. За медицинске сестре потребна је медицинска школа, по правилу, педијатријског смјера, а за педагоге и психологе, разумије се, одговарајућа висока школска спрема. Избор васпитача и стручних сарадника врши се путем конкурса, а одлуку, на предлог управног одбора, доноси директор.⁸¹

Највеће и најбитније промјене у односу на претходне законе учињени су у поглављу - *Управљање* -. Формално гледано, предшколским установама управља управни одбор, од три до пет чланова које именује Министарство просвјете и науке, јер он доноси годишњи програм рада и разматра извјештај о његовом остварењу; утврђује финансијски план и завршни рачун; доноси статут и акт о унутрашњој организацији и систематизацији радних мјеста, утврђује предлог броја дјеце за упис.⁸²

Директор предшколске установе сврстан је у стручне органе, што је добро, али су му овлашћења голема. Њега бира министар просвјете и науке, без консултације са колективом, и тако га, самим чином постављања, на неки начин, издваја из колектива и чини директно одговорним министру, а не колективу. Свакако је добро што је директор "враћен школи", те му је главни посао да организује рад предшколске уста-

⁷⁸ Сл. лист РЦГ, бр. 56/92.

⁷⁹ Исто, чл. 1-12.

⁸⁰ Исто, чл. 13-29.

⁸¹ Исто, чл. 30-34.

⁸² Исто, чл. 35-37.

нове и да врши увид и надзор у васпитно-образовни рад васпитача и стручних сарадника. Међутим, он је овлашћен и да "предузима мјере" према радницима, чак има право и да их удаљи са посла.⁸³ И овдје се, дакле, као што се често код нас дешава, из једне, пошло у другу крајност. Умјесто потпуно развлашћеног дошло се до, у односу на колектив, свемоћног, а у односу на власт потпуно зависног директора.⁸⁴

⁸³ Исто, чл. 39-42.

⁸⁴ Видјети: Милош Старовлах, *Школа између власти и слободe*, Цетиње 1993.

Мр Вукић ИЛИНЧИЋ*

ВАСОЈЕВИЋКА АФЕРА У ИЗВЈЕШТАЈИМА РУСКОГ ОТПРАВНИКА ПОСЛОВА СА ЦЕТИЊА

Завјера у Васојевићима 1909. године била је једна од више афера у Црној Гори у тзв. уставном периоду. Послије неуспјеле акције потпоручника Петра Ђиновића да заузме војно слагалиште - барутану у Краљима, 6. септембра 1909. године (по старом календару), образован је војни суд у Колашину, центру тадашње Морачко-васојевићке области, на челу са бригадиром Мијајлом Нишиним Вучинићем. Истрага је показала да је, иако је то био самовољни покушај Ђиновића, завјера имала шире размјере, с циљем да се обори тадашњи црногорски режим.

Послије обављеног суђења које је трајало више од два мјесеца, пресудом су обухваћена 103 лица а 11 их је осуђено на смрт. Од лица којима су изречене смртне казне петоро је било у рукама власти. Стријељани су 16. новембра 1909. године. Над Петром Ђиновићем, Михаилом Јојићем и Радисавом Рачићем казна је извршена у Андријевици, а Илија Петровић и Петар Митровић стријељани су у Подгорици. Остали су осуђени на различите временске казне од двије и више година укључујући и вјечиту робију; једно лице је добило ослобађајућу пресуду због недостатка доказа, а као невини четворица су ослобођени.¹

Иако је суд радио тајно, о њему су писали црногорски листови "Глас Црногорца" и "Цетињски вјесник", износили неке детаље, а нарочито су коментарисали писање других листова и часописа на јужнословенском простору о овом догађају.

Судски процес је заокупљао пажњу и дипломатије. Руску дипломатију је највише забрињавало како ће се судски процес и његов исход

* Аутор је магистар историјских наука, Музеј града Подгорице.

¹ ДАЦГ, ф. Васојевићка афера, ф. 1, Оснивање *Књажевској Великој Војној Суда*, бр. 4258, б. 9. 1909. године, наредбом министра војног од 4. 9. 1909. године; Пресуда; Глас Црногорца, бр. 39, 12. 9. 1909. године; Никола Шкерковић, *Црна Гора на освишћу XX вијека*, Београд 1964, 493.

одразити на у том периоду ионако неповољне односе између Црне Горе и Србије. За то се живо занимао руски отправник послова са Цетиња Николај Дјаченко. Његови извјештаји добијају на значају и због честих, личних контаката са књазом Николом и члановима књажевске породице, јер је Васојевићка афера пореметила односе између појединих чланова династије.

У једном извјештају о завјери и суђењу у Колашину, руски дипломата пише да је то "неоспорно крупан догађај у унутрашњем животу књажевине", да су владина саопштења у јавности и говори "књажевих министара" сведени на минимум, да су у вези са "Колашинским инцидентом" књаз и његови најближи сарадници озбиљно забринути. Руски дипломата износи свој утисак из посљедњег разговора са књазом Николом, који га је упознао "не само са посљедњим подацима добијеним у судској истрази", већ и са наредбом министру унутрашњих дјела да му се достави записник са саслушања свих оптужених и свједока на суду. По ријечима "Његовог Краљ. Височанства, број лица која имају било какав контакт у завјери потпоручника Ђиновића није већи од седамдесет, од тога шеснаест лица је побјегло у предјеле Албаније, тако да ће им се судити у одсуству".²

О судбини главних виновника књаз Никола је рекао: "Троје ће бити стријељани, јер сам ријешо да овога пута дјелујем неумољиво, пошто сам чврсто увјерен, да ако би од броја бомбаша затворених у подгоричкој тамници пет-шест њих било тако кажњено, садашње завјере не би ни било. Цио народ црногорски је уз мене и одан ми је. Међу војском нема издајника. Понашање чете којом је командовао Ђиновић је за сваку похвалу."³ Завјера је по њему дјело србијанских политичких радника, при чему је прозао извјесног господина Спалајковића, а податке добијене у истрази књаз је ријешо да чува у дубокој тајности, да не би открио пред непријатељима Словенства, а нарочито пред Аустријом, интриге упућене из Београда против Црне Горе и њене династије. Изјаве књаза Николе биле су оптимистичке, коментарише даље Дјаченко, у жељи да убиједи сабесједника да је у Црној Гори "све добро". Али при свему томе: "Господарева ријеч је звучала некако неубједљиво, као да је сам себе бодрио и тјешо говорећи о непромијењеној љубави и народној оданости и апсолутној вјерности војног елемента". Пажљиво пратећи унутрашњи живот Књажевства, провјеравајући непрестано своја запажања размјеном мишљења са људима различитих увјерења, сталежа и стања, Дјаченко је дошао до закључка "да притајена брига и страх Господарев имају озбиљног основа" и да је стање "далеко од тога да је цио црногорски народ у једнакој мјери привржен свом врховном поглавару".

Од увођења конституционог, односно уставног система, неприкосновени књажев ауторитет је пољуљан. Томе је допринјело његово учешће у унутрашњој политичкој борби, жестока одбрана интереса

² НМЦГ, БАО, ф. Приновљени рукописи, к. за 1909, Дјаченко - министру иностраних дјела, телеграм бр. 44, Цетиње, 7. 10. 1909.

³ Опширније, ДАЦГ, ф. Васојевићка афера, ф. 2, Пресуда Суда за суђење *анархистичких злочина*, од 14. јуна 1908. године, бр. 511/1908.

једне партије и прогони сљедбеника друге. Злосрећни судски процеси су јако погоршали односе у Црној Гори, створивши много увријеђених и незадовољних, чији ће број значајно порастати "као посљедица колашиноског случаја". Умјесто свеопште амнестије која се очекивала за прославу педесетогодишњице књажевог јубилеја, тамнице су препуњене а незадовољство појачано. Дјаченко је писао да: "у редовима армије, нарочито међу официрима, царује незадовољство, које је посетио министар војни бригадир Мартиновић, коме пријети судбина његовог оца, који је убијен у сред бијела дана од стране једног увријеђеног Црногорца, а у области грађанске управе прилике нијесу ништа боље, углавном захваљујући самовољи министра унутрашњих дјела, коју испољава на сваком кораку, а како Мартиновић, тако и Пламенац за сада користе повјерење и благонаклоност Господара и то је добро народу познато."⁴

О књажевом убјеђењу да је војна завјера припремљена од стране политичких кругова из Србије, руски дипломата каже да се не може изјаснити "пошто правих (неоспорних) доказа за такву потврду нема". Међутим, даље коментарише, да у сваком случају "србијанско-црногорски односи се несумњиво погоршавају под утицајем процеса потпоручнику Ђиновићу, мада лично књаз свјесно показује уздржаност. Као болна тачка поменутих односа служе чињенице да црногорски политички бјегунци бораве у Србији и овдје влада увјерење да уживају велику заштиту и издашну новчану помоћ од владе Краљевине Србије. Медијска кампања против црногорске власти, која је жестоко почела у Београду, приписује се црногорским емигрантима са господином Томићем на челу. Српски радикали са Пашићем и Протићем на челу сматрају се заклетим непријатељима династије Петровић-Његош и њима се у званичним црногорским круговима приписује кривица за садашњи политички раскол."⁵

Свестан сложености ситуације руски дипломата констатује: "У сваком случају, треба још једном са жаљењем да прихватимо, да је веома тешко постићи искрено и чврсто пријатељство међу Јужним Словенима, чак и тада кад представљају једно племе, по језику, вјери и националним стремљењима. Ја сам увјерен, да књаз Никола I испољава у датом времену њему несвојствену уздржаност у односима са Београдом и зато што се приближава дан прославе његовог јубилеја и да би одсуство са свечаности србијанског краља Петра, а нарочито делегације из Београда, било црна мрља и болно се одразило на самољубље старог владара Црне Горе..."⁶

Руски дипломата извјештава и о међусобним односима књажевих синова. Он помиње једну свечаност у Бару у част француског адмирала Пивеа и његове ескадре, гдје је "пало у очи одсуство књаза Мирка". Према званичној верзији књаз Мирко је био онемогућен жалашћу због смрти сина првијенца. Дјаченко процјењује да би се односи између њега

⁴ НМЦГ, БАО, ф. Приновљени рукописи, к. за 1909. г, Дјаченко - министру иностраних дјела, телеграм бр. 44, Цетиње, 7. 10. 1909.

⁵ Исто.

⁶ Исто.

и престолонаследника Данила давно прекинули, да књагиња Милена не даје умирујући тон сукобу између синова. "По многим обиљежјима и подацима може се уочити да је нова свађа међу браћом поникла на основу несрећног колашинског инцидента. Дозволите да споменем Вашем Високопреваходству, да су потпоручник Ђиновић и његови саучесници, покушавајући да сачувају војничку повјерену им част, изјавили да дјелују у име и по наредби књаза Господара Данила II,⁷ који би ступио на престо, стари Господар свргнут, а његови савјетници и министри убијени".⁸

У истом извјештају Дјаченко каже да не може гарантовати да ли у свему томе има истине, међуитм, "често боравећи у кругу књажеве породице, примијетио сам крајњу хладноћу између наследника и књаза Мирка, која је неочекивано замијенила њихово доскорашње пријатељство... Што се тиче Господара, он нажалост, није никада био у стању да довољно проникне у чврстину односа својих синова, а резултат тога, између осталог је и тај да ни један од њих без обзира на природну обдареност, није добио одговарајуће образовање. Догађаји у Васојевићима искоришћени су од стране присталица књаза Мирка, с циљем да код старог Господара изазову недоумицу о безусловној лојалности његовог првијенца компромитујући га пред јавношћу... Пошто престолонаследник Данило нема наследника престола, на то мјесто би дошли његови рођаци, тако да се књазу Мирку указала шанса. Зна се за његову необуздану ватрену нарав и огромно честољубље да се неће никада помирити са стањем ствари и да ће бити спреман на најенергичније акције против брата ради остварења циља... књаз Никола поводом питања насљеђа, намјерава да путује у Петроград, да би добио одобрење руског цара за измјену поретка по питању насљеђа престола у корист књаза Мирка - ако Данило не добије насљедника." Дјаченко сматра да ће Црна Гора због ових сукоба бити изложена спољним опасностима, јер је сигурно да Аустро-Угарска неће остати по страни, "помажући једном од браће против другог", да ће јој то бити повод за мијешање у унутрашња питања Црне Горе и да ће "под фирмом завођења реда и закона чак и увести војску."⁹

У ранијем извјештају, након пресуде и извршења казни Војног суда, Дјаченко пише: "... сама чињеница да је потпоручник Ђиновић стекао образовање у Београду је више убиједила Господара у истинитост претпоставки", па је ријешило овога пута "да примијени најсуровије казнене мјере. Његово Краљевско Височанство потврдило је смртне казне

⁷ Види: ДАЦГ Ц, ф. Васојевићка афера, ф. 1, тел. бр. службено (хитно), 11. 9. 1909. ком. Радоњић из Андријевице Обласној управи Колашин. У овом извјештају наводе се ријечи потпоручника Петра Ђиновића, које је изговорио пред окупљеном Барском четом, да је наређено од прест. Данила да се заузме барутана.

Занимљиво је и једно писмо Јована Пламенца, министра унутрашњих дјела, књазу Николи у којем га обавјештава да је Ђиновић на саслушању помињао и име Јанка Вукотића да је и он умијешан у завјеру. Писмо је, поред детаљног извјештаја, написано са циљем да оправда Вукотића. Види: НМЦГ, БАО, ф. Никола I, к. за 1909, Пламенац књазу Николи, Колашин, 12. 9. 1909. писмо, бр. 92.

⁸ НМЦГ, БАО, ф. Приновљени рукописи, к. за 1909, Дјаченко - министру иностраних дјела, Цетиње, 21. 12. 1909. (по све тајно писмо).

⁹ Исто.

за пет главних завјереника изречених од стране суда. Потпоручник Ђи новић, заставник Јојић и сељак Рачић стријељани су у Андријевици, а остала двојица, поручник Митровић и војник Петровић, у Подгорици.

Казна је извршена јавно, а уз то је у Подгорици био пазарни дан. Осуђеници су се мушки суочили са смрћу и на путу ка мјесту извршења казне гласно су узвикивали паролу окупљеном народу да умиру као невини и жртве самовоље".¹⁰

О реакцији у земљи и иностранству руски дипломата каже да је казна оставила мучан утисак, "али страховлада произашла из садашњег поретка и садашње примјене силе је таква да нико не смије отворено показати неслагање или било какву критику".

По извршењу смртних казни, у Србији и Аустро-Угарској су организоване демонстрације, чији су покретачи биле опозиционе странке и студентски клубови, као и друге организације и удружења.

Дјаченко пише да су демонстрације оставиле упечатљив утисак на књаза Николу и да му је поводом тога лично рекао: "... Можемо ли се након данашњих сурових демонстрација против мене и моје владе, на било какав начин сагласити са Београдом... Саопштите Његовом Величанству, министру иностраних дјела, да ћу свим својим снагама, успоставити по сваку цијену односе са Краљевином, мада сам у томе онемогућен због познатих београдских догађаја. Сјутра ће у *Цетињском вјеснику* се појавити наш одлучан протест као мој одговор на те недостојне демонстрације. Љубазно Вас молим да предочите Његовом Високом Превасходству оригинални текст службеног саопштења моје владе". Даље је књаз наставио: "Ви увиђате, да се сличне манифестације, као под вођством чаробног штапића шире на Загреб, Сарајево, Дубровник, Котор".

Руски дипломата каже да је уложио сав свој утицај на књаза да се уздржи и сачува присебност, да му објасни, да су демонстрације у Србији производ безначајних политичких група и узавреле омладине, да ће их влада Србије осудити и оградити се од њих. У супротном, "љутња књаза према Београду не би ускоро спласнула". Био је дубоко свјестан да је његова некадашња популарност у српским земљама силно уздрмана. Он се позивао на то да: "његови бројни непријатељи рачунају на недавна кажњавања у Књажевини, а све с намјером да науде популарности *Барда Црне Горе*. Мучно је и болно суочити се са поново нарушеним односима између Београда и Цетиња." Изражавајући мишљење Књаза, да ће се односи побољшати Дјаченко додаје: "не могу а да не изразим искрено жаљење због протеклих несугласица Цетиња и Београда. Самим тим, што је свима јасно - политика не постаје ништа мање непријатна и штетна, што у њој узимају учешћа и сами владари".¹¹ Тиме је завршио свој извјештај отправник послова са Цетиња Николај Дјаченко.

¹⁰ Исто, Дјаченко - министру иностраних дјела, Цетиње, 21. 11. 1909, бр. 51.

¹¹ Исто.

ИСТРАЖИВАЊА И ИЗВОРИ

Мр Саша КНЕЖЕВИЋ*

ИЗВЈЕШТАЈ БРИТАНСКОГ ПОСЛАНИКА НА ЦЕТИЊУ ЗА 1909. ГОДИНУ

Пракса Форин офиса била је да његови дипломатски представници на страни пишу и шаљу годишње извјештаје (Annual Reports) о земљама у којима су се налазили. Извјештаји су стизали у Форин офис крајем године на коју се односе или већ првих дана наредне године. Ови извјештаји су увијек били опширни и аналитични, са сврхом да Форин офису што јасније представе стање одређене земље. Уколико се ради о већој и значајнијој држави извјештаји су веома опширни, па неки од њих имају и до 200 страна, и чине готово праве књиге. Оно што је карактеристично за ове извјештаје је то да су најчешће штампани у државној штампарији и носили су ознаку "повјерљиве штампе". Ова пракса је уведена крајем XIX вијека а сврха је била да извјештаји буду доступни службеницима Форин офиса, члановима парламента, члановима кабинета и двору, дакле одлучујућим факторима британске спољне политике.

По правилу ови извјештаји почињу историјским уводом, а затим настоје да обухвате све аспекте положаја одређене земље: економију, комуникације, односе са другим земљама, унутрашње прилике, институције, културу и образовање, најважније личности итд. С обзиром да су енглеске дипломате најчешће били аристократског поријекла, са образовањем стеченим у најбољим енглеским школама и Универзитетима, неки од ових годишњих извјештаја су представљали праве аналитичке студије врло велике вриједности. Уколико је дипломата посједовао и извјесне литерарне способности или публицистичко искуство, што није риједак случај, онда су извјештаји наративни и врло занимљиви за читање.

Значај ових докумената је у томе што је у процесу одлучивања и структури и раду самог Форин офиса традиционално велика пажња посвећивана извјештајима дипломата "с лица мјеста". Осим тога, пошто су били штампани за ограничену употребу, могли су бити коришћени и у понекад жестоким расправама о спољној политици међу члановима бри-

* Аутор је асистент на Филозофском факултету у Никшићу.

танског парламента. Отуда се могу наћи у парламентарним документима (Parliamentary Paper). У сваком случају, они показују настојање традиционалне британске дипломатије да прикупи и систематизује што више знања и информација о државама и народима са којима долази у контакт. Познато је да се радило о огромној и разгранатој дипломатској мрежи на свим странама свијета. Британска политика се, као глобална политика, у истом тренутку суочавала са великим бројем питања и проблема на разним тачкама земље. То је захтијевало одговорност дипломатских представника, чијим се информацијама и процјенама, у центру одлучивања, веома вјеровало.

Неколико годишњих извјештаја и неких других значајних докумената британских посланика из Црне Горе штампано је у "повјерљивој штампи" крајем прошлог вијека. Такви су, рецимо, два извјештаја посланика Волтера Баринга из 1888. године или посланика Кенедија за 1895, 1896, 1897. о црногорској трговини, путевима и војци. Почетком вијека, а нарочито у годинама уочи Првог свјетског рата, то је постало редовно.

Документ који представљамо, годишњи извјештај из Црне Горе за 1909, дјело је британског посланика Хенри Бомонта (Henry Beaumont) а насловљен је министру серу Едварду Греју.

Бомонт је замијенио на том мјесту Ирца О'Рајлија (O'Reilly). Као нови члан дипломатског кора на Цетињу он није био тако добар познавалац Црне Горе какав је био рецимо посланик Кенеди који је у њој боравио 13 година. Документ је ипак исцрпан и осим уобичајеног историјског увода садржи и сљедеће аспекте: општа спољна политика; односи са великим силама појединачно као и са Србијом и Бугарском; војна политика и наоружање, позиција суверена и влада; парламентарне институције; финансије, трговина, бродарство; комуникације; религија; образовање; штампа; и личности. Прилично дуг историјски увод који се завршава анексионом кризом и колашинском завјером, показује доста фактографских нетачности. С обзиром да аутор није био добар познавалац историје Црне Горе, податке је преузимао из њему доступне литературе. Заједно са подацима он је преузимао извјесне грешке од којих су неке чак врло типичне за енглеску литературу о црногорској историји и понављају се. Један број фактографских грешака је везан за историјске датуме (смрти цара Душана или владике Данила), или за констатације о владавинама (Ђурађа Црнојевића), или за лична имена (Хусеин Паша се назива Дахаим Пашом) или за одређене оцјене (да је француски одред послан у Дубровник 1858. да помогне књазу Данилу). Ове су грешке лако уочљиве уз елементарно историјско образовање, те сматрамо да их није неопходно све понаособ помињати и кориговати. Што је ближи актуелном времену, аутор је све поузданији у свом историјском прегледу, иако и даље има извјесних нетачности.

Значајније за нас од историјске поузданости и образовања посланика је његово виђење међународног положаја Црне Горе кроз односе са појединим државама. Оно је најексплицитније исказано у ставовима 17. и 18. гдје се говори о латентном непријатељству према Аустрији као и могућностима и евентуалним добицима од рата са Аустријом или

Турском. Посланик такође преноси надређенима своје, не баш оптимистичко, виђење будућности црногорске државе. Приказ односа Црне Горе са појединим државама не мијења до сада усвојену историјску слику о међународним односима Црне Горе, али има извјесних занимљивих констатација. Од таквих су, рецимо, оне да је књаз Никола нудио Британцима Бар као поморску базу у случају рата са Аустро-Угарском, или неки моменти у односима са Италијом.

Дио који се бави црногорском војском укључује и одређена стратешка разматрања која су везана за једине двије могуће евентуалности, рата Црне Горе са Аустријом или са Турском.

Црногорске институције и организација власти су на аутора оставили неповољан утисак али не треба заборавити да их он посматра очима једног Енглеца и кроз призму западног свијета.

Када су у питању економски односи земље, приходи, увоз и извоз, подаци који су дати за 1907. су доста реални у односу на досадашње историографске резултате у овој области (М. Буровић). При томе су вриједности изражене у фунтама, а ми смо у односу на оригинални документ задржали у преводу иза цифара ознаку 1. што је старија ознака за фунту стерлинга.

Послаников опис појединих црногорских личности је занимљив али субјективан став, и за нас, последице других познатих, има вриједност још једног личног виђења.

Једна од вриједности овог документа је, као и других британског пројекла, што долази са стране која је мало коришћена у нашој историографији. Затим, он настаје у вријеме након анексионе кризе која је закупила европску дипломатију, у вријеме нових најава у међународним односима. Отуда рецимо и констатација Бомонта да је Црна Гора брана продору Аустро-Угарске само прије неколико година не би била тако извјесна. У новој констелацији односа актуелно је и питање тзв. "малих савезника". На крају у том тренутку све је јасније да ће и судбина Црне Горе зависити од крупнијих међународних чинилаца и околности.

П.Р.О. Повјерљива штампа, 9596/9596/и
Док. (2762)
Госп. Бомонт серу Едварду Греј-у
Цетиње, Јануар 3. 1910.год.

Годишњи извјештај из Црне Горе

I - Спољни односи - Историја

1. Пошто историја Црне Горе баца нешто свјетла на садашњу ситуацију, а информације се тешко могу добити из доступних књига, можда није на одмет дати један краћи извод.

2. У 13. и 14. вијеку Црна Гора, тада позната као провинција Зета, била је дио Српског царства, по смрти српског цара Душана, 1356, постала је независна, а владари су били кнежеви (њих 6) из породице Балшић и то све до смрти Балше III, који умире 1420. без мушког потомства. У то вријеме се држава протезала од независне Дубровачке републике до Драча на Албанској обали, а Скадар је био главни град. Зета је неизмјенично била и савезник и непријатељ Венеције. Последњег од Балшића је наслиједио Стефан Црнојевић, његов министар и савјетник, а Зета се смањила захваљујући унутрашњим сукобима, борбама са Отоманском империјом и Венецијом. Црнојевићи су владали земљом све до повлачења Ђурђа V (ожењеног Италијанком Катарином Дориа) у Венецији 1516. год. Скадар је пао у турске руке 1479, а отпадник од породице Црнојевић - познат као Скендербег (не мијешати га са познатијим албанским јунаком истог имена), почетком 16. в. владао је из тог мјеста, у име султана, над већим дијелом онога што зовемо данас "плодни дио Црне Горе". По свом повлачењу Ђурађ Црнојевић је за свог наслједника одабрао митрополита Вавилу, и тиме су постављене основне теократске владе која је трајала до средине 19. в. (1852).

3. У почетку су владике биле биране и тако је остало све до Данила I (1697-1737), оснивача садашње династије који је успоставио наслједност - са стрица на синовца. Са владиком је био повезан и цивилни гувернер чија је једина дужност била да организује одбрану земље и предводи војску у току рата.

4. Територија којом су владале владике и њихови наслједници, од 16. в. до Берлинског конгреса, укључивала је мали и неприступачни плато познат као Катунска (нахија), између Скадарског језера и Котора, и Брда на истоку према ријеци Зети, односно горњим дјеловима те ријеке и Мораче. Неколико пута су Турци покушавали да потчине независне горштаке који су настањивали ову негостољубиву земљу, али су били одбијени, или су напредовали до Цетиња које је и уништено 1688, 1714. и 1785, а затим се повлачили из земље која је тако мало пружала за трајнију окупацију.

5. Везе између Црне Горе и Русије датирају од времена првог владике из породице Његош, Данила I. На предлог два руска официра

који су били у Котору и схватили да би се Црногорци и други хришћани на Балкану могли искористити за рат са Отоманском империјом, Петар Велики је 3. марта 1711, издао проглас свима православним становницима Македоније, Србије, Босне, Херцеговине, Црне Горе и Хрватске у коме их позива да му помогну у рату против невјерника. Његови специјални изасланици, гроф Владислављевић и генерал Милорадовић су тако одушевљено примљени у Црној Гори, да је други проглас посебно упућен црногорском народу 12. јануара 1712. У њему је призната његова независност под номиналним протекторатом Русије, а Црногорци су позвани да бране своју земљу од заједничког непријатеља. Иако је обећана и материјална помоћ, мало што је добијено од пријатељства са Русијом том приликом. Петар је закључио мир са Султаном убрзо после тога, а његови црногорски савезници су остављени на милост и немилост Турцима, јер нијесу поменути у уговору. Турска војска је дошла на Цетиње 1714. и уништила и град и манастир. После тога је владика Данило отишао у своју прву посјету Русији, а оне су касније постале традиционалне за све остале владаре. Успио је да добије суму од 10.000 рубаља за обнову цркава у Црној Гори, а примио је и 60 златних медаља које је подијелио онима што су се истакли у борбама против турских освајача. Данилов наслједник, Сава (1737-1750) такође је посјетио Русију убрзо после завладичења и добио 3.000 рубаља за црквене сврхе и 1.000 рубаља за трошкове путовања. Дародавац је била царица Јелисавета. Слични, симболични изрази добре воље су се наставили и за вријеме Катарине II. Та царица је 1769. послала принца Долгорукова у специјалну мисију на Цетиње чији је циљ била заједничка борба Црногораца и Русије против Турака. Међутим, пошто нијесу учествовали у том рату, који је завршен миром у Кучук Кајнарџију, изгледа да су Црногорци пали у немилост. Царица је тако 7 мјесеци ускраћивала аудијенцију Петру I, који је 1775. прије завладичења био у Ст. Петербургу (Петрограду), а 1782, када је по други пут кретао за Русију, њен амбасадор у Бечу је одбио да му изда пасош. Током владичиног одсуства из Црне Горе, Турци су поново (1785) уништили Цетиње под вођством Кара Махмуда, скадарског паше, а потомка Скендербеговог, већ поменутог рођака Црнојевића.

6. Пошто је Русија у савезу са Аустријом 1788. била у рату са Турцима, Катарина II је позвала Црногорце да помогну њеном генералу Заборовском, да организује устанак у Херцеговини. После битке на Крусима (1796) у којој су Турци тешко поражени, Црногорци су у потпуности повратили наклоност руског двора, а 1798. је цар Павле послао орден Александра Невског Петру I. Исте године је обећана и годишња помоћ од 1.000 дуката, али је она током владе Александра I исплаћивана нередовно. Један чудан инцидент се десио 1804. год. Царским указом владика Петар је осуђен на изгнанство у Сибир и то због проневијере, а мисија је послана да изврши пресуду. Ипак, Петар I је успио да се одбрани и поново успостави пријатељске односе са царом Александром.

7. 1813. су Црногорци покушали да присвоје Котор по повлачењу Француза и то у складу са условима Париске конференције. Успјели су да освоје Кастел Нови уз помоћ британске флоте под командом адмирала

Фриментла. По наређењу цара Александра пристали су да напусте освојену територију и предају је Аустријанцима. Под Николом I, 1837, руска помоћ је повећана на 9.000 дуката. Од тада је руски утицај у потпуности учвршћен. Владика Петар II (1830-51) је стекао образовање у Петрограду, а цивилно уређење установљено 1833. спроведено је по руском моделу. У то вријеме у земљи је било 11.700 кућа, а годишњи буџет је достигао 28.000 флорина.

8. За вријеме владавине насљедника Петра II, Данила II (1851-60) Аустрија је почела да дијели утицај са Русијом у Црној Гори. Књаз Данило је стекао образовање у Бечу, и био ожењен аустријском поданицом. Владавина у земљи је коначно секуларизирана, а насљедство је могло да иде са оца на сина. Послије кратке, али успјешне борбе са Турцима 1853. посредством Аустрије закључен је мир.

9. Црна Гора није учествовала у рату 1854-55. Током преговора који су услједили у Паризу, турски представник је тврдио да је Црна Гора саставни дио турске империје. Ово је изазвало протест од стране књаза Данила, који је и сам отишао у Париз и био пријатељски примљен од Наполеона III. Турска је прихватила да понуди Херцеговину Црној Гори под условом да се призна врховна власт Порте, али је понуда одбијена.

10. Сљедећи конфликт са Турцима је био 1858, када је један француски одред послан у Дубровник да помогне књазу. Турска војска, под вођством Дахаим паше, је одбијена на Грахову. Резултат ове битке је била ревизија границе, по којој су Грахово, Рудине и Жупа формално припојени Црној Гори. Принц Данило је убијен у Котору сљедеће године, а убица је био Црногорац из области Бјелопавлића. Данило није имао сина, и у редовним околностима насљедник би био његов брат Мирко. Он се међутим одрекао тог права у корист свог сина, књаза Николе, који је тада имао 19 година, а школовао се најприје у Трсту а потом у Паризу.

11. Владавина књаза Николе је отпочела у околностима које су биле на граници пропасти. Године 1861. избио је устанак у Херцеговини. Црногорци су стали на страну устаника па је упућена војска под командом Омер-паше да поврати ред и мир. Снаге кнеза Мирка су поражене на Ријечи (неколико миља од Цетиња). Црногорци су били приморани да траже мир и на конференцији у Скадру (31. августа 1862) турској војсци је дозвољено да надгледа пут од Скадра ка Херцеговини, као и да контролише и спрјечава упаде у турску територију. Књаз је провео зиму 1868-9. у Петрограду и успио да добије знатну помоћ за изградњу и одржавање школа у земљи. На путу кући је посјетио Беч, гдје је добио 120.000 фр. за сличне циљеве.

Рат 1876-7-8. год.

12. 1875. избио је устанак у Херцеговини, а 1876. је, у сагласности са српским краљем Миланом, књаз Никола објавио рат Турској. На почетку кампање покушао је да дође до Мостара у Херцеговини, који је тада био слабо брањен. Придружило му се 9.000 добровољаца из Котора, тако да је укупна војска под његовом командом бројила око 26.000 људи.

Допро је до Невесиња, али сазнавши да су турске снаге у Мостару оснажене, као и да му иду у сусрет, вратио се иза своје границе послје неколико неодлучних покрета. Непотребно је улазити у детаље ове кампање у тој и сљедеће двије године; биће довољно сумирати резултате. На почетку, осим на Медуну, који су Црногорци успјели да заузму, Турци су практично свуда били нападајућа страна. Црногорци су се утврдили у неприступачним планинама и одатле наносили тешке губитке непријатељу, док су они сами имали релативно мало жртава. Такве су биле битке на Вучјем долу, Медуну, око Даниловграда и Ждребаоника, као и дводневне борбе у кланцу Дуга. Касније, када су Турци, притиснути од стране Руса, морали да се повуку према Константинопољу, црногорске трупе су могле да предузму офанзиву. Никшић је заузет послје двомјесечне опсаде у новембру 1877, а Спич, Бар и Улцињ у јануару 1878. Покушаји да се одвоје Спуж, Подгорица и Жабљак, у турској енклави између Брда и Катунске, били су неуспјешни.

13. Из овог сажетка се јасно види да тврдња књаза Николе да је освојио Херцеговину немају јаку основу. Са изузетком неодобреног напада Анта Даковића на Љубиње, које је било заузето и одмах напуштено, и заузећа Билеће (уз саму границу), цијела кампања је вођена скоро искључиво на данашњој црногорској територији. На Берлинском конгресу Црногорци су добили скоро све што су освојили осим Спича и Улциња. У те добитке спадају излаз на море у Бару, плодно и густо насељено подручје над којим књаз Никола и сада влада, читаве долине Зете и Мораче, затим и град Подгорица, као и утврђена мјеста Спуж и Жабљак које никада није освојио. Такође су добијени и дјелови Албаније (Гусиње и Плав) на југоистоку, који су се опирали укључивању, и за које је Улцињ на крају замијењен уговором потписаним 3. априла 1880. Становници Улциња су протествовали због овог трансфера, и тек након поморске демонстрације силе у којој су учествовали британски, аустријски, италијански, руски и њемачки бродови под командом адмирала Сејмура, Турци су пристали да напусте ову луку.

Недавни догађаји

14. 19. децембра 1905. књаз је, не желећи да заостане за уставним покретима у Русији и Персији, својом вољом дао устав - сличан ономе у Србији. Први предсједник владе је био Мијушковић који је обављао ту функцију до 12. новембра 1906. Наслиједио га је Радуловић (до јануара 1907), кога је замијенио Радовић. Његова влада је доживјела изненадан крај у априлу 1907, због сумње да је био умијешан у Рајковићеву бомбашку завјеру против књаза Николе. Сада се налази у затвору у Подгорици. Садашњи предсједник владе Томановић је на том мјесту од тада.

Анексија Босне и Херцеговине

15. 7. октобра 1908. Аустро-Угарска влада је, преко барона Куна, свог министра на Цетињу, формално обавијестила о намјери да анекти-

ра Босну и Херцеговину, и то истог дана када је најава објављена у Бечу. Барон Кун је такође извјестио књаза Николу да је његова Влада спремна да у исто вријеме прихвати измјену члана 29. Берлинског уговора - чиме би се прихватила потпуна сувереност Црне Горе. Упркос овој понуди, анексија је изазвала највеће протесте. Телеграм је послан свим земљама, потписницама уговора у Берлину. Црногорска влада је изјавила да се, као посљедица нарушавања уговора од стране Аустро-Угарке, сматра ослобођеном свих рестрикција које уговор намеће, а нарочито оних садржаних у члану 29. Било је много приче о компензацији. Прво је био припремљен меморандум којим се захтијева утврђивање нових граница према анектираним провинцијама чиме би Црна Гора могла бити повезана са Србијом. Превелике наде су подгријаване мислима о интервенцији Русије, чак и Велике Британије. Долазак господина О'Рајлија је била прилика за демонстрације у корист Велике Британије, а прозори на аустријском предстваништву су поломљени. Ипак, црногорска влада није наишла на разумијевање за своје превелике захтјеве, па су они модификовани и промеморијом од 23. новембра сведени на припајање Спича и прихватање онога што је већ Аустрија била понудила. Аустријски министар је имао инструкције да каже како ни под којим условима његова влада неће пристати на уступање територије и вратио је писмо у коме је садржан такав захтјев. Неколико седмица је изгледало као да ће Црна Гора испровоцирати конфликт, упркос савјетима са свих страна, осим, можда Петрограда. По сазнању да Русија није спремна да иде до краја, 5. априла 1909. написано је писмо италијанском представнику у коме се каже да црногорска влада прихвата укидање свих диспозиција члана 29. Берлинског уговора којим се ограничава пуни суверенитет Црне Горе, осим параграфа 6 који ће бити замијењен ставом којим се предвиђа да ће Барска лука сачувати свој трговачки карактер, те да неће бити никаквих радова којим би се трансформисала у војну луку. Турска је поставила питање укидања ограничења која се тичу утврђења на Бојани у параграфу 4, али турска влада није много инсистирала на томе и изгледа да су одустали од захтјева.

Колашинска завјера и њене посљедице на односе са Србијом

16. Потврђује се да је завјера од јесени ове године повезана са оном из 1907. Чињенице су сљедеће: једна чета војника је измарширала из Колашина под командом млађег официра, по имену Ђиновић, и то под изговором да су добили наређење да се придруже команданту области. Стигавши до магацина са оружјем и муницијом, Ђиновић је рекао људима да је књаз Никола свргнут и наредио им да запосједну магацин. Војници су одбили да послушају и по повратку у Колашин ствар је пријављена главном штабу. Убрзо по пропасти завјере 15 особа (од којих су неки били повезани са затвореницима у Подгорици који су тамо били због завјере из 1907. год.) напустило је земљу. Ухапшено је 50 људи и резултат суђења, чији детаљи нијесу објављени, био је стријељање петорице главних вођа.* Шест других је осуђено на смрт у одсуству, а још четрдесет је осу-

ђено на затвор од 2 до 20 година. Колико је ово мудро може се дискутовати. За петорицу стријеланих је речено да су умрли као хероји, а осјећање у земљи је више било индигнација и саучешће него одобравање акције владе. Протестни митинзи су одржани у Београду, а односи између српске и црногорске владе су постали још лошији него што су били. Ово нарочито стога што је Београд показао неспремност да изручи црногорске револуционаре који су у Београду имали свој штаб.

Општа спољна политика

17. Као што се види из наведеног, током посљедњих 200 година Црна Гора је била у готово константној зависности од Русије, и истовремено све до 1878. њен асистент у борби против Турака. Од 1878. Црна Гора је сметња напредовању Аустрије према Солуну. Анексија Босне и Херцеговине је претворила латентно непријатељство према Аустрији у акутно. Истовремено, као што ће се видјети из касније анализе односа Црне Горе са другим државама, ова земља може више да профитира из добрих односа са двојном монархијом него са било којом другом силом. Могућност добијања морске обале од Боке Которске до Спича, што би увијек морао бити главни црногорски циљ, толико је слаба да изгледа безнадежна. Можда би било мудрије напустити такав пројекат и сарађивати са моћним сусједом у циљу развоја оних извора које књажевство већ посједује, него настављати непријатељство које се може завршити у деструкцији. Скадар и Скадарско језеро би свакако били добра компензација за напуштање идеја о ширењу на рачун Аустрије. Али код Албанаца би Црна Гора нашла мало спремности да прихвати над собом владавину династије Његош, баш као и код Аустријанаца у Котору или Спичу. Ширење у правцу Турске је готово толико немогуће колико и у правцу Далмације и Херцеговине. Сан књаза Николе је савез Турске, Бугарске, Србије и Црне Горе, који би и Русија подржала. Међутим, имајући у виду потпуно супротне интересе Турске и Бугарске, он схвата да је таква комбинација практично немогућа.

18. Будућност Црне Горе је, дакле, врло нејасна. Сиромашна, неспособна за развој због комуникацијских тешкоћа, са мањком природних ресурса и становништвом без предузетничких амбиција, са неспособном администрацијом која ништа не чини да се супротстави умртвљујућем ефекту војне и финансијске зависности од владе Русије, изгледа да се нема чему надати осим голом опстанку, и то као плаћеник Русије.

Односи са Великом Британијом

19. Име господина Гледстона се још поштује у Црној Гори, а Велика Британија и даље ужива можда већи престиж него било која друга сила у овој земљи, захваљујући репутацији коју британска влада има као

* Имена стријеланих су: официри Ђиновић и Митровић, барјактар Јојић и грађанска лица Петровић и Рачић.

заштитник слабијих и угњетаваних народа.

Такође није заборављена ни улога коју је одиграо адмирал Сејмур 1880, када је као командант међународне флоте присилио Турке да предају Улцињ књазу Николи. У случају евентуалног рата са Аустријом вјерујем да бисмо могли рачунати на активну помоћ Црногораца. Заиста, могућност да се нападну Котор и Спич, или подстицање побуне у аустријским областима у којима живе Срби, били би срдачно дочекани од народа који има тако мало да изгуби, а нешто може да добије у рату. Књаз је више пута рекао, вјерујем искрено, јер је то у његовом интересу, да бисмо у таквом случају могли рачунати на Бар као поморску базу.

20. Наши трговачки односи са Црном Гором су скоро никакви и ограничени су на увоз памука и вунених производа у вриједности од неколико хиљада фунти. Само један британски поданик се налази овдје и то као представник трговачке фирме Данди. Због тога што су Аустријанци и Италијани већ запосјели простор, и боље познају локалне услове, мало унапређења се може учинити у том правцу.

Русија

21. О односима са Русијом већ је било ријечи. Треба само додати да је традиционално пријатељство између двије земље још више учвршћено посљедњих година и то индиректним утицајем образовања које дјевојке стичу у Руском институту, основаном на Цетињу 1869, затим посјетама чланова владарске породице Петрограду, вјенчањем кћери књаза Николе и руских великих војвода (Петар и Никола) Николајевић, повећањем годишње војне субвенције - за коју се каже да је повишена са 35.000 l на 50.000 l, честим поклонима у оружју и муницији и, напokon, индигнацијом изазваном анексијом Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске. Може се, међутим, сумњати да ли ће Русија успјети да одржи свој утицај и поред ових великих трошкова. Помоћ у прошлости, као и садашњости, увијек је морала бити и мора бити индиректна. Напори црногорске војске су у прошлости били ограничени на упаде у турску територију, а и у будућност ће се без сумње примјењивати иста тактика, било против Турске, или Аустро-Угарске. Истина је да би у случају рата са Русијом, Аустрија морала спремити знатне снаге за Црну Гору, али би се то могло урадити и без озбиљнијег слабљења њених снага у другим правцима, у сарадњи са Њемачком.

Аустро-Угарска

22. Иако је Аустрија, као и Русија, повремено издвајала средства за изградњу школа и других објеката у књажевству и још увијек помаже црногорску поштанску службу, политички односи двију земаља су ријетко били срдачни. Нема, међутим, показатеља да је Аустро-Угарска икад показала жељу да угрози независност Црне Горе. Напротив, њен став према овој земљи је увијек био обзиран. Берлинским уговором је посао санитарне инспекције и обалске страже у лукама Бар и Улцињ повјерен

Аустрији и за 33 године није било ниједног инцидента. Када је Аустрија најавила намјеру да припоји Босну и Херцеговину, барону Куну је наложено да изјави да је његова Влада спремна да преда те дужности црнгорској влади и да препусти права која су јој дата Берлинским уговором. Тек кад је књаз Никола изнио своје захтјеве за територијалном компензацијом, Аустрија се укочила и категорички одбила да да и стопу територије. Српске амбиције које су садашњи узрок лоших осјећања између двије земље су потпуно неразумне. Они који желе да виде стварање неке веће Србије теже да присвоје не само Босну и Херцеговину, већ и све аустријске провинције у којима је доминантан српски народ и језик, на пр: Спич, Котор, Дубровник, већину Далмације, цијелу Хрватску и дјелове Угарске, као и знатан дио територије која је сада дио Отоманске империје, укључујући Призрен (древну престоницу Српског царства). Укупан број становника би износио више од девет милиона, док је број становника Србије и Црне Горе укупно нешто већи од 2.500.000. Јасно је да такве амбиције никада не могу бити реализоване, чак и када би се разни огранци српске породице сложили да раде заједно и када би показали знаке организације и управљања много јаче него оне у прошлости. Аустријска владавина се изгледа прихватила са резигнацијом, ако не и мирноћом, од стране српских становника анексираних провинција којима је много боље под напредном и толерантном администрацијом Аустрије него што би им било под административним хаосом који заиста постоји у овој земљи, а вјероватно и у Србији. Развој Црне Горе је онемогућен недостатком предузетништва и капитала, тако да и овдје постоје они који не би жалили да виде аустријски протекторат над Црном Гором, а што се њима чини као једино средство за економско спашавање њихове земље. Та аустријска странка је ипак тако мала да нема изгледа да се њихови ставови убрзо прихвате.

23. Аустријска роба сада улази у Црну Гору под максималном тарифом, плаћајући углавном 15% од вриједности умјесто 10% уобичајене минималне тарифе. Двије владе преговарају о трговачком уговору којим ће, надати се, аустроугарска роба бити смјештена под минималном тарифом, а и обезбједиће се одређене редукције заузврат за боље услове за увоз стоке. Тешкоће су се, међутим, појавиле као посљедица оклијевања угарске владе да учини одређене концесије, а преговори су сада заустављени. Упркос примјени максималне тарифе и прогресу који је Италија направила у посљедњим годинама, увоз из и извоз у Аустро-Угарску још увијек достиже 75% укупног извоза и увоза умјесто ранијих 80%. Вриједност увоза из Аустро-Угарске 1907. био је 198.000 l. од укупних 261.000 l. док је извоз из Црне Горе износио 42.000 l, од укупних 56.000 l.

24. Аустро-Угарску на Цетињу још увијек представља човјек провласних способности и особље које се састоји од секретара и два службеника. Велику кућу и башту издржава влада и укупни трошкови мисије не могу бити мањи од 6.000 l. годишње.

Турска

25. Уопште гледано, односи са Турском су пријатељски упркос константним инцидентима на граници и притисцима којима су изложени турски поданици насељени у књажевству. Њих има око хиљаде и играју важну улогу у трговини земље. Турски посланик се такође сматра природним заштитником 10.000 мухамеданаца, поданика књаза Николе, који и поред званичне толеранције, нијесу увијек равноправни. Већ је речено да је ширење Црне Горе у правцу Албаније практично немогуће. Новопазарски санџак је прије сфера утицаја и аспирација Србије, а и одвојен је од Црне Горе скоро непролазним планинским вијенцем. Према томе, Црногорци имају мало користи од рата са Турском. Са друге стране, ове двије земље имају многе заједничке интересе као што је исушивање Скадарског језера, развој трговине и спречавање напредовања Аустро-Угарске према Солуну. Трговина са Турском је на другом мјесту, последице оне са Аустро-Угарском. Увоз у Црну Гору достиже 29.000 l. 1907, а извоз у Турску, углавном овце и уље, око 6.000 l.

Србија

26. Садашњи односи са Србијом нијесу врло срдачни. Два разлога спречавају хармонију. Чињеница да Србија пружа уточиште Црногорцима незадовољним садашњим режимом у Црној Гори који без икаквих препрека настављају кампању преко новина и чак настављају завјереничке акције против црногорске владе, и друго, династичка љубомора између суверена ових земаља. Свађа у вези са миразом који је цар Александар дао принцези Зорки никад није превазиђена. На другој страни, књаз Никола нема много високо мишљење о свом зету и тешко заборавља да је краљ Петар живио десет година у малој кући на Цетињу, преко пута његове палате. Сталне тензије међу дворовима се јављају и због увјерења да краљ Петар охрабрује црногорске завјеренике у Београду и покушава да интригама наруши утицај књаза Николе и у земљи и иностранству. На садашњег српског премијера, Пашића, гледа се са непријатељством и неповјерењем у овој земљи. У исто вријеме, два народа су блиска по много чему и имају многе заједничке интересе, тако да би разлике можда биле превазиђене уколико би била потребна заједничка акција у кризном времену.

Италија

27. Захваљујући углавном развоју барске луке, трговина између Италије и Црне Горе нагло је порасла посљедњих година. Дувански монопол предводи једна италијанска компанија, а "Барско друштво", које гради слободну луку у Бару, одржава једину пругу у земљи и посједује неколико малих пароброда на Скадарском језеру. Истовремено, Италијани нису популарни, мада је "Campania di Antivari" доста учинила за земљу, има врло малу подршку од црногорске владе. Италијански мини-

стар жали што су његови земљаци били тако глупи па бацају свој капитал на нешто неисплативо, а за што Црногорци не показују захвалност, већ само стварају тешкоће и критикују недостатак темељитости, која је најжалост карактерисала рад компаније.

28. Доминантна црта односа са Италијом се тиче чињенице да је италијанска краљица - црногорска принцеза. Иако краљица Јелена није била у Црној Гори од свог вјенчања, никад није заборавила своје сиромашне рођаке. Стално је слала поклоне - аутомобиле, накит, пиштоље за браћу, вино, хаљине, чак и новац, а више пута је чланове породице извлачила из финансијских проблема. Очекује се да ће доћи у Црну Гору на прославу јубилеја сљедећег августа и вјероватно ће боравити у новом италијанском посланству које се сада гради и чија раскош ће у многоме одударати од већине кућа на Цетињу.

29. У недавним преговорима о остваривању потпуног суверенитета Црне Горе, Италија је имала главну улогу, а у неком случају угрожавања независности књажевства може се мало сумњати да би Црна Гора могла рачунати на подршку италијанске владе. Изгледа да нема основа извјештај објављен у неким енглеским новинама по коме ће Италија подржати узимање титуле краља од стране књаза Николе. Књажевина нема финансијских извора да подржи такав подухват, а књаз, мислим, има превише разума да би то пожеліо.

Француска

30. Од времена Наполеона III, који је био лични пријатељ књаза Данила, стрица књаза Николе, и који је познавао Николу још као студента у Паризу, Француска је увијек била некако платонски заинтересована за књажевство. Сада, судећи по великој суми (16.000 l.) који троше на кућу у којој је њихово посланство, и по промовисању свог представника у чин изасланика, влада Републике изгледа даје и претјерану важност пријатељским односима са овом земљом, вјероватно сагледавајући корист коју би могла имати у случају рата са Аустријом и Њемачком. Иако су њихови трговачки интереси, као и наши, скоро никакви, поред изасланика на Цетињу је још и стални секретар. Један француски брод ће посјетити Бар 1. јануара, и то ће бити други страни брод (први је била италијанска крстарица прошлог новембра) који ће посјетити црногорске воде, и то се чини као један важан догађај у историји књажевства.

Њемачка

31. И трговачки и политички интереси Њемачке за ову земљу су мали и у потпуности су потчињени аустроугарским. Аустро-Угарска увијек може рачунати на подршку овдашњег њемачког изасланства. Садашњи министар је и први њемачки представник у Црној Гори. Отправник послова је био именован прије више година, али пошто га књаз Никола дуго није примио у посјету, Бизмарк га је опозвао.

Бугарска

32. Односи са Бугарском су пријатељски, али тешко да иду даље од платонске симпатије сродних народа. Двије земље немају заједничких интереса, и док се Бугарска може надати у проширење само на рачун Турске, црногорске аспирације су окренуте у правцу Аустро-Угарске, земље са којом Бугарска има све разлоге да задржи добре односе. Недавно је прошао у јавност извјештај о закључивању савеза између Бугарске, Србије и Црне Горе. То није било тачно, алије овдје идеја примљена са ентузијазмом. Да ли је само то био сан пансловенских идеалиста, или измишљотина аустријске новинске агенције да се изазове конфликт између турске и балканских држава, ја не знам. Једина замислива околност која би довела до тог савеза укључивала би у комбинацију и Аустро-Угарску и то против Турске, а то би морало довести до потпуне револуције осећања и у Аустрији и у Србији и Црној Гори. То је ипак тешко оствариво.

Војна политика и наоружање
Стратешка разматрања

33. Географски положај Црне Горе и њена физичка природа - са свих страна, осим код Бара и Улциња, бране је неприступачне планине - дају јој војну и стратешку важност сасвим диспропорционалну њеним економским и материјалним ресурсима. Док је самосталан напад на Аустро-Угарску наравно, ван обзира, у случају рата Русије и Аустро-Угарске, практично је сигурно да би се Црна Гора придружила и присилила Аустрију да држи велике снаге на границама Босне и Херцеговине. Црногорци би вјероватно покушали да узму Котор и Спич. Котор је јако утврђен, али се изнад њега налазе црногорске планине. Спич је, опет, практично небрањен и могао би се заузети прије него се пошаљу појачања. Даља офанзива акција би била немогућа, али би Аустријанци сигурно оклијевали да ризикују сукоб у неприступачним планинама Црне Горе и вјероватно ограничили своје операције на обали између Бара и Улциња, а покушали би и да блокадом изгладне земљу. Ни у најповољнијим околностима освајање Црне Горе не би било лако изводиво и слободно се може рећи да се ниједна аустроугарска влада не би лако одлучила на такав подухват, осим у случају да то уради у одбрани аустријске територије.

34. У случају рата са Турском Црногорци сада не би били у могућности да учине много штете. Раније, када је турска територија била лако доступна са црногорских планина, ситуација је била другачија, али сада би неколико регименти у Скадру и на граници Новопазарског санџака требало да буде способно да задржи без тешкоћа било коју војску коју Црногорци могу извести напоље.

35. Недавно је донешен нови закон о војној служби, али због финансијских тешкоћа још није ступио на снагу.

Тренутно, захваљујући руској влади, земља има топове, пушке и

муницију, чак и довољно пушака и муниције за дистрибуцију у случају побуне у Босни и Херцеговини. Међутим, како је војска састављена од људи без праве обуке, а официри су већином необразовани, њена вриједност је, осим у случају одбране у својим планинама, по свему мала. Њена укупна снага је око 40.000 људи. Као највећа тајна се чува информација о покљоненим топовима из Русије, али изгледа да је добијено и нешто митраљеза, као и велика количина муниције од близу 80 милиона пуњења. Руски артиљеријски пуковник је био овдје посљедњих 5 мјесеци да помогне у постављању наоружања и покаже како оно ради.

36. Сада када је Бар отворен за ратне бродове, као резултат укидања одредби члана 29 Берлинског уговора, његову важност као могуће поморске базе у случају рата са Аустро-Угарском мора размотрити било која сила која би била умијешана, али то није питање о коме ја могу дати компетентно мишљење. Лукобран који гради италијанска компанија је дјелимично срушен прошлог октобра, два дана по отварању слободне луке, а такође мислим да се у луци не може увијек сигурно усидрити. Лука се сада састоји од једног кеја, два складишта, има један хотел, тридесет кућа. Ту је и пруга дуга 23 миље. Намирнице, барем говеда и овце, могу се набавити из унутрашњости или Скадра уколико је потребно, мада не без тешкоћа и проблема. Питање складиштења угља за потребе флоте могло би се размотрити. Ипак, увијек постоји опасност да он падне у руке Аустријанцима по избијању рата.

Позиција суверена и владе

37. Може се сумњати у то да је ова земља довољно развијена за представничке институције. У почетку, послје Устава од 19. децембра 1905. књаз Никола је покушао да управља у складу са словом Устава, чак је и распустио прву владу госп. Мијушковића када она није добила већину у Народној скупштини. Затим је изабрао Радуловића и друге министре које је Скупштина прихватила. Радуловићева влада је пала послје два мјесеца у јануару 1907, а од тада, упркос Уставу, земљом се управља аутократски. Све важне мјере иницира књаз, а министри више зависе од његове воље него од Народне скупштине. Избори се тако намјесте да влада може рачунати на већину.

Публикација првог буџета је довела до разних истрага о томе како су финансије земље вођене у прошлости, а опозиција је по први пут имала прилику да се изрази. 1907. је откривена завјера чији је циљ наводно било убиство књаза Николе. Неколико чланова скупштине је било умијешано, укључујући и премијера Радовића и два бивша министра. Ухапшено је више људи. Суђење се одиграло у јулу 1908. Скоро сви оптужени су осуђени на тешке казне затвора, а биле су и двије смртне пресуде. Ипак, неколико завјереника је успјело да побјегне у Србију, и још увијек тамо бораве, пошто српска влада одбија да их преда. Одатле они и њихови пријатељи настављају кампању против књаза и његових министара.

38. Организација власти је примитивна. Званичници су, већином,

необразовани, лијени и неефикасни. Такође су и слабо плаћени (плата министра је мања од 300 l. годишње, а подсекретара мања од 200 l.), па и оно мало образованих Црногораца радије емигрира и тражи срећу у другим земљама, него што прихвата службу у државним органима. Постоје такозвана министарства: финансија, унутрашњих послова, правде, рата, спољних послова. За странке су отворена од 9 до 11 прије подне и од 3 до 5 послје подне, али конфузија која преовладава у једносратним кућама у којима се министарства налазе је тако велика да је чудо како влада уопште функционише. Књажевство је подијељено на 56 административних јединица или "капетанија". Капетане именује књаз и то од најистакнутијих особа у области. Њихова одговорност је прикупљање пореза и војна организација.

Парламентарне институције

39. Скупштина, која се бира сваке 4 године, састаје се сваке године 31. октобра. Састоји се од 62 изабрана и 12 ех-официо и именованих чланова. Ови посљедњи су православни митрополит са Цетиња, католички бискуп из Бара, исламски муфтија, предсједник и три члана државног савјета, предсједник Врховног суда, предсједник Главне државне контроле и три генерала која именује књаз. Тренутно су у скупштини 4 муслиманска представника. Књаз има право да одложи скупштину на период не дужи од три мјесеца, па и да је распусти, али у том случају морају се одржати нови избори у року од 4 мјесеца и нова скупштина се мора састати 6 мјесеци од распуштања.

Финансије, трговина и бродарство

40. Црна Гора, до недавно, није имала дугова, али је Влада неколико пута позајмљивала новац од аустријске Боден-Кредит-Ансталт и Ландер банке, а укупна сума износи око 57.000 l. са каматом од 6 и 6,5%. Сада су успјешно завршени преговори са Messrs, Boulton Brothers and Co, улица Old Broad, 39, о зајму од 6.000.000 круна (250000 l.) са каматом од 5%. Сума коју ће влада добити је заправо око 215.000 l. због провизије. Зајам ће бити искоришћен за одплату дуга аустријским банкама, изградњу великих зграда намијењених разним министарствима и јавним службама, оснивање банке и изградњу путева.

41. Приход Књажевине се процјењује на 3.423.847 круна (око 141.000 l) за 1910-ту од чега 30.000 l. долази од пореза, 46.000 од царина и 15.000 од монопола на со. Осим овога, као што је већ речено, Русија плаћа знатну војну помоћ, која је недавно повећана са 35.000 l. на 50.000 l, и за коју нема никаквих признаница, и дио чега се можда користи за допуњавање неадекватне цивилне листе од 9.000 l. одређене буџетом.

42. Увоз знатно надмашује извоз. Црна Гора нема индустрије осим дуванске а извози само стоку, кожу, вуну и маслиново уље. Вриједност увоза се процјењује на 261.000 l. у 1907. од чега 198.000 l. или 76% одпада на Аустро-Угарску, 29.000 l. на Турску и 24.000 l. на Италију. Ври-

једност увоза из Велике Британије који се састоји углавном од вунених и памучних производа је око 6.000 l. у 1907. Стока, вуна и кожа се углавном извозе у Аустро-Угарску и то је 75% укупног извоза, што износи 56.000 l. у 1907. У Турску се извозе овце и уље.

43. Не постоје трговачки бродови у Црној Гори. Већина увоза се превози аустријским и италијанским бродовима до Котора. Лојд компанија и Угарско-Хрватска компанија одржавају дневне линије до Трста и Ријеке, а Итлаијани одржавају двонедјељне линије између Бара и Бриндизија. Аустријанци имају недјељне линије између Бара и Далмације.

Комуникације

44. Једина жељезница је ускотрачна пруга од Бара до Вирпазара на Скадарском језеру, преко Сутормана. Свакога дана има по један воз, а путовање траје од три и по до 4 сата. Колски путеви воде од Котора до Цетиња, Цетиња до Вирпазара, Бара и Улциња; од Цетиња до Подгорице и Никшића; од Подгорице до Колашина који се продужава до турске границе близу Берана; од Подгорице до Плавнице на Скадарском језеру; од Никшића до Горанска у правцу Херцеговине; од Никшића до Морачева; и војни пут од Цетиња до Ловћена изнад Котора.

45. За пренос поште аутомобилом између Котора, Цетиња, Ријеке, Подгорице и Никшића стара се аустријска компанија коју субвенционирала аустријска влада. Признанице од поште и телеграфа показују мали профит.

Религија

46. Велика већина становништва, око 220.000, припада Грчкој православној цркви, а има и око 10.000 Мухамеданаца и 8.000 или 9.000 Католика. Постоји мухамедански муфтија и католички надбискуп, примас Србије, у Бару. Свештенство (православно) прима плату од државе од око 50-60 ф, а њихов шеф је цетињски митрополит, насљедник старих владика владара земље. Има укупно 159 православних и 10 католичких парохија.

Образовање

47. Изузимајући осморазредну гимназију на Цетињу, једне од 4 разреда у Подгорици, Дјевојачког института основаног од стране руске царице Марије 1869. и школе за попове коју такође издржава Русија, нема установа за више образовање у Црној Гори. Да би комплетирали своје образовање, студенти обично иду на београдски Универзитет. Основно образовање је такође слабо заступљено и број неписмених мора бити велики. Због тога што је становништво разбацано у малим и неприступачним селима, а и због страшног сиромаштва земље, овај проблем је врло тешко ријешити. Ипак, жеља за учењем постоји и мала дјеца прелазе велике раздаљине по свакаком времену, само да би присуствовала часовима.

Штампа

48. На Цетињу постоје два листа, званични "Глас Црногораца" и "Цетињски вјесник", у којима се често појављују чланци чија је сврха полемика са неким од српских новина из Загреба и Београда. Не постоји независно изражавање мишљења а јавно критиковање владе може бити опасно.

Личности

49. Најупечатљивија личност у овој земљи је књаз Никола. Рођен је 1841, и у августу 1910. прославиће јубилеј своје владавине. Више не изгледа тако добро као некада, црте су му огрубјеле, а његова фигура је широка. Он има достојанствено понашање тако да и када је обично обучен немогуће га је замијенити за неку обичну особу. Има пуно маште и пјесник је, прича сликовито и импресивно, али стриктно поштовање истине није једна од његових особина. За то се може дати примјер. У разговорима са аустријским и турским представницима, који су били један за другим, изјавио је оба пута да је одан пријатељ њихове земље и да је спреман да им буде ослонац у сукобу са оним другим. Употребљен је исти израз у оба разговора. Двије депеше су отишле истог дана, једна у Беч, у којој је речено да је књаз пријатељ Аустрије, а непријатељ Турске; и друга, у Константинопољ, по којој је пријатељ Турске, а непријатељ Аустрије. Он је познат у Бечу као "Der alte comodiant", и ја мислим да је опис тачан. Ипак, иза његових театралних израза и поза, крије се доста здравог разума и разумијевање његових интереса и интереса његове земље. Енергичан је и има јаку вољу. Устаје рано и посвећује се послу. Његова главна забава је играње покера. Честе су партије у палати које понекад трају и до 1 или 2 ујутро, а француски министар и бугарски отправник послова су редовни гости.

50. Престолонаслѣдник Данило, рођен је 1871. и ожењен је принцем Мекленбург Стерлиц. Има много заједничких квалитета са његовим оцем, на њега и физички личи, али је слабијег карактера. Воли спорт, није амбициозан и вјероватно би више волио да живи у иностранству са приходима који би задовољили његове материјалне жеље. Шармантан је, интеллигентан, али образовање које му је пренио француски тотор није било довољно да пробуди интересовање за литературу, историју, науку или умјетност. Принцеза показује више њемачких него енглеских гена, није много интеллигентна и изгледа да се уклапа у монотонију која је окружује.

51. Принц Мирко, други син, рођен је 1879. Он је немирнији и амбициознији али је још мање образован и можда мање интеллигентан од свог брата. Не пуца, али воли коње и вожњу кроз Цетиње. Има таленат за мимикрију. Он изгледа, а ја и мислим да јесте, непредвидљив и непоуздан. Његова супруга (ex - Константиновић, рођака српског краља Милана) је лијепа и образована, а њена љепота и шарм никако не припадају овом забитом мјесту које напушта само када иде у породичну вилу у

близини Подгорице. Њен отац живи у Паризу од убиства краља Александра. Имали су три сина, од којих су два умрла са мање од 3 године старости, тако да у случају да принц Данило остане без дјеце наслеђство може припасти принцу Михаилу - дјетету од неколико мјесеци. Односи између браће нијесу добри, а једно вријеме скоро да нијесу ни говорили. И Мирко и Данило пате због тога што не могу да живе у складу са позицијом коју имају, а обојица такође имају лошу репутацију у вези финансијске нечасности.

52. Принц Петар, трећи син, има само 20 година. Он је пријатан и, за разлику од браће, образован је у иностранству.

53. Господин Томановић, предсједник Савјета министара и министар спољних послова, рођен је у Котору. Постарији је човјек који устаје у 5 и живи спартански у малом стану, чији је закуп, кажу, мањи од 40 l. годишње. Био је новинар у Италији и говори италијански, али не добро. Од осталих страних језика зна још само нешто њемачки. Има врло мали утицај на своје колеге из владе које воде посао без консултовања са њим и примају наређења директно од књаза Николе.

54. Господин Рамадановић, генерални секретар Министарства спољних послова је, као и његов шеф, рођен у Котору. Говори три или четири језика, пуши безброј цигарета, игра бриџ, друштвен је и добро се познаје са већином чланова дипломатског кора. Несумњиво је способан, али зна да буде површан и немаран.

55. Од свих Црногораца које сам срео, министар одбране, генерал Мартиновић је оставио најбољи утисак на мене. Он је човјек од око 40 година, једноставан, искрен, одан, неустрашив и енергичан.

56. Листа истакнутих личности на Цетињу била би непотпуна, ако се нешто каже о госпођици Добини, дворској дами књагиње. Успјела је да за себе створи изузетну позицију током ове двије године колико је овдје, а миљеница је књаза Николе. Има такта и памети, а њен утицај је знатан. Њене услуге би могле бити корисне као средство за неформални контакт са књазом или члановима владе, ако је потребно. Она је једини британски поданик на Цетињу.

Цетиње, 29, 1909.

Хенри Бомонт

Мр Драгиша ЂОКОВИЋ*

МЕЂУДРЖАВНИ ОДНОСИ СФРЈ - СССР ПОЧЕТКОМ СЕДАМДЕСЕТИХ ГОДИНА

- документи -

Из разговора Митије Рибичича, председника Савезног извршног вијећа (Владе) СФРЈ, и Алексеја Косићина, председника Министарског савјешта СССР-а, вођених од 24. до 30. јуна 1970. године у Москви.¹

I

На позив совјетске владе југословенска делегација на челу са Митјом Рибичичем учинила је званичну посјету СССР-у.²

За ову посјету СИБ је усвојио Платформу за разговоре. Платформа, сажето речено, садржала је следеће ставове:

Не треба очекивати да ће ови разговори допринети некој ренесанси југословенско-совјетских односа, како на државно-политичком и партијском, тако ни на економском плану, односно да нема реалних изгледа да се повећа међусобна робна размена; ово због тога што и на со-

* Аутор је професор Економског факултета у пензији, Подгорица

¹ Види: Савезно извршно веће, Стр. пов. бр. 90. *Широко поверљиво званично йосешта* председника Савезног извршног већа Митије Рибичича СССР-у од 24. до 30. јуна 1970. године. *Документи*, Примерак бр. 53, Стенографске белешке, Забелешке, Званични комунике, Здравце. Ове стенографске белешке се налазе у личној архиви Драгише Ђоковића.

² У делегацији за разговоре са југословенске стране још су били: Драгиша Ђоковић, члан Савезног извршног већа, Мухамед Хаџић, савезни секретар за спољну трговину, Драгољуб Будимовски, савезни секретар за информације, Милорад Пешић, подсекретар у Државном секретаријату за иностране послове, Вељко Мићуновић, амбасадор СФРЈ у СССР, Ђуро Вуколић, начелник Управе за Источну Европу у ДИСП, Бранко Микашиновић, саветник секретара Савезног извршног већа и други, а са совјетске стране - потпредседници Министарског савета СССР Н. К. Бајбаков и М. А. Лесечко, министар иностраних послова СССР А. А. Громико, председник Државног комитета СССР за спољне економске везе С. А. Скачков, заменик министра спољне трговине СССР М. Р. Кузмин, помоћник министра иностраних послова СССР Л. Ф. Иљичов, амбасадор СССР у СФРЈ И. А. Бенедиктов, потпредседник Госплана М. А. Перцев и други. Видјети: "Заједничко југословенско-совјетско саопшћење о йосешти председника СИБ М. Рибичича Совјетском Савезу". (Ibidem)

вјетској страни, а не само на нашој, постоје одређене тешкоће (раније створене обавезе према СЕВ-у (Савјет за узајамну економску помоћ); недостатак инвестиционих средстава за улагања у сировинске и друге капацитете; да су и даље непревазиђени идеолошки проблеми; да ни СФРЈ не располаже већим доларским робама за испоруку СССР-у (телефонске централе, трансформатори, машине алатлике, бродови и сл). Уз то, СФРЈ пласира знатне количине робе на тржиште СССР-а које немају прођу на западном тржишту, а за узврат тражимо доларску робу (нафту, кокс, опрему, оружје).³

У разговорима треба поставити захтјев, речено је даље у Платформи, да се у међусобним плаћањима пређе са клириншког - на конвертибилни начин плаћања, јер клиринг отежава размјену, а противурјечи и нашем систему слободне размјене роба и услуга.⁴

Код реализације раније добијених кредита од СССР-а (углавном за опрему) било је доста тешкоћа (закашњења у роковима испорука, у резервним дјеловима за ту опрему и др). Совјети ће очекивати, каже се у Платформи, да ћемо у разговорима тражити нове кредите. Такве захтјеве не треба, сада, испоставити.

Не треба прихватити, евентуални, совјетски захтев да, ако хоћемо веће испоруке сировина - да ми инвестирамо у повећање капацитета за експлоатацију тих сировина (нафте, гаса, кокса, целулозе и сл). Једино треба пристати ако би дали кредите за изградњу нафтовода и гасовода из Мађарске или Аустрије за СФРЈ. У разговорима треба инсистирати да предузећа двају држава директно контактирају и склапају међусобне аранжмане. Не треба Совјетима објашњавати наш систем, јер га они добро познају. Разговоре водити неусиљено, мирно, остављајући утисак лежерности, али и истаћи наш интерес свуда тамо где смо заинтересовани. Треба рећи да смо заинтересовани за сарадњу и са СЕВ-ом, као придружени, а не као стални члан, каже се у Платформи.⁵

³ СФРЈ је тих 70-тих година учествовала са свега 12% у цјелокупној спољнотрговинској размјени са СССР-ом, или сса 450 мил. долара.

⁴ Са овим ставом СИВ-а нијесу се слагала, углавном, она предузећа која су имала дугогодишње пословне односе са фирмама из СССР-а, због бојазни да ће то довести до пада нашег извоза и увоза из СССР-а (кооперација у аутомобилској индустрији, енергетици, грађевинарству, у транспортним средствима и др). Клириншки начин плаћања био је противурјечан привредној реформи и намјери да динар буде конвертибилан, иако за конвертибилност није било реалних изгледа.

⁵ Иако је у Платформи речено да ову посјету треба третирати као и посјете другим земљама (Француској, Енглеској и др) - југословенском врху било је стало да дође до ове посјете, а посебно М. Рибичичу. Чехословачки догађаји (1968) увелико су били пореметили и охладили односе између СФРЈ и СССР-а, који су након Стаљинове смрти били у лаганом и опрезном успону - што се тиче економских и војних односа (пораст робне размјене, кооперација у појединим гранама привреде, набавка оружја, школовање нашег официрског кадра у СССР-у, добијање опреме на кредит и сл). И СССР је био заинтересован да дође до ове посјете, иако је А. Косигин глурио утисак као да тој посјети не даје већи значај - како је извијестио наш амбасадор у Москви Вељко Мићуновић у разговору са А. Косигином: "... овдје на посјету не гледају као на неки радни састанак од посебног значаја..." (Вељко Мићуновић, *Московске године 1969/1971*, Југослов. ревија, Београд 1984, 87). Био сам и тада, и сада, мишљења да је совјетском, и државном и партијском врху - било

Прије него се изложе разговори између двије делегације, слиједећи "Стенографске белешке", потребно је напоменути да је вријеме у коме су се одвијали разговори било, како се то политичким жаргоном оцјењивало, "сложено" (и на унутар-југословенском - и међународном плану). Подсјећања ради наводим само најважније.

На унуџраињем ѿлану: студентски немири; мас-покрет у Хрватској; криза једнопартијског система (монопола); преорганизованост друштвене надградње; реafirмација национализма; недефинисаност друштвене својине; хибридан економски систем; прокламовани процес децентрализације Федерације - суштински је значао - процес дезинтеграције СФРЈ; због недовољне акумулације - развој земље постао зависан од иностранства; пораст неконтролисаног задуживања у иностранству и неуредно сервисирање доспјелих дугова; велики одлив стручне радне снаге у иностранство; дефицит платног биланса се покривао спољним зајмовима; неповјерење између република; демонстрације и ексцеси на Косову; раднички штрајкови; незавидна економска ситуација; динар перманентно девалвира (у блажем или већем степену). Друштвено-економска криза је, углавном, рјешавана равнотежом у компромису кроз бројне привредне и уставне реформе и промјене, препуштајући времену док се не "нађу" боља рјешења, итд.

На сѿолном ѿлану: све већа забринутост ситуацијом у СФРЈ и чести коментари у штампи и међу дипломатским структурама - питање: шта се то дешава у Југославији и куда то води; оцјена да је југословенски врх разједињен и да није у могућности да контролише и усмјерава политичка и економска кретања;⁶ у Медитерану концентрација НАТО-вске и совјетске флоте; проблеми око прелијетања совјетских авиона преко СФРЈ за УАР (Египат); Совјети траже да њихови ратни бродови пристају у наше луке, да се снабдијевају, а морнари одмарају; на Балкану се све више испољавају интереси великих сила и њихово конфронтирање; Запад, и поред подршке и наклоности, и даље сврстава Југославију (између осталих и Никсон и Роџерс) - у оквире Источне Европе, као земљу "либералног комунизма".

То је и период лансирања Брежњевљеве доктрине "ограниченог суверенитета" и његове изјаве на XXIV конгресу КПСС-а у смислу да су "пребринули главну бригу", јер је "дискредитован модел социјализма у Југославији"; сада их више брине - остаје ли СФРЈ у "једном комаду"; ММФ је неповољно оцијенио наше економско-финансијско стање. У штампи, а неријетко и званично, дају се оцјене да Запад угрожава цјеловитост СФРЈ, и обратно - да СССР жели да идеолошки "порази самоу-

стало до ове посјете, а што се види по бројности и личностима у совјетској делегацији, у првом реду због Запада, земаља СЕВ-а, и утиска да су и економски и политички присутни у СФРЈ. М. Рибичичу је требала посјета СССР-у ради веће афирмације на спољнополитичком плану и ради скретања са себе оптужби од стране ЦК СК Хрватске, њега и Мирка Тепавца, због неадекватног реаговања на интриге "да врх Хрватске шурује са усташком емиграцијом"; избила је и тзв. "Цестна афера" - у Словенији.

⁶ Види: *Почешак краја СФРЈ*, приредио др Миодраг Зечевић, Архив Југославије, Београд 1998, 17.

правни социјализам у Југославији" итд.

Разговори између двије делегације почели су 24. јуна у 17 часова у Москви. Алексеј Косигин је, као домаћин, предложио да М. Рибичич говори први.

*М. Рибичич*⁷ је, прво, захвалио на позиву да посјети СССР; пренио поздраве југословенског врха - совјетском врху, посебно Брежњеву;⁸ оцијенио да међународна ситуација није добра и да то тражи размјену мишљења, да се на нивоу влада разговара о томе; да је прилика да се разговара о проблемима и перспективи економске сарадње између двије земље; да је СФРЈ постала више развијена земља (постала аграрно-индустријска земља) па да због тога треба да тражимо и неке нове облике сарадње; да се и у Европи и свијету, данас, много више сарађује него јуче; да желимо да се боље упознамо са ситуацијом у вашој, а ви у нашој земљи; да је међународна ситуација противурјечна (с једне стране ратна жаришта; присутност политике силе; империјалистички притисак, агресија у Индокини, Блиском Истоку); трка у наоружању; повећање разлика између развијених и неразвијених земаља; јачање неоколонијализма, итд. На другој страни: манифестације отпора политици силе и агресије; даља афирмација мирољубиве коегзистенције; расту захтјеви за демократизацијом међународних односа; присутне су позитивне тенденције у Европи; утицај научно-технолошке револуције постаје све евидентнији; јачање социјализма као свјетског процеса, а то јача и одговорност СФРЈ као социјалистичке и несврстане земље која води досљедну борбу против агресије, империјализма, неоколонијализма, за афирмацију мирољубивог покрета у свијету; да се политика Америке у Вијетнаму негативно одражава на међународну ситуацију; оштро смо осудили експанзионистичку политику Израела на Блиском Истоку и Америке као савезника те политике; увијек истичемо да су добри односи међу великим силама значајни за мир у свијету, па поздрављамо преговоре које водите са САД; поред тога залажемо се за јачање УН и кроз њих тражење рјешења свјетских проблема. СФРЈ спроводи принципијелну политику и осуђује не само агресије - него предузима и конкретне акције, без обзира да ли јој то доноси штете или користи (нпр. признање Алжирског нац. фронта, ДДР, солидарност с борбом Вијетнама, признавање Сиханукове владе; залагање да се Кина прими у УН; прекинули смо односе са расистичким режимом у Јужној Африци; са Израелом - због агресије на Б. Истоку). Ми поздрављамо преговоре око Берлина, преговоре ваше земље и З. Њемачке и друге.

Ми смо крајње забринути због ситуације на Медитерану, јер смо и медитеранска земља. Дајемо пуну подршку арапским земљама у борби против агресије од стране Израела. Јасно је ко носи главну одговорност за кризу на Б. Истоку. Поздрављамо и вашу подршку њима. Забринути смо и за ситуацију у Индокини и проширења америчке агресије у том региону. Дистанцирали смо се од режима Лон Нола последије свргавања с

⁷ Овај дио излагања М. Рибичича сам парафразирао.

⁸ Очекивало се да ће Брежњев примити Рибичича, али га није примио.

власти Сиханука и признали Сиханукову владу и дали подршку несврстаној и независној Камбоџи. Развој земаља неразвијених (у развоју) један је од најкрупнијих проблема у међународним односима, јер продубљавање разлика у степену развијености - пријети да се претвори у тзв. технолошки вид колонијализма. У припреми је Трећа конференција несврстаних земаља (Лусака, Замбија). Несврстани су сада под ударом империјализма. Усвојиће се и одређени документи (против агресија - а за мир и прогрес).

СФРЈ има добре односе са: Италијом; са Аустријом; задовољни смо односима са Мађарском; са Румунијом имамо добре односе. Са Бугарском имамо проблема око непризнавања македонске нације и њене државности у оквиру СФРЈ. Постоје наше резерве у односу на војни режим у Грчкој, мада желимо добре односе са Грчком. Односи са Албанијом одвијају се у уским оквирима. Са З. Њемачком односи су добри, иако још нијесу ријешена питања за давање одштете за наше жртве. Позитивно је што З. Њемачка ограничава активност емигрантских организација против нас. Са Француском имамо добре односе, као и са В. Британијом. Моја посјета тамо - дала је позитиван резултат. Са Кином су скромни почеци нормализације односа, а Кина не условљава те односе идеолошким разликама и да иду на штету односа са другим земљама. У односима са САД има озбиљних разлика по многим крупним међународним питањима (са политиком САД). Одлучно смо осудили њихову политику у Индокини и њихово уплитање у Израелу. Колико можемо одржавамо реалистичке односе са САД, а оне су у односу са нама прихватиле принцип равноправности, немијешања и на томе градиво економске односе.

Последњих година смо интензивирали наше односе са Латинском Америком. Успјешна је била посјета друга Кардеља Мексику, Чилеу и Перуу. Тамо имамо велике могућности за партнерство.

Ви добро познајете нашу сарадњу са Африком, а она је значајан фактор у нашим међународним односима. Одобравамо им и кредите, сса 200 мил. долара, под истим условима као што дајемо кредите нашим неразвијеним републикама (дајемо и опрему и валуту). Тамо раде наша грађевинска предузећа, раде наши стручњаци, стипендирамо, а око 300 њихових студената се код нас школује. О арапским земљама већ сам говорио.

Успјешно сарађујемо и са азијским земљама у оквиру несврстаних (и економске односе са Индијом, Пакистаном, са Цејлоном и др). Посебно са госпођом Индиром Ганди имамо добре односе.

"То би био кратак преглед наше оцене ситуације у свету. Јасно је да има и много проблема ... који су интересантни, али који су више интересантни за нас, а не толико за размену мишљења на овом нивоу", рекао је М. Рибичич.

А. Косиџин: "Да кажем и ја неколико речи. Најпре да вам се захвалим на саопштењу које сте нам дали и на томе што сте изнели о вашим односима са другим земљама. Ја не бих хтео да се задржавам на свим земљама и односима са њима, хтео бих да кажем нешто уопште о ситуацији

ји у свету - и о томе како се формирају снаге у свету. Сада су у САД на власти такве негативне снаге које се боре против прогреса у свету, иако званично САД то одричу. Ми им то кажемо у контактима, и кроз нашу штампу, а и у контакту са Никсоном.

Оваква оцена коју ми дајемо, не само за овим зеленим столом него и у штампи, непријатно је прихваћена од стране владе Никсона. САД не рачунају са ситуацијом у свету, не рачунају са прогресом, оне очигледно стимулишу политику расне сегрегације, развијања разноразних жаришта у свету, не рачунајући ни на шта друго него на сопствену политику коју спроводе. Створиле су жаришта у Вијетнаму, Индокини, Лаосу. Последица ове политике је војна агресија на Блиском Истоку. У оваквој ситуацији су се формирале и поделиле снаге у свету. Поједине земље све то мирно посматрају и не изражавају своју позицију ни позитивну ни негативну у погледу ових питања; неке земље вербално подржавају ову борбу,⁹ неке директно подржавају, а неке земље опет осуђују такву политику.

Код неких земаља такви су ставови одраз материјално-политичке зависности и низа других чињеница, а у другим случајевима због страха од догађаја у свету, као на пример рата на Блиском Истоку. Тешко је било коме да подржава овакву акцију. Која земља у оваквој ситуацији може да узме на себе улогу да подржава акције у Вијетнаму или Блиском Истоку. Изјава је много, а акција мало, посебно акција које би стварно обезбедиле борбу са агресором.

Наша Партија и влада воде активну борбу са САД у погледу створених жаришта. Ми то званично објављујемо у штампи, без обзира што се то неће допасти агресорима, ни САД. На нашим плећима је основна тежина материјалних трошкова у овој борби. Ако узмете Вијетнам, Камбоџу и Лаос, они се углавном боре нашим оружјем. Они од нас добијају такве типове оружја које од других земаља не могу да добију, чак ни од Кине.

Иста је ситуација и на Блиском Истоку. Ми то не кријемо ни од кога, ми то чинимо легално јер је то праведна ствар за коју се боримо против агресије. И други се јавно изјашњавају против тога, али не предузимају никакве конкретне акције, не помажу ову нашу акцију.

Пошто сте покренули питање Камбоџе и изнели да не признајете владу Лон Нола, а признајете владу Сиханука, ја бих хтео да кажем неколико речи, да разјасним нашу позицију, а посебно због тога јер многи мисле да ми подржавамо Лон Нола и своју револуционарност изражавају на тај начин што подржавају владу Сиханука, а не Лон Нола.¹⁰

Наш став је следећи: ми не признајемо и нисмо признали Лон Нола и многи греше у том питању. Ми нигде нисмо признали Лон Нол-ову владу. Када је Сиханук био код нас а и из разних докумената било је видљиво и јасно да ми подржавамо Сиханукову владу. Када се рат разбуктао, добио све шире размере, јасно је да је наш одлазак са сцене био

⁹ Ова алузија је упућена на рачун Југославије, коју ће доцније и отворено потврдити.

¹⁰ Ово је адресирано на рачун Југославије.

немогућ. Са нашим присуством тамо ми можемо учинити више него да одсуствујемо, а отићи можемо сваког часа, то неће представљати никакву тешкоћу. Ми немамо никакву добит од тога ако одемо, јер отићи је врло једноставно - упутите телеграм, узмете специјални авион и вратите се.¹¹ Али, од тога ми ништа нећемо имати. Неозбиљно је схватање ако неко мисли да смо ми играли на такву карту да признајемо Лон Нола, а не Сиханука.

Ми смо, у суштини, спроводили политику неприхватања ни Лон Нола ни Сиханука и били на добитку у односу на агресивне акције САД. То не можемо да објавимо у штампи, јер би било тешкоћа.

Због свега тога неки желе да то представе као измену курса у нашој политици. Ми курс нисмо изменили - подржавамо Сиханука. Некима је стало да се ми повучемо одавде. Због тога нас, и са тих позиција, критикују, како бисмо што пре отишли. Ми то питање разматрамо и уколико будемо закључили да је потребно да се повучемо, то неће представљати никакву тешкоћу. Када буде такав моменат, ми ћемо се повући, јер отићи - врло је просто, а вратити се поново, врло компликовано.

Ја сам се зауставио на том питању и због тога што сматрам да то питање, у неком погледу, и вас интересује. Ми ћемо своју позицију наставити. И даље ћемо водити борбу у Индокини, не само у пропагандном смислу него суштински, без обзира на чињеницу што је то веома сложен проблем за нас.

Може се директно, односно тачније рећи, да је наш став у погледу Блиског Истока исти - борба против агресора и активна подршка арапским земљама, које су претрпеле агресију. Ми смо у потпуности за Резолуцију Савета безбедности и активно ћемо се борити за њено остваривање. Ми УАР (Уједињена арапска република - примједба Д. Ђ) испоручујемо оружје, послали смо официрски кадар који врши инструктажу у реонима који су, у неком смислу, непосредно под дејством агресора. Другим речима, ми свој интернационални дуг остварујемо не путем разговора и декларација него практичним акцијама.¹² Кроз неколико дана у Москву допутоваће Насер и ми ћемо с њим разменити мишљења о ситуацији и о предузимању неких нових мера.

Значи, ми и даље доследно спроводимо нашу активну линију, која нема циљ да потенцира затегнутост у овим реонима као што су Блиски Исток, Индокина, Камбоџа. Напротив, ми активном борбом и помоћи коју чинимо, у тој борби, стимулишемо попуштање затегнутости. Ми не желимо да наша политика створи било какву компликованост у овим реонима.

Што се тиче Кине ми такође истражујемо путеве да би нормализовали односе са њима. Али, то питање је веома компликовано. Прошло је више од пола године како се воде преговори, али никакав напредак нисмо постигли. Али, ми ћемо и даље упорно водити преговоре како бисмо постигли напредак. Сада је ситуација таква да нико не пуца, ни са ки-

¹¹ А. Косигин све директније упућује прекоре Југославији.

¹² А. Косигин алудира на Декларацију несврстаних земаља по овом питању.

неске ни са наше стране, нико не заузима туђу територију. Ми са наше стране чинимо све да не стварамо затегнутост у оном реону - већ напротив, да постигнемо попуштање затегнутости. Ми ћемо се и убудуће трудити да продужимо са линијом попуштања затегнутости са Кином.

У Бечу се воде преговори о стратешком наоружању са САД. За сада нисмо постигли неке позитивне резултате. Укратко да вам кажем, ради се на изучавању тог питања, а питање је веома компликовано - тиче се атомског и стратешког наоружања две земље, које једине у свету имају велике резерве у овом наоружању. Да би се дошло до решења овог питања, то захтева анализу, изучавање од стране наших научних радника који треба да се ангажују, како се не би погрешило. Када се у појединој фази преговора дође до компликованости, онда обустављамо преговоре и када се ствари објасне, поново почињемо.

Неколико речи о односима са Западном Немачком. Познато је, све је било у штампи, да је код нас био Бар. Друг Громико је с њим водио преговоре. И ја сам се касније састао са њим. Донели смо одређену скицу и то су у Западној Немачкој објавили у штампи. Сада смо у фази таквој да се ти преговори практично продуже... Ми тежимо да с тим радом наставимо.

Ви сте правилно закључили у почетку излагања да је у свету компликована ситуација, најкраће речено - потребна је борба са агресорима, са америчким империјализмом, са свим оним снагама које се боре против прогреса у свету. Можда се решење не налази на том путу који сте ви иницирали, тј. да подржавате све преговоре који се воде у свету. У свету се одвијају многи преговори. На крају крајева, има позитивних преговора, али исто тако и негативних који су уперени против социјалистичких земаља и на којима се врше изјашњавања за уништење социјалистичких земаља. Потребно је да се ујединимо у акцијама и да заједнички иступамо, јер ћемо тако више успети. Успостављање и развијање наших односа у свету не сме да иде на штету, дискредитовање, других земаља. Када је друг Кардељ био у посети неким земљама Латинске Америке, у то време је у штампи тих земаља било пуно против нас, биле су написане многе прљавштине. Тамо су се критиковале социјалистичке земље, социјалистички лагер и Совјетски Савез. Због тога не можемо да кажемо да сваки преговори помажу борбу. Ми бисмо хтели да наше напоре, наше снаге објединимо. То не значи да ми желимо да иступамо као нека заштита. Ми се држимо политике несврстаности, независности и равноправности у односу на друге земље.

У вашој штампи се дигла велика бука и иступало се у смислу као да ће малтене Совјетски Савез напасти Југославију. Међутим, нешто тако нама није пало ни на крај памети. То је ван сваке сумње и сматрамо то потпуно неоправданим, јер Совјетски Савез никада није имао намеру, чак ни у мислима, да нападне било коју земљу и наруши њен суверенитет.

Хоћу да кажем неколико речи у погледу преговора који се воде у разним реонима. Преговори у разним реонима нису толико значајни колико је значајна борба. Када се ради о отвореној борби двају система

онда је потребно обједињавање наших напора, јер сами преговори не могу да помогну, али са обједињавањем наших акција ми ћемо доћи до решења, заједничког хуманог циља, тј. борбе против империјализма. Задатак се састоји у томе да заједнички помогнемо ову борбу, да то изнесемо на својим плећима. Али тако можемо да радимо једино ако се објединимо и створимо на тај начин повољну основу, а таква повољна основа и тенденције у данашње време већ постоје.

Ви сте изложили ситуацију и ми такође. Ми смо вам за то захвални. Поставља се питање како можемо да сумирамо наше преговоре, тј. да повдучемо праву линију и да сумирамо резултате.

Могли би да сумирамо неке резултате - да стојимо на принципима мирољубиве коегзистенције, као прво. Такође, можемо да кажемо да ћемо се ујединити у борби против агресора, против војне опасности, да ћемо један другогме пружити подршку у циљу заједничког задатка одбране целог социјалистичког система и да нећемо ником, ни појединим лицима, унутар земаља, дозволити да иступају против тога. Да ли неко уопште може да иступа против овога?

Ова линија одговара интересима совјетског и југословенског народа и целе социјалистичке заједнице. Сада се дешава да се на међународним форумима праве громогласне резолуције, изражавају ставови о подршци борби, а када се сви врате у своје земље, на све се то заборавља. Такође би у коминикеу могли да кажемо да се суштина наших констатација не садржи само у резолуцијама - сама резолуција може бити добра, већ у борби у складу с тим резолуцијама, у отвореној и активної борби."

Разговори су завршени у 18,40 часова.

II

СТЕНОГРАФСКЕ БЕЛЕШКЕ

југословенско-совјетских разговора одржаних 25. VI 1970. године.
у 10,30 часова

Милија Рибичич: "Мислим да су јучерашњи разговори показали да постоји значајна основа на којој се може развијати сарадња. Ви сте, друже Косигин, изнели општу оријентацију совјетске владе, неколико принципа совјетске политике и ми се слажемо да би те принципе требало написати у заједничком документу наших разговора, на пример, принцип мирољубиве коегзистенције, принцип потребе преговарања који је заснован на миру и међународним равноправним односима, потреба да водимо активну борбу против агресије и тражења реалних путева да се постојећа жаришта која данас постоје у свету - реше мирољубивим путем. Слажем се са тим да се треба активно поставити према проблемима савременог света и ми се, исто тако, слажемо са вама, да свако у границама својих могућности води одлучну борбу, не само на речима него и активно, против сваке агресије. Томе бих додао само то да није потребна борба против агресије, него и борба за нове савезнике у тој борби - против агресора. Потребно је да тражимо што ширу подршку нашим

стремљењима, да се слажемо за све већу изолацију агресора, за савезнике у међународном јавном мњењу, да нам приђу сви који природно и објективно теже ка еманципацији, сви они који се данас боре да мијењају своју подређену позицију. Сви они треба да буду субјекти у политици и ми ћемо се у том смислу придружити свакој вашој акцији, а исто тако бисмо молили и жељели да се и ви придружите нашој мирољубивој активности када она следи исте циљеве.

Друг Громико нас је обавестио о вашем ставу у вези са Конференцијом. Ми подржавамо и поздрављамо ове ставове и ми ћемо и даље сарађивати са вама у том погледу. У разговору са мађарским председником другом Фоцком смо заједнички констатовали да постоје извесне могућности да се изврше промене и у политици самог НАТО пакта, што је дошло до изражаја на последњем заседању у Риму. Мислим да европске чланице НАТО-система све више осећају потребу за европском безбедношћу. Јасно, не све подједнако али се тежи у том правцу.

Ви сте, друже Косигин, изнели аргументе ваше владе у односу на ситуацију у Камбоџи и у односу на владу у Камбоџи. Морам да кажем да понашање Совјетског Савеза у односу на догађаје у Камбоџи и Лон Нол-ву владу, за нас није представљало никакву посебну преокупацију и ми у том погледу нисмо имали никакве специјалне примедбе. За нас је важно да Совјетски Савез има принципијелан став против агресије у самој Камбоџи. Ваша тактика је ствар ваше оцене и ми у то не улазимо. Ми смо јуче изнели наш став. Ми смо поступали онако како смо управо требали поступити. Ми смо несврстана земља и Сиханук је био свргнут у Камбоџи, и он је нама и другима упутио позив да признајемо његову владу. За њега је у том моменту било веома важна подршка несврстаних земаља."

Алексеј Косигин: "Ми не критикујемо ваш став."

Мийја Рибичич: "Понекад је морална подршка један од великих моралних фактора."

Алексеј Косигин: "Ми нијесмо прекидали односе, али нисмо ни признавали."

Мийја Рибичич: "За нас је било веома важно какав ће став узети Конференција несврстаних на врху, јер је то половина чланова ОУН, било је веома важно да она заузме одлучан став против агресије у Камбоџи, јер морални фактор понекад представља политички веома значајну улогу. Ми знамо како је било за време Другог светског рата, ми смо се борили три године за признавање наше националне владе, борили смо се за моралну подршку, за јавно светско мњење око праведности партизанске борбе у Југославији. То износим ради тога, што се понекад у међународној политици то потцјењује. Мале, средње, несврстане земље понекад немају друго оружје него јавно мњење и политичку акцију. Ово износимо ради тога пошто понекада постоје тенденције ка минимизирању политике несврставања. Постоје разне паушалне критике и неосноване тезе да несврстани изједначавају блокове, да се они окупљају противно критеријумима, да би мале земље требало да се удруже око великих земаља, да је несврстаност допуштена само ако је у складу са тре-

нутним потребама једне или друге земље.¹³

Но, не мислим да говорим у име свих несврстаних земаља, јер ту постоје велике, знатне разлике међу њима. Коначно, смисао несврстаности јесте да се слободно оцјењује свака политичка акција, сваки политички догађај.

У име Југославије морам да кажем да ми не изјадначавамо блокове. Ми мислимо да је до блоковске поделе дошло због постојања империјализма у свету. Знам да ћемо блокове превазићи када се превазиђу основне супротности између социјализма и капитализма. У том смислу морам одлучно да кажем да ми никада не изјадначавамо поступке Совјетског Савеза са поступцима другог блока. Но, то не значи да се, понекада, не слажемо са једним или другим кораком. Ми смо у историјском погледу у многим проблемима повезани у заједничком социјалистичком току. Али, знамо да и у социјализму и социјалистичком свету постоје супротности и противуречности. То знате, коначно, и ви - ви имате своја искуства, ми своја и искуства других.

Због тих супротности које постоје, ми смо независна земља и хоћемо да останемо независни. Наша независност није у супротности са социјализмом, али ми не бисмо хтели да улазимо у све текуће спорове који постоје између социјалистичких земаља. Мислимо да несврстана, неангажована, независна Југославија истовремено представља интерес и Совјетског Савеза. Мислимо да би промена статуса Југославије била опасна за мир у свету. То би нарушило равнотежу на врло осетљивом подручју, да не кажем да то не би било у складу са нашом Револуцијом и одговорношћу коју имамо пред нашим народом. Ми због нашег народа и водимо ову политику. Сматрамо да је политика несврставања дубоко антиимперијалистичка. Чак и у малим земљама, где тренутно постоје неке агентуре и кадровске гарнитуре које су по својој форми проимперијалистичке, те гарнитуре се налазе под великим притиском својих народа и интереса својих народа, и оне су веома кратког века.

С друге стране, мислимо да ни један, а ни други блок не покрива у целини један или други систем - капиталистички и социјалистички, јер је социјализам светски процес.

Друго, што треба да објаснимо је у вези с тим што сте, друже Косигин, рекли синоћ у погледу наше штампе после чехословачких догађаја. Ми у нашим разговорима нисмо хтели да се враћамо на разлике у нашим оценама поводом чехословачких догађаја, нисмо хтели ни да улазимо у одјек и последице за нас и за читав свет. Ми смо о томе дали своје мишљење, дали смо га и другу Громику, а исто тако смо то написали и у поруци наше владе и Партије. Били бисмо веома задовољни што је, иако постоје разлике у оценама, ипак дошло до добре сарадње с вашом земљом на свим подручјима.

Ви сте, друже Косигин, рекли да је наша штампа писала као да ће Совјетски Савез, малтене, напасти Југославију. Морам да кажем да

¹³ Ово је индиректан приговор совјетским ставовима (и штмпи), критикама које Совјети, често, чине на рачун политике несврстаних земаља.

сматрамо потпуно несхватљивим и апсурдним сваку могућност да би Совјетски Савез или нека друга социјалистичка земља угрозила безбедност Југославије. Мислим да би то била катастрофа за социјализам и човечанство. Но, ми ипак у нашој земљи веома много говоримо о нашим мерама за јачање одбрамбене способности наше земље, много говоримо о одбрани наше независности, интегритета, суверенитета, о свему ономе на чему градимо концепцију народне одбране. Ми не улазимо у то да се понекад то што радимо у земљи у свету неправилно тумачи. Ми смо дужни да јачамо одбрамбену способност наше земље. Морамо да полазимо од реалности света у коме живимо и радимо. Тај свет је подељен и пун супротности. У њему не постоје само теорије локалних ратова, него и праксе локалних ратова. Ми смо, коначно, живи сведоци таквог локалног рата на Блиском Истоку. Ми смо суседи тог акутног ратног жаришта. Знамо да он прети да се прошири на све стране, не само на све арапске земље - него и на југ Африке, Средњи Исток, Медитеран и Кипар.

Друго, ми живимо на Балкану, а то је географско подручје где су присутни сви ти фактори и државни интереси, и због тога морамо јачати нашу одбрамбену способност. То је тежак терет за нашу земљу, ми само за армију издвајамо око 7% од националног дохотка, без трошкова територијалне одбране."¹⁴

Алексеј Косиџин: "Ми издвајамо још више."

Миџија Рибичич: "Ваша је и одговорност много већа. У том смислу ми тражимо и купујемо оружје и од Совјетског Савеза и од других, тежимо да наша армија буде савремена и способна да брани нашу земљу."

Алексеј Косиџин: "Сигурно ћете узалудно у многим земљама куповати које какве глупости, што се тиче оружја."

Миџија Рибичич: "Свака армија у свету мора да сарађује са свим армијама, мора да води рачуна да буде наоружана у техничком и технолошком погледу као и свака друга. Ја мислим да то ради и ваша армија и ми на то немамо приговор."

Алексеј Косиџин: "Ми имамо само своје оружје и ништа не купујемо на другој страни."

Миџија Рибичич: "Што се тиче посете друга Кардеља Латинској Америци, ми не разумемо повезивање посете друга Кардеља као изасланика Председника Републике - са ма каквом антисовјетском пропагандом у тим земљама. Ако хоћете, ви можете да добијете стенограм свих ових разговора, то друг Бенедиктов може да добије код мене у СИВ-у. На крају крајева, све је то било и објављено, то је јавна билатерала, добри политички односи са тим земљама, а и ми као и ви знамо у ком ловишту се налазе латинскоамеричке земље и ко је тај који највише угрожава њихову независност, не само независност, него и њихов економски развој. Мислим да је читава Латинска Америка у великом превирању,

¹⁴ Послије разговора од 24. јуна из наше амбасаде је послат шифровани извјештај о току разговора и првим утисцима. Повратно из Београда је упућено упозорење да критике и повишени тон не треба прећуткивати, већ одлучније одговорити и енергичније се односити у преговорима.

незадовољству са постојећим могућностима властитог економског развоја. Све њихове декларације последњих година су уперене на то да се економски осамостале, да се омогући трансфер технологије, трансфер капитала, да се поставе на властите ноге.

Ми ни са једном земљом не нормализујемо односе са намером да то буде уперено против неке треће земље. Нама ни на крај памети не пада да би развијали добре односе са Кином на антисовјетским позицијама, и обрнуто, не развијамо добре односе са Совјетским Савезом на неким антикинеским позицијама. Не само што не желимо и немамо право да се мешамо у односе између трећих земаља, већ би то одступало и од наших принципа и слабило наше односе и са једном и са другом земљом. То не значи да, можда, Кина када са нама развија добре односе, не рачуна на ово, можда рачуна - али ми за то нисмо криви. Ми им у том погледу нећемо никада дати никакву подршку.

На крају, јуче сте, друже Косигин, рекли да од политичких добрих односа зависе и економски односи. Ја мислим да је то на одређени начин тачно, али би ипак било добро да кажем да то не зависи од сагласности, од тактичког потеза једне или друге владе. Јер, када би то било тако, било би прилично краткорочно за привреду, привреда би се веома тешко снашла, уколико би односи увек зависили и осцилирали од текуће политичке ситуације. Мислим да би било добро да се заиста оријентисемо на заједничку стратешку политичку оријентацију, на она капитална питања која данас постоје у свету, а то је борба за мир, против агресије, борбе за широки фронт свих оних који желе и теже миру, а то је огромна већина човечанства. Мислим да су то толико широки оквири да можемо у тим оквирима да развијамо врло добру економску сарадњу, материјалне односе. Та сарадња би сваки даном јачала и углед Совјетског Савеза у нашој земљи, а све то би створило климу, па би онда и политичка сарадња била сваког дана боља.

Толико сам хтео да изнесем, јер сам сматрао потребним да се на крају разговора о међународним питањима ипак осврнем на питања за која мислим да је потребно да их рашчистимо и поставимо на чисто."

Алексеј Косигин: "Ја нисам хтео да се заустављам на овим питањима, али пошто сте их ви дотакли, ја ћу их објаснити. Ми у разговору са вама нисмо дали оцену политике несврставања. Али, ви сте покренули то питање на начин као да у нама видите партију и владу која није принципно сагласна са овим питањима. Таква линија код нас не постоји. Вероватно се ово ваше иступање није односило на нашу земљу, него на неку другу. Ми нигде у нашој штампи, нисмо иступали против политике несврставања. Ми немамо чак ни било какву резолуцију, ни одлуку која би говорила о томе да иступамо против политике несврставања. *Али, ако бисте нам саветовали да се придружимо политици несврставања, ми се не бисмо придружили* (подвукао Д. Ђ). Ако бисмо ове ваше аргументе презентирали у нашим организацијама и рекли да је све то тако свето и чисто, ипак се томе не бисмо придружили, с обзиром на то што се воде борбе у свету, и то велике борбе. Дозволите овакву ситуацију - да вас неко нападне; ако бисмо били несврстани, ако бисмо били посматрачи, ми-

слим да би било веома компликовано у тој ситуацији. На пример, ако бисмо у погледу УАР-а (Уједињена арапска република - примједба Д. Ђ), која је нападнута са свих страна, остали неутрални, остали само као посматрачи, све би било сигурно много горе, јер би они сами тешко могли нешто учинити. Једноставно речено, од њих не би остало ништа, њих би уништили и поробили.

У такву светску ситуацију у којој би сви могли живети веома добро, ситуацију какву сте ви описали, светску ситуацију у којој би били сви задовољни, ја се плашим - да ни ви сами у то не верујете, да сами не верујете у такав свет и да нисте у стању да сами верујете у то. Ако марксистички све то гледате, онда нисте у стању да верујете у то. Али, то је ваша ствар, ми то нећемо критиковати, ми се у то не мешамо. Али знамо да када долазе црни дани у тим несврстаним земљама, онда они траже помоћ од нас, траже да им ми помогнемо и ми поштено помажемо, са пуно части. То и не кријемо, уколико се они боре против империјализма.

Ви сте рекли да се не понашате једнако према једном и другом блоку. Вероватно је то тако. Али, ви јавно, у штампи, нигде озбиљно не третирасте то питање. На Конференцији несврстаних није донета ниједна резолуција у том смислу, да се борите против неког од блокова, конкретно империјалистичког блока. Толико сам хтео да кажем о питању несврстаности.

Ви сте покренули чехословачко питање, међутим, ми синоћ у разговору то питање нисмо поменули. Ми, као и раније, и сада можемо да потврдимо да у основи нисмо сагласни са вашим ставом. Ви кажете да нисте сагласни и све остало што иде уз то, али - да ли сте сагласни с тим да се тамо поново врати капитализам и обнове догађаји као они 1956. године у Мађарској? Ви можете да кажете да то није тако, али ви немате таквих података, такве податке имамо ми и нећемо да дозволимо да увреде наше другове и никоме нећемо допустити завојевање социјалистичке земље у Европи. Можда сматрате да је то неправилно, али ми сматрамо то правилним.

Ако бисмо пошли вашим путем, чехословачки догађаји би се пренели на друге социјалистичке земље, што би довело до веома компликоване ситуације и тешких последица, а тај би процес сигурно дотакао и вашу земљу. Због тога, уопште није једноставно разматрати и дати такве оцене као што их ви дајете, и ми у основи нисмо сагласни са таквим оценама.

Ви сте нам објаснили да објективно судите читаву ситуацију, али сте се ипак преварили јер је КП Чехословачке одбила тај пут, мешали сте се са своје стране, својим саветима. Међутим, њима сада нису потребни ваши савети. Ми знамо њихову реакцију и она је негативна у том погледу. Али ви ипак покушавате да то чините.¹⁵

Ја нијесам хтео да се заустављам на том питању јер сам мислио да сте увидели своју грешку у погледу оцене чехословачких догађаја у прошлости. Пошто сте то питање поставили, ја сам морао у оваквој фор-

¹⁵ Овај дио А. Косигин је излагао повишеним тоном и арогантно.

ми да вам одговорим.

Ви сте рекли да добри политички односи имплицирају и добре економске односе. Можда ми нећете поверовати, јер другачије говорите, ја вам такође не верујем, јер ви добро знате каква су у свету кретања. Дозволите једно питање: ако ми са вама заснивамо широку кооперацију у области индустрије и бавимо се питањима економске интеграције - а политички се разилазимо, да ли се та кооперација може нормално развијати, да ли се то може догодити? То никако не значи да ми желимо економски притисак да вршимо на некога, ми нисмо спремни да некога економски притискамо, да би кроз економски притисак постигли своје политичке циљеве или своју доктрину. То није тако. Дакле, развијати економски добре односе значи имати апсолутно поверење, ако тог апсолутног поверења нема, неће се постићи ни то. Ја нећу да наводим пример политике несврстаности. Узмите на пример САД. Користећи се вашим аргументима, ми би требало да имамо одличне односе са САД, мислим економске. Али, да ли сада постоје такве могућности. Ја мислим да ви такође не верујете у то. Фактички се то не може догодити. Да ли мислите да се може догодити да тргујемо са Америком, да испоручујемо стратешку робу - док она, с друге стране, отвара нова жаришта? Да ли се то може догодити? Ја мислим да је то идеалистичка поставка и само идеалисти могу да тако поставе ствар - да се економска питања, економска сарадња може одвијати одвојено од политичких односа и рећи да се економски односи могу развијати независно од политичких.¹⁶

Идеја мира, то је чиста политика. Ако немамо идеје мира, ако је не подржавамо, значи ли то, да треба да развијамо добре економске односе. Ми можемо такође да донесемо резолуцију да економски односи немају никакве везе са политичким односима, можемо то и да потпишемо заједно са вама, али у то нико неће поверовати. Ми смо против тенденције да се са економским притиском постижу политички циљеве и ми се са тим нећемо користити.¹⁷

Ми на такав начин, као што сте ви замислили свет, не можемо да га замислимо, не можемо на такав начин решавати све те проблеме који стоје пред нама. Ја мислим, да о питањима о којима смо јуче говорили са вама, можемо доћи до одговарајућих решења.¹⁸

Молим да се не увредите што отворено говорим, ми смо другови и можемо све отворено рећи један другом, а могли бисмо да то и не

¹⁶ А. Косигин је овим потврдио оно што се у Југославији знало и што се у пракси и догађало са економском сарадњом. Кад год је долазило до политичких захлађења и осцилација - то се одмах одражавало и на економске односе, не само послје чехословачких догађаја, него и раније (у току ИБ-еа, мађарских догађаја...)

¹⁷ Овим се А. Косигин "исправља" да не би био лоше схваћен.

¹⁸ Позив А. Косигина да се СССР и СФРЈ уједине не само у борби против агресора, против војне опасности - "него да ћемо један другоме пружати подршку у циљу заједничког задатка одбране целог социјалистичког система и да нећемо ником, ни појединим лицима, унутар земаља, дозволити да иступају против тога"; да обје стране стоје на принципима мирољубиве коезистенције; "да се суштина наших констатација не садржи само у резолуцијама... већ у борби у складу с тим резолуцијама, у отвореној и активној борби".

кажемо, да просто прећутимо.¹⁹ Али преко неких питања не можемо прећутно прећи, на пример преко чехословачких догађаја. Не могу да замислим да се ваши људи у Југославији односе према чехословачким догађајима, како то понекад штампа пише.²⁰ То би био ударац иза леђа чехословачким комунистима. На крају крајева, Чехословачка у данашње време сакупља снагу, подиже се у политичком и економском смислу, израста и потребна јој је подршка, а не оцене што су биле у прошлости.²¹ Друже Рибичичу, ја мислим да можемо прећи на остала питања."

Мишља Рибичич: "Можемо, само уколико сте сагласни око основног принципа да је поштовање независне позиције Југославије основни предуслов за нашу сарадњу. Ми смо суверена, самостална држава која има своју спољну политику, своју унутрашњу политику, своје везе, бира пријатеље, спремна је на сарадњу, али само - ту желим да будем јасан - уз поштовање њене независне позиције."²²

Алексеј Косиџин: "Ми никада, чак ни једним аргументом, ни једним актом нисмо говорили о томе, да не поштујемо независност Југославије. Ви нећете наћи ни један акт којим би се потврдило да наша Партија и влада на неки начин желе да дискредитују југословенску политику и Југославију као независну земљу. Никада се нијесмо мешали у вашу унутрашњу политику. Ви не можете навести ни једну чињеницу која би говорила о томе да смо покушали да се мешамо."

Мишља Рибичич: "Уколико не рачунамо осам година Стаљиновог притиска."

Алексеј Косиџин: "Ја се не дотичем тог периода, јер нисмо ми тада деловали. Ако погледате иступања у нашој Партији, нашим конгресима, у нашој штампи, ви нећете наћи аргументе који би говорили против вас.²³ Ако би узели вашу штампу, могао бих да нађем читав кофер тих иступања против Совјетског Савеза. Ја мислим да би у овом погледу могли мењати улоге, тј. ми бисмо могли вама да кажемо оно што сте ви нама рекли. Дајте да израчунамо колико сте листова хартије потрошили пишући о нама, а ми о вама. Због свега тога, ја у нашој дискусији нисам ни покренуо то питање, али ви сте га дотакли и било је потребно да вам одговорим."

Мишља Рибичич: "Ви сматрате да је наша позиција, позиција не-сврстане Југославије, независне Југославије - идеалистичка позиција, да живимо у свету који не постоји, да не постоје никакве могућности да се

¹⁹ А. Косигин је увидио да је са ароганцијом и са повишеним тоном претјерао и покушао да то неким млаким извињењем ублажи, јер су се чланови југословенске делегације, док је Косигин говорио, осјећали увријеђено врпољећи се нервозно на својим сједиштима, тражећи погледом од Рибичича да реагује.

²⁰ Ово је "стара" совјетска теза, да народ у Југославији мисли ругачије од свог руководства и "режимске штампе".

²¹ А. Косигин овим алудира на југословенске оцјене чехословачких догађаја.

²² И М. Рибичич је, овдје, повисио тон и испољио нервозу.

²³ Часопис "Плановоје хазјајство" (часопис Госплана) донио је "врло негативан и увредљив чланак против Југославије, и то часопис који је под контролом владе СССР... у ком се доказује како економика и социјализам у Југославији пропадају" (В. Мићуновић, *Ibidem*, 73).

таква Југославија одржи у реалном свету у коме постоје два велика блока, да је то немогуће. Другим речима, да ми водимо нерeалну политику, да не можемо да постојимо. У *шом смислу треба јасно да кажемо да што није тачно, јер ми постојимо, водимо реалну политику, имамо државу, имамо владу, имамо армију, имамо огроман фронт наших савезника у свету, имамо мишљења и подршку, и што је наша позиција, што је наша стабилна позиција која сиречава сваку авантуру на наш рачун*". (подвукао - Д. Ђ)

Алексеј Косићин: "То уопште не произилази из мог излагања. Ако ви тако продужите, мислим на тај начин, онда ја треба, такође, да кажем, да је Совјетски Савез суверена и самостална земља. То што сте рекли о авантуристичкој политици, одакле вам то, на то чак нисам ни помислио."²⁴

Милија Рибичич: "Рекли сте да ће нас сутра напасти велика сила и поставили питања шта ће бити са нама."²⁵

Алексеј Косићин: "Ја сам поставио питање - уколико би вас нападала друга држава, да ли би Совјетски Савез могао мирно да посматра и како бисте се ви осећали."²⁶

Драгољуб Будимовски: "Ни ми нисмо мирно посматрали када су вас напали."

Алексеј Косићин: "То што сам ја говорио - уколико би вас напали и да то не би могли мирно да посматрамо, да стојимо, то одговара ономе што сте ви рекли. Али, одакле вам ови закључци које сте ви направили, они мене веома изненађују. Из разговора који смо водили заједно - то не проистиче и зато сам се зачудио."

Када говорите о томе да имате пријатеље у свету, другове,²⁷ ја мислим да већег пријатеља од Совјетског Савеза сигурно немате. Ја мислим да у свету не постоје ближи односи од односа између совјетског и југословенског народа."²⁸

Милија Рибичич: "То су односи између двије земље које су оствариле револуцију."

Алексеј Косићин: "Али закључци какве сте ви направили, помињући неке авантуристичке покушаје, нама су страни."

Милија Рибичич: "Мени је врло пријатно чути да су моји такви закључци погрешни."²⁹

²⁴ Преговори су се одвијали у све нервознијој и напетој атмосфери тако да нијесу много обећавали.

²⁵ У том моменту ни М. Рибичич ни ми у делегацији нијесмо, ни у мислима, претпостављали да нас може напасти, двадесет година доцније, таква сила као што је НАТО и да нам, тада, неће нико притећи у помоћ.

²⁶ У моменту напада на Југославију, није више било Совјетског Савеза, али је постојала Русија која, објективно, није могла ни смјела војнички прискочити у помоћ. Вјероватно да је дипломатски могла више урадити него што је урадила. Али то је друга прича.

²⁷ Деведесете године показале су и колико смо имали пријатеља.

²⁸ Совјети настављају праксу "подвајања народа и руководства у Југославији" - како се то квалификовало у југословенском врху власти и Партије.

²⁹ Овим Рибичич као да хоће да каже: Добро, добро, али ћемо, за сваки случај, и даље, бити опрезни, и поред те ваше изјаве.

Алексеј Косигин: "Ја сам дужан да кажем. Мене веома изненађују ови закључци, јер ми нисмо упутили никакву увреду на рачун југословенске владе и народа. Још једном желим да изнесем, да констатујем, да се не слажем са овим вашим закључком, аргументима о којима сте говорили и, ако треба, потписаћу и резолуцију са 100% сигурности, да Совјетски Савез никада, ни у својим мислима, није имао намјеру коју сте изнели у свом излагању."

Мишја Рибичич: "Да, ако се сагласимо у том смислу да је наша сарадња могућа само на поштовању свих принципа написаних у Београдској декларацији. Ти принципи су прекинули једно врло неприродно стање које је постојало у односима између наше две земље до 1955. године, неприродно јер није одговарало ни интересима наших народа ни интересима ваше земље. Уколико смо у том погледу сагласни, а мислим да јесмо, онда нису толико важне поједине речи и аргументи, важан је само принцип, а то даје трајну и стабилну основу за даљу сарадњу."³⁰

Алексеј Косигин: "Ако узмете у обзир оно о чему смо се јуче сагласили, видећете да смо изразито нагласили самосталност и да смо с тим сагласни; али уколико захтевају да се сложимо у погледу чехословачких догађаја, ми се айсолујно нећемо сагласити. Значи, сувојино-систи јосије (подвукао - Д. Ђ). Али речи су за мене и те каквог значаја, оне су понекада најјаче оружје. Кад отпутујете у своју земљу, можете слободно да саопштите другу Титу да је наш став остао чврст, непоколебљив, неизмијењен и да већег пријатеља од Југославије немамо,³¹ а да ви имате свој најбољеј пријатеља у Совјетском Савезу, као и ми, да ми нико неће моћи да измени."³²

Вељко Мићуновић: "Слушајући дискусију последњих десет минута, имам утисак да је ту био неспоразум. Када је друг Косигин завршио са излагањем о спољној политици, предложио је да идемо даље по дневном реду. Друг Рибичич је, пре него што пређемо на следећу тачку дневног реда, као председник наше владе - поменуо да је наша спољна политика и унутрашња таква каква јесте и указао на потребу да нас прихватите као партнера са таквом спољном и унутрашњом политиком, да се не тражи никакво признавање независности Југославије, ни од стране совјетских пријатеља ни од социјалистичких држава,³³ ми се не обраћамо ни једној земљи у свету да нас признаје, ми то не тражимо већ четврт столећа ни од кога. Исто тако, не тражимо ни од једне владе да призна-

³⁰ А. Косигин је читаво вријеме говорио повишеним гласом, чак и арогантно, тако да је - пошто је завршио - настала тишина. Одговорити истим тоном и начином, водио би, могуће, у прекид преговора. Та се опасност уочила у југословенској делегацији, па је без тражења ријечи, у разговор ускочио амбасадор Вељко Мићуновић.

³¹ Први пут да се чула једна оваква изјава од неког из врха совјетске Партије и владе од 1948. г. Вјероватно је њу изговорио у једном моменту повишеног полемичког набоја и да тако није мислио Косигин.

³² То што се, доцније, све дешавало у вези са Југославијом, ипак је то неко "могао измијенити" и, на жалост, измијенио је.

³³ Вељко Мићуновић овим, у неку руку, излвачи М. Рибичича из непрецизне изјаве, а за коју се "ухватио" А. Косигин - да је негира.

је нашу независност, то се разуме само по себи, јер ми постојимо већ 25 година као држава, тако да се такав проблем данас није ни поставио. Друг Рибичич је предложио да совјетски другови, пре него што идемо на другу тачку, прихвате, односно рекао је да претпоставља да прихватају позицију Југославије, рачунајући на нашу унутрашњу и спољнополитичку позицију, онакву каква јесте, а не да се угрожава независност, итд."

Алексеј Косиџин: "Још једном понављам да се ми апсолутно не мешамо у унутрашњу политику."³⁴

Вељко Мићуновић: "Друг Рибичич је мислио на то да нас партнери схвате и приме какви јесмо, јер смо ми партнер који има такву политику у Европи, Африци, Азији, да нас схватите као таквог партнера, како би се могли договорити о свим стварима. У томе је био смисао речи друга Рибичича, а не о нечем другом."

Алексеј Косиџин: "Ми Југославији не предлажемо никакву другу унутрашњу политикку, она онаква каква јесте - нека и остане."³⁵ Добро, да пређемо на следеће питање."

М. Рибичич је, у наставку разговора, рекао³⁶ да између СФРЈ и СССР-а постоји доста добар развој сарадње у свим доменима, и да се заснива на реалним основама; да се залажемо за унапређење и стабилизацију те сарадње; али и да сматрамо да, исто тако, постоје и разлике између двије земље, које не треба да буду препрека сарадњи; залажемо се за сталан дијалог између наших влада, па утолико више придајемо значај овој посјети и разговорима. Добро је, наставио је М. Рибичич, што су учестале посјете високих личности из наше земље СССР-у (Громика Југославији), најављене посјете ваше парламентарне делегације нашој земљи. Позивамо другове Бајбакова и Петоличева да дођу код нас. Наша међусобна размјена, иако задовољавајућа, последњих година - не напредује. Планирани пораст предвиђен у дугорочном споразуму од 14% - није реализован ни 3%. Да би је успјешили ми смо предузели низ системских мјера (царинске повластице, бенефиције за увоз из СССР-а и сл). Мислим да је клириншки начин плаћања фактор који отежава и успорава размјену - па предлажемо да га замијенимо конвертабилним начином плаћања.

Мислим да морамо и једни и други учинити све да не дође до пада размјене. А ми смо заинтересовани да будемо присутни и у Совјетском Савезу и у социјалистичким земљама најмање са 1/3 наше размјене, јер и наша размјена са Западом расте. Иако је СССР доста економски присутан у СФРЈ, то није довољно у односу на његову величину. Ми дајемо велики значај кооперацији, специјализацији и научно-техничкој

³⁴ А. Косиџин каже: "... да се ми апсолутно не мешамо у унутрашњу политику", изостављајући спољну политику.

³⁵ Иако је В. Мићуновић, а и М. Рибичич, говорио и о спољној и унутрашњој политици ("Друг Рибичич је, пре него што пређемо на следећу тачку дневног реда, као председник наше владе поменуо да је наша спољна политика, и унутрашња, таква каква јесте...") - А. Косиџин је рекао: "Ми Југославији не предлажемо никакву другу унутрашњу политику - не спомињући спољну политику. И то је изговорио - повишеним тоном и нервозно.

³⁶ И овај дио Рибичичева излагања парафразирам.

сарадњи са СССР-ом, много већи него до сада.

А. Косигин: "Колико је било учешће Совјетског Савеза у трговини са Југославијом, односно када је било највеће?"

М. Рибичич: "Само прве године после рата, али то је онда била срушена земља и све је зависило од помоћи, а затим је тај обим био највећи 1968. године."

А. Косигин: "Сада се врло често и лако заборавља прошлост, али је понекад потребно да се помене."

М. Рибичич: "Мислим да је то у ствари назадовање, јер је робна размена Југославије и Совјетског Савеза толико порасла, да то у ствари представља пад."

А. Косигин: "Ако погледате историју онда ће вам то бити одговор."

У наставку разговора *М. Рибичич* је навео да постоји сарадња између наше двије земље у аутомобилској индустрији, а могућност постоји и у машиноградњи, у компјутерској техници, у погледу гасификације Југославије и у другим областима (и СССР и СФРЈ су имали лиценцу ФИАТ, аутомобилска индустрија).

А. Косигин упада у излагање *М. Рибичича* (што је иначе често чинио током преговора) са питањем: "Дозволите да поставим једно питање: да ли бисте учествовали уколико бисмо градили велику фабрику теретних аутомобила од 20 тона делом ... са капацитетом од 150.000 аутомобила годишње, а сама фабрика би коштала 3,5 милијарди долара... Да ли бисте учествовали у таквој кооперацији?"³⁷

М. Рибичич је одговорио да смо и ми произвођачи теретних аутомобила и да треба видјети програм те будуће фабрике. У дискусију се укључио и *Драгиша Ђоковић* објашњавајући да производио дизел моторе и камионе од осам тона плус приколица, значи 16 тона. За сада не много, али у перспективи и у кооперацији може се увећати производња. *М. Рибичич* додаје - производимо око 10.000 теретних возила, а ту су урачуната и возила од 5 тона носивости. Добро би било да све ове пројекте укључимо у наша размишљања око петогодишњег плана (наша фабрика ради по лиценци њемачке фирме "Даиц"). У вези са 5-годишњим планом треба да видимо и перспективе сарадње у области бродоградње, нафте, гаса и других сировина, проблеме трговине и друге проблеме, за наредних 5 година. Ми сарађујемо и са земљама СЕВ-а, па је та сарадња повезана и са нашом сарадњом са вама. И ту сарадњу желимо да продубимо јер ми у СЕВ-у сарађујемо већ 5 година, на бази постојећег уговора. *М. Рибичич*, у даљем излагању, предлаже: "У вези са економском сарадњом, можда би било добро да се сада, кад смо у Москви састану друг *Ђоковић* и његов колега из Мешовитог комитета (Перцев - примј. Д. Ђ) па да разговарају о конкретним питањима". *А. Косигин* није реаговао на овај предлог, правио се као да га је пречуо.

М. Рибичич је наставио излажући предлоге за развијање сарадње наших и њихових научних института, поготово што су Совјети у врху

³⁷ Фабрика је, касније, изграђена на ријечи Кама, и носила име Палмира Тољатија.

свјетске науке; сарадњу у области културе, просвјете.

М. Рибичич је дао још један конкретан предлог: "Члан делегације је и секретар за информације па би могли да искористимо то за учвршћивање даље сарадње на подручју узајамног информисања. Мислим да би чак изостали многи неспоразуми уколико би имали боље информисање.

А. Косигин: "О каквој информацији се ради?"³⁸

М. Рибичич: "Мислим да би требало да разговарамо око ових информативних активности."

Драгољуб Будимовски: "Ту је штампа, радио, телевизија, све институције које се баве с тим пословима и сарадња међу њима."

А. Косигин: "Ако би информације унутар Југославије биле повољније, то би имало утицаја."

М. Рибичич је реаговао тврдњом да у СССР-у не знају колико се пише о Совјетском Савезу, најмање 100 пута више него у СССР-у о Југославији (мисли на позитивна писања о СССР-у). На то је *А. Косигин* узвратио: "Мислим да грешите. Ако хоћете, можемо да сакупимо и ваше и наше, па видимо... ви никада код нас нећете наћи зле критике против Југославије у нашој штампи. Међутим, код вас се то често догађа. Ако би све што читамо сакупили на једну гомилу, било би тога доста."

М. Рибичич у наставку излагања изјављује да смо ми у Југославији заинтересовани да буде што више информација о СССР-у и да буде што више узајамних посјета. У посљедње вријеме било је много наших угледних личности у посјети Совјетском Савезу, но, неки наши позиви најугледнијим друговима у СССР-у остали су отворени; мислим да смо сагласни да са узајамним информисањем учинимо корак даље, па предлаже да се министри договоре о конкретним формама сарадње, како би то било што ефикасније; за сарадњу смо градова; недовољно сте присутни у нашем туризму, а и ми у вашем. Ваша земља је лијепа; корисно би било ако отворите ви ваш конзулат у Загребу, а ми наш у Кијеву; мислим да постоји добра сарадња на подручју народне одбране; ми такође производимо оружје, исто тако добро; заинтересовани смо да са вама остваримо кооперацију у производњи оружја.

А. Косигин опет није реаговао на предлог да се састану министри за информисање,³⁹ а за посјете Бајбакова и Патоличева је рекао: "Што се тиче Патоличева и Бајбакова, њих морамо просто задржавати, јер они толико теже томе да иду у Југославију, јер би они једноставно отишли код вас на обалу, седели, купали се и не би се ни вратили."⁴⁰

У изгледе на веће туристичке посјете Совјетском Савезу и укида-

³⁸ Тај предлог је иницирао А. Косигин да пређе у оштру критику југословенских средстава информисања.

³⁹ Али је, као успут, додао: "То можемо да констатујемо и у комуникеу".

⁴⁰ А. Косигин: "У потпуности поздрављамо то да у закључцима напишемо да смо се узајамно договорили о посетама, о проширивању контаката".

Патоличев је први посјетио СФРЈ, домаћин му је био Драгиша Ђоковић. Том приликом Патоличев је посјетио Црну Гору (Будву и Титоград - Подгорицу), а доцније је дошао и Н. К. Бајбаков - у Југославију.

ње виза А. Косигин се није сложио са укидањем виза, па каже: "У погледу виза код нас постоји посебно гледиште које се не односи на југословенске грађане, већ на друге. Има много знатижељних људи који би хтели да дођу код нас, не из туристичких, него других побуда. Ту се не мисли на социјалистичке земље и Југославију⁴¹...". Око питања кооперације водио се разговор и о кооперацији и војној индустрији. А. Косигин се интересовао по чијим лиценцама производимо поједина оружја. Одговорно му је: "Неке су ваше, неке наше властите, а неке западне". Косигин се интересовао и какве авионе производимо, а одговорено му је да производимо авионе - ловце (мале млазне авионе). Након тога А. Косигин изјављује: "Ми смо се у вези кооперације у војној индустрији договорили да у трећем кварталу ове године у Југославију отпутује наша делегација на високом нивоу која ће се договорити у вези са кооперацијом⁴²... Ми се придружујемо ставу да у сваком погледу сарађујемо. Ја мислим да би највише пажње требало поклонити петогодишњем развоју... Што се тиче робне размене, ми смо за развијање и унапређење робне размене. Треба, наравно, пронаћи робу коју би ми куповали код вас а ви код нас, па да се договоримо о куповини... Ми смо код вас велики купци робе широке потрошње. Као што знате, сав свет тежи да се ослободи робе широке потрошње и да купи оговарајуће сировине. *Због тога ово не можемо назвати узајамно корисном трговином, што је релативно узајамно корисна трговина* (подвукао - Д. Ђ)... Кад се изврше све узајамне консултације за петогодишњи план, онда то министри могу конкретно да разраде⁴³... Ваш предлог да напустимо клириншки начин плаћања и пређемо на конвертибилну валуту, то не можемо да прихватимо ... који додуше има своје недостатке али има и своје предности. Такође могу да констатујем да и конвертибилни начин плаћања има своје плус и минус... Али, наша трговина са социјалистичким земљама није увек чисто комерцијалног карактера... На пример, ако би ми сировине продавали на капиталистичком тржишту за конвертибилну валуту, могли бисмо да правимо много боље аранжмане него када то чинимо са социјалистичким земљама... Ви гледате само у једном правцу а ми у оба.⁴⁴ Шта то значи? Све социјалистичке земље су практично на нашим испорукама нафте; такође и у погледу обојених метала... затим угаљ за коксирање, 6-7 милиона тона житарица итд."⁴⁵

На *Рибичичеву* констатацију да СФРЈ има са низом земаља конвертибилни начин плаћања (са УАР, Индијом, Сиријом...), са Западом, Косигин ће, овог пута, казати: "Али ви сте социјалистичка земља и ми

⁴¹ По оваквој Косигиновој формулацији испада да Југославија није социјалистичка земља.

⁴² Доцније је делегација и дошла на челу са министром народне одбране, маршалом Гречком.

⁴³ Пажљиви читалац ће уочити да А. Косигин дио југословенских предлога не прихвата, на дио прећутно не одговара, а са онима са којима се слаже декларативно и да уђу у комунике - оставља да се доцније рјешавају и конкретизују. Али је конкретан у погледу војне сарадње.

⁴⁴ А. Косигин и даље не одустаје од упућивања жаока на рачун Југославије.

⁴⁵ Овим А. Косигин ставља до знања да смо и ми по том питању повлашћени у трговини са СССР-ом.

желимо да вам дамо предност... У коминикеу можемо да запишемо да треба подржавати унапређење трговине... То исто се односи и на питање науке и просвете... Што се тиче СЕВ-а ... ви знате да је СЕВ ванблоковска економска организација. Ми смо спремни да примимо у чланство СЕВ-а све земље, а у првом реду несврстане земље. То не противречи вашој политици несврставања. *Изволијте у СЕВ, сарађујте као све остале земље у оквиру СЕВ-а* (подвукао - Д. Ђ)... То вас не би ни у чему обавезивало и не бисте имали никаква ограничења у том погледу. На примјер, ваши другови су дошли на сесију у Варшаву као и све остале социјалистичке земље. Тамо су се разматрала деликатна питања о кооперацији, интеграцији, у погледу инвестиционе банке итд. Ваша делегација није учествовала у разматрању тих питања⁴⁶... Ако узмете вашу финансијску ситуацију, са кредитима од 600 милиона долара, које вам је дао Мс Nаmага, зашто се онда плашите СЕВ-а? Уђите у организацију СЕВ, немате чега да се плашите, тамо су социјалистичке земље и то пружа низ предности у области кооперације... Ја вам ово не говорим зато што бих желео да вам натурим идеју о чланству у СЕВ. Ви можете размотрити да ли вам се допада, да ли вам је то потребно... Следеће питање је питање народне одбране... Ми смо сагласни да јачамо нашу војну сарадњу и желимо да у овој области постоји стално, непрекидно јединство и сагласност... Ми имамо међународну банку за економску сарадњу. Постоји трансферабилна рубља која се може користити у свим социјалистичким земљама⁴⁷... Ви, такође, користите ову банку... ваша предузећа која ви називате главним предузећима... могу да се укључе и да користе ову банку."

М. Рибичич: "Што се тиче СЕВ-а, сада не бисмо ништа мењали у нашем статусу. Мислим да постојећи уговор даје широке могућности сарадње у СЕВ-у."

Д. Ђоковић: "Не ради се о томе да ли хоћемо или нећемо да сарађујемо. Ми смо тачно прецизирали по чему желимо да сарађујемо и где имамо интерес да сарађујемо. Међутим, по нашем мишљењу постоји нешто друго. Од 23-ће сесије на овамо тај наш уговор са СЕВ-ом се рестриктивно тумачи. Ми смо недавно информисани о неким активностима у СЕВ-у, о тражењу нових форми и облика сарадње, о формама о којима ви, друже председниче, говорите и ми смо заинтересовани за ту сарадњу."

А. Косићин: "Немојте мислити да вас наговарам да уђете. Ми сада о СЕВ-у не можемо конкретно говорити, јер је то међународна организација и ја нисам компетентан да о томе говорим. Онда ће друг Рибичич тумачити да ја нарушавам самосталност Југославије и присиљавам вас да уђете у СЕВ."

⁴⁶ Делегацију на засиједању сесије СЕВ-а у Варшави сачињавали су Александар Грличков, потпредседник СИВ-а и Драгиша Ђоковић, члан СИВ-а, који су присуствовали само на првој тачки - прослава рођења Лењина, и били су, том приликом, примљени код председника Пољске Болеслава Бејрута.

⁴⁷ Трансферабилна рубља није била физички емитована, већ је била обрачунска (књижна) валута у оквиру СЕВ-а, а курс изједначен са рубљом.

М. Рибичич је реаговао на Косигинове алузије на *Mc Namara* кредите и рекао да ми не добијамо кредите само од Америке, већ и од ММФ, од Светске и других банака, али и ми дајемо кредите другим земљама.

А. Косиџин: "Ја сам видео да вам *Mc Namara* узима 5-6% за дугорочне кредите... Ви сте узели кредит за изградњу хидроцентрали... да ли је наша опрема за хидроцентралу Ђердап лошија од америчке... Ви дајете конвертибилну валуту другима. Могли би економичније то радити, лакше би се са нама обрачунали него са њима" (јефтине је 10% како је рекао - Д. Ђ). Разговор је вођен и о туризму и могућностима да се ту повећа приход и у СССР-у и СФРЈ. У разговор се укључио *Скачков* и казao: "Сада смо предузели кораке у ширим размерама за изградњу хотела, капацитета за смјештај".⁴⁸ На то је додао *Косиџин*: "Ти кораци нису тако велики... Код нас, као што сте видели, нема келнера мушкараца, све су то жене... Код нас то није популарно... Мушкарци код нас не воле да буду келнери..."

Ја мислим да на крају можемо да се договоримо да издвојимо Бајбакова, Кузмина и Перчева, а исто тако и другове са ваше стране, који би, док сте ви на путовању по Совјетском Савезу, припремили добар материјал за коминике. Што се тиче самог коминикеа, са наше стране би био одговоран друг Громико, а са ваше вероватно друг Пеших, да припреме текст коминикеа и да га усагласе... Молим вас, на крају, да схватите да нисам желео да вас увредим, кад смо размењивали мишљења о неким питањима. Немојте сматрати то непријатељским него, баш обратно, пријатељским. Мислим да ћемо правилно констатовати - ако констатујемо да је разговор протекао у пријатељском тону. Мислим да ће то одговорати стварности."⁴⁹

М. Рибичич: "Слажем се... Ако би било више разговора, вероватно би ствари биле много јасније. Сада је после 15 година ово први сусрет двају председника влада - Југославије и Совјетског Савеза. Ако има само толико разлика колико је било речи о њима, онда је то чак и мало за прекид од 15 година. Понекад је и ситуација немирна, па смо и ми нервозни."

А. Косиџин: "Напротив, ми нисмо у нервози."

М. Рибичич: "Треба да схватите да смо мала земља и да морамо да водимо рачуна о свим факторима."

А. Косиџин: "Не бојте се. Изнели сте *Fock*-у и ми ћемо размишљати о тим питањима."

Бајбаков (СССР): "Замолио бих другове из југословенске делегације (министре) да се састанемо у 16,00 часова."

Д. Будимовски: "С ким могу да разговарам о сарадњи на подручју информисања?"

⁴⁸ Од бројне совјетске делегације у току преговора нико се није укључивао у дискусију, осим Скачкова - са овом једном реченицом.

⁴⁹ *А. Косиџин* је, на крају, овим хтио да се извини за арогантно понашање, честе неприкладне алузије, оштре критике и не баш домаћинско понашање. Вјероватно му је на то неко од совјетске стране указао - да је претјеривао, као и да не би било добро да разговори заврше са негативним конотацијама.

А. Косиџин: "О томе ћу разговарати у Централном комитету па да видимо с ким је најбоље да се састанете по питању информисања. По-саветоваћу се са друговима који се баве тим питањима."

М. Рибичич: "Захваљујем."

III

СТЕНОГРАФСКЕ БЕЛЕШКЕ

са завршних југословенско-совјетских разговора, одржаних 30. VI 1970. године у 17,30 часова у Москви

А. Косиџин: "Најпре треба да се извиним што сам закаснио. Почели смо разговоре са Насером који су доста компликовани."⁵⁰

М. Рибичич: "Хтео бих да кажем да је на путу по СССР-у било лепо, да смо много видели, колико се могло упознати за ово кратко време. Видели смо да постоји велики интерес за економске, културне и друге односе са нама."

А. Косиџин: "Вероватно и политичке. Изволите о чему да разговарамо!"

М. Рибичич: "Најпре би требало да се договоримо око Коминикеа. Ту нема много отворених питања, али би можда било добро да то усагласимо јер се ради о завршном Коминикеу. Пођимо по странама."

Напомена: Коминике је, послѣје дискусије, усаглашен (формулације), без већих спорења.

А. Косиџин: "На крају, ако дозволите, рекао бих неколико речи. Као прво, да вас замолим да не сматрате да су ови наши разговори имали заострен карактер... пре бих рекао да су били отворени, а када су отворени онда се појављују и такви моменти. Ако на крају сумирамо разговоре можемо констатовати да смо успели да се разумемо и да је наш сусрет имао карактер узајамног разумевања. Наш Политбиро, када је донео одлуку да се састанемо, није имао у виду да се у контактима појаве пукотине, већ обрнуто, да још више приближимо наша гледишта.

Хоћу да истакнем да овај наш сусрет нема трговачки смисао већ да има више политички карактер, карактер зближавања, а то онда подразумева и економско зближавање. Овом приликом ми смо правилно схватили да треба широко да развијамо економске односе. Међутим, специјализација у оквирима економских односа не може бити на добрим основама и добро организована без одговарајуће политичке климе. Уколико не постоји поверење онда се оваква питања не могу успешно решавати... Молимо да схватите да је линија наше партије, нашег руковод-

⁵⁰ А. Косиџин је, опет, био као домаћин - недопустиво некоректног понашања према свом госту - југословенској званичној делегацији. Закаснио је 47 минута на заказани састанак поводом Коминикеа. Друго, начин на који је правдао закашњење је још неприхватљивији: "Почели смо разговоре са Насером који су доста компликовани", а то, другим ријечима речено - значи: за њега је то било важније од састанка са југословенском делегацијом, која је и прва дошла, која одлази, коју треба да домаћински испрати.

ства, курс на зближавање и јачање економске сарадње преко политичких односа.

Ми смо Вам веома захвални што сте допутовали и мислим да на наш сусрет неће пасти ни најмања сенка неразумевања.

Замолио бих Вас, друже председниче, да примите поздраве у име друга Брежњева, који није имао могућност да се састане са Вама због болести, он има грип... једва је устао да се *састане са Насером* (подвукао - Д. Ђ)... Примите моју захвалност."⁵¹

М. Рибичич је у завршној речи нагласио: "... да и ми исто тако позитивно оцењујемо Коминике, наше разговоре... мислим да би било добро да се реализује све што је било потврђено у разговору ... било би веома добро и врло позитивно да се реализује и Ваша посета, друже Косигин, нашој земљи. То би имало великог одјека на нашу и светску јавност..." . На самом крају *Рибичич* је замолио Косигина да пренесе поздраве Брежњеву "... и знамо да сигурно има разлога што није примио нашу делегацију..."

Разговори завршени у 18,05 часова.

⁵¹ Кад је у питању састанак са Насером, грип није био сметња.

ФИЛОЗОФИЈА ИСТОРИЈЕ

Срђа ПАВЛОВИЋ*

ДА ЛИ ЈЕ БАЛКАН ДИО ЕВРОПЕ?

Када се размишља о Балкану и његовим везама (или недостатку и неадекватности веза) са европским културним простором, неминовно се намеће и питање о карактеру контаката који постоје на назначеној релацији. Природа и унутрашња динамика интеракције између ове двије средине једно је од значајнијих питања којима се одавно баве историчари, социолози и политиколози.

Сврха овог кратког есеја јесте да назначи неке карактеристичне црте ових односа у савременом контексту и да обиљежи маргинализован балкански културни круг. Овај есеј ће такође дотаћи проблем историјске презентације култура и народа који почивају на другачијем концепту времена од онога у оквиру којег функционише савремена историјска наука.¹ Осим тога, чини се сврсисходно елаборирати и на тему тренутне позиције Централне Европе, као географског, политичког и културног концепта, у односу на западноевропски миље и положај који Балкан заузима у том систему односа.

Реални оквири у којима је смјештен и осмишљен концепт Централне Европе неодолјиво подсећају на граничнике који *периферију* одвајају од *центра*. Централна Европа је заузела мјесто које је, до прије једне деценије, заузимала Источна Европа - периферија и маргина западноевропске цивилизације; мистични и непредвидиви пејзаж источно од Беча.² У оваквој подјели улога, Балкан заузима интересантну позицију. Његов положај је, у првом реду, одређен у оквиру саме Средње Евро-

* Аутор је асистент на катедри за историју Алберта Универзитета, Едмонтон.

¹ Генерално посматрано, научни апаратус историјске науке почива на линеарном концепту времена, идеји промјене и прогреса. Насупрот таквој, општеприхваћеној аналитичкој категорији, стоји циклични концепт времена, толико карактеристичан за све словенске културе, као и за традицијске културе других народа.

² Имагинарне и реалне границе Источне Европе зависиле су, у многоме, од географске лоцираности самих картографа. По том принципу су се и помјерале, показујући сву своју флексибилност и имагинарни карактер. Сходно томе, одредница "источно од" често је значила: источно од Париза, Прага, Будимпеште, Љубљане или Загреба.

пе - као географска, политичка, економска и културна ивица периферије. Са западноевропског становишта, Балкан је још (или данас неупоредиво више него икада раније) дио Оријента.

Распад комунистичких система у Европи и нестајање Берлинског Зида (као физичке препреке за директну комуникацију), донио је као резултат оживљавање ранијег концепта Централне Европе - хомогеног политичког и културног простора. Иако је оваква категоризација одавно у употреби, модерни аналитичари су сматрали за потребно да на све стране разгласе смрт једне и рођење (или васкрснуће) друге Европе.³ Судајући по тренутним политичким, економским и културним трендовима у Европи, чини се да се полако исписује нови рјечник имагинарних предјела.

У овом новом окружењу концепт Централне Европе се, у основи, појављује као репрезентација сталне борбе против маргинализације и као покушај да се изнова дефинише идентитет хетерогеног геополитичког и културног миљеа. Јер упркос свим напорима да се ствари представе у другачијем свијетлу, овакав миље је хетероген феномен. Проблем лежи у чињеници постојања знатних разлика између идеалистичког и поједностављеног концепта Европе као јединственог културног простора и реалности савремених трибализама унутар и изван такве Европе, без обзира да ли су они резултирали ужасима "етничког чишћења" или не. Са друге стране, није свако очаран новом формом европског идентитета и очигледна су неслагања о валидности новог концепта о "јединству у разликама". Чак и када би прихватили тврдњу да је Европа концепт без граница, стварност нас присиљава да из тог концепта искључимо све земље (са изузетком Аустрије), које су некада чиниле простор знан као *Mitteleuropa*. Такав приступ може лако креирати нестабилност и осјећај културне дезоријентације. Једна од карактеристичних манифестација унутрашњих тензија и реакција на нови тренд јесте изнаглажење заклона у локализованом осјећању идентитета везаном за специфичну и јасно омеђену територију. Савремена Европа је постала поље развоја и дјеловања различитих форми национализма који наглашавају потребу за повратком на чисте (митске) и "стабилне" темеље "старијих традиција". То је позив на враћање хомогеном идентитету који се сматра здравом заједничком пра-основом, или, како је то дефинисао Салман Ружди - повратак апсолутизму чистог. Процват културног регионализма и малих национализма карактеристичан је за европску историју током протеклих двадесетак година. Европски идентитет оставља мало маневарског простора за велики број придошлица и популацију из дијаспоре, који сада настајују земље матице на европском континенту. Ако се, пак, овом питању приступи из историјске перспективе, говорити о Централној Европи (Европи) као кохерентном тијелу веома је ризично. Очигледне разлике у националним културама су много дубље него

³ У овом погледу значајни су радови британског публицисте и историчара Тимоти Гартон Аш-а. Скоро да би се могло тврдити да је његова изјава: "Источна Европа је мртва", имала карактер иницијалног праска у креирању (ре-креирању) концепта Централне Европе.

њихове сличности. Савремена политичка тактика наглашавања сличности и занемаривања разлика неодољиво подсећа на знани апаратус националистичке реторике и веома је сумњива. Централна Европа, као препознатљива културна арена, са свим елементима унутрашњег динамизма и разлика, више личи на граничну област много већег и често негостољубивог простора - Запада.

Данашња перспектива нам дозвољава да оживљавање концепта Централне Европе (Европе) тумачимо на много начина. Један од начина јесте анализирати овај феномен као врсту носталгије за Европом које више нема. Истовремено, овим се приступом може рационализовати бијег у креирање сопствене, замишљене Европе - као неминовност коју је наметнуо живот и негостољубивост Запада. Уколико се не може бити прихваћен од стране Европе/Запада брзо и безболно, прибјегава се креирању те личне, имагинарне Европе. У њој се, потом, локални идентитети могу лакше успоставити и "постојати". Неки историчари виде Централну Европу као политичку фразу измишљену од стране интелектуалаца који су тражили контра-тежу термину Источна Европа.⁴ У овом контексту, одредница Источна Европа је схваћена као пежоратив, пошто се термин "источни" обично везивао за Русију и Совјетски Савез. Изједначавања у овој равни нијесу прихватљива за многе, с обзиром да негирају постојање линија независног историјског развоја свих оних држава и народа који су деценијама били под совјетском доминацијом. Мада је емоционални пртљак ових деценијских фрустрација у великој мјери присутан у гледиштима одређеног броја бивших источноевропљана, њихову скепсу у односу на Централну Европу и валидност тог концепта не треба сасвим одбацити. Очигледно је да појачано интересовање за Централну Европу, које данас показују западноевропски интелектуалци, има мало елемената искрене забринутости за културне тековине и правце културних кретања и развоја у региону. Оно је више производ западне спознаје да је вјековна подјела на Исток и Запад (политичка, економска, културна), произвела нестајање једне читаве географске зоне са европског хоризонта.⁵ Чини се да је Западна Европа постала свјесна да је дио њеног сопственог културног наслеђа нестао. Али чак и таква спознаја није промијенила однос Запада према Истоку. Из данашње перспективе Париза, Беча и Брисела, Централна Европа је још увијек виђена само као источни руб европског континента - његова зона сумрака.

У овако структурираном систему кодификације, Балкан је одувјек био виђен као европско "друго", а често и као "друга" Европа. У савременој гео-политичкој и културној констелацији европског мљечног пута, Балкан је, изнова, сасвим искључен из сваке европске дискусије и позициониран као периферно "друго". Историчари и политичари још увијек виде народе на Балкану као нецивилизоване Византинце који се

⁴ Marija Todorova, *Imagining the Balkans* (New York: Oxford University Press, 1997), str. 152.

⁵ Milan Kundera, "The Tragedy of Central Europe" (*The New York Review of Books*, April 1984), str. 34.

не уклапају у норме понашања кодификоване од стране цивилизованог свијета. Призивајући њихову тужну судбину и несретне историјске околности, модерни аналитичари виде народе на Балкану као непријатеље рафинираног и образованог Запада.

*"Оно са чиме смо суочени и са чиме се требамо борити јесте њужна чињеница да су дешавања током ранијих вјекова - не само из времена турске доминације, већ и из ранијих периода - имала за резултат њродор у јужноевројске обласии евројског континента, елементарна не-евројске цивилизације, чије су не евројске карактеристике сачуване до данашњег дана."*⁶

Данас се Балкан тумачи као колијевка модерне политичке шизофреније, као земља национализма и мржње, земља безнађа, расутих костију и апатије. Балкан данас представља идеалан терен за истраживање феномена "креирања другог". Чини се да су сви дискурси о Балкану као географском и културном ентитету, независном и одвојеном од европског значењског оквира, подређени схватању које заговара конструкцију као снажан симбол лоциран изван историјског времена. Заговорници таквог дискурса показују зачуђујући недостатак воље да схвате комплексност историјског, политичког и културног миљеа Балкана. Они престано убјегавају у замишљени свијет апстракција и генерализација постајући тиме заточеници сопствених закључака. У овом погледу, Балкан и балканизам се погрешно анализирају као једна од варијанти оријентализма.⁷

Процес креирања слике и схватања Балкана у главама европских истраживача може се пратити уназад до раног периода модернизације европског идентитета насупротив таквом концепту, варирао је у свом формалном облику кроз вјекове. Ренесансни дискурс базирао се на религијској припадности као релевантном моралном и интелектуалном оквиру одређивања. Не-европски народи су били кодификовани терминима попут "иагани", "нејросвијетени" или чак "демонски". У времену просвјетитељства, основне карактеристике "другог" биле су незнање и празновјерје. У деветнаестом вијеку, када се родила модерна антропологија, ови "примитивни" народи кодификовани су у категоријама "разви-

⁶ *The Other Balkan Wars. A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflections on the Present Conflict by George F. Kennan* (Washington, D. C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1993), str. 1.

⁷ Milica Bakić-Hayden, "Nesting Orientalism: The Case of Former Yugoslavia" (*Slavic Review*, vol. 54.4, Winter, 1995), str. 917-31. О овом питању интересантан је став који заступа Марија Тодорова у својој књизи *Imagining the Balkans*. Њена опширна анализа би се, за сврху овог есеја, могла кондензовати у неколико теза: Балкан поседује конкретно историјско вријеме, док је концепт Оријента блијед и неухватљив; оријентализам је убежиште од отуђења индустријализације и метафора за забрањено - женствено, сензуално, чак сексуално; балканизам, с друге стране, представља транснационални концепт, нешто што није потпуно не-европско, није коначна дихотомија; балканизам се бави хришћанским народима; Балкан и његов идентитет су сами креирани насупротив оријенталног "другог". Гледишта Милице Бакић-Хајден о Балкану као варијанти оријентализма, у овом случају, не звуче као прихватљив аналитички оквир.

ја" и еволутивног временског оквира. Посао конструкције се одвијао у фазама све до двадесетог вијека и формирања термина "балканизација" као негативне категорије. Рани двадесети вијек био је најзначајнији период у овом процесу. Наравно, тадашња политичка дешавања у региону су обезбиједила довољно сировог материјала за формирање слике о Балкану као нестабилном и непредвидивом простору. У оквирима западноевропске културне кодификације, Балкан је коначно смјештен у категорију Блиског Истока. То је био простор у коме су прошлост и будућност везани непрекинутим ланцима и мјесто гдје рационалност није била издвојена и фаворизирана на начин како се то радило у Европи. Таква негативна представа Балкана, као и схватање о неизбјежности контакта и размјене између ова два свијетла, носила је у себи страх од балканизма и балканизације Европе, јер: "Они долазе као судбина, без разлога, без размишљања или изговора".⁸

Балкан је често бивао упоређиван и са мостом који повезује Исток и Запад, Европу и Азију. Овако формулисана визија Балкана, у основи, потврђује исправност анализе коју предочава Марија Тодорова. Балкан као мост између култура и свјетова представља транснационални концепт који је неоспориво везан са европским културним и политичким наслеђем. То је реперна тачка између степена развоја, међувријеме које као палимпсест емитује сигнале оба свијета. Наравно, овакво виђење Балкана неминовно призива карактеризације попут *полуколонијално, неразвијено, нецивилизовано и полу-оријентално*. Чини се да се овај концепт још базира на расном одређењу и колонијалном концептуалном оквиру, те да ове линије подјеле смјештају Балкан на саме ивице централноевропске периферије. Иако се чини да савремени свијет фаворизује културне разлике на рачун расних, чињеница је да овакав модел диференцијације и даље манифестује исту стару потребу искључивања извајаца тако што се они категоризују као *не-европљани* или *блискоисточњаци*.⁹ Другим ријечима, овдје се ради о истом европоцентризму из прошлих дана, увијеном у нове хаљине и опремљеном новим оправдањима.¹⁰ Оно на основу чега се данас одређује нечије укључење или искључење из европске породице није облик носа или боја коже, већ ритам музике, акценат и неразумљиви језички апаратус. Савремено друштво више не размишља у оквиру старих ригидних категорија инфериорних и супериорних раса, већ у категоријама култура које се не могу асимилувати. Концептуалне разлике између два начина мишљења нијесу велике. Почетке тешкоће са којима се Европа суочавала по питању пријема "странаца" унутар интимног и примордијалног склопа веза које одређују аутентичне Европљане, креирале су форме расизма у којима културна и етничка диференцијација заузима мјесто раније биолошке хијерар-

⁸ Friedrich Nietzsche, *The Genealogy of Morals*, Second Essay, Section 17. trans. Walter Kaufmann and R. J. Hollingdale (New York: Vintage 1967), str. 86.

⁹ Paul Gilroy, "On the Necessity and the Impossibility of Being a Black European", (*The Contemporary Study of Culture*, Vienna 1999) str. 53-60.

¹⁰ Термин "европоцентризам", у контексту овог есеја, односи се на историцизам који пројектује Запад као историју.

хије. Без обзира на сво прокламовано самопоуздање, европски идентитет представља рањив и нејасан феномен који се базира на претпоставци заједничког културног идентитета.

Улога Европе (Запада) као референце и матрице по којој се мјери значај "другог", дјелује на много нивоа. Прво, ради се о процесу асиметричног незнања: они који нијесу западњаци морају читати "велике" западне историчаре (Е. Р. Thompson, Emmanuel Le Roy Ladurie ili Carlo Ginzburg) како би били у стању произвести добре историје. Западни академици не морају, с друге стране, познавати радове својих колега са Истока. Штавише, не-западњаци су препознати и признати као иноватори тек онда када ставе у праксу жанрове истраживања који су развијени за потребе европске историје. Тако се дешава да "опште историје" Јужних Словена, анализе племенског менталитета на Балкану и слични радови добијају похлаве Запада. Виђење периферије кроз аналитичку призму Европе постаје једини прихваћени начин писања историје. Европа се поставља као теоретски субјекат свих историја. Стога не чуди да су радови не-западњака концентрисани на анализу историјске транзиције. Историчари се питају да ли су друштва у којима живе и о којима пишу остварила успјешан прелаз ка модернизацији и капитализму. Одговор је врло често негативан. Осјећај неуспјеха снажно карактерише историјске презентације ових друштава, па не-западне историје постају оваплоћење пропале транзиције. Овакви прикази неуспјешних промјена у не-западним историјама само наглашавају њихову другоразредну улогу и маргиналност у односу на Запад а, с друге стране, учвршћују доминацију дискурса Европе као историје.¹¹ У том смислу, Балкан служи као супротни пол истог магнета, као драстичан примјер опасности коју хетерогеност и настојање да се очува национални и културни идентитет собом носе. На другом полу овог магнета налази се концептуално заокружена Европа, њен мултикултурни и рационални идентитет - Европа као колијевка свијести, прогреса и модерности. Овакав аналитички приступ, међутим, занемарује значај софистицираног и перманентног процеса потискивања локалних (националних) идентитета и култура, у сврху креирања супранационалног концепта. Ово "мекано насиље"¹² новог интернационализма креира концепте који представљају факторе уједињења и формирају *свеобухватну категорију* у оквиру које се нови супранационални модел може развијати и опстајати.

Могло би се чак тврдити да савремено наглашавање модела европске и централноевропске културе и идентитета као хомогене цјелине има врло мало заједничких елемената са оним што је раније било схватање као европски дух. Процес глобализације и интернационализам ефектно бришу све разлике и намећу лажну представу о заједничким вриједностима и принципима природеним свим становницима Европе. Модерна аудиовизуелна географија (са медијима као својим врхунским

¹¹ Gyan Prakash, "Subaltern Studies and Postcolonial Criticism", (*American Historical Review*, December 1994), str. 1484.

¹² Lynn Hunt, *The New Cultural History*, (University of California Press, 1989), str. 9.

картографом) сасвим је одвојена од симболичних простора националних култура и аранжирана на основу "универзалних" принципа међународне потрошачке културе. Може се рећи да је данас актуелни концепт Централне Европе, и Европе уопште, прекројен по правилима нових трендова глобализације и интернационализма који су наметнути споља. У том погледу, Европа (Централна Европа) је изнова дефинисана као периферија много ширег и много униформнијег културног, политичког и економског пејсажа. Но, чак и у оквирима таквог интернационализма може се открити велики број локалних/маргиналних (хибридних) култура и идентитета који, упркос свим препрекама, играју значајну улогу у процесу креирања и уобличавања савременог културног и политичког пејсажа Европе. Интензитет реакције на прерогативе и аспекте глобализације покуazuју да, у савременој Европи, маргиналност није више резервисана искључиво за мањинске групе, већ је попримила масовни карактер. Активност оних који не производе културу (у смислу масовне продукције по законима потрошачког друштва), дјелатност која нема потписа аутора и није уоквирена симболима, постала је културна матрица модерних европских дешавања. Скоро да би се могло рећи да је маргиналност постала универзална и да су ове групе постале тиха већина. Ово, наравно, не значи да су овакве групе хомогене. Оно што их везује јесте активност која би се могла карактерисати као универзални мета-језик којим групе регулишу своје односе са доминантном културом.¹³

У транснационалним времену, какво је ово у којем живимо, гдје се стари концепти имагинарних географских и културних простора и њихова стара значења константно подвргавају анализи, значај граничних/периферних култура постаје централни елемент за правилно схватање европског (централноевропског) дискурса. Стари центри културе и културне доминације постали су самодовољни, урушавајући се у сопствену искривљену слику у огледалу. Периферија је далеко интересантнија. То је простор у којем се креира "ново" и у којем се одвија редифиниција "старог". С обзиром да геополитичка рана звана "граница" не може зауставити културне токове, ове периферне културе и идентитети маргина у великој мјери рекреирају и уобличавају доминантни културни оквир. У том процесу и оне саме се мијењају и прилагођавају, испољавајући тако карактерну особину заједничку свим периферијама - флексибилности. Културни производи у Европи данас (укључујући и продукцију ове врсте на простору дефинисаном као Централна Европа), продукти су периферије. Они су одавно престали да имају другоразредни значај у европском контексту. Ове културне тековине живе сопствени живот и формирају сопствени простор за опстанак у оквиру европског културног миљеа. Интересантно је напоменути да је карактер ових модерних заједница транснационалан, без обзира на то из каквих традиционалних оквира дјелује иницијални импулс.¹⁴ Са друге стране, реалност појаве локал-

¹³ Michael de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, (University of California Press, Berkeley, 1984), str. XI-XXIV.

¹⁴ У овом погледу интересантне примјере представљају активности група и појединаца са простора бивше Југославије. Одређени културни продукти зачети или ини-

ног и етничког контекста и њихов утицај изван унапријед ограниченог простора, донекле разводњава транснационалне елементе културних производа. Пажљиво дозирање и балансирање ових локализама још представља вјештину могућег, која се тек треба савладати. Једино тако се може постићи инкорпорација "еџзоџичноџ друџоџ" у токове европске свакодневице. Наравно, не смије се сметнути с ума да се ради о процесу чије манифестације евентуални прималац одбацује и маргинализује од самог почетка. Тајна успјеха, чини се, лежи у учењу на примјерима других, у неопходности адаптације универзалног мета-језика како би се безболније остварила комуникација и размјена са доминантним културним концептом, а да се притом не жртвују темељне значењске одреднице локалне културе и идентитета. Флексибилност у овом оквиру дјеловања назначавала непобитну чињеницу да је Балкан одувјек био конститутивни сегмент европске историје, културе и духа, ма колико бивао маргинализован од стране те исте Европе. Иако су историјске и културне везе између двије регије (у нашем случају између Центра и Периферије) биле проблематичне и оптерећене историјски трауматичним искуствима, веза никада није покидана и на њеном учвршћивању треба предано радити.

Балкан и културе његових становника су диван примјер локалних (хибридних) културних креација. Наравно, процес двосмјерне комуникације на линији Балкан-Европа, увелико је отежан темељном концептуалном дихотомијом која лежи у основи свих погрешних представа о Балкану. То је дихотомија у схватању концепта времена. Мора се напоменути да назначена дихотомија није својствена искључиво балканским традицијским културама. Приступ савремене историјске науке традицијским културама других народа, које живе сходно ритму цикличног времена, испољава истовјетну дихотомију.

У оквиру комплексног механизма, који у овом есеју називамо *кулџура*, основни састојак је конструкција времена. Као што знамо од физичара, оно што ми осјећамо као вријеме има онолико стварне везе са теоријски схваћеним "стварним" временом, колико и Њутнови концепти гравитације са Ајнштајновим схватањима истих феномена. Релевантно је, дакле, тврдити да наши концепти времена драстично варирају од једне до друге културе и да су начини његовог означавања препуњени и често преоптерећени културним одредницама. Да би илустровали ову тврдњу, позабавићемо се, накратко, начином како се одређују дати у енглеском језику. Дани у недјељи углавном воде поријекло из теутонског пантеона и космологије - свједочење о значају германске половине романско-германске синтезе која лежи у основама западноевропске

цирани у Сарајеву, Загребу, Подгорици или Београду имају управо карактер транснационалности. Тако се дешава да издавачко предузеће Центар за геопоетику (Београд), ФИАТ и часопис ГЕСТ (Подгорица), ревија Еразмус (Загреб) и издавачко предузеће ЗИД (Сарајево), производе културне вриједности које су у великој мјери потпуно ван званичног политичког, економског и културног контекста средина у којима настају. У оквиру локалних културних кодификација, ове активности представљају дјеловање са маргина и у великој мјери показују прави значај, утицај и карактер периферије на центар (доминантну културу).

културе. Број дана у мјесецу, у писаној форми, свједочи о огромној математичкој позајмици од Арабљана. Мјесец, сам по себи, је увијек римског поријекла, чувајући тако другу половину западноевропске синтезе. Година се рачуна од рођења Христа, што служи као подсјећање на европско вјерско наслеђе. Важно је напоменути да нема начина да се ова врста датирања адекватно преведе у језике многих култура које су постојале, пошто су се њихови међусобни концепти и схватање времена дијаметрално разликовали и базирали на другачијим односима.

Данас ми схватамо вријеме као ритам, са тренуцима понављања и тренуцима промјене. У савременом (западноевропском) систему датирања, дан и мјесец представљају понављање, док година представља промјену. Понављање и промјена су фундаментални елементи од којих је конструисан концепт времена у одређеној култури - бинарни односи као представа временско-културне математике.¹⁵

Ова фундаментална разлика између понављања и промјена лежи у основи бриљантног есеја Мирче Елијадеа, "Мит вјечног повратка или космос и историја" (*The Myth of the Eternal return or, Cosmos and History*).¹⁶ Елијаде говори о основној дистинкцији између архаичног погледа на свијет, у којем је концепција времена циклична, а интерпретација догађаја лоцирана у митолошком времену, и модерног погледа на свијет, у којем је концепт времена линеаран, а интерпретативни оквир дешавања је историјско вријеме.

Подјела на циклично и линеарно схватање времена треба да се схвати као апстракција, као идеални модел. Конкретна реалност је увијек много комплекснија од теоријских модела, те ствари и појаве које су јасно одредиве и чак међусобно искључиве могу постојати једна уз другу у пракси. Но, и поред тога, сасвим је јасно да неке културе стављају акценат на циклично схватање времена, док друге фаворизују линеарни концепт.¹⁷

Древне културе Средње Америке могу да послуже као примјер назначавања цикличног концепта времена до те мјере да се оно готово поклапа са идеалним моделом. Маја и Ацтеци су вјеровали да се догађаји сами понављају у правилним размацима и водили су биљешке о прошлим дешавањима, како би провирили у будућност. Када се поново

¹⁵ "Прво, постоји осјећање понављања. Кад год мислимо о мјерењу времена, ми се бавимо изучавањем некаквог метронама: то може бити куцање сата, или откуцаји срца, или поновно појављивање мјесеци, дана, годишњих доба - али се увијек ради о нечему што се понавља. Друго, постоји такође осјећај непоновљивости. Свјесни смо да су сва жива бића рођена, да расту и да ће умријети, те да је ово незауостављив процес." Edmund R. Leach, "Two Essays Concerning the Symbolic Representation of Time", *Reader in Comparative Religion: An Anthropological Approach*, 3rd ed., ed. William A. Lessa and Evon Z. Vogt (New York, Evanston, San Francisco, London: Harper & Row Publishers, 1972), str. 109.

¹⁶ Енглески превод: Willard R. Trask, Bollingen Series, 46 (Princeton University Press, 1965), Наслов француског оригинала: *Le Mythe de l'eternal retour: archetypes et repetition*.

¹⁷ John A. Saliba, "Homo Religiosus" in *Mircea Eliade: An Anthropological Evaluation* (Leiden: E. J. Brill, 1976), str. 76-78. За критику неких Елијадиних екстремних позиција и ставова, види стр. 129-131.

оствари права темпорална комбинација, све ће се вратити на своје раније мјесто, вјеровали су они. Поводећи се истом логиком, вјеровали су да врачеве могу предвидјети ток догађаја у будућности са апсолутном тачношћу. Након доласка Шпанаца, на примјер, Монтезума је сазвао врачеве који су му показали слике (цртеже) што су Монтезуми у завјет оставили преци. Ти цртежи су представљали ликове освајача, веома сличне шпанским конквистадорима. Савремени историчари, који користе записе Маја, суочени су са необичним проблемом: они могу прецизно утврдити дан у недјељи на који се одређени догађај одиграо, али често не могу да утврде годину. Све што могу учинити јесте да праве претпоставку о временском оквиру од неких двадесетак година, у којем се догађај збио.¹⁸

С друге стране, савремено друштво у Сјеверној Америци представља најекстремнији развојни степен линеарног концепта времена. Новине најаве промјене које су се десиле од јуче, радио и телевизија најаве промјене које су се десиле у протеклих сат времена, или чак, у протеклих неколико минута. Свака од ових најави постаје дио архива о проласку линеарног времена и, на крају, постају сирови материјал од којег се креира историја. Ријечи попут "ново", "иновација" и "динамика", собом носе позитивне конотације у оквирима ове културе. Ово, наравно, уколико се закључак доноси на бази реторике реклама. С друге стране, ријечи попут "стајро", "ионављање" и "стајинчност", имају негативно значење. Технологија негира природне циклусе: вјештачко освјетљење смањује разлику између дана и ноћи, док парно гријање и системи за расхлађивање ублажавају утицај временских мијена током годишњих доба. Неки од најзначајнијих индикатора цикличног времена - звијезде и планете - више се не могу видјети из урбаних средина. Међутим, разлике између култура које посједују цикличну темпоралност и оних које функционишу на бази линеарне темпоралности, нијесу превише изоштрене у стварности, као што је то случај са теоријом. Чак и у Сјеверној Америци још има мјеста за цикличне сезонске фестивале и викенд је још увијек намијењен одмору и забави. Чак је и школска година - са својим полугодиштима и љетњим распустом - мање-више цикличног карактера.

Традицијско вријеме на Балкану било је у великој мјери циклично. Наравно, и у овом случају се ради о сивилу линија разграничења, пошто су традицијске културе балканских народа остављале простор за линеарно вријеме. Треба ипак нагласити да је локација ових сегмената линеарног времена била стриктно ограничена и назначена пејсажом који је у овим културама запосиједало писмо и такав облик комуникације. Традицијске културе су, у великој мјери, занемаривале датирање (у смислу у којем га ми данас видимо) - главни индикатор линеарности.¹⁹ Велики број становника руралних области Црне Горе нијесу знали тачан да-

¹⁸ Tzvetan Todorov, *The Conquest of Americas: The Question of the Other* (New York: 1984), str. 84-86.

¹⁹ У руралним областима Црне Горе, као и у другим регијама Балканског полуострва, већина расправа око власништва пашњака, шума и обрадивих површина, базирала се на аргументацији цикличног карактера: "од давнина се памти", "наши очеви и дједови су нам причали да су њима њихови преци казивали".

тум свог рођења, нити године старости. Они нијесу размишљали о компонентама године у смислу важних датума. Њихова година је била подијелена према годишњим добима и празницима литургијског карактера. Они су били веома свјесни недјељног ритма, пошто су постили у назначене дане, а недјељу проводили одмарајући се. Мјерили су вријеме не према сату и штампаном календару, већ према цикличним инструментима које је нудила природа: сунце, мјесец, звијезде, кукуријекање њихових пијетлова. Готово да би се могло рећи да су они живјели у сопственој верзији апсолутног времена - у *гриничком међувремену*.

Њихово циклично схватање времена потврђивало се у многим аспектима традицијске културе. Визуелна умјетност се састојала од одређеног броја слика које су понављане и аранжиране по истовјетном моделу од једне цркве до друге. Њихова писана литература имала је тачно одређен број текстова, чији су сегменти изговарани гласно и скоро истовремено у свим црквама у оквиру њиховог културног окружења у регуларним и унапријед одређеним временским интервалима. Све што су правили, правили су да траје: њихове колибе биле су њихова светиња, пољопривредне алатке су кориштене генерацијама, одјећа коју су носили, и украси на њој, захтијевали су при изради дуготрајан рад и она је служила сврси за дуги низ година. Ријетко су уводили новине у свој живот, а када се то ипак дешавало, новина је долазила споља, и били су веома сумњичави у њеном прихватању.

Иако се може рећи да постоји оно што се зове традицијско вријеме, повезано са специфичном културом - у нашем случају традицијско вријеме балканских народа - не постоји нешто што би се могло окарактерисати као национални концепт времена. Ово је једна од компонента традицијске културе, која није чак ни назначена у националној култури. Наравно, могу постојати одређени елементи схватања времена који могу добити национални значај и значење - задржавање јулијанског литургијског календара, као уважавани симбол националности, на примјер. Но, чак и у овом случају, карактер времена је сличан карактеру националног језика: преузима одређене знакове из традицијске културе, али је основни матрикс и даље универзална модерна култура. Наравно, у случају националног језика много више таквих елемената је усвојено, него што је то био случај са национализацијом схватања времена. Нови национални језик, кодификован од стране интелектуалаца у деветнаестом вијеку, представљао је конструкцију од дијалеката народног говора, али је сама конструкција почивала на моделу језика модерности - енглески, француски, њемачки. Национална култура - будући да представља процес селекције и конструкције - неминовно измјешта традицијско вријеме и замјењује га новим концептом који дозвољава постојање (остваривање) веза са свим осталим временима других модерних култура. Другим ријечима, национална култура креира такозвано "апсолутно" вријеме, или, како га је дефинисао Валтер Бењамин, "месијанско вријеме".²⁰ Кре-

²⁰ О концепту "месијанског времена" као симултаном постојању концепата прошлости и будућности у садашњем тренутку, и значају таквог схватања времена у домену националне културе, види: Walter Benjamin, *Illuminations* (London: Fontana, 1973).

ира се нови рјечник времена, који обухвата све детаље модерног концепта и категоризује их прецизним датумима, сатима, минутима и секундама. Поврх свега, национална култура уводи културу времена са пунокрвном репрезентацијом линеарности. Оно што се, поред осталог, губи у овом процесу креирања, јесте склоп референци које називамо *менталитет*, а које носе јасан печат традицијске културе народа и митског начина мишљења.²¹ У том смислу, национална култура се може третирати као аболиција традицијске културе, као конструкција која, по дефиницији, прикрива природу културе коју потискује.

Током процеса креирања националне културе слој образованих људи, који су радили на томе пројекту, био је свјестан да је народ и култура које су, по сопственом признању, представљали, имао радикално другачију представу о времену од оне која им је наметнута. Већина националних будитеља је ту разлику сводила на производ народног незнања и, наравно, сматрали су се позваним да такво незнање истријебе. Оваков дискурс креатора националне културе на Балкану је потпуна методолошка позајмица од Запада - однос према субјекту као инфериорном, односно, приступ пројекту са позиције "елитистичке" супериорности, што неминовно води у искључивост. Могло би се рећи да су национални будитељи креирали корпус такозване националне културе користећи дискурс и методологију која је, не само била непримјењива на конкретну ситуацију, већ је, по дефиницији, негирала сваку вриједност традицијске културе. Занимљив изузетак по овом питању представљају национални пјесници деветнаестог вијека. Њихова улога у овом процесу може бити тема детаљније анализе и засебног истраживачког рада, па ћемо се овдје осврнути само на неке од општих карактеристика њиховог ангажовања. Они су, с једне стране, били образовани људи модерних схватања, док су, с друге стране, покушавали да се изразе у апарату народног језика. Углавном су се задржавали на покушајима поетског исказивања народне перцепције времена и били су болно свјесни да би увођење модерног језика линеарног времена у њихову поезију било равно катастрофи. У својим радовима, они су одређивали вријеме према зори, сумраку, тамној ноћи, недјељи, љету, зими и другим цикличним феноменима. Готово да је немогуће пронаћи у њиховим радовима референце на тачно вријеме, вријеме на апсолутној скали - линеарно вријеме - којим би национална култура замијенила традицијско циклично поимање времена. Ова мимикрија традицијске културе могла је једино да се очува и опстане у поезији, пошто је модерна историја била опсједнута смјештањем догађаја у "апсолутно" вријеме.

Научна дисциплина историје, какву данас знамо, појавила је симултано са развојем националних култура у деветнаестом вијеку. Посто-

²¹ На овоме мјесту смо се повели за дефиницијом менталитета као: "*несјабилне мање емоцијивних асоцијација, аморфних и неизговорених, али ујркос шоме (или ујраво због шоме) савршено сјруктурираних оквира и начина мишљења*", какву је понудио Aaron Gurevich у свом раду "Historical Anthropology and the Science of History", у Aaron Gurevich, *Historical Anthropology of the Middle Ages*, ed. Jana Hewlett (Chicago: University of Chicago Press, 1992), str. 17.

је многи значајни рукописи из касног осамнаестог и раног деветнаестог вијека, који одсликавају блискост односа између конструкције историје као дисциплине и модерне концептуализације националности. Као најилустративније примјере поменућемо само три текста - Хердерове *Reflections on the Philosophy of the History of Mankind*, затим Ранкеову *The History of the Latin and Teutonic Nations*, и Хегелову *Philosophy of History*.

Као научна дисциплина, историја је потпуно базирана на линеарном схватању времена. Овим не желимо само рећи да је много пажње посвећено прецизном датирању и периодизацији. То је, наравно, потпуно тачно. Оно што је занимљиво, јесте да се размотри колико је мастила потрошено у покушајима да се пронађу тачни датуми за догађаје из далеке прошлости - догађаје који рефлектују циклично и митолошко мишљење народа, и усмену традицију, која је претходила формирању и усвајању линеарног концепта времена на Балкану. Историја не захтијева само одређење у "апсолутном" времену. Она се бави понављањем, промјеном, односима и стварима које воде једна ка другој кроз вријеме. Историчар трага за покретом, развојем, динамиком, еволуцијом и иницијативним потезима историјских дешавања. Они обично везују своје историје за схватање *прогреса* или за *џеолоџију* у којој *садашњост* (која се, током времена, стално мијења) конституише *џелос*. У крајњем случају, историчари раде са временом као линијом, понекад блиједом и меандричном, али линијом, а не са кругом, дакле - са иновацијом, а не са понављањем.

Из ових разлога, оснивачи историје као научне дисциплине током раног деветнаестог вијека, потезом пера су искључили одређене културе из историјског процеса. Ранке је из своје "универзалне историје" изоставио многе азијске народе који су показивали "*консијантину не-џромјенивост*", као и оне народе који нијесу остваривали интензивне контакте и размјену са другим народима.²² Он је, у свом најзначајнијем раду, пропустио да помене Мађаре и словенске народе пошто су, по његовом мишљењу, они били "*само доџакнути ивицом џаласа у џроцесу џенералних џромјена*".²³ Другим ријечима, Ранке је изоставио све оне народе који, по његовом схватању историје, нијесу имали мјеста у узрочно-посљедичном ланцу - у линији покрета. Хегел, с друге стране, био је много радикалнији. Он је изоставио цијели континент - Африку, пошто је вјеровало да народи тог континента не посједују "*назнаку џокреџа или развоја која се може џоказати*".²⁴ Он је тако подијелио народе на историјске и неисторијске. Народи Балкана су, без поговора, сврстани у категорију неисторијских народа. Хегел је из своје анализе изоставио Мађаре, Словене и друге народе Источне Европе, пошто су се они налазили изван линије историјског развоја. По питању Словена, Хегел је пре-

²² Leopold von Ranke, *The Secret of World History; Selected Writings on the Art and Science of History*, ed. Roger Wines (New York: Fordham University Press, 1981), str. 249.

²³ Leopold von Ranke, *History of the Latin and Teutonic Nations (1494 to 1514)*, rev. trans. G. R. Dennis (London: George Bell & Sons, 1909), str. 7.

²⁴ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *The Philosophy of History*, trans. J. Sibree (New York: Dover Publications, Inc., 1956; reprint od 1899 Colonial Press ed.), str. 99.

зентирао и додатни разлог. Наиме, пошто су Словени били представници аграрне културе, он је сматрао да "у аграрним културама преовлађује природни улогу игра природни агенс".²⁵ По њему, позиционирање у оквиру природних референци било је супротно процесу учествовања у историји. Историја је почивала на категоријама развоја, гдје мутације воде бољем, идеалнијем и новом. Природа, са друге стране, само понавља себе формирајући круг, и "у природи се ништа ново под сунцем не дешава".²⁶ Штавише, "неисторијски народи" нијесу размишљали историјски. Да би се историја десила, неопходно је да субјекти размишљају на историјски начин, да себе позиционирају у историјском оквиру и, коначно, да воде историјске биљешке.

Ово нас доводи до централног питања: како се култура из прошлости, која је схватала вријеме у цикличним терминима, може представљати и проучавати научном дисциплином која функционише једино и искључиво у концепту линеарног времена? Чак и ако занемарио Хегелов екстремизам, проблем не нестаје. Да ли ће та култура емитовати сигнале на правој таласној дужини и одговарајућој фреквенцији, како би они били регистровани од стране професионалних историчарских монитора? Зар неће модерна дисциплина гравирати ка оним елементима прошлих култура које одсликавају линеарно вријеме, чак и онда када такви елементи играју врло ограничену улогу у општој екологији традицијских култура? Зар у том случају, *historia rerum gestarum* неће више ометати него ли омогућавати разумијевање *res gestae*? Другим ријечима, зар историја тада не би стала на пут прошлости?

Ово нијесу реторичка питања. Историографија балканских народа је у великој мјери конзервативна. Она показује много више трагова логике деветнаестог вијека, него што је то случај са историографијама других народа. То је национална историографија, носећи стуб националне културе, настао (директно или индиректно) као одговор историјском моделу конструисаном у Њемачкој током раног деветнаестог вијека. Неповољне историјске околности приморале су нашу историографију да дјелује са одбрамбених позиција и то је, у великој мјери, ограничило њен развој. Она још увијек промишља себе и свој концептуални оквир у хегелијанским терминима - у категорији линеарног поимања времена. Друге историографије су се одавно почеле одупирати рестрикцијама које је логика деветнаестог вијека успоставила на ову научну дисциплину. Овдје посебно имамо на уму "школу Анала" и огроман утицај који су њени представници имали на другачије промишљање западноевропске прошлости, посебно средњевјековног периода и модерне ере.

Оно што је неопходно јесте изоштравање истраживачке луле и прихватање претпоставке да за потпуно сагледавање историјских дешавања на Балкану можда није довољно просто адаптирање модела који функционише у Западној Европи. Традицијске културе на Балкану (а можда и источноевропске културе уопште) посједују неке темељне раз-

²⁵ Hegel, *The Philosophy of History*, str. 350.

²⁶ Hegel, *The Philosophy of History*, str. 54.

личитости које захтијевају сасвим другачије аналитичке приступе. Овдје се, још једанпут, позивамо на коментар Арона Гуревича, да "*је њешико ѡронаћи било који историјски извор који не носи ѡечаш менишалишеша својих креашора*".²⁷ Али шта да се уради са традицијском културом чији су многи писани документи углавном копије превода радова креираних од стране друге културе (византијске културе)? Исти је случај и са иконографским наслеђем на Балкану, уз мале изузетке који потврђују правило. Шта нам ови текстови и артефакти казују о култури која их је цијенила и прихватила као своје, али није била њихов аутор? Једна од ствари коју нам они засигурно казују, јесте да су традицијске културе балканских народа преферирале понављање, а не иновацију. За модернога слушаоца ово може звучати као гротескна изјава, али се овдје није радило о културном избору који је учињен у контексту модернизма, па, стога овај комплексни феномен из прошлости не би требало интерпретирати и процјењивати искључиво у оквиру таквог контекста.

Историографија балканских народа није конзервативна само у свом приступу прошлости. Она је такође осакаћена својом природом као национална историја, као компонента националне културе. Национално замјењује традицијско, и себе представља као оригинал или, у крајњем случају, као његову легетимну представу. Национална историја ишчитава себе уназад кроз вријеме, тражећи сопствене линеарне претке и изостављајући из своје представе све што има смисао искључиво у оквирима потиснуте и измјештене традицијске културе. За теорију релативитета је веома важно направити разлику између онога што се догодило и онога што је виђено. Исти принцип би требало да се примијени и на изучавање прошлости. Неопходно је да се учини такав искорак, и да се направи дистинкција између догођеног у прошлости и онога што је забиљежено и запамћено, користећи историјске методе - поготово традиционалне историјске методе. Прошлост је богати рудник културних искустава и заслужује да буде истраживан и анализиран са више аспеката, а не само и искључиво у оквиру традиционалне кодификације и стандардног апаратуса, што нам нуди историјска наука. Дакле, сматрамо да је неопходно прићи питању изучавања историје балканских народа са другачије позиције и са другачијим теоријском и методолошком апаратом. Данас је право вријеме да се учини искорак из тијесних, и теоријски и концептуално искључивих, оквира традиционалне историјске науке. Модернизам, са својом необичном историјском конструкцијом, бива све чешће и све снажније критикован кроз постмодернистичке дискурсе. Ови нови и флексибилни теоријски прилази могу нам омогућити да изађемо мимо граничника који омеђавају историјску дисциплину у традиционалном смислу те ријечи. Постколонијализам и свеprisутна сумњичавост према Западу и критика супериорности Запада, могу за нашу историографију отворити нова поља у истраживању прошлости - поља која су радикално другачија, али овог пута без обавезног баласта инфериорности. Сматрамо да је потребно посветити више пажње и напора актив-

²⁷ Gurevich, "Historical Anthropology", str. 4.

ностима на пољу *менталне археологије* - активности откривања затрпаних, и од очију сакривених, структура културне прошлости балканских народа. Свјесни ограниченог карактера професионалне историјске методологије, морамо назначити учешће других дисциплина у истраживању прошлости (археологија, антропологија, лингвистика). Морамо поново ишчитавати наше изворе, проширивати оквире онога што се сматра извором и, наравно, трагати за новим изворима. Морамо себе научити како да ишчитавамо "одсуство текста", као и његове специфичности као модела комуникације. Морамо трагати за богатим темама које износе на свјетло дана многе елементе прошлих погледа на свијет, чак (или упркос) и ако такве теме не одговарају општеприхваћеном концепту линеарне националне историје. Ангажман на овим пољима научног дјеловања (у овом есеју назначеним само у општим цртама), може помоћи у расвјетљавању недоумица из прошлости балканских народа и, у крајњем случају, иницирати процес поновног промишљања овог географског и културног простора и његове улоге у ширем европском културном матриксу.

ИСТОРИОГРАФИЈА

Академик Миомир ДАШИЋ*

ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ АРХИВИСТА ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА КОТОР**

С дужним поштовањем, прихватио сам позив госпође Јелене Антовић, начелника Историјског архива Котор, који сада чини једну од темељних архивских установа Државног архива Црне Горе, да поводом обиљежавања овог јубилеја - говорим о докторским дисертацијама израђеним, углавном, на основу архивалија које се чувају у овој установи. Прихватајући се тог задатка био сам свјестан тежине посла, али професионална обавеза и дугогодишње пријатељство са ауторима дисертација, покојним академиком др Славком Мијушковићем и, на срећу, још увијек активним ствараоцем др Милошем Милошевићем - надвладала су страх у мени: да ли заиста баш ја могу у замишљеном осврту задовољити племениту замисао организатора овог јубилеја и, наравно, ону очекивану радозналост културне јавности овог древног града. Стога унапријед молим за помиловање ако у томе не будем успио, јер веома је тешко у ограниченом времену дати приказ двије волуминозне и садржајем изузетно богате дисертације, уз то крцате коришћеном архивском грађом понајвише из фондова Историјског архива Котора. Утолико прије што се о монографијама др Мијушковића и др Милошевића не може говорити а да се не учини осврт на цјелокупно њихово стваралаштво у области архивистике коју су уздигли на висок ниво, какав заслужује ова историјска и општекултурна дисциплина, а Которски архив је, захваљујући њиховом ерудитском знању и организационом умијећу, сврстан у ред најугледнијих установа ове врсте, не само у Црној Гори него и на читавом јужнословенском простору. Сем тога, ради се о даровитим и свестрано образованим интелектуалцима који су својим научним, књижевним и другим културним дјеловањем дали обиљежје свом граду Котору и Црној Гори уопште. Ријечју, недостају ријечи да се у једном замаху и кратком излагању исказе велики и многоструки допринос ових изузетних

* Аутор је редовни члан Црногорске академије наука и умјетности, Подгорица.

**Рад је саопштен на свечаној академији одржаној 1. XII 1999. поводом обиљежавања педесете годишњице Историјског архива Котор.

стваралаца у науци и култури и нашег ширег простора.

Одмах да кажем да ми посао донекле олакшава то што сам био у прилици да, безмало прије пет година и овдје, у Котору опширније говорим заједно са др Милошевићем о дисертацији Славка Мијушковића, *Которска морнарица*, коју је постхумно објавила ЦАНУ у својој едицији *Посебна издања* (1994). Стога се нећу опширније бавити том дисертацијом и из разлога што сам тај свој опширни приказ објавио у Гласнику ОДН бр. 9 ЦАНУ (Подгорица, 1995). Ипак, сматрам да треба подсјетити на животне стазе и стваралаштво Мијушковића у овој свечаној прилици и из разлога што је он заорао тако дубоку бразду у нашој архивистици да то обавезује бар на кратко биљежење најосновнијих података из његове стваралачке биографије.

СЛАВКО МИЈУШКОВИЋ (1912-1989) - архивист и историчар, рођен је овдје, у Котору (28. јуна 1912. године), у грађанској породици. Школовање је започео у Риму, наставио у Котору, а студије романских језика и историје завршио на Филозофском факултету у Београду (1936). Као професор, предавао је латински, француски, италијански језик и историју у гимназијама (и другим средњим школама) у Београду, Подгорици, Цетињу и Котору.

Од 1950. године, посветио се архивистици и историјској науци, радећи у Државном архиву (1967. добио назив Историјски архив) у Котору. Од 1953. па све до пензионисања, јула 1978. године, обављао је функцију директора Државног, односно Историјског архива у Котору, који је, под његовим руководством, достигао завидан углед међу југословенским архивским установама.

Као одличан зналац француског, латинског и италијанског језика, Мијушковић је са лакоћом улазио у све тајне и детаље архивистике, достигавши углед врхунског стручњака у тој области. Специјализовао је архивистику и палеографију у земљи (завршио је једногодишњи архивистички течај у Дубровнику, 1959) и иностранству (*Stage technique des archives*, у Паризу, 1960) и тако школовањем постао водећи архивистички стручњак у Црној Гори.

Богата разноврсна културна баштина Боке Которске, као и динамична збивања на овом подручју, кроз вјекове, забиљежена у многим писаним документима, почево од почетка XIV стољећа, привлачила су научну радозналост овог неуморног истраживача, који је много непознатог учинио доступним стручној и широј јавности. Мијушковићев прелазак на рад у Историјски архив у Котору означио је почетак његовог богатог научног стваралаштва, које га је водило узлазним степеницама у струци и науци од звања архивисте (1950), затим научног сарадника (1956), вишег научног сарадника (1960) и научног савјетника (1972) до највећег научног признања - 1976, када је изабран за дописног а 1985. године за редовног члана ЦАНУ.

Славко Мијушковић је објавио 173 мање монографије, студије, расправе и друге прилоге, претежно из поморске, политичке, привредне, културно-просвјетне и здравствене историје Боке Которске и Црне Горе уопште. Његови радови временски припадају разним раздобљима, а

засновани су на богатој домаћој архивској грађи, прије свега оној која се чува у архивима у Котору, Херцег-Новом, Перасту, Будви, Задру, Дубровнику и Цетињу. Знатан број његових текстова настао је и проучавањем докумената у иностраним архивима у Венецији, Риму, Падови, Верони и Паризу.

Осим историографских тема, стваралачки опус др Мијушковића чине богатијим и радови из лингвистичке проблематике, која је често била предмет његовог стручног интересовања.

Славко Мијушковић је знатан дио научне енергије уграђивао у реферате и саопштења на бројним конгресима и другим научним скуповима, како у земљи, тако и иностранству. Његови радови писани на италијанском и француском језику публиковани су у појединим часописима и другој периодици у иностранству.

Мијушковић је, на основу солидно обрађених стручних и научних радова из историје здравствене културе, 1957. изабран за редовног а 1962. године за почасног члана Југословенског научног друштва здравствене културе. Од 1958. године па до смрти био је спољни научни сарадник Института за медицинска истраживања Српске академије наука и уметности.

Као одличан познавалац историје поморства, од 1962. године, био је радни, доживотни члан Друштва за проучавање и унапређење поморства Југославије. Постао је и спољни сарадник Комисије за поморску историју Међународног комитета за историјске науке, а од 1966. до смрти, био је члан "Association historique de l'Océan Indien".

Мијушковић је био дугогодишњи сарадник Историјског института Црне Горе и члан Редакције часописа "Историјски записи", у којем је објавио 47 радова о разним историјским темама од XIV вијека па до 1921. године.

Запажен је био и његов рад и у више других часописа, у Редакцији Енциклопедије Југославије за Црну Гору, као и у Редакцији за вишетомену Историју Црне Горе. Под његовим уредништвом, Историјски архив у Котору је објавио *Водич кроз архивску грађу са сумарним инвентарима музејских и црквених фондова и збирки* (Котор 1977, 482).

На основу својих књижевних радова, Славко Мијушковић је постао, 1967. године, члан Савеза књижевника Југославије, а биран је и за члана Предсједништва Удружења књижевника Црне Горе.

Најзначајније дјело Славка Мијушковића је његова докторска дисертација *Койторска морнарица*, коју је ЦАНУ објавила (постхумно) у својој библиотеци "Посебна издања", књига 28 (Подгорица 1994). Ова књига представља заокружену историјску монографију о Которској, односно Бокелској морнарици, какве прије није било.

Монографија је структурирана из једанаест поглавља: I - На којима се основама заснивају тврдње о постојању организације которских помораца већ од 809. године; II - Оснивање Братовштине которских помораца; III - Статут из 1463. године; IV - Сталешки, економски и васпитни значај Братовштине; V - Братовштина као депозит норми обичајног права; VI - Војна организација Братовштине; VII - Територијална надле-

жност Которске морнарице; VIII - Которски адмирал; IX - Которски супракомеси; X - Которска морнарица после пада Млетачке републике; XI - Которска морнарица постаје меморијална институција и мијења назив у "Бокелска морнарица".

Осим предговора, у којему је истакнут научни циљ овог значајног научног рада, на крају је дат и опширан резиме, чији садржај изражава суштину целокупног градива и може служити као узоран примјер синтезе у малом. Научни апарат је дат прегледно уз свако поглавље.

С. Мијушковић је врло суптилно и савјесно анализирао многобројна документа, претежно из Которских архива, и критички размотрио историографске резултате и у разложној, понекад и понегдје и у полемичној форми аргументовано оспорио поједине датуме и вјештачки створене "чињенице" и тврдње о историјској дубини настанка организације которских помораца, аргументовано је побијао тврдње које су без ослонца у прворазредним изворима, а које су понављали и истицали готово сви писци, међу којима и поједини историчари, пишући о Которској морнарици. Његова је неоспорна заслуга што је отклонио поједине историјске заблуде, као ону да организација которских помораца датира од 13. јануара 809, или другу да је настала "око 1000. године". Он, С. Мијушковић, је доказао да ове тврдње "не могу представљати аргументацију ни за било какву претпоставку а камоли за тврђење о тадашњем постојању у Котору такве организације", јер документи накнадно настали (из каснијих вјекова) нијесу ништа друго до обични фалсификати, како по форми тако и по својему стилу и језику, односно и другим исказима текста. Позивајући се на новооткривене изворне податке, С. Мијушковић каже да намјера фалсификатора поменутих датума и тврдњи "није била усмјерена" само на то да се њима докаже старина било какве организације помораца, већ је то учињено из сасвим других разлога.

Докторска дисертација С. Мијушковића је прва и једина цјеловита монографија о Которској морнарици. Дјело је, у то не треба сумњати, интересантно не само за стручну јавност. Богато је документовано изворима - међу којима има доста новооткривених докумената која су дословно цитирана на страним језицима (латинском, италијанском, француском, има позива и на неке списе аустријског поријекла).

Штампањем монографије *Которска морнарица*, ЦАНУ је испунила дио свог дуга према историографији о Црној Гори у којој се одраније осјећала потреба за једном критичком расправом о Бокелској морнарици и њеној многовјековној прошлости. Ова књига С. Мијушковића представља и достојан чин поштовања његовог научног труда и цјелокупног дјела, које одликује висок степен општекултурних и стручних, нарочито филолошких знања, зналачко и креативно оперисање чињеницама, чврсте логичке опсервације и судови.

Славко Мијушковић је био истраживач и научник који је изврсно познавао изворе о тзв. Млетачкој Албанији (*Albania Veneta*), која је "покривала" и данашње Црногорско приморје, што је посвједочио и низом других публикованих текстова. Његову архивистичку и научну продукцију карактерише велика разноврсност. То је уочљиво из његове бо-

гате библиографије, у којој преовлађују веће монографске обраде и посебна издања. Објавио је шест књига, претежно извора, од којих двије у коауторству. Писац је књиге *О Љејојису јоја Дукљанина* (предговор, пропратне напомене и превод са латинског); са Ристом Ковијанићем, издао је збирку грађе, из Которског архива, за *историју српске медицине из доба Немањића* (САНУ, 1964); са Ником С. Мартиновићем, Ристом Ковијанићем и Чедом Вуковићем, штампао је *Предњегошевско доба* (Титоград, 1963. I 1966), а издао је и књигу о Антуну Којовићу (*Моје доба - XIX вијек*).

Просторно највише се занимао за Котор и Боку Которску. Обрађивао је Котор као стари словенски град, Котор у доба Немањића, од 12. до 14. вијека; писао је о здравственим установама у Котору у доба Немањића и послје њих.

Мијушковића су интересовали и споменици градитељства и културе, као и просвјетна и културна дјелатност на подручју Боке Которске. Ауторитативно је залазио у вријеме римске владавине нашим простором, али је писао и о народном препороду у Боки (1861) и другим темама из нововјековне историје.

Многе странице посветио је значајним црногорским личностима и ратовањима. Такође је писао и о везама Црне Горе и Боке, истражујући активност хајдука који су силазили у Боку, бавио се и преписком црногорских митрополита са млетачким властима у Котору и православним становништвом у Боки. Знатну пажњу је поклањао и обради борбене сарадње Црногораца и Бокелја почетком 19. вијека.

Славко Мијушковић је био широко образован интелектуалац, кога су одликовали квалитети морално изграђене личности. Зрачио је људском топлином, смиренošћу и финоћом духа. Његово учешће у стручним и научним расправама и полемикама, миран тон и промишљена аргументација, исказивана јасним и бираним изразима, узимани су као узор како се, без бијеса и буке, уз поштовање опонента, може остварити плодотворан резултат. Сигурно је да ће његови радови бити незаобилазни у писању историје Боке Которске, Црне Горе, историје југословенског морства и здравствене културе овог простора и његовог залеђа.

На крају, дужност ми налаже да кажем да ми чини част и изузетно задовољство што ми се пружила прилика да овдје, и овим поводом, у Историјском архиву у Котору, гдје је С. Мијушковић заорао најдубљу архивистичку бразду, пред пробраном которском стручном и широм културном публиком, подсјетим на богат архивистички и научни опус овог угледног Которанина, који већ чини дио наше културне историје. Држим да ће град Котор, који је Мијушковић толико волио и осветлио многе тмине из његове богате прошлости, знати да трајно обиљежи име овог изванредног интелектуалца, ерудите и ствараоца. Ријечју, Мијушковићево дјело обавезује да му грађани Котора одговоре трајним споменом, споменом заслужене љубави.

Др МИЛОШ МИЛОШЕВИЋ. Велике заслуге за развој архивистике у Црној Гори и претходној Југославији припадају др Милошу Милошевићу, који је, током 35 година интензивног архивистичког рада, као

врстан архивиста и директор (1978-1985) Историског архива у Котору, знатно допринио расту угледа ове културне установе у научном свијету и ван наше земље.

Он се у архивистику запутио 1953. године, као интелектуалац изузетно широког образовања, стеченог током гимназијског школовања, на студијама правних наука у Суботици и Падови, гдје је дипломирао, а затим изучавањем романске групе језика које је завршио на Филозофском факултету у Београду (1948).

Милош Милошевић се упоредо са наведеним школовањем и музички образовао (завршио је нижу и средњу музичку школу), да би једно вријеме професионално радио у музичким школама и разним музичким организацијама у Београду, Новом Саду, Котору и Подгорици (Титограду).

Запажен је и као књижевни посленик о чему свједоче његове збирке пјесама и разни прозни текстови, затим изванредно познавање историје књижевности доба високе ренесансе и барока.

Овај даровити интелектуалац и свестрани стваралац од уласка у тајне архивистике до данас остао је неуморни истраживач прошлости Котора, Боке Которске и њеног ширег окружења. Његов стваралачки опус чине разноврсна и плодотворна истраживања која су му обезбиједила високо мјесто међу научницима и културним ствараоцима.

Он је један од најплоднијих сарадника на ЕЦГ, пројекту од капиталног националног и државног значаја који се ради у Црногорској академији наука и умјетности; уредник је за тематску област *Поморсјиво* и аутор веома бројних одредница из ове области.

Библиографија М. Милошевића броји 209 јединица, од чега 16 посебних издања чији је аутор или коаутор. Мало је који стваралац обрађивао тако разноврсне теме као што је он чинио. А могао је то да ради јер посједује темељиту стручност, изванредно владање страним језицима, музичку и књижевну надареност, смисао за истраживање историје, високу племенитост и друге интелектуалне врлине. Ријечју, разноврсност у студијама (право, романска филологија, музика и архивистичка специјализација), поред природне даровитости за књижевност, била је од утицаја на проширивање круга његових интересовања за разне теме и истраживања, и на свим тим пољима даје вриједна остварења. Бавио се и бави се издавањем историјских извора, поморском и политичком историјом, архивистиком и библиотекарством, историјом умјетности, историјом музике и музикологије, историјом књижевности и другим темама; његове расправе, чланци и прилози објављени су у разним угледним часописима и другим периодичним публикацијама и зборницима радова у земљи - највише у Црној Гори, затим у другим културним центрима претходне Југославије и у иностранству. Једна од омиљених његових тема је историја поморства, поморске трговине и привреде, развоја појединих поморских насеља са свим њиховим специфичностима; занимала га је пиратерија, живот појединих знаменитих поморских породица и друга питања из домена поморства црногорског приморја. Као изврстан зналац прошлости поморства успјешно је наступао са рефератима на међународним конгресима и симпозијумима, доприносећи упознавању ино-

стране стручне јавности о улози поморства Боке Которске на Јадрану и Медитерану уопште. И многи радови из историје умјетности, која је у Боки била повезана са просперитетом поморства, афирмисали су га као научника како у земљи тако и на страни.

Др Милошевић је као свестран познавалац културне баштине Котора и цијеле Боке - монументалних зидина, сакралних објеката, бројних споменика у мермеру, камену и дрвету, палата, умјетничких заната, фресака, икона, слика из разних епоха, стилског намјештаја, народног веза и других облика драгоцјеног текстила, а што све чини "душу" старог Котора - учествовао у бројним комисијама, савјетима, екипама и другим тијелима која су, послје катастрофалног земљотреса 1979, радила на спасавању споменичких фондова и давала предлоге и рјешења за њихову трајну санацију и ревитализацију. Велики је његов допринос у изради документације на основу које је UNESCO уврстио Котор у списак свјетске културне баштине.

М. Милошевић је биран за предједника Друштва архивских радника Црне Горе (1967-1969), потпредједника Савеза архивских радника Југославије (1968-1972) и предједника Савеза архивских радника Југославије (1976-1980). Био је члан Архивског савјета Југославије и повремено члан Редакције *Архивиста*, органа Савеза архивиста Југославије.

Његов допринос унапређењу архивистике запажен је објављивањем радова из теорије и практичног дјеловања о овој научно-стручној области. Успјешно је наступао као референт, дискусант или панелист на међународним конгресима архивиста (Брисел 1964, Мадрид 1968, Москва 1972, Вашингтон 1976, Лондон 1980. и Бон 1984).

Као истакнути архивиста у Паризу је 1970. године завршио и специјализацију (*Stage technique*).

Са много умијећа и знања као виши архивиста и архивски савјетник, а затим директор Историјског архива Котор, несебично је преносио своје знање и искуство на млађе архивске раднике, ширио њихове архивистичке хоризонте и упућивао их у тајне истраживачког рада. Резултати тог рада су трајни.

Др Милошевић је аутор два поглавља у *Приручнику из архивистике* (Загреб, 1977), у којему је и члан Редакције; учествовао је у обради и приређивању *Рјечника архивске терминологије* (Загреб, 1972), затим у *Водичу кроз архивску грађу са сумарним инвентарима музејских и црквених фондова и збирки*, чији је издавач Историјски архив Котор (Котор, 1977).

Многе су заслуге др Милошевића за афирмацију црногорске архивистике и историографије о Боки у претходној Југославији и на међународном плану. О том његовом доприносу могло би се на широко говорити, али ово није прилика за то.

Оно што треба посебно истаћи јесте то да је др М. Милошевић својим минуциозним истраживањима и објављивањем многих чланака, расправа и разних других прилога из историје Боке Которске, нарочито од XIV до краја XVIII вијека, знатно обогатио историографију о овом простору данашње Црне Горе.

Др М. Милошевић је у својој докторској дисертацији насловљеној "*Бока Коџорска за вријеме млеџачке владавине 1420-1797*", одбрањеној 25. јуна 1974. године на Филозофском факултету у Задру, дао савремену синтезу готово четборовјековне владавине Млетачке републике овим простором. Ова основна тема његовог дугогодишњег истраживања проучавана је са више аспеката: политичког, поморско-економског, културног, здравственог - знатан простор је дат историји умјетности, књижевности и музичкој историји Боке Которске.

Ова комплексна и слојевита проблематика цјеловито је обрађена на основу темељних истраживања архивске грађе Историјског архива у Котору, као и осталих архивских установа у Боки, затим Венецијанског архива, Задарског, Дубровачког и других архива, гдје су се могла наћи документа везана за овај крај.

Сложена историјска стварност Боке је и прије Милошевићеве дисертације, која представља синтезу историје Боке Которске под доминацијом Млетачке републике у трајању од 377 година, привлачила пажњу историчара истраживача, између два свјетска рата: многобројне студије, чланци и други прилози о овом дијелу црногорског приморја настају тек од отварања архива у Котору и Херцег-Новом. Од крупнијих радова непосредно везаних за Боку овог периода који су претходили Милошевићевој политичкој синтези, а чијим се резултатима он користио, су: дисертација Антона Ст. Дабиновића, "*Коџор њод Млеџачком Рејубликом*", од 1420. до 1503. године, одбрањена 1927. године; студија Ива Стјепчевића "*Коџор и Грбаљ*" (1941), и двије књиге Риста Ковијанића и Ива Стјепчевића "*Културни животи сџароџа Коџора*" (1957) и дисертација Славка Мијужковића "*Коџорска морнарица*" (одбрањена 1965).

Сложеној проблематику односног периода Милошевић је у дисертацији изложио у 11 поглавља и 70 глава, на укупно 612 страна. Већ и сама структура ове подјеле и редосљед изложеног материјала говоре - каже он - о "основним опредјељењима и значају појединих фактора, који су утицали на ту епоху у Боки".

У првом поглављу (*Области Боке Коџорске*) обрађени су име и територија Боке, при чему је пажња поклоњена давању тадашњег имена овој области "Млетачка Албанија", затим на сложене проблеме у вези са њеним разграничењем у мировним уговорима и миграцијама становништва.

Друго поглавље (*Преузимање власти Млеџачке Рејублике*) посвећено је детаљном освјетљавању предигре преузимања власти, изражених у седам ранијих понуда Котора Венецији између 1396. до 1419. године, као и самог чина преузимања власти од владе Републике Св. Марка над Котором и знатним дијелом Боке.

У трећем поглављу - "*Војна организација, райови и буне у средњој пажњи Рејублике*", аутор је описао утврђења и војне јединице на посједу; хајдучке организације и њихове акције, узроке и драматични развој "чисто класнијих грбаљских буна" у XV стољећу, и читав низ бојева у ратовима вођеним на простору Боке и њеног непосредног окружења.

Четврто поглавље посвећено је градским самоуправама и сталешким односима; конфронтацији старијих структура управе града Котора с кнезом и службеницима који долазе из Венеције и преузимају иницијативе управљања у граду. У вези с тим обрађена су кључна економска питања Котора, као: дефицитарност буџета, систем царина, судбина домаћих солана, питање права на првенство продаје вина и други привредни проблеми. Обрађена су и друга питања на релацији млетачке власти - представници домаћег свијета; сукоби са ректором, злоупотреба власти, економске и војне неприлике. Знатна пажња је посвећена и специфичним условима Будве, Херцег-Новог и других мањих општина у Боки.

У Петом поглављу аутор је обрадио "Сеоске аутономије" - Паштровиће, Грбаљ, Топлу и Збор Св. Михаила. Опширније су анализирани аграрни односи у Грбљу под млетачком и турском владавином.

Шесто поглавље "*Поморска трговина и привреда*" представља средишњу тему млетачког периода владавине Бокком Которском и другим дјеловима данашњег црногорског приморја. Аутор је обрадио сва бродоградилшта, специфичан развој појединих поморских насеља (Доброте, Пераста, Прчања, Херцег-Новог, Рисна, Будве и Паштровића). Изложене су и везе Боке са Дубровником и другим градовима на источној обали Јадрана све до Истре; знатан простор је дат истакнутим поморцима и у морнарицама Венеције, Русије и других европских земаља.

У Седмом поглављу опширно су приказани пиратерија и гусарство на овом дијелу Јадрана - појаве које су стално пратиле поморску привреду. Чињеницама је показано да је бококоторско бродовље страдало од пиратства, између Улциња који је био снажан гусарски центар и његовог мањег ослонца у Новом. Посебна пажња је поклоњена нападу 13 галија из Алжира и Туниса на Пераст 1624. године. Није заобиђено ни бављење млетачких поданика појавом пиратства; истакнуто мјесто је dato примјерима отпора тој појави.

Црквени и вјерски односи опширно су изложени у Осмом поглављу, с акцентом на сложене проблеме јурисдикције над православним становништвом Боке. Знатна пажња је посвећена односима српске православне и римокатоличке цркве у појединим временским периодима, нарочито у вези са дјелатношћу Конгрегације за ширење вјере. Није остао опис покатакд и сурових међувјерских сукоба и других прегорких случајева у тим односима, али пажња је свраћена и на изванредне примјере сарадње и солидарности између православних и католика.

У Деветом поглављу - "*Школство, језик и наука*" - обрађени су: језик у настави, администрацији, цркви, породици, билингвитет у градовима и приградским насељима; народни језик на селу, међу занатлијама и пучанима. Посебно су приказане градске школе и начин школовања помораца уз акценат на педагошки рад Марка Мартиновића. У овом поглављу учињен је осврт на оновремену историографију и правне науке, као и на њихове протагонисте: Маријана и Фрању Болицу, Крста Ивановића, Антуна Којовића, Андрију Баловића, Марка Ивановића - Мору и Трипа Враћену.

Десето поглавље (*Здравствена култура*) посвећено је приказу организације здравствене службе у Котору и другим градским насељима Боке, затим лазаретима, карантинима, појави епидемија (куге и другим), љекарима, апотекарима и надрилекарима.

У последњем - XI поглављу аутор је обрадио развој насеља, културу становања, друштвени живот и обичаје. "У свим тим аспектима живота, Венеција је тражила своју политику и рачуницу, али је при том била окретна да је адаптира према реалистичким оквирима датог тренутка" - закључује М. Милошевић.

Др Милошевић је у приступу обраде појединих поглавља дисертације морао да неједнако поступа, да чини знатне разлике, што је било зависно од квалитета истраживања, односно од обима и вриједности изворне грађе и раније остварених резултата у објављеним радовима. Износио је доста новог чињеничног материјала, а понегдје је прилазио и ширим генерализама да би ријешио проблеме за које није имао довољно података у архивалијама. То се запажа и по начину навођења извора, литературе у напоменама. Има обилног цитирања извора, "нарочито када се ради о елементима ревалоризације неких чињеница, или њиховог другачијег уклапања у историјске токове". Али у томе и јесте један од квалитета ове дисертације, утемељене на примарној грађи дијелом први пут употријебљеној.

Иза сваког поглавља и главе наведени су извори, историографски радови и напомене, а на крају је дат попис извора и литературе по абецедном реду. Дисертација је закључена опширним резимеом, синтезом (Закључак).

Ријечју, дисертацију "*Бока Которска за вријеме млетачке владавине 1420-1797*", написао је врстан познавалац архивске грађе, зрио научник, веома упућен у историографску литературу о Боки Которској и њеним релацијама са Венецијом, затим у литературу о бококоторском залеђу и Османлијском царству. Она је настала као плод дугогодишњих истраживања, стрпљивог откривања чињеница запретаних у архивским фондовима и њиховом уграђивању у шири историјски контекст, да би се тако добила мозаичка слика о дугом времену живљења људи бококоторског краја под млетачком владавином. Дакле, др Милошевић је заслужан што је успио да осветли једну од најсложнијих и најдинамичнијих епоха прошлости Боке Которске. Због свега напријед реченог и због научне сериозности и интелектуалне мудрости с којом је он приступио разрјешавању цијелог замршеног клупка претешких проблема ове области у далекој њеној прошлости, као и због његове успјешне продорности да, из шкртог казивања, или само наговјештаја, у документима, открије зрна могуће истине из тока реалности и тако сачини широку фреску о прошлости овог краја од XIV до краја XVIII вијека - овај рукопис заслужује да што прије угледа свијетло дана и да постане, као историографско дјело, својина стручне и шире културне јавности. Утолико прије што су описи, коментари и одговори на сложена и претешка питања др Милошевића озбиљни и врло промишљени. У овом рукопису је садржана

најцјеловитија слика о прошлости Боке и њеног окружења током четири стотине година живота нашег народа на ивици Истока и Запада. Историјске истине до којих је дошао др Милошевић траже вредновање од стране научне критике, па је и то разлог више да се приступи штампању овог обимног рада.

Ето, то су разлози који ме увјеравају да ову дисертацију - дио богате историје Боке Которске - требало учинити доступном културној јавности. Са књигом С. Мијушковића - *Которска морнарица*, она би најпотпуније презентирала, представила прошлост великог дијела данашње Црне Горе и обогатила нашу историјску науку. За њено објављивање треба се заложити не само да би се боље схватила и разумјела прошлост овог поднебља већ и ради историјског искуства и извлачења поука из ње, у првом реду о томе како су људи знали да вјековима овдје изграђују толерантне међуљудске односе у сложеним друштвеним, вјерским, културним и другим условима и да сачувају свој идентитет под страном доминацијом.

ПОЛЕМИКЕ

Проф. др Павле С. РАДУСИНОВИЋ*

ПОТВРЂЕНЕ ЛЕКОВИЋЕВЕ КЛЕВЕТЕ

"Уколико истина напредује,
и лажи се утолико гомилају
да негирају њено корачање."
(Зола: Оптужујем...)

На почетку одговора на други Лековићев насртај, подсетићемо на веома стару непалску причу о једној врсти хималајских орлова која се у завршним годинама живота снемогло спушта на ниже коте са којих, мада ономоћало, али и не мање грабљивично насрће и на повеће птице, које их у самоодбрани укљувавају. И тада, понашајући се као острвљени умишљеници, они, у ствари, постају орлуци. Обезнањени отпором недужних, они реанимацијом ранијих ликвидаторских способности покушавају да елиминишу изазване противнике. При томе се заваравaju привидом заклањања злогног чина задриглом ширином распршених крила и њиховог сенилног и стерилног размаха.

Лековић је, очигледно, сматрао да ће већ првим, лично мотивисаним насртајем, са "надмоћном лакоћом", завршити свој замишљени реванш. Међутим, судећи по овом другом, знатно обимнијем и по перфидији, хипокризији и обманама "савршенијем", насртају, тако није испало. Уздрман чињеницама и проницањем у његове зле намјере укоријењене у личном нарцисоидном уображењу и недостојном надгорњавању, Лековић се латио и оног, по злу од раније добро познатог политичког оружја које је деценијама било опako и застрашујуће. Како изгледа, оно би по Лековићу и данас такво могло бити. Тај заправо, из већ "застарелих" корица искукани политички мач који је за дуго раздобље брозовштине задавао страх немјерљивом броју слободара и мислећих достојанственика - мач којим Лековић тако олако и данас послије свих трагичних разбојни-

* Аутор је редовни професор Универзитета Црне Горе. Иностранци члан Академије природних наука Руске федерације. Редовни је члан Међународне словенске академије наука, образовања, уметности и културе и почасни члан Руског географског друштва.

штава и монструозне Голготе голооточког времена витла, подижући га, дакле, и у овој прилици, требало би да буде посве довољан разлог да сваку даљу расправу са Лековићем са индигнацијом и гнушањем одбацимо. Али, полазећи од увјерења да поштовани читаоци, којима се и у овој прилици једино обраћам, у томе мачу виде бумеранг за онога који га је посегнуо, наставићемо и са овим, другим, одговором, одлучни да он буде и посљедњи.

Као у претходном и у овом одговору поћи ћемо путем чињеница, збирајући их у интегрални поредак истине.

Дакле, гдје друго да својим злочестим побудама него управо у измишљотинама и подметањима Лековић може да нађе своја упоришта. Нимало се не либећи, он њима и започиње свој одговор - без доказа доказујући да је моја књига у црногорској јавности безмало изазвала изненађење, и то уз остало и тиме што сам ријешио да "о себи напишем двије дебеле књиге". Да, Лековићу, у сваком случају, буде ли што остало од нарушеног здравља најмање још једну, и то књигу сјећања и успомена из Русије у којој сам периодично боравио готово годину дана.

Шта то присиљава Лековића да, обмањујући читаоце, устврди да се "негативно мишљење о мојој књизи оформило и прије неголи се он на њу критички осврнуо". Чињенице говоре супротно: моја књига угледала је јавност на Октобарском сајму књига 1998. године. Од тада до овог трену у њој је објављена само једна, рећи ћемо, афирмативна информација у дневнику "Дан" (20. IX 1999) и ништа више. Према томе, чије се то рекла-казала мишљење прије Лековићевог "оформило".

О првом јавном насртају (ваљда је ЦАНУ јавна установа) подгорички дневник "Вијести" је одмах након сједнице (у броју за 28, 29, 30. XI и 1. XII 1998) објавио информацију у којој се наводи да се "на крају сједнице Академије присутнима обратио Д. Лековић, *изненадивши њихом свога излањања*. Повод јављања био је одбрана части и достојанства академије од скорашњег јавног безочног и неоправданог напада. Тај напад извршио је проф. др Павле С. Радусиновић у својој књизи Путевима времена".

Дрскост Лековићеве неистине огледа се у томе што се у овом случају уопште не ради о нападу на Академију као институцију, већ о реговању на оне њене чланове за које сам увјерен да су саздању неправде према мени, и не само према мени, највише допринијели. Она је на крају стекла пуни израз у одлуци да за научну област у којој дјелујем, у изради Енциклопедије Црне Горе буде именована особа, којој је неосновано дата предност. За рад на Енциклопедији, иначе, нијесам био заинтересован, али чињеница да за сарадњу нијесам био понуђен била је повод да на самовољу, и претходну и ову, одлучно реагујем.

И наравно, није било разлога да се међу онима које сам у мом реагујућем писму споменуо нађе и Лековићево име. Сматрало се да смо сарадници (уз сву злоћу којом ме напада, сада је немогуће рећи и пријатељи). Иако са не малим закашњењем он је схватио да је моје научно дјело солидна основа за пријем у Академију, због чега ме и гласао. Међу мојим сарадницима и пријатељима било је мишљења да га превише ци-

јеним. И они су управо били први који су, прочитавши односну информацију у "Вијестима", његов насртај означили као ријетку подлост. Јер Лековић се огласио као непозван, те ако већ није био спреман да постави питање шта је то неправедно и увредљиво учињено колеги Радусиновићу, могао је бар да се не огласи. Али, умјесто да тако поступи, препуштајући одговоре онима којих се моје писмо (насловљено: "Одговор на један подли допис") тичало, он је напросто, једва дочекавши "пружену" шансу, острашћено злоупотребио за лични реванш. Заслијепљен њиме, у параноичној самозаљубљености допустио је себи да брутално погази све оно што нас је сараднички и, вјеровали смо цјелиходно, повезивало. И што је у свему најтеже, допустио је себи да насрне на најтемељнију чо-вјекову вриједност - на моју душевност.

Да ова констатација за поштоване читаоце не би личила на фразу, упознаћемо их са вјеродостојним доказима. Они се састоје у чињеницама које је Лековић својеручно потврдио да би их затим према својој потреби застидно оповргао. Ријеч је, наиме, о интервјуу датом "Покрету", гласилу омладине Црне Горе (бр. 214, 2. X 1991), у коме сам на четири од постављених осам питања, под насловом: "Слободоумље - водећи стваралачки идеал", дао сљедеће одговоре:

Први. "А, *нейосредни и њолийички "добро" искористићени њовод за њочешак јавних ѡроџона мојих ѡогледа и сѡавова био је оѡрошѡајни џовор над одром исѡакнуѡоџ и храброџ ѡаѡриоѡе, џолооѡочкоџ великомученика Баја Бошкова Вукчевића у Боѡуну, аѡрила 1971. На ѡој великој сахрани, у мношѡиву народа нашао се и до ѡада највећи број окуѡљених Голооѡочана, ѡредвођених" ѡознаѡим угледем ѡудима: Ђоком Мирашевићем, Марком Поѡовићем, Дукљаном Вукоѡићем, Ђоком Пеѡовићем и друѡим. Између осѡалоџ (вјероваѡно ѡако нешѡо ѡрви ѡуѡи у Црној Гори ѡослије 1948) рекао сам сљедеће: "Пушконошѡи и јуначе, изаѡао си из сѡроја да своје џолооѡочке мученичке дане и нођи савијеш у бол и ѡуѡу о којима осѡа сѡомен за вјекове". У медијској и боџѡеѡиѡа у каквој све камѡањи и са ѡада ѡознаѡом џромойуцаѡељном фразеолоѡијом брозовскоџ ѡиѡа, након ѡридесеѡодневноџ заѡвора у Јусовачи морао сам да наѡусѡим Педаѡошку академију и џоѡово осамнаесѡѡ џодина ѡроведем на друѡом, нарочѡиѡ у доходовном ѡогледу, крајње неадекватном радном мјесѡу. Одмах након јануарскоџ ѡревраѡа (марѡа исѡе џодине), ѡоново сам изабран за редовноџ ѡрофесора Универзѡиѡеѡа. За све ѡе џодине било је најѡеже ѡо шѡо ми је било ономоџућено да радим у научној инсѡиѡиѡуѡији. Сазнање да се у ѡоме огледала ѡеѡежа на заѡиѡрању моѡа научноџ рада, уѡеѡосѡручавало је моју енерѡију да не ѡосусѡанем. У ѡоликим и ѡаквим џодинама изолаѡије и конѡѡроле усѡо сам да ѡриѡремим шесѡѡ књѡѡа, од којих је чеѡиѡри објавила Срѡска академија наука и умјеѡносѡи. Друѡе двије су уѡраво ѡоменуѡе, а објављене су у издању Исѡиѡријскоџ инсѡиѡиѡуѡа Црне Горе и "Универзѡиѡеѡске ријечи".*

На завршни дио вашеџ ѡиѡања са особѡиѡом задовољсѡивом одџоворићу миѡиљу Максима Горкоџ, који ме, ѡоред друѡих, ѡоглавиѡо руских ѡисаца, ѡраѡи од ране младосѡи: "Шѡо још увијек на овом свије-

иу има подлаца и нишкова (бирократија) ио је само заио ишио их свејшлоси мисли није ослободила безумља".

Други. "Будући да сам као младић доживио 1948. годину и прошао паклени казатаиски и зоолошочки жрвањ заувјек сам одлучио да не будем било чија продужена оиресивна рука и псница. А и иначе је свако насиље дубоко иује мојему породичном васишиању и укуином психо-мениалном склоју. Својим идеалима заснованим на иежњама према истиини и правди, надасве социјалној правди, никада нијесам преишосиавио недоиусииво насиље, ишио, свакако, не значи да искључујем борбу за ие идеале, али часну и досиојансивену борбу. Најкраће: за часне циљеве се преба бориши добро примјереним, часним мейодама. У проишвном, мейоде моу изврши руљу сам циљ.

Сагласно овом сиаву, ни наука, чији је универзални циљ оикривање истиине о свејиу и живоиу, не може усијеино да се развија уколико јој сви преуслови не омоућавају размах слободоумља, креативних шоеницијала и сиваралаишва уоишије."

Трећи. "Као малољейни учесник раија и скојевац из најмлађе раине генерације, ие прииадник првих послијераишних маиурских генерација - генерација кубикаша, иругаша, врандукаша и ђачких кружокаша, чији су се идеали оздедали у самојожривованом, несечином раду за оишије добро народа и домовине, данас моу рећи да су ии и ипакви идеали мојих вршњака, шада, дакле, већ давно обузеиш нейоновљивим еншузијазмом и корчагинском вјером да градимо и да ћемо изградиши друишиво колекишивног алируизма, неишвореног човјекољубља и заједничке брије свих о свима - дубоко и жесиоко изневјерени. Те генерације су недужно, срамно и на казатаиски и зоолошочки начин паклено десейковане, иочев од 1948. године. Та бјесомучна жњейва "прије рока" осшавила је болни ираг на послијераишну младоси ове наше наиаћене земље... Али, да ли је уоишије моуће замислиши живои без идеала. Мој одговор је кашегоричан: немоуће је. Нека су и уиоија, али не може! На идеалима своје младосии гријао сам се чишавог живоија - с љубављу и оданошћу. На њима, неусахлим - нарасле су и моје сиваралачке снаге и снаге оишора према ширанији".

Четврти. "Искрено зоворећи, љубав према Русији, као и сви дични Црногорци, иосисао сам с мајчиним млијеком. Русија живи у нама снагом аманейша наших очева и предака. Друишиво црногорско-руског пријашељсшва основали смо ио неишозивом исиоријском ираву Црногораца да ипакво Друишиво имају. Основали смо га након ишио је, због Русије, Јосиј Броз Црну Гору обавио најцрним злом. Без обзира на иромјене било које врше, дубоко исиоријско пријашељсшво између црногорског и руског народа мора биши вјечно".

Написане ријечи које сам од Лековића добио након што је прочитао ове и друге моје одговоре, гласе: "Драги мој Пајо, захваљујем на пошлци, честитам на дивном интервјуу са жељом да допринесе Твом избору у Академију" (11. XI 1991).

А шта тек да кажемо о другом Лековићевом писму упућеном заједно с промотивном ријечју првог броја "Словенског гласника" за коју

сам, једнако као и за моју такву ријеч, како сам то у претходном одговору образложио, предложио да не треба да буду и да без одобрења Редакције не могу бити објављена у другом броју Гласника, већ једино у његовом трећем броју. Мој коментар одређених исказа у том писму сведених на перфидну обланду којом Лековић баш "грандомански" истиче своју улогу ("Ја, као главни уредник...") ће у овој прилици изостати. Међутим, начин на који се он однио према промоцији истог часописа на прес-конференцији за домаће и стране новинаре у Београду не може се заобићи. У присуству наших сарадника др Драга Ђупића и даровитог филозофа Павла Д. Ивића, с једне, и Д. Лековића, с друге стране, подуже сам веома надахното говорио о братским историјским и традиционалним везама Црне Горе и Русије прожетим неизмерном љубављу Црногораца према Русима, која је импресивно заступљена у нашем часопису. Посебно сам заносно говорио о заиста бесмртној поеми љубави према Русији, о "Здравци у Москви" Душана Костића. И док су ми на крају Ђупић и Ивић најсрдачније честитали, Лековић не само што није казао ни једну једину ријеч, него је, остављајући нас тројицу, напросто збрисао. На питање зашто сам ово навео, постоји само један одговор: Лековић и њему слични никада нијесу жељели ни да схвате а камоли да прихвате непатворену чистоту и дубину љубави голооточких мученика према Русији, према братском руском народу. На велику жалост, дуга и по свом дејству и превише дуга, жестока и сурова антисовјетска инфекција у нашој намученој отаџбини оставила је тешке трагове не само антипатије, него и извесне мржње према Русији и руском народу. Наши низводни пливачи поодавно су почели да се башкаре у западним водама. Тек потоњих година започели су да се батргају као да су затечени. Лековић добро зна да је то тако било. Његово је питање зашто се није разјашњавао са оним усјаним главама које су, рецимо, "несврстано" трубиле: "Ми смо савјест човјечанства". Ту савјест, значи, није представљала она заједница (социјалистичка) и снага од које је зависио мир и прогрес човјечанства, него су, ето, они самозвано то били.

Зашто сам сматрао нужним да ове опште напомене истакнем. Сматрао сам, и сматрам, зато што Лековић и данас најискренију љубав према Русији, као најкарактеристичнију сачувану љубав у редовима голооточких мученика и надаље квалификује "флоскулозама" из давно познатог ликвидаторског арсенала - попут оне, можемо рећи главне о тзв. "накарадним информбировско-стаљинистичким назорима" огромног броја недужних страдалника којима се Лековић и сада служи. Сужавати опцију кобног осмашког разлома Лековићевом верзијом објективно би значило негирати дубоку историјску и традиционалну, боље рећи етнокултурну и културно-историјску свијест свога народа. Наравно, не омаловажавајући и ону другу, доктринарну димензију, за прву се може рећи да је била знатно моћнија, да је била тежишна. Сви побједоносни поратни путеви водили су ка братској сарадњи са руским и свим словенским народима, што ће рећи, у објекцији датог времена са Земљом Совјета и заједницом социјалистичких земаља. За могуће друго гледиште, укључивши и Лековићево по овом питању, никада нијесам и нећу казати

да је оно недостојно и да се може уважити као довољан разлог за прекид сарадње са његовим заступником. Ни најмање не завидим Лековићу што он то може.

Но, управо након изложеног става, читаоцима је дата битна основа за спознају и оцјену Лековићевог лицемјерја. Само им преостаје да упореде оно што сада говори са оним што је казао поводом мога претходног интервјуа. То особито важи за питања која се односе на његову оставку на дужност главног уредника. Али, тако бива увијек када се упоришта и мотивације одређених насртаја налазе у острашћеном субјективизму.

Без било какве недоумице то се надаље очитује у следећем:

Прво, идеја за покретање Словенског гласника дата је у иницијативном одбору за оснивање Свесловенског друштва Црне Горе, с јесене 1992. године. До појаве његовог првог броја протекле су четири године. За то вријеме требало је прибавити радове и одговарајућа средства за штампање. На том битном послу ангажовало се руководство Друштва, а затим и Редакција часописа. Лековић се у то укључио на самом крају завршеног посла. На сједници Редакције прибрани радови су једногласно прихваћени. Најзад на промоцији у Београду његова ријеч о часопису била је изричито позитивна. Према томе, на шта личе његови накнадни приговори? Ни на шта, осим на оно што они јесу: на лицемјерје.

За иностране чланове Редакције Лековић никога није предложио, а могао је. Послије мога појашњења предлога односних личности, предлог је такође прихваћен. Ни за проширени састав почасних чланова Редакције именованих у другом броју Гласника он никога није предложио. Као да му је неко бранио. Није нико, и он то добро зна. Чему онда његове интриге.

Друго, о разлозима због којих његова ријеч на промоцији првог броја Гласника није могла бити објављена у његовом другом броју већ сам рекао у претходном одговору. Лековићева жеља да ту ријеч што прије објави у другим гласилима, не чекајући наш трећи број, је питање о коме је сам одлучивао и оно не може бити мјера за било какву "алергију" према њему. Искористио је своје право на начин за који је сматрао да је најбољи, и нека му тако буде. Што би народ рекао - све се добро завршило кад се чељаде здраво и весело дома вратило. При томе не мора бити толико важан мој осјећај о Лековићевом покушају да манипулише мојом маленкошћу.

Треће, његови покушаји да манипулише са људима видни су на примјерима које жели да употреби у овој полемици. Међу разлозима за оставку у Редакцији он у том смислу недостојно призива у помоћ мога и сарадника и пријатеља професора Јагоша Батрићевећа, човјека који је знатно допринио и формирању Друштва и покретања часописа. Он је међу предложенима за учешће на Конгресу словенских народа у Прагу (почетком јуна 1998) био четврти по реду. Непобитна је чињеница да Лековић ни прстом није мрднуо да се омогући одлазак предложених кандидата. Уосталом, као ни за било шта друго што се у том смислу тицало и Друштва и часописа, укључивши и Друштво црногорско-руског прија-

тељства, о чему смо говорили у претходном одговору. Лековић је требало само да чује шта сам, у присуству друга Батрићевића, потпредседнику владе С. Дрљевићу (иначе мом бившем ученику) достојанствено и академски рекао у телефонском разговору у моменту када је, именујући прву тројицу (Лековића, мене и Д. Мартиновића), застао на четвртом Батрићевићу. Рекао сам толико колико је заиста требало рећи, односно толико да Батрићевићу није било потребно да ме макар једном ријечју допуни. Након овога, одмах, истог дана, пошто је ово Лековићу речено, он је умјесто да одмах пође на право мјесто тј. код С. Дрљевића или других органа Владе и одлучно реагује и ургира по истом питању, одбио, како каже, одобрена му средства. Наравно, није ми жао што је друга имао, али Мартиновић и ја нијесмо имали, а од пријављених и припремљених реферата за Конгрес, без било какве сврхе, није требало одустати. Ни сам Батрићевић на овакав наш став није негодовао, па је овакво Лековићево самарићанско јуначење утолико чудније. Кажем чудније, а боље је рећи манипулативније. Да другу Батрићевићу укључивање његовог имена у ову полемику није пријатно најбоље потврђује чињеница да ми је запечаћени коверат са Лековићевом оставком предао тек након више од године дана пошто га је од њега добио. Тачније речено, то писмо (уколико је његово датирање тачно) датирано 27. септембра 1998. године, од Батрићевића сам на руке добио средином новембра 1999. године. Стога оно није могло бити предмет моје пажње у претходном одговору.

У својим манипулативним злоупотребама Лековић се у овој полемици срамно послужио и именом пјесника Петра Ђурановића, за кога ме вежу блиставе странице деценијског, генерацијског пријатељства и другарске сарадње. Нико не може оспорити чињеницу да је Петар Ђурановић један од веома заслужних актера братске сарадње између црногорског и руског народа. То потврђује и његов незаобилазни удио у формирању Друштва црногорско-руског пријатељства, у организовању његових секција, у подстицању њихове активности и др. Из мноштва сјећања на наше другарство и сада с поносом истичем задовољство с којим сам на Московском универзитету (1967) под пазухом носио изузетно угледни часопис "Иностранаја литература" у коме је на првим странама објављена његова ватрена поема о Мамајевом кургану. Једнако томе, један сам од првих читалаца његове поклоњене, потресне књиге "Дани", у којој Ђурановић разобличава монструозне голооточке злочине. Што се тиче питања нашег разлаза, Лековићу је најпаветније да о њему не брине. Јер, не само што о њему ништа неће сазнати, него он није ни достојан да се њиме бави. Нека такође не брине ни о томе шта ће бити записано о нашем пријатељству и другарској сарадњи. А за измишљотину коју ми је у односу на Петра Ђурановића подметнуо остало му је да је срамно на челу носи.

У истој равни, Лековић неистинито подмеће ријечи које сам наводно рекао Владу Стругару, молећи га за посредништво да Лековић не објављује своју критику. У истини моја сугестија је била људски заснована и оправдана. Наиме, вративши се у вријеме прошлгодишње агресије на нашу земљу последице педесетодневног боравка у Москви, све што је

срце мога срца и у дому и у роду нашао сам под оружјем. Само људи празног срца не могу да схвате шта то за оца, брата и родственика значи. Моја сугестија се састојала у томе да се те околности схвате и уваже, те да се полемика помјери до престанка злочиначких насртаја агресора. Али, гле, ојуначени Лековић се није дао. Без застоја је наставио да корача у свом бојовном реваншу. Свака част таквом бездушном бојовнику.

Патолошки склон омаловажавању других и предувјерен да се његовој величини једино може вјеровати, он се дрзнички служи неистинама. Навешћемо још једну од таквих. Њоме се врхуни односна констатација. Заправо, прворазредна је гнусна неистина да сам Лековића посјетио у хотелу "Црна Гора" и позвао га да присуствује сабору Свесловенског друштва, те да је он на тај позив одговорио ријечима које је у свом одговору навео. С друге стране, своје право лице он је показао на питању предлога да Станоје Брајовић и Јоле Станишић буду укључени у почасну Редакцију Словенског гласника. Прије свега није тачан његов исказ "да су то истакнута имена, која би нашем часопису била од користи", него је он напросто изненађен предлогом брзо реаговао - "ма коме пада на памет да овдје ангажујемо информбировце и то емигранте, који су се ангажовали у антијугословенској кампањи". Моје подозрење према Лековићу због овог исказа сада он карактерише као "сумрак логике". А, управо је потпуно обрнуто - свјетлост моје сукобила се са сумраком његове логике. Јер они, као и небројене хиљаде других мученика и прогнаника, једино нијесу били Брозови истомишљеници нити присталице његове тираније, због које су као и многи други били принуђени да потраже уточиште у Совјетском Савезу и другим земљама социјализма. Лековић изгледа и данас избјегава да каже да Голооточани нијесу издајници, како је то, иначе, и декларативно обнародовано.

Надаље, чињенично притијешњен због злонамјерног уплитања у интриге око такозваног плагијата, Лековић сада провидно врлуда, не желећи да призна и каже своју недвосмислену ријеч о недопустивим намјештаљкама и обманама, помоћу којих су заобиђени прави разлози због којих нијесам примљен у Академију. Ти разлози су, дати у цитираној верзији мога претходног одговора, толико евидентни и увјерљиви да ови други, Лековићеве, нијесу ништа друго него пјена и опсјена за злоћуде и лаковјерне. Једнако тако ни рукавицама које је Лековић намакао при објашњењу смисла и резултата разговора с предсједником Академије не може се вјеровати. Не може зато што о вриједностима кандидатског дјела, попут осталих чланова Академије, и предсједник има право да каже своју ријеч. За своја три предсједничка мандата, вјеровати је да је о њему могао стећи одређени увид. Принцип јавности у академији је легитимни принцип. Тај увид је могао јавно рећи. На подршци су му били рецензенти високог угледа. Али он ништа није рекао. Није ни гласао. Зато остаје да вјерујем да то није случајно. За Лековића није упутно да о томе нагађа. Ја не нагађам, мени је јасно. Чудно је само то да се Лековић немушто јавља као његов бранилац.

Лековићева тврдња да у Академији идеолошка одређења и идеолошки разлози нијесу критеријум за избор, није ништа друго него

силована истина. И врапци знају да је, особито до почетка 90-их година, идеолошко-политички критеријум, укључујући и онај аспект, који је ја-чајућа нациократија означавала "великосрпским", био увелико лимитативан. Познати су и они којима такав критеријум није ишао на руку. Једновремено Лековић закреће главу од оних чињеница које говоре о изабраницима без доктората и без иједне или са једном написаном књигом. Лековић врло добро зна шта би и шта су за неке такве "пробитачнике" и "пробиисправнике" казали Владимир Илич и Мајаковски. За такве је наш народ рекао још мудрију ријеч, називајући их лисицама и скутоношицама. Клонећи се, ради мира у кући, да било шта каже о њима, није се морао латити ни опскурне улоге да насрће на мене. Нагласио бих, посебно не у оном дијелу у коме о мени говори као научнику и универзитетском професору. О томе су знатно прије њега своју ријеч казали познатији и угледнији научници него што је он. Та издашно казана ријеч налази се у предметној књизи. Према тој ријечи долично је показати бар толику одговорност да се прочита мишљење оних научника и угледника који су ме предложили за медаљу Јована Цвијића.

И мада унапријед знам да ће ово што ћу рећи бити злурадо сврстано у самохвалу, казаћу да уопште не жалим што Лековић није чуо макар нешто од онога што је о мени и мом дјелу речено у тренуцима када сам изабран за члана двају академија у Москви, те примању "Велике сребрне медаље Петра Великог", као и избора за почасног члана Руског географског друштва. И наравно, не жалим ни то што Лековић није чуо ријечи којима сам се тада обратио браћи Русима. Овоме ћу додати да особито не жалим што није имао прилику да на бројним протестним митинзима у Москви поводом злочиначке агресије НАТО-алијансе на нашу отаџбину чује моје говоре које сам заједно са нашим узорним патриотима и браћом Русима одржао. Уз поновно искрено извињење поштованим читаоцима што све ово наводим, подвлачим да не жалим што ово Лековић није чуо, јер би, и то злурадо окарактерисао као моју личну и срачунату амбицију а не као најдубљи израз свога срца и своје душе.

Сви Лековићеве покушаји да оправда свој немарни однос према Друштву црногорско-руског пријатељства су неодрживи. Он је допустио да оно до те мјере буде "девастирано" да се сада не усуђује да организује његову скупштину. А могао је, наравно, знатно раније, нарочито онда када му се Предсједништво Свесловенског друштва разложним писмом обратило да то учини. Недолично је сада због тога пребацити одговорност на било кога као што је недолично представљати се нереизабраним предсједником. Био би основни ред да се Скупштина сазове, како би Друштво изабрало нову подмлађену управу. Такво подмлађивање је неопходно ускоро учинити и у Свесловенском друштву.

Око питања "илегале" о којој је у овој полемици ријеч, ствари су потпуно јасне. Будући да се једна од њених битних интенција састојала у разобличавању сурових обрачуна са Брозовим неистомишљеницима, природно је што су њу превасходно сачињавали голооточки страдалници, њихови родственици и симпатизери. За све оне који су се у најмању руку равнодушно односили према нечувеним неправдама учињеним пре-

ма њима, накнадна "сажалијевања" су својеврсни вид самарићанства. Стога је посве излишно њихово интересовање за састав оних група активиста које су биле спремне на отпор. Много касније Лековић је могао сазнати да је илегална партија постојала, али њега било какви акциони отпори брозовштини једноставно нијесу интересовали. Тако је било од самог почетка када је, примјера ради, на Универзитету извршен обрачун, укључивши и монструозна мучења, са великим револуционаром Мирком Марковићем, затим када су настала жестока чишћења Новинарско-дипломатске школе у Београду (чији сам бруцош био), па до јунског новолујевог бунта (1968) који је Брозову свемоћ веома уздрмао, због чега је након њега извршена чистка његових актера, и професора и студента. На питање да ли је и зашто све ово и друго њему слично морало бити, одговор свакако треба тражити и у оном другом дијелу тезе да је наше схватање свијета једновремено и наш практични однос према њему. Дакле, овај други дио максиме, неразлучан од првог и с њиме једнако вриједностан, нужно је обавезивао на његову примјену. Као превише млад, па тиме и знатно неук за ондашња осмашка сложена и тешка збивања, ја прије свега нијесам ни могао нити желио да схватим нити да прихватим да неистомишљеници треба да буду хапшени и прогоњени. Уз љубав према Русији, то је био главни разлог да на начин, саображен могућим условима, како је у књизи наведено, пружим отпор. Другачије по својој души и васпитању нијесам могао поступити. Тако је било и остало и уопште нема разлога да се због тога самокомплиментирам. А у Лековићевом самокомплиментирању у истом смислу нека суде читаоци. То ће им утолико бити лакше што ће у другом његовом насртају наћи и следећу реченицу: "Послије више година проведених на школовању и специјализацији у Паризу, и у другим центрима западне Европе, ја сам се оформио и морао бити *слободар*". Овом квалификативу самом по себи не може се ништа додати, осим једног питања - чиме га слободари потврђују! Да ли "кабинетским" самозадовољством или и акционим чином и дјелом. Наравно, у приступу овом значајном питању не може бити ријечи о омаловажавању оних који се у свјетлости својих доктринарних опредјељења, теоријски упорно и енергички боре за своје погледе и ставове. Али, таквима мора бити дубоко туђе потцјењивање оних који се у срединама у којима живе и дјелују практично боре за сваки педаљ слободе, засноване на правди и истини. Јер "само они су достојни среће и слободе који се свакога дана боре за њих" (Гете). Таквима је најближа мисао водила да "успон народа не лежи у његовим великим људима, већ у расту малих" (Ортега). Стога подметати таквим људима побуне личних амбиција, каријеризма, и гле, ни мање ни више - грандоманије, значи у ствари видно испољити симптоме властите психоменталне профилације. У мојој књизи ниједан добронамјеран читалац не може наћи ниједну чињеницу која би указивала на нечовјештво моје маленкости и моје породице. Казане ријечи о нама и нашем страдалништву то потврђују. Све што су сатрапи нечовјечно предузимали противу нас срамно је пало у воду. Зато је у том најбитнијем и најинтимнијем знаку отпора и моралне сатисфакције и написана моја књига. Стога је у њој, поред осталог,

било нужно саопштити и односну документацију. Притом је, наравно, сувишно рећи да је књига само један од омањих сегмената, међу хиљадама и хиљадама оних већих и великих који говоре о једном, посебно за Црну Гору, трагичном времену. Кажемо посебно за Црну Гору, зато што је данас посве јасно да је Броз 1948. годину са далекосежним предумишљањем искористио за искорјењивање из ње толико познатог, толико историјски потврђеног русофилског и словенофилског култа. То што у томе није успио говори да је тај култ у Црној Гори неуништив. Заслијепљен реваншом, Лековић у својој књизи ништа од тога није желио да види. С друге стране, истини за вољу, он ничим није био изазван да у овој полемици говори о битним компонентама свога, неспорно замашног, стваралачког опуса. Није зато што нијесам у довољној мјери компетентан за његову оцјену, иако се у својој широј интелектуалној радозналости нешто више занимам филозофијом и књижевношћу. Позната ми је библиографија његових радова од којих сам неке прочитао, посебно оне које ми је слао. Неколико њих, с његовом сагласношћу послао сам пријатељима у Москви. Учинио сам то преко великог пријатеља Југославије и не мање свога друга професора Виктора Георгијевича Карасјова. Он је један од именованих којима сам посветио моју књигу. Ни то Лековића бар извјесно није обуздало да бјесомучно насрне на њу.

Када сам у претходном одговору нагласио да су не мале мутне воде текле нашом отаџбином, тада сам имао на уму да многи филозофи марксисти и револуционари нијесу били довољно спремни да, жртвујући се, одлучно и енергично потискују те мутне токове бистрим водама. Уз учешће на разним научним скуповима, њихово опредјељење их је обавезивало да се и писмено и усмено непосредно обраћају народу, поготово радничкој класи. Овако, пак, изгледало је да је, сем веома ријетких изузетака, све друго било инкорпорирано у дати политички естаблишмент, у чијој су свемоћној врхушки били инаугурисани модели феудалне раскоши, самовоље и прозападне деструкције. Итд, итд.

Сваком добронамјернику је савршено добро познато шта значе, чему служе, куда воде и како скончавају све врсте и подврсте нечасних намјера. И на овом примјеру - школском по својој јасноћи, недвојбено се показало, насупрот њиховој "виспрено" сатканој спекулативној обланди, колико су оне за њиховог аутора поражавајуће. Тај самозвани "слободар" Драгутин Лековић допустио је себи да назове агресивним аутора књиге који не узмиче пред неправдом и неистином, аутора којем је човјекољубље правило живљења, интелектуалца и ствараоца (иста књига му је поред других компетентних мишљења, супротних његовим, понудила и аутору библиографију) који се рвао са не малим невољама и тешкоћама. Он је управо грандоманском супериорношћу јуришнуо на моју књигу, мимоилазећи многе друге, које су у истини заслуживале најоштрију критику. То, уз све остало, најбоље свједочи колико је у овом случају био личан и лицемјеран.

ПРИКАЗИ И БИЉЕШКЕ

Пол Кенеди, УСПОН И ПАД ВЕЛИКИХ СИЛА,
Превод: др Предраг Марковић, ЦИД Подгорица
и ЈП Службени лист СРЈ, Београд, 1999. стр. 662

Пол Кенеди (Paul Kennedy) је један од најпознатијих савремених историчара, Енглец који већ дуже вријеме живи и ради у Сједињеним Америчким Државама. Докторирао је на Оксфорду а истраживао је и предавао широм Европе и свијета. Бави се историјом међународних односа, економском историјом, стратегијом и геополитиком. Код нас је до сада била преведена само једна његова књига "Припрема за двадесет и први вијек". Кенедијева књига "The Realities Behind Diplomacy" (Лондон 1981) је од већине критичара проглашена "савршеном" књигом и дефинитивно му донијела научну славу. Нека од његових важнијих дјела су: "The Rise and Fall of British Naval Mastery" (1976. и 1992), "The Rise of Anglo-German Antagonism 1860-1914" (1980), "Strategy and Diplomacy 1870-1945" (1983), "The War Plans of The Great Powers 1880-1914" (1979). Предавач је на Универзитету у Јелу, гдје је и руководилац студија за међународне односе и безбједност, кодиректор је више фондација, комисија и конференција за војну и дипломатску историју, оснивач течајева и студија из ових области и копредсједник фондације за мир и међународну сарадњу. Експерт је Уједињених Нација.

Књига "Успон и пад Великих сила" представља резултат дугогодишњих

истраживања рађених непосредно у припреми овог дјела, као и претходног истраживачког и научног искуства професора Кенедија.

Недавно је аутору овог приказа професор Вилер (Mark Wheeler), стручњак за Балкан, са Универзитета у Дербију, а који лично познаје Пола Кенедија, испричао како је потекла иницијатива за писање ове велике студије. Наиме, америчка администрација директно, ангажовала је знатна средства да би од водећих института и фондација добила одговор на питање како пропадају велике, доминантне силе. Непосредна реализација пројекта пала је, највећим дијелом, на најпознатијег њиховог истраживача из области међународних односа, стратегије и геополитике, Пола Кенедија. Њему су финансијски омогућена вишегодишња истраживања широм свијета. Резултат тога је велика студија, изашла 1986, о расту и пропадању великих сила. У њој је аутор и врло експлицитно понудио одговор на питање како и зашто долази до пада доминантне силе.

Овај понуђени одговор уствари чини и основну тезу књиге, иако је она богата и комплексна студија са разним аспектима. У њу је укључена огромна литература, чије је само навођење на крају књиге, заузело равно 42 стране.

Књига, чији је поднаслов "Економ-

ске промјене и војни конфликти од 1500-2000. године", подијељена је на три велика дијела: први, Стратегија и економија у преиндустријском свијету; други, Стратегија и привреда у индустријској ери; и трећи, Стратегија и привреда данас и сутра. Ове три целине имају осам већих поглавља.

Полазна основа књиге која прати задњих 500 година глобалних економских и политичких промјена је дијалектичка чињеница да "релативна снага водећих држава у свјетским збивањима никада не остаје константна, углавном због неједнаке стопе раста у различитим друштвима и технолошким и организационим продорима који доносе већу предност једнима над другима". Оно на шта је студија усредсређена је интеракција између економије и стратегије као један од најдоминантнијих фактора који детерминише судбину великих држава. Велику важност у одређивању судбине сила у њиховим честим и често промјенљивим надметањима имао је и географски положај, што помаже да се објасни зашто су двије "бочне" државе, Русија и Британија, постале толико важне до средине XIX вијека. Студија настоји уједно да објасни теорију о временски дугој "европоцентричности" свијета. Основна идеја књиге разрађује се у обимним дјеловима који говоре о успону и паду сила у прошлости, као што је случај са Шпанијом и нешто касније са Британијом, која је прва водила глобалну политику, али као доминантна сила ни она није дуго трајала.

Занимљиво је да биполарни систем међународних односа Кенеди смјешта већ у крај XIX и почетка XX вијека, што је обрађено у поглављима V и VI: Долазак биполарног свијета и криза "средњих сила", први дио 1885-1918, и други дио од 1919-1942. Такође по њему Сједињене Америчке Државе су већ 1918. непобитно најјача свјетска сила, на шта указују сви економски показатељи, који за аутора имају прворазредну важност. На основу истих али и

других детерминишућих чинилаца Кенеди означава данашњих пет великих политичко-економских центара моћи - Кина, Јапан, Европска унија, Русија и САД.

Богат садржај и импозантан обим изнесених чињеница чине студију корисном за читаоце разних профила. Иако се може искористити у различите сврхе прије свега је она опсежан преглед политике великих сила током последњих пет вјекова, начина на који су економске и технолошке промјене утицале на положај сваке од водећих држава, сталне интеракције између економије и стратегије, великих војних конфликта и њихових резултата. Она се не бави малим силама ни малим билатералним ратовима.

Аутор се у последњем, закључном дијелу, у вези теорије ратова и методологије бави све бројнијим теоријама "рата и циклуса релативне моћи", "свјетских ратова", величине и трајања империја, и осталим покушајима да се, кад су у питању велики војни сукоби, нађу одређене законитости у прошлости и сугеришу перспективе за будућност. При томе се закључује да исходи свих великих коалиционих ратова у периоду 1500-1945. потврђују промјене које су се на економском нивоу одвијале у току дужег периода. Тако је нови територијални поредак који се успоставља на крају рата одсликавао увијек прерасподјелу моћи, која се одвијала унутар међународног система у дужем периоду. Историја протеклих пет стотина година показује да војна безбједност сила може одвратити или поразити накратко супарничке државе, али ако се у томе земља пренепрегне, разуди географски и стратешки, и ако издвоји велики дио својих укупних прихода на безбједност остављајући мање за "продуктивна улагања", доживјеће економско успоравање и губитак реалне моћи. Бити велика сила, закључује аутор, "по дефиницији држава која је способна да се носи са било којом другом државом, захтјева снажну

економску основу".

Примјер великог ширења и расуто-сти по свијету представља некадашња Британска Империја. Британски државници су морали да се дипломатски и стратешки баве ангажовањем које је било дословно свјетско по својим димензијама. У исто вријеме, рецимо у задњим годинама XIX вијека, кабинет се налазио у бригама око могућег распада Кине, колапса Отоманског царства, сукоба са Њемачком око Јужне Африке, и свађа са САД око граница Венецуеле и Британске Гвајане. Бри-нуо се око француских експедиција у екваторијалној Африци и руског покрета у Азији. Ово ангажовање и расу-тост снага по читавом свијету предста-вљало је огроман напор за државу. При томе и оно често спомињано опа-дање британске индустрије било је само релативно. Није ствар у томе да се Британија није развијала, просто су се други развијали брже. Оваква ауторо-ва објашњења о постепеном паду и још кад се узму у обзир велики војни кон-фликти и њихови резултати, у потпу-ности је у складу са ранијим геополити-чким теоријама Мекиндера и Анге-ла (sir Halford Mackinder: "The Geopolitical Pivot of History", 1904, и Norman Angell: "Big Illusion", 1910).

Садашње Велике силе, дакле, при-нуђене су да се боре са два иста изазо-ва са којима су се суочавале и њихове претходнице: први је неизвјестан обра-зац економског раста, који неке од њих чини богатијим од других; а други, такмичарска и понекад опасна међуна-родна сцена, која их присиљава да иза-беру између непосредне војне безбјед-ности и дугорочније економске без-бједности. Говорећи конкретно о дана-шњем положају САД као доминантне силе, Пол Кенеди понавља општу тезу о судбини хегемона, само сада на при-мијењеном моделу. Издавања за од-брану чинила су 10% друштвеног про-извода САД у вријеме Ајзенхауера, 9% у вријеме Кенедија, према дана-шњих нешто преко 7%, али удио САД

у свјетској моћи и богатству је тада био двоструко већи од данашњег. Ре-цимо Јапан и Њемачка издвајају много мањи дио у војна улагања и концен-тришу своје снаге на комерцијални развој и стално јачају на свјетском тр-жишту. Дакле, САД су у уобичајеној дилеми са којом су се суочавале раније "број један" земље, да док њихова еко-номска моћ опада, положај глобалне силе их вуче да издвајају све више за војни сектор, што заузврат сужава продуктивна улагања и временом води ка силазној спирали у економској сфе-ри и укупном развоју, већим порезима и продубљивању унутрашњих пробле-ма.

Ауторов одговор на питање да ли ће САД моћи да одрже своје постојеће позиције је "не", јер једноставно ни једном друштву није дато да перма-нентно остане испред других, зато што би то значило замрзавање различитих модела раста и технолошког развоја што је немогуће. Наравно, по њему, оне неће потонути као некада Шпани-ја и Холандија или нестати као Рим и Аустро-Угарска. Чак и аналогја са Британијом, веома омиљена у савре-меној политиколошкој литератури, није по њему добра јер не узима у об-зир сразмјере. Величина, популација и природни ресурси Британских острва сугеришу да би требало да имају 3-4% свјетског богатства и моћи али скуп историјских и технолошких околности учиниле су да је Британија располага-ла са 25% свјетске моћи. Када су те околности нестале она се вратила на природну величину свог удјела. На исти начин, и истим мјерилима, САД би требало да располажу са 16-18% свјетског богатства а тај проценат је био око 40% 1945. године. Сада се оне враћају на свој "природни" удио али, за разлику од Британије, и у том стању биће веома значајне, као један од цен-тара моћи, у мултиполарном свијету.

Многе табеле и подаци о броју ста-новника, територијалној величини, производњи стратешких и других еко-

номских добара, учешћу у свјетској спољној трговини и улагању капитала поткрепљују слику о односима између појединих, или свих, великих сила у последњих пет вјекова.

Обиље чињеница и података из прошлости, уз критички апарат, и досад непревазиђену литературу, чији је списак сам за себе једна велика библиографија, чини књигу корисном за стручњаке из историје и других друштвених области, али незамјенљивом за стручњаке из области међународних односа. Неизбјежан је утисак да

аутор у свему показује ширину свог знања и дубину промишљања у историјској дијалектици.

Огроман труд преводиоца, колеге Марковића, и издавача нашао је пуно оправдање.

На крају, овај приказ није имао ни најмању намјеру да потпуно и подробно представи ову обимну студију, за шта би, због њене комплексности, требало много више простора и напора, већ само да укаже на њене основне тезе и садржаје, и да је препоручи колегама и читалачкој публици.

Мр Саша Кнежевић

Милица Станишић, СТРАТЕГИЈСКЕ ВЕРТИКАЛЕ
НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА ЈУГОСЛАВИЈЕ
1941-1945. ИСИ, Београд 1999, стр. 318¹

Народноослободилачки рат је значајан период у нашој историји - згуснут догађајима и историјским процесима, као ријетко који период у нашој бурној и богатој прошлости, али и слојевита тема којој се наука враћа - већ пуних 50 и више година. Доста је писано о њему о чему говори енормно велики број библиографских јединица. И поред тога, остаје доста простора за нова истраживања, за суптилне анализе, које увијек не доводе до истовјетних закључивања. И што је најбитније, из године у годину се проширује круг питања, како то констатује и генерал Станишић у Предговору своје најновије књиге *Сјрајшеђијске вертикале НОР Југославије 1941-1945*, коју су заједнички објавили 1999. два угледна београдска издавача - Институт за савремену историју и Стручна књига - Београд. Вријеме у коме живимо и остварени степен развоја историјске науке - омогућавају и обавезују, да се каже, више него до сада и критичније него икада.

Аутор ове књиге је борац и првоборац. Један од руководилаца устанка у никшићком крају, кадар на кога се НОП могао ослонити у свим фазама свога развоја. Крајем рата био је политички комесар Друге пролетерске

дивизије - изузетно висока функција за његове млађане године. Зато што је био већ стекао образовање као ђак у Никшићу и Цетињу, и као студент у Београду. Након рата био је политички комесар Југословенског ратног ваздухопловства а у 26. години живота постао је генерал ратног ваздухопловства.

Његова ратна биографија је још богатија, али и ово што сам навео довољно говори да је имао и има емотиван однос према НОР-у 1941-1945. године. Емотивност јака у младости, није људска слабост, али ни предност за онога ко жели да се бави проучавањем покрета, коме је свом душом припадао.

Генерал Станишић је добро знао и једно и друго. Као да су му у ушима стално одзвањале ријечи Леополда Ранкеа - родоначелника критичке историје - *емоџивносћ и њолиџика да, али да се њреџходно буде наука*.

Од када познајем генерала Станишића, знам га као човјека који је најкритичнији био према себи и своме раду. Настојао је да преиспитује своје и ставове других о НОР-у, коме се веома млад стваралачки посветио. То је чинио увијек, чак и онда када су се други судржавали. Правио је искорак и пову-

¹ Ријеч на промоцији књиге, која је одржана у Подгорици 21. 12. 1999.

као друге да смјелије и слободније пишу чак и о најделикатнијим темама. Довољно се само подсетити наслова његових дјела за која је добио висока признања - награду 22. децембар, 13-то јулску награду и Награду 4. јули.

Апострофираћу књиге историјске садржине, увјерен да ће се на оне друге - војно-тактичке - осврнути други промотор.

Дакле из области историје поменућу слиједеће књиге:

КПЈ у изградњи оружаних снага револуције (1973),

- *Токови револуције у Црној Гори*, књ. 1-3 (1980-1988),

- *Кадрови револуције - Црногорци на руководећим дужностима у НОР-у Југославије* (1994),

- *Руководећи кадрови народноослободилачке борбе у Црној Гори 1941-1945.* (1995).

Додајмо овоме још на десетине тематских расправа, чланака и прилога о најсуптилнијим питањима НОР-а, па ће се стећи само приближна слика његовог обимног и значајног стваралачког опуса.

Најновијом књигом - *Сиврајевејске вершике НОР Југославије 1941-1945.* генерал Станишић је заокружио своје стваралачко дјело. Ова књига је и нека врста синтезе читавог његовог историјског опуса, који је настајао у интервалу од 30-ак и више година. У том међувремену се и наука развијала и историчари сазријевали. И то је видљиво у књизи коју промовишемо.

Она садржи доста тема, као што су ова њена поглавља:

- *Узроци, околности и главни чиниоци НОР-а,*

- *Савезништво НОР-а и Совјетског Савеза,*

- *Извори моћи и предности руководеће снаге устаника,*

- *Сиварање војске - историјски поодви,*

- *Ослободилачки или грађански рат.*

Сложићемо се да су ова питања

кључна, и да су као таква привлачила пажњу истраживача. Аутор се, међутим, није заустављао само на њима у својим синтетичким вертикалама.

Свако од ових поглавља аутор је разудио бројним - не мање важним питањима. Тако смо добили кохерентну цјелину састављену од пребогатог мозаика великих и мањих коцкица, да се тако изразим. То је обавезало аутора да се дефинише и према тим питањима у мјери коју захтијева општи наслов књиге, који означава једну хронолошку и тематску цјелину.

Жеља да чини нове искорак у историографији, одвела га је у нова архивска истраживања и критички однос према новонасталој литератури, која га је често потврђивала, понекад наводила на продубљена понирања у срж научног проблема а понекад и оспоравала. Полазећи од дихотомности историје као науке - водио је рачуна о догађајима и процесима када су се дешавали, али и о историјској дистанци са које прати и изучава те процесе. Зато за њега, и у овој књизи, нема табу тема, које су други уочавали, али и избјегавали.

Свакако је за похвалу настојање аутора да ситуира наш НОР у контекст ширих збивања подијеленог свијета у II свјетском рату. За 13-јулски устанак ће рећи да је феномен II свјетског рата, што је он уистину био. Та теза је општеприхваћена у нашој историографији, што ће инспирисати једног филозофа да ту мисао надогради ријечима - ни мањег народа - ни већег подухвата, а другог страног филозофа-политичара - да га по значају пореди са француском буржоаском револуцијом, у поводу прославе њене 200-годишњице. По ономе како је одјекнула у иностранству - могло би се рећи то исто и за устаничку 1941. годину у цјелини.

У истом смислу на врло прецизан - готово статистички начин, приказан је и укупни допринос Југославије побједи над фашизмом у II свјетском рату. За-

то су оне прихваћене у научним круговима - у земљи и иностранству.

Таквим општим приступом основној теми, аутор је објективније и реалније могао да сагледа и она друга бројна питања, која се тичу само југословенског НОП-а.

Једно од таквих питања је и питање кадрова НОП-а и револуције. Иако је ријеч о драгоцености емпирији, ипак ово питање задире и у теорију, па и филозофију историје. Није ријеч само о томе гдје је ко када био, већ и зашто је баш он, а не неко други, био баш тамо, а не негдје друго. Зашто су се црногорске и српске партизанске јединице бориле на читавом подручју Југославије, што није случај са неким другим јединицама, које нису излазиле из свога региона. Не ради се, наравно, ту о ослободiocима и ослобађаним, већ о много крупнијем теоријском питању - да ли је НОП Југославије био јединствен покрет или је прости збир онога што се дешавало у будућим републикама, каквих теза има и које, наравно, отварају питање колико се ко борио за Југославију, из чега је, опет, произашао каснији однос према кризи и актуелном стању у Југославији.

С разлогом запажа и значај националног питања за развој евентуалних процеса у рату, а ми би рекли и послуже рата. О том суптилном питању расправља без страсти и политичког опредјељења. Једноставно констатује да се тим питањем бавила КПЈ, одмах након свог оснивања. Од тада је наука у дилеми, да ли, на примјер, у Црној Гори и даље живи само српски народ или је ријеч о новом ентитету - црногорском. Политика је ту дилему преломила 1945. Данас се народ у већини осјећа црногорским, као што се раније са својом династијом Петровића на челу - осјећао српским. Ријеч је о једном те истом народу, што неки аутори, управо, оваквих тема, не осјећају и не уочавају. Историја је таква - каква је била и она се не може мијењати, бар са становишта науке, која нас учи да је

наш основни задатак да казујемо како је што било.

Због неких својих ставова, односно због доследности научним принципима, генерал Станишић је трпио примједбе и са једне и са друге стране. Једноставно није био и није хтио бити на "линији". Можда је и због тога рано пензионисан. Војска је тиме изгубила, али је наука добила. Зато смо окупљени око још једне књиге генерала Станишића.

Био сам у дилеми да ли у овој свечаној прилици отворим и нека питања у којима нема потпуног сагласја у нашој историографији, па чак ни између аутора и мене. Наше пријатељство ме на то обавезује - увијек смо били отворени један према другоме, чак смо се и јавно сучељавали.

Ријеч је о посљедњем поглављу ове књиге, које је насловљено - *Ослободилачки или грађански рат*. Иако је ова тема избила у први план десетак година уназад, ипак је она присутна већ од првих текстова написаних након ослобођења. Догађања 1941-1945. прво смо назвали НОБ, па затим НОП, па НОР, па НОР и револуција - што су, свакако, међусобно различити појмови са одговарајућим значењем. Зато их сви аутори не тумаче на исти начин. Суштина је, управо, оно што генерал Станишић назива правим именом - *ослободилачки или грађански рат*. На ову тему су били организовани научни скупови, објављени су зборници радова.

Ако је примаран антифашистички рат - онда догађања 1941-1945. имају карактер ослободилачког. С тим што су у том блоку сви којима је фашизам противник, дакле партизани у првом реду, али и краљева војска у отаџбини, јер је краљевска влада за сво вријеме рата била у антифашистичкој коалицији. Један наш историчар је означио партизане - као борбене антифашисте, а четнике - као декларативне, што, опет, није пуна истина.

Ако је примаран циљ коме су тежиле ове снаге монархија или репу-

блика - онда збивања 1941-45. имају класни карактер. У 18 европских земаља водио се покрет отпора - дакле, антифашистичка борба. Само у Југославији и Албанији - та борба је у себи садржавала класну компоненту. То је најављено још 1919. године приликом оснивања КПЈ - која се јасно и гласно определила за непомирљиву класну борбу, диктатуру пролетаријата и рушење постојеће власти. Монархисти су одговорили 1920. и 1921. актима о забрани легалног рада КПЈ. Бијели и црвени терор из времена Краљевине Југославије, претворен је у међусобни рат у вријеме 1941-1945. године.

Одговор на постављено питање ослободилачки или грађански рат биће лакши када се тачно утврди - колико је било међусобних борби и погибија у односу на оне борбе и погибије које су биле са окупатором. А таквих истраживања има на микро плану. У сваком случају ова тема ће тражити још података и дубљих анализа.

Сасвим на крају изнио бих и једно опажање о ономе што не садржи

ова књига. Ријеч је о континуитету борбе отворене ратом 1941-45. Он је сачуван у имену земље. И даље је то Југославија, смањена, наравно. Ни то није мало, с обзиром на снаге деструкције. Очекивали смо да ће генерал Станишић овај рад - комплетирати и са тим питањем. Основни циљ рата 1941-45. било је побиједити фашизам, остварити социјализам и уредити земљу на федеративном принципу. Са тог становишта све нас занима - шта нам се то данас дешава.

Свака до сада написана књига генерала Станишића с правом је оцијенена као нови допринос историографији. И овом књигом је остао досљедан себи и ојачао запажено мјесто које од раније заузима у нашој историографији. Иако је овом књигом заокружио своје дјело, вјерујемо да га није завршио. Очекујемо његове нове књиге у којима би изнио свој суд о догађајима који су у току, о историји која корача и чији смо сви ми свјedoци. Знао је и зна да то чини - показао је својим дјелом и књигом коју промовишемо.

Проф. др Зоран Лакић

Милорад (Лазара) Томовић и Драгиша (Радомира) Томовић,
ТОМОВИЋИ ОД КУЧА, Инжињеринг, Београд 1997.

Књига "Томовићи од Куча", аутора Милорада (Лазара) Томовића и Драгише (Радомира) Томовића, од издавача "Инжињеринг" у Београду, објављена 1997. године, једно је у низу братственичких сочињенија која се лако и у великом броју, са критеријумима које одређују сами аутори, објављују последњих година. Међутим, овај дио књиге је, поред осталог, и језиком, и стилем, поднасловима и међунасловима, окренут одређеним политичким снагама и опцијама националистичке оријентације.

Пажњу привлаче тврдње и судови који се односе на шира питања, него што је родослов.

Посебну пажњу, свакако, заслужује третман Народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције југословенских народа. То се у књизи чини од 162 стране. Коаутор поменуте књиге Милорад (Лазара) Томовић, потпуковник бивше ЈНА, из Поља, општина Мојковац, уз помоћ њему сличних, политичких ментора и новокомпонованих "историчара", по методу и шеми познатих покушаја прекрајања историјских догађаја и чињеница, заправо, омаловажава и блати НОБ и нашу револуцију. Он НОБ своди на грађански рат, додајући тако и свој глас хорској повици на тај период наше новије историје, коју предводе поражене снаге у НОБ-у и Другом свјетском рату. Коаутор Милорад Томовић,

кроз дио књиге који се односи на НОБ и социјалистичку револуцију, стално потенцира убиства која су партизани извршили над лицима која су се супротстављала оружаном борби против окупатора и сарађивала са њим.

Својим оцјенама Петог конгреса КПЈ и "лијевих грешака" у Црној Гори и шире, Милорад Томовић покушава још више, директније, обезвриједити улогу КПЈ у НОБ-у и у изградњи земље.

Он, на страни 163, каже: "Било је много неистина и полуистина које су изношене у разним хроникама, књигама и слично које се морају демантовати, јер омаловажавају наше братство и товари сва зла на плећа наших братственика..." Или: "Неки никоговићи су покушавали, а и данас то раде, да наше братство прогласе издајничким". Милорад Томовић, дакле, помињући "неке никоговиће", заправо друга братства означава као "никоговиће".

Маниром претенциозности, последице ове "одбране" он поручује: "Млади Томовићи не дозволите да вас неистине погађају или да вас потцењују они који су љубоморни и злонамјерни". Коаутор књиге, међутим, не наводи ни "књиге" ни "хронике" које његово братство, наводно, проглашавају издајничким. Он то измишља да би се са даљине представио као брижни "борац за истину". Нико нема право, па ни Томовић, да број учесника из братства у

четницима поистовјећује са читавим братством и назива га издајничким.

На странама 164 и 165 Милорад Томовић препричава и драматизује поједине догађаје из друге половине 1941. и прве половине 1942. године, о којима су објективно писали наши познати и реномирани познаваоци и истраживачи, на основу аутентичних докумената и историјских извора. Коаутор невјешто покушава да све те истине извитопери, додајући им своје, а, заправо, већ познате коментаре са прочетничког идеолошко-политичког становишта и оне које користи пета колона, као и измишљотине од стране противника НОБ-а. Све то треба коаутору да послужи да и он подупре тезу у новије вријеме - да је НОБ била грађански рат.

Лако препознатљиво наглашавајући убиства непријатеља НОР-а од стране партизана, Милорад Томовић покушава да у томе нађе повод и оправда формирање четничке организације у Пољима. Он наводи: "Штаб партизана у Пољима постаје мора за Пољане. Кога ту позову, не пише му се добро".

Ни једном ријечју не помиње организовани отпор групе људи из бивше општине Поља против дизања ослободилачког устанка (формирање чета и батаљона и спречавање пролаза партизана у једном периоду кроз Поља). Паушално коментарише први долазак четника са Павлом Ђуришићем у Поља 3. марта 1942. године. Не помиње тортуру коју су четници спровели над једним бројем сељака и присилно их повели са собом. Не анализира издају Ивана Ружића, његов пребјег код Павла Ђуришића и саопштавање партизанских знака распознавања, што је имало тешке посљедице за језерско-шаранску партизанску јединицу. Неистина је, како наводи коаутор, да су партизани из сваког братства ликвидирали по неколико људи. Он и оне који су погинули као четници у борби против партизана, сврстава у убијене ван

фронта. Зна се тај број.

На страни 175, веома штуро, стидљиво, као да хоће да се искупи за пређашње тврдње, Милорад Томовић наводи: "Како смо касније чули, Ђуришић је добио наоружање од Италијана". Он зна да су четници читавим током НОБ-а били окореле слуге окупатора, добијали одјећу, обућу, наоружање, храну, све што је било потребно за вођење оружане борбе против партизана (Стални четници су добијали и плату, а породице свих четника и храну од Италијана).

Одлазак четника против партизана у Босну, коаутор књиге "Томовићи од Куча" овако коментарише: "Зашто су тамо отишли, само се нагађало и натуцало". Бјежи, али невјешто, од истине. Знали су четници да тамо постоје јаке пролетерске оружане снаге НОР-а и велики дио слободне територије и није им се ишло. Требало је гјерати у самом завичају партизанске симпатизере, чланове СКОЈ-а и КПЈ, макар само и на основу сумњи. Пораз четника у чувеној бици на Неретви правда слабом организацијом четника и дјеловањем партизанских симпатизера у њима.

Узгред помиње како су Њемци, тобоже, у договору са партизанима, разоружали четнике, а заобилази да каже да је партизанска дипломатија и пропаганда била успјешна и да је обавјештајна служба партизана и у њемачке снаге унијела забуну. Четници, да би задржали што већи број људи код себе, стално су истицали лажи: "Ускоро на црногорско приморје искрцавају се краљ Петар и Енглези". Заобилази да каже како су Њемци у Колашину, у мају 1943, ломили тенковима наоружање четника које су им они, Њемци и Италијани, дали.

На страни 188. поменуто књиге, коаутор истиче "Бећир Томовић са већином Пољана и из других села успио је да се спаси њемачког заробљавања". Не наводи гдје су то заробљени. Или, не наводи како су од савезника Њемаца добили и носили самаре. Прави се

да не зна. Било би добро да је коаутор прочитао књигу "Сарадња четника и окупатора у Црној Гори 1941-1945" коју су за штампу припремили Владо Марковић и Радоје Пајовић, као и "Документи из историје Југославије", II том, издат 1997. године.

Органи и службе НОБ-а, поред осталих сазнања, долазили су до података о четничким остацима на терену Поља и шире и од породица чији су сродници побјегли са Њемцима, од четника који су се пријављивали органима НОБ-а и заробљених. То су чинили да би се искупили. Зна се и како су се поједине групе четника међусобно раздвајале 1943. и 1944. године, преко нишана, са онима који су остајали да се пријаве партизанима или у шуми.

На страни 192, 193. и 194. Томовић пише, како он каже, о четничкој герили која је остала на терену Поља и шире. Пита се шта су били згријешили ти људи да их ОЗН-а стријеља, као да не зна да је краљ Петар 1944. године позвао четнике да ступају у НОБ, а Предсједништво АВНОЈ-а 21. новембра 1944. дало општу амнестију свим лицима која су у четничким јединицама Д. М. учествовала или их помагала. Међутим, четничке старјешине су спречавале да садржаји ових порука и одлука допру до свих заведених људи.

Коаутор доста вјешто "пали ватру" против партизана, али да би се прикрио и био прихватљивији код читалаца напада и четнике (стријељање партизана у Гојаковићима маја 1942. године и још на неким другим питањима).

На страни 210. књиге њен коаутор истиче како га је кратак одмор последице рата код своје куће у Пољима разочарао, па каже "нека мржња, подвале, интриге и масовна шпијунажа завладала је код мојих земљака (комшија и суграђана, итд)".

Он борбу органа народне власти и њених служби, као и активности друштвених чинилаца против остатака домаћих издајника сматра шпијунажом и подвалама. Не помиње оп-

ширније мукотрпан живот и погибију бораца из партизанских герила током четничке владавине.

Под насловом "Скрнављење надгробних споменика седамдесетих година у Пољима" (стр. 210), коаутор је написао лажи и клевете, а легитимним друштвеним органима и појединцима, који су у том времену радили у општини Мојковац и Републици, пришио подвале. Он истиче: "Надао сам се да ће одласком на Голи оток ортодоксних фанатизованих стаљиниста престати тортуре и незакоње у Пољима... Преварио сам се. Остали су каријеристи (нови неостаљинисти...)". На овим и неким другим питањима, којима се даље у тексту бави коаутор књиге, јасно се види његова заблуда, острашћеност и подмукли однос који је у њему лежао према тековинама НОБ-а, а које је он обилато користио и уживао. Њему је добро дошла 1948. година и добро је искористио и успјешно аванзовао. Даље, на страни 210. истиче како је "тим неостаљинистима" пало на памет 1973. године да уклоне све натписе и фотографије са надгробних споменика умрлих и погинулих четника из Поља. Наводи: "По налогу секретара ОК СКЈ-у у Мојковцу направљен је списак тих четника..., секретар је ангажовао СУБНОР, општинску власт и милицију да спроведу варварску радњу". А све то није истина. Такође, није истина да је у овом времену у ОК СК Мојковац радио његов рођак. Секретар ООСК Поља био је тада Божо-Даго Вукић.

Милорад Томовић, као активни официр ЈНА, 1971. године, на породичну гробницу уписао је име и поставио фотографију свога оца Лазара, који је убијен почетком 1942. године од стране органа НОБ-а. Слиједећи његов примјер и поуке које је пружао, то је урадила још већина грађана у Пољима и другим селима, чији су сродници погинули на страни четника. На ову појаву оштро су реаговале све друштвено-политичке организације и органи вла-

сти у Општини, а посебно сродници из породица чији су ближни погинули на страни НОБ-а.

Пошто су ове појаве добиле шири замах у Црној Гори, ЦК СК Црне Горе на 39. сједници 1973. године донио је Закључке и утврдио задатке СК у вези с овим и другим негативним појавама. Ова питања су уређена Законом о јавном реду и миру, Законом о управљању и одржавању гробља и Одлуком СО Мојковац за односно подручје.

ОК СК, ОО СУБНОР-а и државни органи су утврдили своје задатке у складу са својом улогом. СО Мојковац дописом број 01/3/10 од 4. 11 1972. године тражи од Општинског одбора СУБНОР-а Мојковац списак грађана који су на натписне плоче породичних гробница уписали име или поставили слике сродника који су погинули на страни непријатеља НОБ-а. Општински одбор СУБНОР-а дописима број 110/3 од 14. 11. 1972. године и од 16. марта 1973. године доставио је списак грађана са територије Општине на основу извјештаја које су доставила мјесна удружења. О овим питањима Општински одбор СУБНОР-а Мојковац расправљао је на својим сједницама 24. 11. 1972. и 15. априла 1973. године. И касније, Републички одбор СУБНОР-а писмом број 948 од 27. марта 1978. године такође је упозоравао општинске одборе о примјени закона за елиминисање ових појава и тражио подношење извјештаја.

За елиминисање ових појава органи управе СО Мојковац спровели су управни поступак у складу са законима. За сваки појединачни примјер донешено је рјешење о отклањању повреда закона, дат рок жалбе и након истека рока правоснажности рјешења, лица која нијесу извршила рјешење, овлашћени орган СО извршио је рјешење.

Ни у једној земљи свијета нема примјера да поред споменика бораца против окупатора могу стајати и споменици онима који су вјерно служили

окупатору или спречавали дизање устанка против окупатора.

Ова аквивност није била приватна ствар појединаца, ни група, како наводи Томовић, него задатак свих друштвених чинилаца у овом времену.

Посебно, Општински одбор СУБНОР-а на сједници 4. априла 1973. године одлучио је да о поступку Милорада Томовића обавијести Персоналну управу ЈНА и затражи његову друштвену и политичку одговорност (писмо број 36/1 од 18. априла 1973. године, потписао ондашњи предсједник). Дакле, сви наводи Томовића и о овом питању су нетачни и лажни. Његови наводи у књизи о погибији његовог оца се разликују од онога што је изложено у захтјеву за његову рехабилитацију, који је потписала Милорадова мајка и поднијела Општинском одбору СУБНОР-а Мојковац (захтјев од 20. 9. 1973. и жалба од 28. 4. 1974. године).

Коаутор књиге, у ствари, на овај начин покушава да рехабилитује колаборацију са окупатором у цјелини, готово да изједначи - ослободиоце и сараднике окупатора и квислинге. Шта више, у подтексту Томовићеве интерпретације и НОБ-а и времена послје ње, уочава се покушај промовисања једне другачије, битно различите од познате и општеприхватљиве истине о Народноослободилачкој борби и олози КПЈ, њеног руководства и Тита.

Милорад Томовић се, тобож, бори за истину о једном бурном периоду наше историје и, у принципу, то му право нико не може и не треба да оспорава. Не треба му, оспоравати, особито, право да саопшти своје виђење догађаја и људи који се њега непосредно тичу, његових најближих сродника.

Он може да докажује "породичну истину" како зна и умије, али Томовић нема право да намеће своје приватне и личним мотивима и потребама обојене судове о догађајима и људима, актери-ма једног периода у Општини Мојковац и на ширем простору. Томовић нема право да, под видом борбе за "нову

истину" руши праву истину о Народно-ослободилачкој борби, као ослободилачком и патриотском покрету чију аутентичност признају и историја и сви међународни акти.

Сама уклањања натписа на надгробним плочама свих лица која су била на страни окупатора или су убијени као противници НОБ-а тада је то била легална активност, заснована на позитивним прописима и онда важећим политичким ставовима. Ова чињеница, стога, обавезује, морално и у сваком другом погледу, све оне који се баве тим питањима на коректно тумачење и објективно закључивање. Недопустив је, међутим, сваки субјективистички прилаз овим питањима, без обзира на снагу личних емоција и потреба појединаца да, у име одбране достојанства своје породице, скрнавe истину о НОБ-у и покушавају прекрајати општеприхватљиве оцјене.

Што је најважније, неприхватљива су и апсолутно нелегитимна било ка-

ква и било чија настојања да се рехабилитује четнички покрет, као квислиншки, те да се испред њега стави исти предзнак који важи и који ће важити за Народноослободилачку борбу. Или да се четницима стави на главу ореол тобожњих жртава грађанског рата.

Сарадња са окупатором и издајништво, заувјек, остају то што јесу - колаборација која се санкционише и морално и другим мјерама.

Ако Милорад Томовић, погрешним и тенденциозним тумачењима и интерпретацијама, покушава да устави неку "нову истину" о НОБ-у на подручју Мојковца, и шире, онда самим тим уноси нове раздоре у данашње генерације Мојковчана и баца сјеме из кога могу проклијати нове (и старе) мржње и подјеле. Зато књига "Томовићи од Куча" колико год имала породични карактер, носи опасне поруке и зато је неприхватљива у дијелу који прелази оквире пуког породичног родослова.

*Димитрије Јовановић
Предсједник Ойштинског одбора
СУБНОР-а Мојковац*

И. В. Дивный, СТРАНИЦЫ ВОЕННОГО НЕКРОПОЛЯ СТАРОЙ ОДЕССЫ, Киев 1996, стр. 182+30 таб.

Наука о некрополах - некрополистика (или на русском "некрополоведение"), као грана историјске науке, све се интензивније развија с краја прошлог и почетка овог (XX) вијека. Ова научна дисциплина има најдужу традицију у Москви и Санкт Петербургу, гдје су научна истраживања некропола резултирала бројним монографијама у којима се подробно описују тамошња гробља... Традицију московских и петербуршких колега - изучавалаца некропола, у новије вријеме продужавају и украјински историчари који у оквиру Института украјинске археологије и историографије "М. Грушевског" Националне академије наука Украјине у Кијеву, све више поклањају пажњу овој врсти меморијалних објеката (споменика).

У посљедњем десетљећу назначени Институт је обзанио читаву серију у оквиру пројекта "Некрополе Украјине". Прво је угледала свијет књига Људмиле А. Проценко "Исторія Кијевського некрополя" (Кијев, 1995), а наредне, 1996, услиједиле су и друге књиге из тог циклуса. Ми ћемо се овдје задржати на једној од њих. Пред нама је књига младог истраживача Ивана Владимировича Дивног, обзнањена под насловом: "Страницы военного некрополя старой Одессы?" (Киев, 1996), чији је издавач Национална академија наука Украјине и поменути Институт. Млади украјински историчар се определио за истраживање једне

посве неистражене тематике - војних некропола Одесе, дајући изванредан примјер за аналогна проучавања.

Послије предговорне ријечи историчара Људмиле Проценко, која је уједно и пионир ове научне дисциплине у Украјини, аутор Иван Владимирович даје сериозну научну студију, дакако, с прецизним навођењем научног апарата (33 фусноте: историјски извори, штампане монографске публикације и расправе и чланци у периодичи); затим, слиједи централно поглавље - биографије 300 генерала и виших официра, који су служили у Руској армији, полицији и пограничној стражи Руске империје, а сахрањени су на подручју града Одесе у разним периодима историје овога града, почевши од суворовљевих времена до краја Грађанског рата. Биографије су, по природи ствари, дате азбучним редом и по опсегу су различите и у зависности од количине података којима је аутор располагао, најчешће од десетак редова до једне странице. Степен научности ове занимљиве књиге повећавају архивски и статистички прилози: *Списак шітам-іаних извора, Алфавейтар засіуііє-них лиця*; осам табеларних прегледа основних војних чинова официра и генерала погубљених од 1722. до 1896. године, итд. Напосљетку је дат *Списак илустріација* (78), као и саме илустрације: фотографије истакнутих војних старјешина (генерала, пуковника, пот-

пуковника и мајора) до којих је аутор могао доћи; сакралних објеката (фотографија и појединих детаља), ордења и неколико колективних фотографија, што свеукупно увелико доприноси квалитету књиге, њеној информативној прегледности и љепоти изгледа...

Оно што нас је посебно мотивисало да представимо нашој научној јавности ову књигу, јесу превасходно два разлога:

Прво, што је у њој обрађен и један "наше горе лист" - генерал-мајор *Живојин Савов Миловановић* (10. XI 1839-29. VI 1914), о којему колико нам је познато, у нашој историографији и биографици није до сада ни слова забиљежено. Дакле, ради се о једном од преко двадесет адмирала и генерала у руској војсци, рачунајући од доба Петра Великог до краја Октобарске револуције, који су са тла данашње Црне Горе досегли те највише војне чинове у "матушки Русији";

Друго, што постоји пуна научна оправданост да се и код нас у Црној Гори започну истраживања на сличним пројектима!

Према подацима И. В. Дивног, генерал Живојин Савов Миловановић, у Русији звани по очинству Евгениј Савович (по оцу Саву), поступно је аванзовао у руској војсци (1863. - наредник, 1864. - потпоручник, 1865. - поручник, 1867. - штабски капетан, 1872. - капе-

тан, 1877. - мајор, 1881. - потпуковник, 1889. - пуковник). Године 1914, 3. јула, сахрањен је на Новом гробљу у Одеси као генерал-мајор.

За вјештину командовања у рату и миру, за ревносну службу и вјештину командовања, награђиван је више пута. Занимљиво је да је прво одликовање добио од црногорског суверена Николе I, који му је још 1869. године додијелио Орден књаза Данила I 4. степена. Слиједила су Миловановићу потом: Орден Св. Станислава 2. степена (1870), и пошто се истакао у руско-турском рату 1877/1878. године као храбар ратник и војсковођа добио је: Орден Св. Ане 3. степена с мачевима и лентом и Орден Св. Владимира 4. степена с мачевима и лентом. Касније је добио и ова одличја: Орден Св. Станислава 2. степена (1883), Орден Св. Ане 2. степена (1888) и Орден Св. Владимира 3. степена (1893).

Нека ова књига посвећена војним некрополама у Одеси послужи као идеја и подстицај да се овом сегменту историјске науке - некрополистици, и актуелном питању проучавања меморијалних објеката у нас, посвети одговарајућа пажња у будућим истраживањима. Јер некрополе, дакако, и код нас представљају истину о нашим прецима, памћење о њима, међу којима је доста и оних о којима нема довољно вјеродостојних података.

Др Душан Ј. Марјиновић

Арсен Ђуровић, КОСМОЛОШКА ТРАГАЊА ЗА НОВОМ
ШКОЛОМ. МОДЕРНИЗАЦИЈСКИ ИЗАЗОВИ У
СИСТЕМУ СРЕДЊОШКОЛСКОГ ОБРАЗОВАЊА
У БЕОГРАДУ 1880-1905, Београд 1999, стр. 397

Арсен Ђуровић (Котор, 1959) спада у млађе међу не тако бројним историчарима српске историје XIX века. Први међу њима одважио се да приступи проучавању модернизацијских процеса у сфери просвете последњих деценија прошлог и првих година XX века. Тај темељни истраживачки захват резултирао је обимном, целовитом и зрело оствареном студијом која на тематско-хронолошки начин приповеда о напорима Београда и Србије да закораче у ново доба.

Модернизација друштва као неминовност епохе, било да је била добровољна или изнуђена, свесна или несвесна, планирана или стихијска, исказивала се као вишедимензионалан процес препун квантитативних и квалитативних промена и њихове међусобне повезаности. Део тих, на први поглед лаганих али по својој природи и последицама које су изазивали у животу појединца драматичних промена, захваatio је генерације београдских средњошколаца али и њихове породице, професоре, средину и окружење у којој су проводили свакодневни живот. У питању је била промена која је из корена мењала начин живота, мисли, знања, хоризонте до којих је досегао "поглед" интелектуалног нараштаја.

Истраживање наведене теме уводи

истраживача и читаоца у једну од најзначајнијих области друштвеног развојка Београда крајем XIX века - образовање, у којој су се вишеструко преплитале појаве које су наговештавале долазак новог века. Средња школа, њени професори и ђаци били су својеврстан барометар који региструје све притиске и потресе у друштвеном животу града, земље и ширег балканског и европског окружења. У средишту истраживања колеге Ђуровића налази се васпитно-образовни процес у београдским гимназијама у годинама 1880-1905. У питању су деценије у којима је Србија отпочела свој самостални државни живот а Београд почео да добија обресе модерне европске престонице. У питању је био град сложене демографске структуре, уочљивих миграционих кретања, специфичне привредне производње, младих културних и научних установа, амбициозног грађанства које је хватало цивилизацијски корак са светом, елите која се формирала на најбољим европским школама.

Истраживање колеге Арсена Ђуровића је засновано на архивалијама похрањеним у Архиву Србије (14 фондова и збирки извора), Историјском архиву Београда (5 архивских фондова), Архиву САНУ (2 архивска фон-

да), Архиву Историског института, Педагошком музеју, Народној библиотеци Србије, Библиотеци града Београда, Педагошком музеју у Будимпешти. Заснивајући анализе на архивској грађи, аутор је веома успешно комбиновао непознате или мало коришћене историјске изворе (правна акта, записнике, годишње извештаје, одлуке, дописе државних установа, преписку, рукописну заоставштину и друго) са подацима из објављених извора (државописи, шематизми, статистике, извештаји, програми и статуту, наставни планови, закони и наредбе), увек инспиративном и важном мемоарском литератуrom, информацијама богатим часописима и штампом (16), незаобилазном научном литературом и критички претресеном политичко-полемичком публицистиком.

У анализи података до којих је долазио стрпљивим истраживачким радом колега Ђуровић је настојао да одгонетне на који начин Београд прихвата модернизацијске изазове који су стизали из Европе, како су ти утицаји остављали траг у укупном развоју града, да ли су они били она важна прекретница у друштвеном животу на прелазу два века? Идентификујући европске утицаје у васпитно-образовном процесу аутор је уложио напор да сагледа место и улогу елите по знању у формирању млађих генерација и просветитељском преображају Београда и Србије. Резултати до којих је досегао чине основну вредност ове књиге.

Већ наслови основних поглавља и ужих проблемских целина унутар њих говоре о ширини материје коју је Ђуровић обухватио својим радом. У уводним деловима текста (9-25 стр.) проговорено је о ауторовом поимању теорије модернизације, моделу средњошколског образовања у Београду, значају образовања на друштвени развој Београда и утицај модернизације.

Поглавље "Београд на раскрсници традиционалног и модерног" (25-120 стр.) уводи читаоца у свет некадашњег

Београда. Урбани изглед града, његова демографска структура, институције, привредни миље, комуникације и саобраћај, здравство, јавни и културни живот, образовање и наука само су неки од елемената о којима Ђуровић пише. У питању је "оквир" без кога се испитивани феномен модернизације у просвети не би могао нити разумети а још мање објаснити. Град који је био духовни, образовни и културни центар Србије, у кога је било заглавано васколико српство био је средина коју су посећивали европски интелектуалци, у њему културно деловали бројни уметници, гостовали истакнути научници. "Град прелазник", у коме су утицаје Оријента убрзано истискивали модернизациони трендови Европе, живео је динамичним животом спајајући у себи Исток и Запад, XIX и XX век, традиционално и модерно.

Средишње поглавље рада, насловљено "Модернизација образовног система" (121-306 стр.) испуњава свеобухватна анализа система образовања краја XIX века. Пажња је поклоњена државној политици у образовању, писано је о утицају приватног капитала на образовни процес, анализиран је образовно-васпитни рад у средњој школи. У оквиру ужих тематских целина (има их 24) проговорено је о институцијама и њиховој функцији (Министарство просвете и црквених дела, Главни просветни савет, надзорна служба) школском законодавству, увек скромним финансијама, месту хуманитарних организација у школи, гимназији као модерном облику образовања. Применом компаративног метода осликане су школске прилике у земљама Европе из којих су стизали модернизацијски утицаји (Француска, Немачка, Аустро-Угарска). Посебан напор је учињен на идентификовању основних карактеристика у школском систему Србије, дата слика београдских гимназија, извршена анализа наставних планова и програма. Обрађени су истакнути београдски педагози, директори школа, про-

фесори. Није изостала ни анализа уџбеника и педагошке периодике. Захваљујући критичкој обради утврђених чињеница Ђуровић је понудио нова и занимљива тумачења развоја образовног процеса у Београду.

Последње поглавље рада носи наслов "Нова школа на раскршћу векова" (307-362 стр.). У том делу текста аутор проговара о "новој школи" и њеном утицају на друштвени развој Београда. Модел реалне гимназије, утврђен на прелазу века, постао је стожер средњошколског образовања у Србији. Из добре и јаке средње школе похрлиле су генерације српских ђака ка познатим европским универзитетима али и ка "Великој школи" (Београдском универзитету) настојећи да знањем мењају средину у којој живе. Анализе модернизационих ефеката и отпора променама указала је на дихо-

томност процеса у којима уз ново наставља да егзистира старо, уз модерно - конзервативно, уз урбано - аграрно, уз просвећено - заостало. Чиниоцима културног напретка - тим "амбасадорима образовања" - посвећена је посебна пажња. Уз закључна размишљања књига је опремљена резимеом на енглеском језику, богатим списком коришћених извора и литературе, регистром личних имена.

Истраживања колеге Арсена Ђуровића недвосмислено показују да је образовање у Београду и Србији крајем XIX века обезбедило победу модерног над традиционалним утврдивши да је то био корак у XX век. Тим знањима постају видљиви и други битни чиниоци који су у друштвеном погледу и уопште у укупном развоју Београда незауостављиво водили ка модернизацијским променама.

Др Љубодраг Димић

Милић Петровић, ПЉЕВАЉСКА ГИМНАЗИЈА 1901-2001,
Документи 1901-1914, Пљевља 1999. стр. 535

Поводом стогодишњег јубилеја Пљеваљске гимназије у припреми је вишетомна монографија. До сада је изашла само прва књига, која наговјештава сјајан почетак. Наиме, одавно се није појавила интересантнија књига о некој школи него што је прва књига о Пљеваљској гимназији, која се односи на период 1901-1914, из пера Милића Петровића. Чини се да је такву књигу и могао написати само изванредни познавалац архивске грађе, човјек који је из те области објавио више књига и преко стотину студија, чланака, прилога и публицистичких радова.

Књига садржи 209, односно, са прилозима 258 брижљиво одабраних докумената, из којих читалац може не само да сагледа објективну слику о условима у којима је настала и радила Гимназија, већ и укупна, врло сложена збивања на овом подручју крајем XIX и почетком XX вијека. То је вријеме када се ту увелико сукобљавају интереси Црне Горе, Србије, Турске и Аустро-Угарске. Свака од њих је "полагала право" на пљеваљски крај, само га је различито "правдала". Србија и Црна Гора су у први план истицале жељу да ослободе своје сународнике вишевјековног ропства. Међутим, из поступака новопостављеног директора Гимназије 1913. године (из Црне Горе) и претходног (из Србије), види се да се првенствено радило о државним интересима, јер прва брига новодошлог ди-

ректора била је да побрише трагове присуства српске војске у Пљевљима, док је претходни понио са собом сву школску документацију да би тиме увелико отежао наставак рада Гимназије. Види се, дакле, да су мало "водили рачуна о братским односима, који треба да постоје између двије независне српске државе". За Турску је подручје Пљеваља било не само "њена територија", већ и природна веза са Босном и Херцеговином, које је још увијек сматрала својом територијом, док су за Аустро-Угарску, Пљевља била одскачна даска за даље продирање на Исток "ради стварања реда и мира" на начин како је то већ учинила у Босни и Херцеговини.

У таквој ситуацији Турска се осјећала прилично сигурно, па је повукла војске из Пљеваља, јер "Санцаку не пријети опасност ни с које стране. Србија и Црна Гора чуваће га од Аустрије, Аустрија од њих обадвије".

Сукоби интереса поменутих држава на простору Пљеваља, на одређен начин повољно су се одразили на оснивање Српске гимназије у Пљевљима, јер, из тих разлога, "турске власти не само што не сметају Гимназији, па ни осталим школама, већ јој иду на руку" - пише заступник директора Гимназије Боровњак - па наставља "да Аустријанци попреко гледају на ову гимназију и да ће јој правити неприлике само ако им се зато дадне прилика". Зато се

он залаже за отварање руског и српског конзулата у Пљевљима, јер "православни живаљ то јако жели, не из страха од Турске, већ из бојазни од Аустрије". И директор Косовић, пет година касније, пун је хвале за поступке Сулејман-паше према Гимназији, због чега је већ био добио два српска ордена, па Косовић предлаже да му и краљ Петар пошаље своју слику са поштом.

Интерес Србије за отварање средње школе у Пљевљима потврђује и писмо Министра иностраних дјела Србије из 1899. године српском конзулу у Приштини, у коме се каже да би "школа у Пљевљима (мисли се на трговачку школу или гимназију - М. С.) могла врло корисно послужити за заустављање одвођења српске деце у Босну и била можда најбољи отпор аустријској и црногорској пропаганди против нас". Ривалство Србије и Црне Горе добрим дијелом је позитивно утицало и на отварање основних школа, тако да је на самом почетку овога вијека на подручју Пљевља радило девет школа, од којих је шест финансирала Србија, а три Црна Гора.

Из ових докумената се види и врло занимљива расправа, која је вођена о врсти средње школе (трговачка, занатска, грађанска или гимназија) коју је требало отворити у Пљевљима. Очито да су политички интереси определили да то буде гимназија, јер се преко ње најуспјешније могло дјеловати на буђење националне свијести и пружање отпора туђим утицајима.

Из докумената се види и велика улога Црквено-школске општине, у чије је име и дата дозвола за оснивање Гимназије. Општина је бринула о одржавању зграде, плаћању школских послужитеља, набавци огријева, учила, намјештаја и уџбеника. То је, управо, био изразит примјер повезаности школе са средином у којој је радила. Међутим, када је Црквено-школска општина, захваљујући помоћи из Србије и сусједних општина, као и домаћем капи-

талу, постала економски доста снажна, најмоћније пљевалске породице се немилосрдно боре за превласт у управљању Општином што паралише њен рад.

Када човек данас пише о том времену, ма колико своје ставове подастро документима, тешко се може ослободити субјективизма, односно, мора се изложити ризику да изазове одређену сумњу оних који о томе већ имају формиран свој "објективни суд". Међутим, овако зналачки сложена документа пружају не само праву слику стања, већ "тјерају" читаоца да сам доноси судове о људима и догађајима и њиховом односу према просвети уопште, а посебно према Гимназији. И што је особито важно, оваквим презентирањем докумената избјегнут је "црно-бијели" приказ оновремене пљевалске стварности. На примјер, многи би тешко повјеровали да су кад кад пљевалске паше имале више разумијевања за потребе школа и наставника у овом крају, него рашко-призренски митрополит Нићифор Перић, који је имао "деспотску власт и калуђерску ђуд на учитељима". И који "својим држањем - како пише директор Гимназије Косовић - упропасти све што је толико година с муком и толико жртава стечено". Или, како објаснити арогантни став Лазара Поповића да међу Пљевљацима нема човјека који би могао бити председник општине, већ га треба увести са стране, као и његов ијед на оне Пљевљаке који су више вољели да овај крај припадне Србији него Црној Гори, када "дипломатски" изјављује: "Уосталом за симпатије оваквих не би ни неварени боб дао, особито кад знам, да им је доста само бркнути, па да су мирни и послушни као јагањци". Педагошки, зар не?!

Ова, као и свака друга добра књига, поред података које износи, "тјера" читаоца на размишљање и одређена поређења са оновременом ситуацијом.

Документа садржана у овој књизи увелико потврђују чињеницу да су Пљевља одавно била привредни, а осо-

бито културни центар много ширег подручја него што је оновремена каза, односно данашња општина, што се, између осталог, види и из структуре ученика по мјесту рођења, који су, на примјер, 1912. године похађали Српску гимназију у Пљевљима. Наиме, у њој су се налазили ученици са цијелог подручја Рашке, југоисточно од планине Рогозне, затим из Пријепољске, Сјеничке и Бјелопољске казе (среза), Беранске нахије, Босне и Црне Горе. Тако, на примјер, из већ ослобођених крајева Црне Горе, нарочито са простора Дурмитора, Дробњака, Пиве и Никшића било је више од једне четвртине укупног броја ученика који су те године похађали Гимназију у Пљевљима. Уосталом, то је била једина гимназија на српском језику од Сарајева до Скопља и од Цетиња до Краегујевца. Уз то, тада су у Пљевљима постојале готове све врсте свјетовних и духовних

школа (основних и средњих) на турском језику, као и низ других културних институција. Упркос големој стагнацији, Пљевља и данас настоје да прошире свој културни утицај изван општинских, па и републичких међа. Потврда таквог стања је дијелом и садашња Међурејубличка културно-просвјетна заједница.

Но, из највећег дијела докумената да се сагледати колики су огромни напор оновремени Пљевљаци уложили да би имали своју Гимназију, ко им је, како и колико у томе помагао, као и њено мјесто и улога у развоју овог краја у односном периоду.

Ако се када буде (ваљда некада хоће) писала монографија Пљеваља, ова књига ће јој чинити једну од темељних подлога.

Петровић је, дакле, заорао дубоку бразду. Настављачима треба пуно труда и знања да би слиједили његов пут.

Милош Ситаровлах

Мирјана Маринковић, ТУРСКА КАНЦЕЛАРИЈА КНЕЗА
МИЛОША ОБРЕНОВИЋА (1815-1839), Историјски институт
САНУ, Београд 1999, стр. 214

О раздобљу владавине кнеза Милоша Обреновића писано је доста у нашој историографији. Ослобађање од турског ига, стицање аутономије, изградња државне власти политичке борбе; личност и методи кнежеве владавине, као и друштвене прилике онога времена, привлачили су пажњу многих историчара. Најзначајније радове у овој области дали су Михаило Гавриловић, Владимир Стојанчевић и Радош Љушић. Али, и поред великог броја радова, епоха владавине кнеза Милоша истраживачки још увек није исцрпљена. У историографији се и даље осећа недостатак радова заснованих на турским документима, који би, сигурно, бацили сасвим ново светло на ово раздобље наше прошлости.

Мирјана Маринковић, историчар млађе генерације, по основном образовању је турколог. Знање турског језика омогућило јој је да Милошеву владавину сагледа из до сада мало осветљеног угла - на основу кнежеве преписке са турским званичницима која је вођена посредством Турске канцеларије. О овој установи готово да и није писано у домаћој историографији. Као и Књажевска, Турска канцеларија никада није формално основана. Потребно да се општи са Турцима, нарочито онима изван Србије, наметала је кнезу вођење преписке на турском

уместо на француском или грчком језику који су такође били у употреби. Током првих година учвршћивања српске и лаганог потискивања турске власти у Србији, Турска канцеларија се у пракси сводила на Народну канцеларију чији је главни задатак био одржавање везе између кнеза Милоша и београдског везира. Поред Народне канцеларије кнез Милош је имао и личну канцеларију у којој је радио и ћатиб (писар) турског језика. Развојем српске државе и умножавањем њених послова и преписка вођена на турском језику постајала је све обимнија.

У истраживањима ауторка се највише служила необјављеном архивском грађом похрањеном у Фонду Књажевске канцеларије и Збирци Мите Петровића у Архиву Србије. Од докумената на турском језику, који су похрањени у фонду *Турци са сџране кнезу Милошу*, М. Маринковић је издвојила аутентична акта Канцеларије, тј. писма кнеза Милоша на турском језику и преводе писама која је канцеларија добијала од турских политичара и на основу њих одредила оквире истраживања. Књига започиње представљањем рада и развитака личне канцеларије кнеза Милоша. Потом су дате биографије писара Турске канцеларије. У првој половини XIX века многи Срби могли су да се споразумевају на тур-

ском језику, али за вођење званичне преписке то није било довољно. За овакву службу било је неопходно добро познавање турског језика и способност да се кнежеве поруке саопште у изворном облику на негованом канцеларијском турском језику. Из тих разлога, већина писара била је турског или грчког порекла. Први лични писар кнеза Милоша за турски језик био је Димитрије Ђорђевић. Мула Салих, крагујевачки муселим, обављао је исту дужност, али је за кнеза завршавао и многе поверљиве послове: откуп турских имања, купљење харача и др. Најзначајније личности Турске канцеларије били су Алекса Симић и Аврам Петронијевић. Они не само да су били врсни познаваоци турског језика, већ су се истакли и као способни политичари који су знатно утицали на кнежевину политику према Турцима. У Турској канцеларији радили су још и Ђорђе Поповић Ђелеш, Ђорђе Евангелидис, Коста Стојановић Сараф, Александар Петропулос, Богос Ованес и Георги (Ђорђе) Божиновић. Изузев писарским, они се нису истицали другим способностима. Чиновници Турске канцеларије углавном су били људи без систематског образовања, који су стицајем околности знали турски језик, али се већ тада водило рачуна и о образовању будућих драгомана (преводилаца). Значајно је да, у поређењу са другим канцеларијама тог времена, Турска канцеларија кнеза Милоша за њима није много заостајала.

Ауторка је посебно проучила одно-

се кнеза Милоша са централном турском влашћу, суседним турским пашама и београдским везирима. Уочљиво је да се кнез Милош ретко лично обраћао султану Махмуду II. Он се Цариграду најчешће обраћао посредно, преко београдског или видинског везира. Занимљив је језик којим је вођена кнежева преписка, начин обраћања и однос према турским политичарима. У писмима које је слао Турцима кнез Милош није онај силни Милош каквим га познајемо из домаћих извора, већ понизни слуга, одани вазал и пријатељ Царства. Ипак, како примећује ауторка, он је умео да буде и оштар и енергичан, нарочито када су били у питању погранични спорови са Турцима. Његову преписку са турским званичницима, дакле, карактерише осећај мере и реализма. Он је са Турцима умео "и ратовати и трговати и преговарати".

Књизи је приложено неколико карактеристичних аката из архиве Турске канцеларије која дочаравају њен аутентичан израз. Уз факсимиле аката и писама додати су и њихови преводи на српски језик и латиничне транскрипције турског текста, као и факсимили печата којима су се служили кнез Милош и писари Турске канцеларије. Ауторка се трудила да у преводима сачува језичку патину и китњаст стил који је карактеристичан за турску преписку. Такође је израдила и речник мање познатих речи и израза. Све ово даје књизи карактер приручника који ће бити користан будућим истраживачима.

Мр Александра Вулејић

ХРОНИКА

Јелена АНТОВИЋ*

ПЕДЕСЕТ ГОДИНА РАДА ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА КОТОР

Историјски архив Котор је основан 1949. године у граду веома дуге архивске традиције.

У чл. 435. Которског статута, 1417. године наводе се три архивска спремишта и у њима посебне шкриње ("unam capsam sive scrineam"). То су: нотарска канцеларија, општинска канцеларија и реликвијариј катедрале Св. Трипуна. Притом треба напоменути да су нотарске књиге, у релативном континуитету, сачуване од 1326. године, али је прву познату исправу о посједу Катедрале, саставио чак 1124. године управо бискуп Ursaciје, у својству нотара, а први которски нотар, Junius presbiter, спомиње се 1200. године. Званично постављење за архивисту у Котору ипак први добија которски племић Марин Враћен 1764. године. У тешкоћама да се документа проналазе, он је изабран за архивисту и тумача "славенског језика": "постављен за архивисту за све архивалије тога чина (провидура), било прошле или будуће, а исто тако за преводиоца славенског језика" ("in archivista di tutti gli atti della carica, tanto passati che in avvenire, e così pure di suo interprete della lingua slava..."). Дубровачки архив је 1978. године за прославу 700-годишњице Хисторијског архива Дубровника одредио годину 1278, а Савез архивских радника Југославије исту, за годину настанка архивске службе Југославије. Тада је нотар Tomazino de Savege добио обавезу да води сталну књигу посједа и то се тумачило као званично отпочињање чувања документације и формирање архива. По аналогји, Историјски архив Котор 1999. године не би славио 50-годишњицу свога рада већ 690-годишњицу јер је од тада, 1309, сачуван први документ которског нотара Петра Витина. Биљежничке исправе у првој књизи фонда судско-нотарских списа су, са малим изузецима у континуитету, сачуване од 1326. године до савремених биљежника четрдесетих година XX вијека.

Основно питање које ми данас постављамо је да ли су то заиста

* Аутор је архивист, начелник Одјелења Историјски архив Котор.

били архиви и да ли су то били прави архивисти? Ипак не треба заборавити да су наведени нуклеуси архива у основи ипак биле само регистра-туре појединих установа средњег вијека, а никако посебне установе на-мијењене за архиве.

У свјетским размјерама организација модерног типа настаје тек у XIX вијеку, када Уставотворна скупштина француске револуције про-глашава архиве јавним установама. Датумом рођења модерне архиви-стике сматра се 4. август 1789. године када су објављена "човјекова пра-ва на архивалије" или права науке на своје изворе. Тада је укинут тајни, феудални карактер архива као документације посједа власти. Убрзо за-тим Француска 1881. године поставља начело "поштовања фонда" које се на Међународном конгресу у Бриселу 1910. године прихваћа као на-чело првобитног реда и првобитне сигнатуре.

Сходно наведеном, иако је питање организоване архивске дје-латности у Црној Гори старо колико и први сачувани писмени документ, заштита архивске грађе у савременом смислу те ријечи почиње тек по-слије Другог свјетског рата.

У таквом контексту, дакле, Историјски архив Котор је прва са-мостална званична држава архивска институција која је основана у Цр-ној Гори. Основан је (1949) по другим именом, годину дана прије доно-шења Општег закона о државним архивима којим се правно регулише питање заштите архивске грађе и архивске алуџбе у ФНРЈ, а двије годи-не прије доношења Закона о државним архивима Народне Републике Црне Горе којим је установљено постојање Државне архиве Народне Републике Црне Горе са сједиштем на Цетињу. Већ 30. новембра 1949. године на предлог Министра просвјете, Влада НР Црне Горе доноси уредбу "о оснивању Архива у Котору... под руководством и надзором Министарства просвјете" (члан 1). У Уредби се, у члану 2. наводи: "За-датак је Архива: да истражује грађу од историјско-научног значаја о свим догађајима из политичког, друштвеног, привредног и културног живота Боке Которске из најдаље прошлости до најновијег времена; да све писмене радове, документа и споменике из те области прибира, сре-ђује, чува и испитује; да све проучава правилном примјеном научних ме-тода ради ширења научне мисли, давања правилног суда и подизања на-учних кадрова". Назив архива је од почетка званично био "Државни ар-хив у Котору".

Прва државна архивска одјељења која су основана у саставу дру-гих самосталних државних институција у Црној Гори прије Историјског архива Котор, била су Архивско одјељење при Државном музеју на Це-тињу 1926. године и Архивско одјељење при Историјском институту Цр-не Горе 1948, такође на Цетињу.

Не смијемо заборавити да рађање овог, релативно младог, про-фесионалног архива и наведених архивских одјељења, није рађање без коријена јер у извјесном смислу сама чињеница да су, и поред бурних историјских догађаја, поред разорних земљотреса, поплава, похара, про-мјена разних владавина, сачувана документа још од XII вијека, намеће нам питање да ли је та документа и тада "неко" морао "негдје" да одла-

же, чува и брине о њима?

Одређене статусне промјене слиједе 1951, 1965. и нарочито 1967. године када долази до промјене назива у "Историјски архив Котор", квалификације његове грађе "од републичког значаја" и уговора са которском општином о суфинансирању рада на грађи после 1918. године - данас сасвим издвојено у независно Архивско одјељење Котор.

Рецентним промјенама из 1991. и 1992. године, Историјски архив Котор у оквиру Државног архива Црне Горе губи статус правног лица, а стиче статус "сектора 3", да би 1999. године постао "одјељење" унифицираног Државног архива као управне организације за цијелу Републику.

Своју педесетогодишњицу рада навршава, дакле, 30. новембра 1999. године.

Послије три сељења, Историјски архив Котор 1970. године трајно добија мању зграду ван града, уз коју се дограђују депои. Зграда има укупну површину од 745,34 м² и у њој је смјештено Архивско одјељење Котор, новија грађа после 1945. године. Одјељење Историјски архив Котор са старијом грађом од 1309. до 1945, смјештено је од 1988. године, у репрезентативној згради у Старом граду која има укупну површину 506 м² са изложбеним простором.

Од оснивања Историјског архива Котор (1949), државне власти најенергичније раде на повраћању средњовјековних и других архивалија которске провенијенције, које су, дијелом, крајем окупације 1943. године биле пренијете у Венецију (181 свезак нотарских књига од 1326-1795), или су се од времена аустријске централизације архива Далмације 1887. године, налазиле у Задру (305 свезака "Управно-политичких списа" од 1684-1826). Договором Републике Хрватске и Републике Црне Горе, та грађа је 1952. враћена Котору.

Од 1309. године, од када датира први документ Которског архива до најновијих времена, архивска грађа груписана је унутар 243 архивска фонда и 40 збирки докумената у дужини од 1350 метара и за њу је прикупљен, као приручни, библиотечки фонд од 14500 библиотечких јединица. Готово 850 дужних метара архивске грађе смјештено је у Одјељење Историјски архив Котор. Ово одјељење, које је у бившој Југославији имало ранг Дубровачког и Задарског архива, данас је неоспорно најзначајније у држави. Континуитет фонда судско-нотарских списа у дијапазону од XIV, прва рукописна књига је из 1326. године, до XX вијека, чини га јединственим у земљи.

Историјски архив Котор посједује, као што смо рекли, 14500 библиотечких јединица: приручну библиотеку са 5000 монографских публикација и 5000 серијских издања и наслова периодике; двије поклон библиотеке: Меморијалну собу др Ивана Божића са 3000 библиотечких јединица и Меморијалну собу др Сава Пламенца са 400 библиотечких јединица; као и правну библиотеку са 1100 библиотечких јединица.

Просјечно годишње Архив посјети 200 корисника архивске грађе и библиотечког материјала, са 400 посјета.

Од свог оснивања до данас, све своје научне и стручне потенци-

јале првенствено је усмјеравао на израду научнообавјештајних средстава и на тај начин сву своју архивску грађу учинио доступном истраживачима. Овај посао утолико је значајнији што је грађа овога архива великим дијелом на страним језицима, латинском, италијанском, њемачком, руском, француском и турском, наравно, зависно од бурних историјских токова који су се одигравали на подручју Боке Которске. На тај начин омогућен је увид и истраживања ширем кругу истраживача кроз: њемачки период 1185-1371, период угарско-хрватског краља 1371-1384, босански период 1384-1391, период самосталности Котора 1391-1420, период млетачке владавине 1420-1797, I аустријске владавине 1797-1806, руске 1806-1807, француске 1807-1813, привремене владавине Црне Горе и Боке 1813-1814, II аустријске владавине 1814-1918. и период новије историје подручја Боке Которске све до данас. Унутар свих тих периода омогућена су истраживања из области градских и сеоских управних структура, правног живота, поморства, пољопривреде, умјетности, књижевности, заната, језика, школства, здравства, о неким истакнутим личностима, бунама, устанцима, ратовима и осталог.

У том циљу Архив је издао свеобухватан "Водич кроз архивску грађу" 1977. и каталог "Архив и наука" 1980. године а са архивистима-романистима истовремено је његовао сложени рад на припремама значајних збирки докумената за:

- *Српску академију наука и умјетности* "Грађа за историју српске медицине" 1964. године
- *Црногорску академију наука и умјетности* "Хајдуци у Боки Которској, 1648-1718" 1988. године
- *Историјски институт Црне Горе* "Уједињење Црне Горе и Боке Которске 1813-1814" у два тома, 1998. године
- *Министарство културе* "Аналисти, хроничари, биографи" 1996. године
- *ЦИД* "Црна Гора - Извјештаји млетачких провидура 1687-1735" (стручне консултације код превођења збирке), 1998. године.

У стручном прегледу архивисти Историјског архива су активно учествовали у изради "Рјечника архивске терминологије", Загреб 1972. године: "Приручника из архивистике", Загреб 1977; прегледа "Архивски фондови и збирке у СФРЈ, Архиви СР Црне Горе", Београд 1983. године, као и у раду стручних UNESCO-вих структура и бројних међународних конгреса. Двојица архивиста су завршила "Stage technique" у Паризу.

У међународним везама архивисти су веома живо учествовали као дискусанти, панелисти, па и као коаутори пленумских реферата на бројним међународним конгресима (Висбаден, Брисел, Мадрид, Москва, Вашингтон, Лондон, Раденци). О свему томе остало је трага у нашим часописима, али и страним, као на примјер више пута у међународној архивској ревији "Archivum", затим билтену Секције професионалних друштава архивиста Међународног архивског савјета "Janus" који на француском и енглеском језику излази у Холаднији, у бугарском стручном часопису "Архивен преглед", па и у словеначком часопису "Slobodni arhivi".

Током четири године од конгреса у Лондону до конгреса у Бону 1980-1984. Которски архив је дао предсједника за UNESCO-ву Секцију професионалних друштава (Section des Associations Professionnelles de Archivistes - SAPA). Тако је покренута међународна анкета и почео је да успјешно излази билтен Секције у Холандији "Janus". На изради "Водича извора за историју нација, за подручје Африке, Блиског истока, Азије, Океаније и Јужне Америке био је укључен и Которски архив. Послије вишегодишњих састанака у Бечу, Бергену, Риму, Дубровнику и Котору, издат је низ томова разних држава и предат рукопис Југославије.

Иако Которски архив није никада добијао намјенска средства за издавање књига или збирки докумената, архивисти су преко издавачких кућа, института или академија издали око двадесетак књига. Ту су урачуната самостална дјела појединих архивских радника објављена од 1957. године до данас, затим дјела у коауторском или тимском раду, као и нека дјела која су била редигована или, организацијом посла, вођена од стране архивиста Которског архива. Вриједно је напоменути: двије књиге - Културни живот старог Котора, 1957; Котор, монографија, 1970; Дванаест вјекова Бокелске морнарице, 1972; Которски медаљони, 1980; Тито, адмирал Бокелске морнарице, 1986; Вита Которанин, неимар Дечанса, 1962; Споменица у част Трипа Кокоље, 1962; Осамстотина Катедрале Св. Трипуна 1166-1966, Котор, 1966; Предњегошевско доба, 1966; Антун Којовић: Моје доба, 1969; Поезија барока, XVII и XVIII вијек; Проза барока, XVII и XVIII вијек, 1978; Студије из књижевне и културне прошлости, 1978; Музичке теме и портрети, 1982; Љетопис попа Дуљанина, 1967; Помени црногорских племена у которским споменицама, 1974. и друге.

Поред наведених публикација захваљујући добро израђеним научнообавјештајним средствима на основу архивских докумената Которског архива од стране самих архивиста написао је укупно 1243 чланака и књига док је ван Архива објављено око 50 књига са различитом тематиком и око 500 студија и чланака широм Југославије, од чега 50 на страним језицима.

Архивисти Которског архива позивани су, као стручњаци из своје области, на знатан број научних скупова у земљи и у иностранству. Такође су упућивани на рад у страна архива Венеције, Париза, Рима и Ватикана.

У Архиву се сваке године организују бројне изложбе докумената које најчешће прате сва значајнија културна збивања у Боки Которској и Републици. Историјски архив Котор излагао је на изложбама и у иностранству (Дрезден, Раденци, Пловдив и др).

Ова веома жива активност у организовању изложби докумената, увијек са брижљиво израђеним каталозима, такође служи као специфично научно-обавјештајно средство за одређену тематску област (занати, географске карте, старо штампарство, 800-годишњица цркве Св. Луке, устанак морнара, Грбаљ, которско позориште, Црна Гора у документима и слично). На том пољу од оснивања организовано је укупно 39 изложби докумената и израђено 13 каталога.

Најновији живи контакт са свијетом Архив је остварио првим архивистичким укључивањем у савремен електронске токове - скенирањем најзначајнијих докумената Историјског архива Котор, раритетног штампаног издања Которског статута и I рукописне судско-нотарске књиге. Њиховом презентацијом у електронском облику на CD ROM-у њихов садржај постаје доступан широком кругу научних истраживача у виду конвенционалног фототипског издања. Квалитет слике електронског издања постаје знатно већи од било којег класичног фототипског стандарда, а могуће је скениране странице и по неколико пута увећавати. Ово је јако важно за палеографско читање докумената средњег вијека, која су писана са пуно лигатура и скраћеница, па је могућност вишеструког увећавања текста неопходна. Овако детаљни трансфер информација са папира на електронски медијум има за циљ и то да се ове књиге на тај начин трајно сачувају од даљих физичких оштећења. Свако будућем истраживачу таквих докумената, па и Которског статута и I судско-нотарске књиге, за рад ће бити довољна њихова електронска верзија, што ће свести физичко манипулисање њима на минимум, а тиме и могућност њиховог оштећења. Узимајући у обзир старост ових докумената, 673 године од настанка I рускописне судско-нотарске књиге и 383 године од штампања Статута, предности електронске презентације добијају још више на важности. Овакав вид презентације и чувања културно-историјског блага већ је широко распрострањен у свијету па тако и овај CD-ROM представља укључење Историјског архива Котор у већ богату понуду националног културног блага доступног на оптоелектронским медијима.

На основу свог стручног и научног рада, 4 архивиста је стекло ранг виших архивиста, а 2 ранг архивских савјетника. Стечене су и три магистарске и двије докторске дисертације, а двојица архивиста су чланови академија (ЦАНУ и Словачке академије).

Од оснивања до данас у Архиву је радило укупно 65 архивских службеника. Данас је у Архиву запослено 12 службеника, 9 са високом, 1 са вишом и 2 са средњом школском спремом. Начелник Одјељења Историјски архив Котор (грађа од 1309. до 1945) је Јелена Антовић, а Архивског одјељења Котор (од 1945. на даље) је Милица Стругар. Директори Историјског архива Котор били су: Хектор Дабиновић (са првим и веома заслужним архивским савјетником Ристом Ковијанићем), др Славко Мијушковић, др Милош Милошевић, мр Весна Вичевић, Милан Вуловић и, помоћник директора Државног архива Црне Горе - руководиоца Историјског архива Котор, Јелена Антовић.

У 1999. години Архив је посебне напоре уложио на:

- преводу "*Сїаїїїа зрада Коїїора*" који је објављен у Венецији 1616. године а писан медијевалним латинским језиком;

- објављивању монографске публикације "*50 година Историјског архива Коїїор 1949-1999, био-библиографије архивских службеника са прегледом архивских фондова и збирки*" која сједињује на једном мјесту 1243 чланка и књиге које су објавили сами архивисти Которског архива и још даље у најкраћем виду најрелевантније податке за 243 фон-

да и 40 збирки докумената које Архив посједује;

- објављивању каталога под називом "*Црна Гора у докуменџи-ма Историјског архива Котор*" и поставци изложбе под истим називом;

- учествовању на међународном савјетовању "*Содобни архиви*" у Раденцима (Словенија);

- учествовању на међународном стручно-научном савјетовању XXIV Комуникације у Перасту под називом "*Урбано и архипиекџонско наслеђе у III миленијуму*";

- учествовању на међународној изложби у Пловдиву поводом *Мјесеца европске кулџуре*;

- укључењу Историјског архива Котор у већ богату понуду националног културног блага доступног на оптоелектронским медијима презентацијом на *CD-ROM*-у средњевјековних штампаних и рукописних књига, најзначајнијих архивских докумената Которског архива, осталих архива и библиотека Котора и значајнијих споменика културе града Котора и Боке Которске као цјелине;

- припремним радовима на увођењу *информационог сисџема* који би обухватио све важније сегменте рада Историјског архива Котор.

Педесет година посматрано историјски није дуг период, али у људском трајању то је вријеме које треба правдати.

У оквиру архивске струке правдање се може наћи ако је на простору за који је архив надлежан успостављен коректан однос имаоца архивске грађе са архивом, ако је извршен добар одабир архивске грађе која је од њих преузета и смјештена у архивским депоима, ако постоје бројна израђена научно-обавјештајна средства и ако су бројни чланци, студије, збирке докумената и антологије писане баш на основу те сређене и добро обрађене архивске грађе. Најзад, сретна је околност када ту грађу на разним архивистичким и научним скуповима у земљи и иностранству претензују архивисти који су на њеној обради радили. Тада архиви излазе квалификовано из анонимности, а архивисти имају право на осјећај да су извршили своју професионалну и људску дужност.

Имајући пред собом та и таква размишљања и схватајући да је у депоима Историјског архива Котор садржана голема вриједност, као и да је ту сливена, у релативном континуитету, историја Боке Которске од XIV до XX вијека, запосленим архивистима данас била је жеља да те вриједности што потпуније евидентирају и прослави високог јубилеја 50-годишњице дају значај који заслужује.

Програм прославе обухватио је у уторак, 30. новембра, у 17 сати, у Концертној дворани Музичке школе Котор, поздравне ријечи:

- директора Државног архива Црне Горе Рајка Калезића

- потпредсједника Владе Републике Црне Горе др Предрага Горановића

- предсједника Општине Котор мр Николе Коњевића

- Јелене Антовић која је представила и књигу о пет деценија рада Историјског архива Котор.

У концерту који је затим услиједио учествовали су: Алексеј Молчанов који је на клавиру извео композицију Рахмањинова "Прелудиј опус 32, у *H* молу", Наталија Радић, сопран, уз клавирску пратњу Ни-

не Вулековић, извела је композицију Сарија "Di donna abbandonata" и композицију Ивана Зајца "Остављена", а Софија Молчанов на кларинету, уз клавирску прању Алексеја Молчанова, извела је композицију Бруна Бруна "Минијатура број 1".

У 17 сати у Изложбеном простору Архива, на Тргу св. Трипуна, Министар културе у Влади Републике Црне Горе Будимир Дубак, отворио је изложбу архивских докумената аутора Јелене Антовић: "Црна Гора у документима Историјског архива Котор".

У сриједу, 1. децембра у 17 сати у Концертној дворани Музичке школе Котор представљени су неки плодови рада Историјског архива Котор:

- Збирку докумената "Уједињење Црне Горе и Боке Которске 1813-1814", 1998, представио је др Бранислав Ковачевић

- Збирку докумената "Књижевност Црне Горе од XII-XIX вијека, Аналисти хроничари и летописци", X том, 1996, представио је др Милош Милошевић

- Докторске дисертације архивиста Историјског архива Котор израђене на основу архивске грађе, представио је академик Миомир Дашић

- Магистарске радове архивиста Историјског архива Котор израђене на основу архивске грађе, представио је мр Јован Мартиновић

- CD-ROM Историјског архива Котор: "Статут града Котора (1616) и I судско-нотарска књига (1326-1335)", 1998, представио је мр Стеван Кордић.

Овако опширне и крупне захвате било је могуће реализовати озбиљним залагањем целокупног колектива Которског архива који је, иако малобројан, имао довољно снаге и позитивне енергије да се избори са задатим пројектима.

Данашњи архивисти са посебним задовољством и поштовањем сјетили су се бивших колега који су оставили за собом цијело једно богатство и тиме ову генерацију изнад свега обавезали да настави њиховим путем. И зато не сам, већ заједно са њима, Архив са својим архивистима данас сасвим спреман улази у нове бескрајне компјутерске свјетове и лагано повезује XIV са XXI вијеком.

НАУЧНИ СКУП "СТОДВАДЕСЕТ ГОДИНА ОД ОСЛОБОЂЕЊА ПОДГОРИЦЕ"

Историјски институт Црне Горе, Подгорица,
2-3. децембар 1999.

Цјеловитије проучавање прошлости Подгорице, ма колико изгледало изненађујуће, није побуђивало већу знатижељу наше историографије и њој сродних научних дисциплина. Обликовање адекватног теоријско-методолошког приступа за ову тематику и нарочито опсеђаност наше историографије проблемима "кратког трајања", условили су скроман фонд знања о прошлости највећег црногорског града. Стога се већ на почетку морамо афирмативно одредити према научној цјелисходности насловљеног скупа који је организовао Историјски институт Црне Горе. Овај скуп је одржан 2. и 3. децембра 1999. године у Подгорици.

Мада је број учесника био мањи од очекиваног, на скупу су поднесена 32 од 43 пријављена реферата. То није битније утицало на тематску разуђеност, широк временски оквир и интердисциплинарни карактер третиране проблематике. Уважавајући наведене чињенице, организатор је, на основу хронолошко-проблемског критеријума, разврстао реферате распоредивши их у четири сједнице овог научног засиједања.

Поједини аспекти из историје Подгорице, од XV вијека до њеног коначног ослобођења од турске власти 1879. године, предочени су на првој сједници, у излагањима сљедећих аутора: Богумил Храбак, *Пословни људи из Подгорице и Зеише у Дубровнику и Кошору у XV и XVI вијеку*; Јасмина Ђорђевић, *Попис Подгорице из 1588/89 године*; Живко Андријашевић, *Црна Гора и Подгорица њедесетих и шездесетих година XIX вијека*; Славко Вукчевић, *Војне операције у црногорско-ијурском рајћу (1876-1878) у рејону Подгорице*; Бојка Ђукановић, *Подгорица - слике из прошлости*; Саша Кнежевић, *Енглези и Подгорица у XIX вијеку*.

Пажња истраживача на другој сједници била је усмјерена на историјске сегменте у периоду 1879-1948, а своје научне резултате презентирали су: Ђорђе Борозан, *Подгорица и њена околина у уговорима о разграничењу Црне Горе и Турске 1878-1912*, Бранислав Ковачевић, *Авиони наад Подгорицом у Првом свјетском рајћу*, Драгиша Ђоковић, *Банкарско-акционарска друштва у Подгорици у XX вијеку*; Бранислав

Маровић, *Трговачко-индустријска и занайска комора у Подгорици 1928-1941*; Радоје Пајовић, *Подгорица 1941. године у италијанским изворима*; Звездан Фолић, *Архијерејско намјесништво у Подгорици (Титоград) 1945-1948.*

Након доминантних историјских тема, слједећи дан рада научног скупа протекао је у реферисању интересантних проблема из домена антропологије, демографије, социологије, социјалне, културне и економске историје. Ово широко поље интересовања, третирају: Божина Ивановић, *Антрополошке особине праисторијског становништва на простору Подгорице*; Бранислав Борозан, *Цркве Дукљанске епископије архиепископије*; Драгица Ђурашевић - Миљић, *Подгорица са околином као могуће сједиште прве Захексе епископије*, Војислав Д. Никчевић, *Последњи дукљански архиепископ и Јован Владимир*, Божидар Шекуларац, *Црква Св. Ђорђа у Подгорици*; Радослав Ротковић, *Гдје је рођен Стеван Њемања и да ли је постојао Њемањин град*; Чедомир Лучић, *Значај њених праваца данашњег зейско-бјеловиличког рејона кроз историју*; Здравко Ивановић, *Урбано-историјске промјене у развоју Подгорице*; Бранислав Пешић, *Здравствена служба Подгорици 1879-1941*; Маријан Миљић, *"Јусовача"-Казнени зајвор у Подгорици*; Јован Чађеновић, *Задужбина Хаџи Бождана Чађеновића*, Божо Вуковић, *Освета и одмазда убиства Јуса Крнића*; Срђан Вукадиновић, *Демографски чиниоци као елементи квалитета живота у Подгорици између два рата*, Бранко Бањевић, *Укључење Црне Горе у ренесансне покове - Божидар Вуковић (и црногорски штампари)*. Мирко Ђурановић, *Школство у Подгорици у другој половини XIX и на почетку XX вијека*; Душан Мартиновић, *Оснивање и развој Подгоричке чипаонице 1881-1916*; Душан Ичевић, *Културни идентитет Подгорице (1878-1914)*; Хусеин Тузовић, *Друштвено-сторијски живот у Подгорици између два свјетска рата*; Ана Калуђеровић, *Прилог за библиографију Подгорице са околином до 1941. године.*

Иако то није непосредан задатак овога осврта, напомињемо да многа саопштења дају инструктивни путоказ за подробније бављење одређеним временом и значајним а запостављеним проблемима у другој и бурној прошлости Подгорице. Треба рећи да је један мањи број аутора скренуо пажњу учесника амбициозним насловима својих реферата, који усљед приличног недостатка извора нијесу прекорачили досегнуте сазнајне границе. Ипак, већина аутора је савјесним радом успјела да неким општим питањима удахне новије нагласке и да да свјежија тумачења. То је још један ваљани разлог који оправдава сврховитост планираног Зборника радова с представљеног научног скупа о Подгорици.

Мр Звездан ФОЛИЋ

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП
"НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ И ДРЖАВНИ
СУВЕРЕНИТЕТ У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ",
Београд, Историјски институт САНУ, 8-10. децембар 1999. године

У организацији Историјског института САНУ, у Београду је од 8-10. децембра 1999. године одржан међународни научни скуп, чија је тема била "Национални идентитет и државни суверенитет у југоисточној Европи". Ово је била седма по реду међународна конференција у оквиру макро-пројекта *Сусрећ цивилизација на Балкану*, са чијом се реализацијом започело 1994. године, а чији је циљ да се у Београду створи међународни научни центар, који своју будућност види у сталном дијалогу научних средина Балкана, Европе и света.

У раду одбора за припрему овог научног скупа поред угледних имена југословенске историографије: проф. др Михајла Војводића, академика Славка Гавриловића, академика Милорада Екмечића, проф. др Драгољуба Живојиновића, академика Василија Крестића, академика Чедомира Попова, др Радослава Распоповића, др Славенка Терзића (председника Одбора) и др Руже Ђук, учешће су узеле и реномиране колеге из Велике Британије, Француске, Немачке и Русије: др Џон Лафланд, проф. др Жан-Пол Блед, академик Манфред Бур и др Наталија Нарочница.

Поред др Славенка Терзића, директора Историјског института САНУ, који је у име Организационог одбора отворио и поздравио скуп, успешан рад овој конференцији својим поздравним беседама пожелели су и академик Дејан Медаковић, председник Српске академије наука и уметности и проф. др Бранислав Ивковић, министар за науку и технологију у Влади Републике Србије.

Свој допринос раду скупа, поред реномираних југословенских научника, дало је и 35 колега из Аустрије, БЈР Македоније, Бугарске, Финске, Француске, Велике Британије, Грчке, Израела, Италије, Јапана, Румуније, Русије, Шпаније и Украјине.

У свом уводном излагању, др Терзић је указао на то да се Научно веће Историјског института САНУ одлучило да ову конференцију посвети проблемима националног идентитета и државног суверенитета јер

је то велика истраживачка тема историје народа Југоисточне Европе, нарочито у време националног препорода XIX и почетком XX века, а и стога што су то категорије новије европске цивилизације које су данас на највећем искушењу. "Да ли је цинизам", упитао је др Терзић, "говорити данас о националном идентитету и државном суверенитету у Југоисточној Европи?"

Изузетну пажњу научне, али и шире публике изазвали су уводни реферати академика Милорада Екмечића под насловом "Национални идентитет, синтетичке нације и будућност демократије", и академика Василија Крестића, који је своје излагање посветио теми "Типови југословенства - настанак и нестанак Југославије". Академик Екмечић је изнео преглед теорија о нацији као природној појави и о нацији као вештачкој појави, полазећи од става да се у данашње време широко распространила теорија да је нација ствар прошлости и да нација-држава стоји на путу уједињењу човечанста у екомонском, политичким и културном погледу, те да у том смислу и у историјској науци постији дилема о нацији као природној историјског појави и нацији као "артефакту". Академик Крестић је у синтетичком облику указао на типове југословенства који су током XIX и XX века настали код Срба и Хрвата. Он је објаснио разлоге и узроке појаве да су идеје о југословенској интеграцији, настале код Срба, упорно одбациване са хрватске стране као "великосрпске". С друге стране, Крестић наглашава чињеницу да су Срби хрватске интегративне покрете, као што су били илиризам и југославизам, прихватили као истински југословенске, иако они у својој суштини нису били такви. Аутор се такође осврнуо и на оцене титоистичког југословенства, где је, као наглашава Крестић, Друга Југославија била више заснивана на комунистичкој идеологији, него на идеји југословенства, што је, по њему, и довело до драматичног распада Друге Југославије.

С обзиром на велики број учесника овог скупа (близу 60), распон тема које су они елаборирали био је веома широк и обухватао је дуги временски период од VII века до данашњих дана. Тако је на пример било говора о етничком идентитету јужних Словена у периоду од VII-XI века, на основа сведочанстава савременика (Тибор Живковић), Србима као нацији у Хабсбуршкој монархији од средине XVI до средине XIX века, све до проблема преговора у Рамбујеу и Паризу и питања југословенског суверенитета и независности Косова (Карл Казер), суверенитета балканских земаља и правног статуса Косова и Метохије на основама међународног права (Панајотис Харитос), питања односа НАТО савеза и националне државе (Марк Алмонд), затим односа националног суверенитета, људских права и новог светског поретка (Џон Лафланд), питања средње Европе, Балкана и новог светског поретка (Петер Бахмајер), распада Балкана и интеграције Европске Уније (Кристоф Ревејар) и анализе искуства СФР Југославије у решавању националних проблема (Пека Каупала). Веома значајно питање било је садржано у излагању Константина Никофорова насловљено "Да ли је потребан идентитет источне Европе?", а истакнута запажања изнета су у реферату Ели Скопете посвећеном актуелним виђењима Балкана.

Нека од излагања била су посвећена односу великих сила према питању националног идентитета и државног суверенитета у Југоисточној Европи. Тако је Љиљана Алексић-Пејковић говорила о савезу Србије и Бугарске као једном од основа независности балканских народа, Радослав Распоповић о улози великих сила и проблему суверености балканских земаља у другој половини XIX века, Жан-Пол Блед о односу Аустро-Угарске, великих сила и Србије у периоду од 1871-1914, Драгољуб Живојиновић о версајском мировном систему између начела народности и стратегијских захтева, Никола Жутић о односу Ватикана и политичког идентитета Хрвата, а Милан Ристовић о томе како је Трећи Рајх гледао на питање суверенитета земаља Југоисточне Европе током Другог светског рата.

Бројни прилози били су везани за релевантна питања из националне историје српског, али и других балканских народа. Славенко Терзић посветио је свој реферат "косовској вертикали" српског идентитета, Јелена Гускова историјској улози Србије у очувању националног идентитета балканских народа, Сенка Бабовић-Распоповић одразу идентитета Црногораца у раду црногорске народне скупштине, Новак Ражнатовић настанку црногорске државе и њеној национално-политичкој идеологији, Душан Т. Батаковић српском и југословенском идентитету Срба, Љубодраг Димић питању Краљевине СХС и српског државног идентитета, а Милош Ковић генерацији са новим идентитетом, окупушеној око *Српског књижевног гласника* у периоду 1901-1914. Улф Брунбауер је своје излагање посветио питању националне државе и муслиманске мањине у Бугарској, Дан Бериндеи српско-румунским односима у XIX веку, Спиридон Сфетас стварању државе и процесу изградње нације на примеру идентитета славомакедонаца, Жан-Ноел Грандом питању молдавског националног идентитета и односу Братиануа и цара у периоду 1877-1878. година, а Жан Бес румунским политичким прогнаницима у Паризу, њиховој идеологији и улози у уједињењу и независности румунске нације (1848-1882).

Османистичке теме увек изазивају велико интересовање, јер је реч о грани науке која тек треба да да одговор на многа питања. Стога треба истаћи изузетан значај излагања Тетсује Сахаре о верској структури мешаних општинских већа на османском Балкану током 60-их и 70-их година XIX века, Мирјане Маринковић о танзимату и државностворној идеји "младих Османлија", а нарочито Дарка Танасковића чији је реферат носио наслов "Од османског империјализма до неоосманских амбиција".

Свакако да су изузетан допринос квалитету ове конференције дала саопштења која су имала теоријски карактер, од којих ћемо поменути само неке наслове: "Интелектуалци, изградња нација и стварање државе на Балкану: упоредни модели" (Ефтија Вутира), "Политика и ниҳилизам. Студија о предмету политике" (Квинтин Рационеро), "Схватање суверености државе-нације као основе међународног права и пројекти поновне поделе света у XX веку" (Наталија Нарочницка), "Древност или модерност националног идентитета? Примена разних теорија

на историјско искуство Балкана" (Предраг Марковић), "Улога таутологија у националном дискурсу" (Јанис Какридис), "Лични и национални идентитет и идентитет нације: потреба за дијагнозом" (Бошко В. Поповић), "Еволуција појмова нација, национални идентитет и државни суверенитет у новим историјским условима 90-их година XX века" (Павел Рудјаков), "Оживотворење западноевропског појма нације у Југоисточној Европи" (Будимир Кошутић).

Скуп је био прилика за добру и коректну научну расправу, на коме су се чула и врло опречна мишљења, што свакако представља велики допринос бољем разумевању народа и култура Југоисточне Европе, али и нашем бољем разумевању са другим европским, пре свега научним, срединама.

Мр Ема МИЉКОВИЋ-БОЈАНИЋ

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ

Проф. др Раде МИХАЉЧИЋ, <i>Господар - владарска тишина Ивана Црнојевића</i>	7
Др Ружа ЂУК, <i>Породица Сиано из Бара у средњем веку</i>	17
Бранко БОГДАНОВИЋ, <i>Архиверијски материјал у црногорској војсци од 1800. до 1916.</i>	27
Др Радослав РАСПОПОВИЋ, <i>О дипломатским односима између Црне Горе и Грчке</i>	61
Мр Звездан ФОЛИЋ, <i>Скидање зара и фереце у Црној Гори 1947-1953.</i>	73
Др Сенка БАБОВИЋ-РАСПОПОВИЋ, <i>Политичко-пропагандни рад Централног прес-бироа у Зетској бановини и сусједству</i>	91
Др Љубодраг ДИМИЋ, <i>Идеологија и култура у Југославији 1945-1955</i>	103
Др Радивој РАДИЋ, <i>Загонејке као историјски извор</i>	123

ПРИЛОЗИ

Др Марија ОБРАДОВИЋ, <i>Промена својине и економске структуре у источноевропским земљама после Другог светског рата (1945-1952)</i>	137
Др Душан Ј. МАРТИНОВИЋ, <i>Три генерала Мирковића у руској војсци</i>	149
Милош СТАРОВЛАХ, <i>Законодавство о предшколском васпитању у Црној Гори</i>	163
Мр Вукић ИЛИНЧИЋ, <i>Васојевићка афера у извјештајима руског официјалног писма са Цетиња</i>	183

ИСТРАЖИВАЊА И ИЗВОРИ

- Мр Саша КНЕЖЕВИЋ, *Извјештај британског посланика на Цетињу за 1909. годину* 189
- Мр Драгиша БОКОВИЋ, *Из међудржавних односа СФРЈ - СССР поочетком седамдесетих* 209

ФИЛОЗОФИЈА ИСТОРИЈЕ

- Срђа ПАВЛОВИЋ, *Да ли је Балкан дио Европе?* 235

ИСТОРИОГРАФИЈА

- Академик Миомир ДАШИЋ, *Докторске дисертације архивиста Историјског архива Кошор* 251

ПОЛЕМИКЕ

- Проф. др Павле С. РАДУСИНОВИЋ, *Пошрвене Лековићеве клевете* 263

ПРИКАЗИ И БИЉЕШКЕ

- Мр Саша КНЕЖЕВИЋ, *Пол Кенеди, Ујон и њад великих сила, Превод: др Предраг Марковић, ЦИД Подгорица и ЈП Службени листи СРЈ, Београд 1999.* 275
- Проф. др Зоран ЛАКИЋ, *Милија Сјанишић, Сјраијеџијске веришкале Народноослободилачког раија Јуџославије 1941-1945. ИСИ, Београд 1999.* 279
- Димитрије ЈОВАНОВИЋ, *Милорад Лазара Томовић и Драгиша Радомира Томовић, Томовићи од Куча, Београд 1997.* 283
- Др Душан Ј. МАРТИНОВИЋ, *И. В. Дивнић, Странци военног некрополя старой Одессы, Киев, 1996.* 289
- Др Љубодраг ДИМИЋ, *Арсен Буровић, Космолошка ѡраѓања за новом школом. Модернизацијски изазови у сисѡему средњошколског образовања у Београду 1880-1905, Београд 1999.* 291
- Милош СТАРОВЛАХ, *Милић Пејровић, Пљеваљска гимназија 1901-2001. Документи 1901-1914, Пљевља 1999.* 295
- Мр Александра ВУЛЕТИЋ, *Мирјана Маринковић, Турска канцеларија кнеза Милоша Обреновића (1815-1839), Историјски инстииуи САНУ, Београд 1999.* 299

ХРОНИКА

Јелена АНТОВИЋ, <i>Педесет година рада Историјског архива Кошор</i>	301
Мр Звездан ФОЛИЋ, <i>Научни скуп "Сто двадесет година од ослобођења Подгорице", Историјски институт Црне Горе, Подгорица, 2-3 децембар 1999. године</i>	309
Мр Ема МИЉКОВИЋ-БОЈАНИЋ, <i>Међународни научни скуп "Национални идентитет и државни суверенитет у југоисточној Европи", Београд, Историјски институт САНУ, 8-10. децембар 1999. године</i>	311

ТИТУЛ ОГЛАВЛЕНИЕ

СТАТЫ

Проф. д.-р. Раде МИХАЛЬЧИЧ, <i>Господар-правителственни</i> <i>титул Ивана Црноевича</i>	7
Д.-р. Ружа ЧУК, <i>Семья Стано из Бара в среднем веке</i>	17
Бранко БОГДАНОВИЧ, <i>Артиллерийский материал</i> <i>в черногорской армии с 1800 до 1918 гг.</i>	27
Д.-р. Радослав РАСПОПОВИЧ, <i>О дипломатических</i> <i>отношениях Черногории и Греции</i>	61
К.н. Звездан ФОЛИЧ, <i>Сбрасывание чадры в Черногории</i> <i>в 1947-1953 гг.</i>	73
Д.-р. Сенка БАБОВИЧ-РАСПОПОВИЧ, <i>Политическо-</i> <i>пропагандная деятельность Центрального пресс-бюро</i> <i>в Зетской бановине и оркестностях</i>	91
Д.-р. Любодраг ДИМИЧ, <i>Идеология и культура</i> <i>Югославии 1945-1955 гг.</i>	103
Д.-р. Радивоје РАДИЧ, <i>Загадки как исторический источник</i>	123

ОЧЕРКИ

Д.-р. Мария ОБРАДОВИЧ, <i>Замена собственности и</i> <i>экономической структуры в Восточно-Европейских</i> <i>странах после Второй Мировой войны (1945-1952 гг.)</i>	137
Д.-р. Душан МАРТЫНОВИЧ, <i>Три генерала Мирковича</i> <i>в русской армии</i>	149
Милош СТАРОВЛАХ, <i>Законодательство о дошкольном</i> <i>воспитании в Черногории</i>	163
К.н. Вукич ИЛИНЧИЧ, <i>Афера Васоевич в сообщениях</i> <i>поверенного в делах посольства России на Цетине</i>	183

ИССЛЕДОВАНИЯ И ИСТОЧНИКИ

- К.н. Саша КНЕЖЕВИЧ, *Донесения английского посланника в Цетине за 1909 год* 189
- К.н. Драгиша ДЖОКОВИЧ, *Из межгосударственных отношений СФРЮ-СССР в начале семидесятых годов* 209

ФИЛОСОФИЯ ИСТОРИИ

- Срджа ПАВЛОВИЧ, *Являются ли Балканы частью Европы?* 235

ИСТОРИОГРАФИЈА

- Академик Миомир ДАШИЧ, *Докторские диссертации архивариусов Исторического архива Котора* 251

ПОЛЕМИКИ

- Проф. д.-р. Павле С. РАДУСИНОВИЧ, *Подтверждение клеветы Лековича* 263

ОБЗОРЫ И ЗАМЕТКИ

- К.н. Саша КНЕЖЕВИЧ, *Пол Кенеди, Взлет и падение суперсил, Перевод д.-ра Марковича Предрага, ЦИД Подгорица и ОП Службена газета СРЈУ Белград, 1999* 275
- Проф. д.-р. Зоран ЛАКИЧ, *Миля Станишич, Стратегические вертикали народно-освободительной войны Югославии 1941-1945 гг. ИСИ. Белград, 1999* 279
- Димитрий ЙОВАНОВИЧ, *Милорад Лазара Томович и Драгиша Радомира Томович, Томовичи от Куча, Белград, 1997* 283
- Д.-р. Душан Й. МАРТЫНОВИЧ, *И. В. Дивны, Страницы военного Некрополя Старой Одессы, Киев, 1906* 289
- Д.-р. Любодраг ДИМИЧ, *Арсен Джурович, Космологический поиск новой школы. Возбудители модернизации системы среднего образования в Белграде 1880-1905 гг. Белград 1999* 291
- Милош СТАРОВЛАХ, *Милич Петрович, Плевальская гимназия 1901-2001 гг. Документы 1901-1914 гг. Плевля, 1999* 395
- К.н. Александра ВУЛЕТИЧ, *Маринкович Мирьяна, Турецкая канцелярия князя Милоша Обреновича (1815-1939 гг.), Исторический институт САНИ, Белград, 1999* 299

ХРОНИКА

Елена АНТОВИЧ, <i>Пятьдесят лет работы Исторического архива Котора</i>	301
К.н. Звездан ФОЛИЧ, <i>Симпозиум "Сто двадцать лет со дня освобождения Подгорицы", Исторический институт Черногорции, Подгорица, 2-3 декабря 1999 года</i>	309
К.н. Эмма МИЛЬКОВИЧ-БОЯНИЧ, <i>Международный симпозиум "Национальный идентитет и государственный суверенитет в Югославии, Белград, Исторический институт СНИ, 8-10 декабря 1999 года</i>	311

TABLE DES MATIÈRES

ARTICLES

Prof. dr Rade MIHALJČIĆ, <i>Seigneur, titre souverain de Ivan Crnojević</i>	7
Dr Ruža ĆUK, <i>La famille Stano de Bar au moyen-âge</i>	17
Branko BOGDANOVIĆ, <i>Matériel d'artillerie dans l'armée monténégrine de 1800 à 1916</i>	27
Dr Radoslav RASPOPOVIĆ, <i>Sur les relations diplomatiques entre le Monténégro et la Grèce</i>	61
Mr Zvezdan FOLIĆ, <i>Enlèvement du voile et du tcharchaf au Monténégro 1947-1953</i>	73
Dr Senka BABOVIĆ RASPOPOVIĆ, <i>Activité politique et propagandiste du bureau de Presse central au Banat de Zeta et dans le viisinage</i>	91
Dr Ljubodrag DIMIĆ, <i>Idéologie et culture en Yougoslavie de 1945 à 1955</i>	103
Dr Radivoj RADIĆ, <i>Énigmes comme source historique</i>	123

SUPPLÉMENTS

Dr Marija OBRADOVIĆ, <i>Changement de propriété et de la structure économique dans les pays de l'europe de l'est après la deuxième guerre mondiale (1945-1952)</i>	137
Dr Dušan J. MARTINOVIĆ, <i>Trois généraux Mirković dans l'armée russe</i>	149
Miloš STAROVLAH, <i>Législation concernut la formation préscolaire au Monténégro</i>	163
Mr Vukić ILINČIĆ, <i>L'affaire de Vasojevići dans les rapports du chargé d'affaires russe à Cettigne</i>	183

RECHERCHES ET SOURCES

Mr Saša KNEŽEVIĆ, <i>Le rapport du délégué Britannique à Cettigné pour l'année 1909</i>	189
---	-----

Mr Dragiša ĐOKOVIĆ, <i>Sur les relations entre la RSFJ et L'URSS au commencement des années soixante-dix</i>	209
PHILOSOPHIE DE L'HISTOIRE	
Srđa PAVLOVIĆ, <i>Les Balkans, font-ils partie de L'Europe?</i>	235
HISTORIOGRAPHIE	
Miomir DAŠIĆ, académicien, <i>Thèses de doctorat des archivistes des Archives historiques de Kotor</i>	251
POLÉMIQUES	
Prof. dr Pavle S. RADUSINOVIĆ, <i>Les calomnies de Leković confirmées</i>	263
PRÉSENTATIONS ET NOTES	
Mr Saša KNEŽEVIĆ, <i>Paul Kenedy, Ascension et chute des grandes puissances, Traduction: dr Predrag Marković, CID Podgorica et JP Journal officiel de la RSJ Belgrade, 1999.</i>	275
Prof. dr Zoran LAKIĆ, <i>Milija Stanišić, Les verticales stratégiques de la guerre de libération nationale de Yougoslavie 1941-1945. ISI, Belgrade 1999.</i>	279
Dimitrije JOVANOVIĆ, <i>Milorad Tomović (fils de Lazar) et Dragiša Tomović (fils de Radomir), Les Tomović de Kuči, Belgrade 1997.</i>	283
Dr Dušan J. MARTINOVIĆ, <i>I.V. Divni, Les pages de la nécropole de guerre de la vieille Odessa, Kiev 1996.</i>	289
Dr Ljubodrag DIMIĆ, <i>Arsen Đurović, Recherches cosmologiques d'une nouvelle école. Défis de modernisme du système de l'enseignement secondaire à Belgrade 1880-1905. Belgrade 1999.</i>	291
Miloš STAROVLAH, <i>Milić Petrović, Le lycée de Pljevlja 1901-2001, Documents 1901-1914. Pljevlja 1999.</i>	295
Mr Aleksandra VULETIĆ, <i>Mirjana Marinković, Le bureau Turc du prince Miloš Obrenović (1815-1839), Institut historique de la SANU, Belgrade 1999.</i>	299
CHRONIQUE	
Jelena ANTOVIĆ, <i>Cinquante ans d'activité des Archives historiques de Kotor</i> ..	301
Mr Zvezdan FOLIĆ, <i>Réunion scientifique "Cent vingt ans de la libération de Podgorica", Institut historique du Monténégro, Podgorica, 2-3 décembre 1999.</i>	309

Ema MILJKOVIĆ-BOJANIĆ, <i>Réunion internationale scientifique "Identité et souveraineté nationales dans L'Europe du sud-est", Belgrade, Institut historique de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts (SANU)</i>	311
---	-----

CONTENTS

ARTICLES

Prof. Rade MIHALJČIĆ, Ph.D, <i>Gospodar, ruler title of Ivan Crnojević</i>	7
Ruža ĆUK, Ph.D, <i>The family Stano from Bar during the Middle Ages</i>	17
Branko BOGDANOVIĆ, <i>Artillery in the Montenegrin Army from 1800 to 1916</i>	27
Radoslav RASPOPOVIĆ, Ph.D, <i>Concerning the Establishment of Diplomatic Relations between Montenegro and Greece</i>	61
Zvezdan FOLIĆ, M.A, <i>Taking off Hooded Outer Dresses and Veils (Hijab) by Muslim women in Montenegro, 1947-1953</i>	73
Senka BABOVIĆ-RASPOPOVIĆ, Ph.D, <i>Concerning the Political Propaganda of the Central Press Bureau in the Banovina of Zeta and Neighboring Territories</i>	91
Ljubodrag DIMIĆ, Ph.D, <i>Ideology and Culture in Yugoslavia 1945-1955</i>	103
Radivoj RADIĆ, Ph.D, <i>Riddles as Historical Sources</i>	123

CONTRIBUTIONS

Marija OBRADOVIĆ, Ph.D, <i>Changes in the system of property and economic structure in Eastern Europe after the Second World War (1945-1952)</i>	137
Dušan J. MARTINOVIĆ, Ph.D, <i>Three generals Mirković in the Russian Army</i>	149
Miloš STAROVLAH, <i>Legislation concerning pre-school education in Montenegro</i>	163
Vukić ILINČIĆ, M.A, <i>The Vasojević affair in the reports of the Russian charge d'affaires in Cetinje</i>	183

RESEARCH AND SOURCES

Saša KNEŽEVIĆ, M.A, <i>Report of the British Representative in Cetinje for year 1909</i>	189
Dragiša ĐOKOVIĆ, M.A, <i>Regarding the inter-state relations between the SFRY and USSR at the beginning of the seventies</i>	209

PHILOSOPHY OF HISTORY

Srđa PAVLOVIĆ, <i>Are the Balkans a part of Europe?</i>	235
---	-----

HISTORIOGRAPHY

Academician Miomir DAŠIĆ, <i>Doctoral thesis of the archivists employed in the Historical Archive of Kotor</i>	251
--	-----

POLEMICS

Prof. Pavle S. RADUSINOVIĆ, Ph.D, <i>Confirmed deceptions and false statements made by Leković</i>	263
--	-----

BOOK REVIEWS AND NOTES

Saša KNEŽEVIĆ, M.A, <i>Paul Kennedy, Raise and Fall of the Great Powers, CID Podgorica and Službeni list, Belgrade, 1999 (translated by Predrag Marković, Ph.D)</i>	275
Prof. Zoran LAKIĆ, Ph.D., <i>Miroslav Stanišić, Strategic verticals of the national-liberation war in Yugoslavia 1941-1945, Institute for Contemporary history Belgrade, 1999.</i>	279
Dimitrije JOVANOVIĆ, <i>Milorad (Lazar) Tomović and Dragiša (Radomir) Tomović, Tomovići of Kuče, Belgrade 1997.</i>	283
Dušan J. MARTINOVIĆ, Ph.D, <i>I.V. Divni, Pages dedicated to the Military Necropolis of the old Odessa, Kiev 1996</i>	289
Ljubodrag DIMIĆ, Ph.D, <i>Arsen Djurović, Cosmological searches for a new school. Challenges of modernization in secondary education in Belgrade 1880-1905, Belgrade 1999.</i>	291
Miloš STAROVLAH, <i>Milić Petrović, The Pljevlja High School 1901-2001, Documents 1901-1914, Pljevlja 1999.</i>	295
Aleksandra VULETIĆ, M.A, <i>Mirjana Marinković, The Turkish Administration of Prince Miloš Obrenović (1815-1839), Historical Institute of Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade 1999.</i>	299

CHRONICLE

Jelena ANTONOVIĆ, <i>Fifty years of Historical Archives of Kotor</i>	301
Zvezdan FOLIĆ, M.A, <i>Scientific Conference "120 years of founding of Podgorica", Historical Institute of Montenegro, Podgorica, 2nd-3rd December 1999</i>	309
Ema MILJKOVIĆ-BOJANIĆ, M.A, <i>International Scientific Conference "National identity and sovereignty of state in southeastern Europe", Belgrade, Historical Institute of Serbian Academy of Sciences and Arts, 8-10th December 1999</i>	311

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXII

Бр. 3-4/1999.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ
Подгорица, Булевар Револуције 3

За издавача

Проф. др Бранислав Ковачевић, директор

Главни и одговорни уредник

Др Радослав Распоповић

Технички уредник

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектор

Катарина Брајевић

Коректор

Милан Дамјановић

Садржај и резиме превели

Делџфруза Кузњецова, руски

Мирјана Црвеница, француски

Ема Миљковић-Бојанић, енглески

Унос текста

Соња Шушањ

Тираж: 500

Штампа

ПРИНТ - Подгорица